LUND UNIVERSITY

Turismhistoria i Norden

Kolbe, Wiebke; Gustavsson, Anders

2018

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Kolbe, W., & Gustavsson, A. (Red.) (2018). *Turismhistoria i Norden*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi; Vol. 150). Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur.

Total number of authors:
2

Creative Commons License:
Annan

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI CL

Turismhistoria i Norden

Redaktör: Wiebke Kolbe,
under medverkan av Anders Gustavsson

UPPSALA 2018

Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur

ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI

150

ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI CL

Turismhistoria i Norden

Redaktör: Wiebke Kolbe,
under medverkan av Anders Gustavsson

UPPSALA 2018

Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur

Abstract

Turismhistoria i Norden (Tourism history in the Nordic countries). Editor: Wiebke Kolbe, with the assistance of Anders Gustavsson. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 150.* Uppsala, 2018. 299 pp. ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-87403-28-6.

The history of tourism has become an expanding field of research in recent years, both in Europe at large and in the Nordic region. This book provides a broad overview of current cross-disciplinary Nordic research looking at Nordic and certain other European countries from the vantage point of tourism history. Overarching themes are the foreign and the familiar, tourism and identity, tourism and modernity, and tourism and cultural heritage. The papers cover such diverse themes as Scandinavian tourists in cold war Eastern Europe, cultural encounters in southern Norwegian guest houses in the 20th century, the first Continental cruise tourism to Spitsbergen, Swedish guide associations, Norwegian and Swiss railway guides around 1900, Danish tourists in post-war West Germany, Swedish summer cottages, and spas and cultural heritage. There are many parallels between the contributions, making possible comparative perspectives. The book offers both a broad and an in-depth insight into Nordic and European tourism in the 19th and 20th centuries.

Keywords: cultural encounters, cultural heritage, identity, modernity, tourism, Nordic region.

Omslagsbild: Badliv på Østersøbadet på 1890-talet. Kurbadet etablerades 1894 i Sandvig på norra Bornholm i samarbete mellan tyska affärsintressen och lokala entreprenörer. (Kjøller, Bornholms Museum.)

© Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och författarna 2018

ISSN 0065-0897
ISBN 978-91-87403-28-6

Printed in Sweden 2018
Textgruppen i Uppsala AB

Innehåll

Wiebke Kolbe: Inledning: Turismhistoria i Norden 7

Det främmande och det förtrogna

Berit Eide Johnsen: Sørlandske sommerpensjonater. Kulturmøter på 1900-tallet 19

Anders Gustavsson: Turisternas möte med lokalbefolkning. Ojämlikhet kontra jämlikhet i ett förändringsperspektiv 33

Wiebke Kolbe: Havsbad som liminoida rum. Tyska och brittiska badorter under 1800- och 1900-talen 47

Sune Bechmann Pedersen: Politisk turisme og turismepolitik. Fornøjelsesrejser til Østeuropa under den kolde krig 59

Yulia Gradskova: Turism till sovjetiska östern: mellan ett förflutet ryskt imperium och sovjetisk modernitet 71

Turism och identitet

Ulrike Spring: Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen: dannelse, oppdagelse og fornøyelse 85

Jonas Asklund: Rekreationer. Orter och öden i Hjalmar Bergmans romanvärld 97

Per Åke Nilsson: Svenska Turistföreningen och ideologin – en studie i dess idémässiga utveckling från Nietzsche till Derrida 109

Lasse Kvarnström: Turism, professionalisering och identitet – guideföreningarnas roll 123

Torkel Jansson: Estland – Sveriges första Mallorca på 1930-talet. Bad och kultur i intimaste förening 133

Michael F. Scholz: Regional identitet som politisk fråga – Gotlandsturism och varumärkesutveckling fram till andra världskriget 143

Turism och modernitet

Kristina Skåden: «Schöner als in der Schweiz»: norsk-sveitsiske relasjoner i diskusjoner om norsk turisme 159

Marie-Theres Fojuth: Høyfjells-koreografier. Norske og sveitsiske jernbanelinjeguider omkring 1900 173

Erika Sandström: Gotländsk offentlighet om turism och turister 1960–1972 187

Bente Jensen: Turismen på Bornholm ca. 1850–1900. Et eksempel på afspejling af holdninger til modernitetens udtryk 197

Julie Andersen: »Tyskland er og har altid været de store feriemuligheders land.« Fortellingen om Forbundsrepublikken Tyskland gennem danske guidebøger fra 1950'erne og 1960'erne 211

Lulu Anne Hansen: Visuelle repræsentationer af den danske kyst – landskab, kultur og modernitet 225

Turism och kulturarv

Elisabeth Mansén: Kurorter och kulturarv 241

Osmo Pekonen: Att resa i Lappland i Maupertuis fotspår 255

Kerstin Gunnemark: Sommarställen – om minnen och kulturarv 269

Christian Widholm: Kulturarv och imaginära barndomslandskap. Reflektioner kring historiebruk och turismentreprenörers drivkrafter 283

Författare 295

Inledning: Turismhistoria i Norden

Wiebke Kolbe

Tourism history is here to stay.[1] Den kan ge djupa insikter i allmänna processer som berör många centrala områden i samhället. Turismen kan betraktas som en spegel av den moderna samhällsutvecklingen. Detta har hittills förvånansvärt lite uppmärksammats. Medan turismforskning som behandlar nutiden, mest i ett kulturvetenskapligt eller ekonomiskt perspektiv, är omfattande, både internationellt och i Norden, är turism*historia* ett relativt nytt och begränsat forskningsfält. Bara i Storbritannien finns en etablerad turismhistorisk forskning, medan i andra länder, inklusive Norden, en sådan forskning inte är särskilt utbredd. Det betyder inte att det saknas turismhistorisk forskning. Det föreligger många innovativa studier, som dock hittills knappt har förts samman till ett gemensamt forskningsfält, där forskare kommunicerar med varandra och tillsammans kan vidareutveckla forskningen.

Allt fler forskare har under senare år upptäckt vilka väsentliga insikter man kan nå med turismhistoria. Forskningsfältet har kraftigt expanderat, både internationellt och i Norden. Fram till 1990-talet dominerades turismhistoriska perspektiv, framför allt i Sverige, men även internationellt, av etnologer (t.ex. Löfgren 1999; Gustavsson 1981; Reisebilder 2001) och kulturgeografer (t.ex. Shields 1991). Sedan dess har historiker kommit med i bilden – utan att forskare från andra ämnen har upphört att använda sig av historiska perspektiv i turismforskningen. Turismhistoriska studier har därför fortfarande en viss prägel av mångvetenskaplighet. Det speglas även i denna antologi, i vilken historiker, etnologer och en litteraturvetare har bidragit.

Vad är turism och turismhistoria?

I en antologi om turismhistoria är en definition av begreppen *turism* och *turismhistoria* på sin plats. Turismhistoria skiljer sig från både historisk reseforskning och fritidsforskning. Historisk reseforskning, framför allt reselitteraturforskning, har en betydligt längre tradition än turismhistoria. Den bedrivs

[1] Med denna utsaga, men om genushistoria, inledde den kända amerikanska kultur- och genushistorikern Lynn Hunt 1998 en programmatisk artikel om genushistoria och allmän historia (Hunt 1998 s. 59). Detsamma kan man säga om turismhistoria. Turismhistoria har nog inte mött samma motstånd från mainstream-historien som genushistoria har gjort i sitt tidiga skede. Dock ingår den lika lite som genushistoria i denna mainstream. Ändå har båda det gemensamt att de siktar mot centrala samhällsprocesser.

tvärvetenskapligt, mest av litteraturvetare, etnologer och historiker. En typisk frågeställning är den gällande relationen mellan det främmande och det bekanta: Hur iakttogs och konstruerades främmande regioners kulturer mot bakgrund av den egna, välkända kulturen? Historisk rese(litteratur)forskning omfattar alla historiska epoker, från antiken till nutid. Ett särskilt fokus avser 1600- och 1700-talen, den period då européerna genomförde stora upptäcktsoch bildningsresor (jfr Zuelow 2016 s. 14–29) och producerade mängder av reseskildringar.

Den moderna turismen uppstod först under sent 1700- och tidigt 1800-tal, samtidigt som de moderna samhällenas framväxt. Dess rötter ligger visserligen i tidigmoderna resetraditioner, men den skiljer sig från förmoderna reseformer genom att den vilar på idén att turistresan ska vara ändamålsfri, en ren nöjesresa (Enzensberger 1958 s. 706 f.; Zuelow 2016 s. 9). Den tyska författaren Hans Magnus Enzensberger har i sin klassiska turismessä från 1958 betonat att turismen kom till som en naturlig reaktion på det moderna borgerliga samhällets framväxt och kan betraktas som ett flyktförsök från detta samhälle. Enligt Enzensberger letade de första turisterna efter den frihet som den borgerliga revolutionen hade lovat men som inte infriats i de restaurativa postrevolutionära europeiska samhällena (Enzensberger 1958 s. 708). Han fortsätter:

> [Romanticism] transfigured freedom and removed it into a realm of the imagination, until it coagulated into a distant image of a nature far from all civilization, into a folkloric and monumental image of history. This pristine landscape and untouched history have remained the models of tourism. Tourism is thus nothing other than the attempt to realize the dream that Romanticism projected onto the distant and far away (Enzensberger 1996 s. 125; se även Enzensberger 1958 s. 709).

Turismhistoriker delar Enzensbergers uppfattning att turismen uppstod samtidigt som det moderna samhället, men flykttesen är omstridd. De flesta turismhistoriker är dock eniga om att turismens uppkomst gick hand i hand med en ny uppfattning av estetik och en annorlunda landskapsuppfattning (Löfgren 1999 s. 13–106; Zuelow 2016 s. 30–43). Turister letade, i motsats till förmoderna resenärer, efter nya upplevelser och kunskap (Löfgren 1999 s. 7). Den svenske etnologen Orvar Löfgren betraktar turism som ett kulturellt laboratorium där människorna kunde/kan experimentera med nya aspekter av sin identitet, sina sociala relationer och sin interaktion med naturen. Fantasi har här blivit en viktig social praktik (Löfgren 1999 s. 7). Ett kännetecken för den moderna turismen var dessutom att den snart utvecklades till ett massfenomen, som omfattade mer än bara små eliter av befolkningen. Enligt den amerikanska turismsociologen Dean MacCannell är »turisten» en av de bästa modellerna för den moderna människan i allmänhet (MacCannell 1999 s. 1).

Turismhistoria är inte heller fritidshistoria men har beröringspunkter med den. Fritid kan definieras som ledig, ändamålslös tid och är därmed släkt med turismens ändamålslösa resor. Medan fritid kan tillbringas hemma, hör alltid

mobiliteten, resandet, till turismen. Fritidshistoriker sysslar med rekreation och idrott, ibland även med turism. Man skulle kunna definiera relationen så att turism är en underkategori av fritid. Men fritid är en del av vardagen, medan turism äger rum utanför vardagen; därför passar denna definition inte. Relationen är snarare att turism och fritid överlappar varandra. På sin fritid kan man välja att vara turist, men man kan också göra annat. Och som turist kan man hålla på med aktiviteter som man även kan syssla med på fritiden, men man kan också göra annat.

Nordisk turismhistoria

Året 2013 uppmärksammades nordisk turismhistoria även internationellt, med ett temanummer i den renommerade »Journal of Tourism History» (Nordic Tourism 2013). Där ingick bidrag från och om alla nordiska länder: en forskningsöversikt av Berit Eide Johnsen om skandinavisk sommar- och kustturism (Johnsen 2013), en artikel av Michael Wagner om tidig dansk bilturism (Wagner 2013), ett bidrag av Per Østby om bilmobilitet och camping i efterkrigstidens Norge (Østby 2013). Per Lundin skrev om amerikanska motell i efterkrigstidens Sverige (Lundin 2013) och Anu-Hanna Anttila om den demokratiska turismmodell som fanns i Finland vid mitten av 1900-talet (Anttila 2013).

Temanumret fokuserade på 1900-talet, massturismens århundrade. Men det finns även turismhistorisk forskning i Norden som handlar om 1800-talet. Denna antologi innehåller forskning om flera århundraden: Elva bidrag handlar om 1900-talet, nio behandlar både 1800- och 1900-talen eller sekelskiftet 1900. Det finns även ett bidrag om 1700-talet. Detta bidrag, Osmo Pekonens artikel om den franske vetenskapsmannen Pierre-Louis Moreau de Maupertuis tidigmoderna Lapplandsresa, kan snarare anses vara rese- än turismhistoria. Men Pekonen visar också att några av Maupertuis praktiker var tidiga förelöpare till turistpraktiker, och han beskriver även den turism som under senare år har utvecklats i Tornedalen i Maupertuis fotspår.

Denna boks syfte är att kartlägga aktuell nordisk turismforskning med historiskt perspektiv i dess mångfald. Den är medvetet brett upplagd och presenterar historisk turismforskning under fyra tematiska områden som jag snart kommer att återvända till. Boken baseras på en nordisk konferens om turismhistoria som ägde rum med Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur som värd i Uppsala i september 2016. Konferensens mål var att föra samman turismhistorisk forskning från alla nordiska länder för att kartlägga den och möjliggöra ett samarbete. Konferensen organiserades av Wiebke Kolbe, Lars Kvarnström och Tomas Nilson för det Nordiska Nätverket för Turismhistoria, som de hade startat 2015. Till en början samlade nätverket ett trettiotal forskare från Sverige, varav drygt tjugo träffades vid en inledande workshop i Lund hösten 2015. Inom några månader anslöt sig yt-

terligare ett fyrtiotal forskare från alla nordiska länder. Det visar hur mycket turismhistorisk forskning det faktiskt finns i Norden och hur stort behovet för en sammankoppling är. Färst forskare anslöt från Finland. Kanske beror det på att Finland har ett ganska rikt turismhistoriskt forskningsfält med egna nätverk och vetenskapliga sällskap. Det finns ett finskspråkigt turismhistoriskt sällskap (Suomen matkailunhistorian seura) och ett tvärvetenskapligt finskt sällskap för turismforskning (Suomen matkailututkimuksen seura ry) som båda regelbundet arrangerar symposier där historiker medverkar. Behovet av ett nordiskt nätverk för turismhistoria är därför kanske inte lika stort som i de andra nordiska länderna.

Tematiska områden

Den forskning som presenteras i denna bok är indelad i fyra övergripande teman: det främmande och det förtrogna, turism och identitet, turism och modernitet samt turism och kulturarv.

Turism äger rum bortom vardagen, det är dess natur. Ofta handlar den om att upptäcka det främmande på andra platser, i andra länder, i andra kulturer. Men medan turister upptäcker det främmande skapar de sig samtidigt en bättre blick för det förtrogna hemmavid, i kontrast mot det främmande. Dock hittar man på resan inte bara det främmande; snarare kan man ofta även stöta på sådant som känns bekant hemifrån. Det kan handla om kulturella företeelser, språk, mat, boende eller seder. Det har även hävdats att turism alltid innehåller en spänning mellan det främmande och det bekanta, att det är så den fungerar, och till och med att folk egentligen söker det förtrogna, fast klätt i främmande former (Lazzarotti 2001). Bidragen under denna rubrik studerar olika relationer mellan det främmande och det bekanta i olika former av turism vid olika tidpunkter och i olika länder. De undersöker exempelvis möten mellan sommargäster och lokalbefolkning, som var främmande för varandra med sina respektive vardagskulturer. Havsbad analyseras som främmande – liminoida – turistrum. Andra bidrag spårar det främmande och bekanta i resor till Östeuropa, både från väst till öst och inom Sovjetunionen.

Turism handlar mycket om kulturella identiteter. Under resan upptäcker man sig själv och förstärker sin egen geografiska och kulturella identitet genom mötet med det främmande. Temat hänger ihop med det första temat, men det behandlas som ett eget område, då frågan om regionala och nationella identiteter aktualiserades särskilt starkt under sent 1800- och tidigt 1900-tal. Bidragen undersöker bland annat hur Gotlands regionala identitet relaterades till Sveriges nationella identitet vid skapandet av ett turistvarumärke eller hur Estland presenterade sig som turistmål för svenskar utifrån en identitetsskapande gemensam historia. Andra bidrag behandlar helt annorlunda aspekter av turism och identitet, t.ex. Svenska Turistföreningens identitetsutveckling

eller de svenska turistguidernas professionella identitetsskapande. Ytterligare andra bidrag analyserar hur de första Spetsbergenturisterna förhandlade sin identitet i skärningspunkten mellan att vara nöjesturist, lärd resande eller upptäckare, eller hur Hjalmar Bergmans romanfigurer på speciella orter prövar andra identiteter.

Turism är som tidigare nämnts en del av det moderna samhället. Men hur modern är själva turismen och hur är dess relation till modernitet och modernisering? Man skulle kunna tolka Orvar Löfgrens tes om turism som ett kulturellt laboratorium så, att den är ett laboratorium för modernitet, att människor prövar moderna livsstilar på sina resor och på vissa turistdestinationer. Samtidigt närs turismen, som vi har sett, av längtan efter den gamla goda tiden, då folken levde i en kultur och miljö opåverkade av industrialiseringen. Därför kan den även anses vara bakåtriktad. Förhållandet mellan turism och modernitet är den övergripande frågeställningen för alla bidrag under denna rubrik. De frågar exempelvis efter relationen mellan turism och modernisering vid utbyggnaden av det norska vägnätet och i järnvägarnas presentation för turisterna. Andra undersöker hur lokalbefolkningen reagerade på den modernitet som turisternas ankomst betydde för deras samhällen. Ytterligare andra analyserar guideböcker eller vykort som uttryck för modernitet respektive romantiserande bakåtriktning.

Det fjärde temaområdet är lite annorlunda än de andra. Här gäller det inte turismens historia i sig utan frågan hur historien respektive kulturarvet används inom turismen. Kulturarv ska locka turister, det är en av de viktigaste resurserna för nutidens turism. Experter talar även om tillämpat kulturarv. Men hur använder man sig konkret av kulturarv för att främja turismen? Som exempel analyseras svenska kurorter och Tornedalen. Ett annat bidrag undersöker hur turisterna själva förvaltar sitt familjära kulturarv. Med en helt annan infallsvinkel behandlas imaginära barndomslandskap av aktörer som är verksamma inom kulturarvs- och turismsektorn.

Gemensamma teman och jämförande resultat

Den norska historikern Berit Eide Johnsen kartlade 2013 skandinavisk forskning om kustturismens historia. Hon efterlyste mer turismhistorisk forskning som inte präglas av metodologisk nationalism utan i stället anlägger translokala, transregionala och transnationella perspektiv (Johnsen 2013). Denna boks syfte är att kartlägga den forskning som finns och dess gemensamma teman och att inspirera till vidare forskning och gemensamma forskningsprojekt, som kanske även är translokala, transregionala och transnationella.

Det går att identifiera några gemensamma teman i bidragen i denna antologi som delvis även möjliggör transregionala och transnationella jämförel-

ser. Så skriver Berit Eide Johnsen och Anders Gustavsson båda om kulturmöten mellan sommargäster och lokalbefolkning, men de gör det inom olika regioner (Sørlandet i Norge och Bohuslänskusten i Sverige). Dessa två bidrag är direkt jämförbara, vilket gör dem särskilt intressanta i ett transregionalt och transnationellt perspektiv. De kommer delvis fram till olika resultat, fast de behandlar samma tidsperiod och baserar sina undersökningar på intervjumaterial. Ett av Gustavssons resultat är att de lokala värdarna i Bohuslän under tidigt 1900-tal kände sig tydligt socialt underlägsna sommargästerna och att relationen mellan lokalbefolkningen och sommargästerna på 1940- och 1950-talen var spänd. Eide Johnsens sydnorska värdar intygar däremot för samma period att mötena mellan dem själva, som hade en rural bakgrund, och gästerna, som kom från städernas överklass och övre medelklass, var präglade av respekt och harmoni. Både Gustavsson och Eide Johnsen påpekar dock att det uppstod öppna konflikter mellan sommargäster och lokalbefolkning under de fyra sista årtiondena av 1900-talet. Det hängde ihop med att sommargästerna hade skaffat egna hus och ville ha större inflytande på lokalorterna.

Flera bidrag i denna bok handlar om transnationell turism. Den kan bidra till skapandet av nationella identiteter, gällande såväl turisterna som destinationerna, genom att likheter eller skillnader mellan länderna fokuseras. Torkel Jansson visar hur Estland marknadsförde sig under mellankrigstiden för svenska turister med en kulturell och nationell identitet där den gemensamma svensk-estniska historien betonades. Tyskt och ryskt inflytande på den estniska historien förtegs däremot. Om möten med det främmande och samtidigt bekanta handlar även Yulia Gradskovas artikel. Den tar upp den – om inte transnationella så dock transkulturella – turism som fanns inom det stora imperiet Sovjetunionen. Hon påpekar att det främmande, »exotiska», även där sköts i bakgrunden i marknadsföringen av östra och sydliga regioner, medan den ryska kulturen och dess påverkan inom dessa områden betonades. Sune Bechmann Pedersen visar i sitt bidrag att de östeuropeiska ländernas för västerländska turister främmande politiska system inte spelade någon roll i den kommersiella väst-öst-turismen under kalla kriget, varken i turisternas resemotiv eller i östeuropeisk marknadsföring. Det förekom snarare samma motiv, som även marknadsföringen betonade, som inom den västerländska turismen: önskan att besöka historiska och kulturella sevärdheter, att få njuta av sol och bad och att köpa semesterresan för ett lågt pris.

Ett återkommande tema i denna bok är de tysskspråkiga ländernas inspiration för den nordiska turismutvecklingen. Särskilt tydligt blir det i Norges fall. Tre av fyra norska bidrag i denna bok handlar om schweiziska och österrikiska influenser på och växelverkan med norsk turism under sent 1800-tal. Kristina Skåden undersöker den påverkan som schweizisk ingenjörskonst hade på utbyggnaden av det norska vägnätet. Den skedde inte minst för att främja turismen och som ett tecken på att Norge jämförde sig som turistland med Schweiz. Marie-Theres Fojuth analyserar likheter mellan Schweiz och

Norge som turistländer i sin studie av järnvägsguider kring år 1900. I båda länderna presenterades inte bara det storslagna landskapet utan även modern ingenjörskonst i form av långa tunnlar eller broar som turistattraktioner. Ulrike Spring slutligen skriver om österrikare och andra tyskspråkiga turister på de första cruiseturerna till Spetsbergen. Hon visar hur det nyupptäckta turistmålet tjänade som projektionsyta för turisternas identitetsförhandlingar. Dessa kontinentala Spetsbergenturister upplevde sig själva dels som nöjesturister, dels som lärda resenärer och vetenskapsmän, och dessutom som upptäckare.

Inte bara den nordiska fjällturismen utan även öturismen var ett transnationellt fenomen. Bente Jensen och Michael F. Scholz analyserar båda hur tyska turister påverkade turismens utveckling på två öar: Bornholm och Gotland. På bägge öarna utgjorde tyska turister den största utländska turistgruppen och bidrog väsentligt till att etablera ön som turistmål. Gotland upplevdes av tyskarna under 1900-talet som en viktig region för den »tyska» Hansahistorien och ön lockade därför många tyskar, som Scholz beskriver. Gotlänningarna i sin tur satsade starkt på tysk turism. Det påverkade öns regionala identitet som kvasitysk. Även på Bornholm var tyskarnas påverkan så stor att tiden fram till första världskriget lokalt kallades för »tyskertiden». Det föranledde, som Jensen visar, en lokal debatt om för- och nackdelar med den modernitet som tyskarna tog med sig till ön och som hängde tätt samman med öns regionala identitet. Bente Jensens artikel har även beröringspunkter med Erika Sandströms, som också handlar om Gotland och om en lokal diskussion om turismens för- och nackdelar, dock under 1960-talet, när massturismen till ön tog fart. Även då förmedlade turismen modernitet och ekonomiska framtidsperspektiv; samtidigt befarade gotlänningarna att massturismen skulle förstöra öns särart, natur och kultur. Skillnaden jämfört med diskussionen på Bornholm drygt ett sekel tidigare var dock att de flesta gotlänningar i princip välkomnade turisterna, medan bornholmare hade varit mycket mer skeptiska mot turismen i allmänhet och tyska turister i synnerhet.

Det finns flera andra bidrag som har gemensamma teman och kan jämföras med varandra. Så undersöker Lulu Ann Hansen och Julie Andersen marknadsföringsmedier och frågar huruvida de framställde respektive destination som modern eller som romantiserande traditionell. Hansen visar hur motiven på vykort från danska nordsjöhavsbad under sent 1800- och tidigt 1900-tal ändrades från att fram till första världskriget betona orternas modernitet till att under mellankrigstiden framhäva nostalgiska aspekter på bad- och ölivet. En blandning av modernt och traditionellt fanns i danska guideböcker för Västtyskland på 1950- och 1960-talen, som Andersen skriver om. Hon finner att den bild som tecknas där avser ett land med romantiska gamla byggnader och anrik kultur, medan andra världskriget och dess förstörelser tonas ned. Det framhålls även att Tyskland under efterkrigstiden är ett modernt land med tekniska framsteg och modern arkitektur.

Även mellan Wiebke Kolbes och Jonas Asklunds bidrag finns paralleller då de behandlar likartade turistdestinationer och använder jämförbara tolkningsramar. Kolbe skriver om tyska och brittiska havsbad på sent 1800- och tidigt 1900-tal, Asklund om kur-, bad- och rekreationsorter i Hjalmar Bergmans romanvärld. Båda tolkar dessa orter som liminoida rum där vardagsgränserna överskreds och andra sociala regler gällde. Asklund använder sig även av Foucaults heterotopibegrepp för att tolka de orter Bergman skriver om – ett begrepp som också markerar det gränsöverskridande, icke-vardagliga.

Ett annat gemensamt tema i boken är hur ett resmåls kulturarv används för att främja turismen. Elisabeth Mansén undersöker dagens svenska kurorter och visar att de flesta flitigt använder sig av sin historia för att marknadsföra sig. De tecknar dock en selektiv bild, då de brukar betona att det alltid har varit en lyx att vistas på en kurort och att det var överklassen som vistades där, medan de gärna förtiger att kurorterna alltid också givit ett visst antal fattiga tillträde. Medan kurorternas kulturarv används aktivt i marknadsföringen konstaterar Osmo Pekonen att detta endast delvis är fallet i Tornedalen. Där finns ett kulturarv i form av den franske vetenskapsmannen Pierre-Louis Moreau de Maupertuis som 1736–37 reste dit för att mäta om jordklotet är tillplattat eller utdraget vid polerna. Maupertuis lämnade några spår i regionen som dagens turismindustri delvis har använt sig av för att marknadsföra den som en sevärd natur- och kulturregion. Men långt ifrån hela potentialen har utnyttjats hittills och de turismansvariga verkar inte vara benägna att göra det. Kerstin Gunnemark anlägger ett helt annat perspektiv på turism och kulturarv i sitt bidrag om nordiska sommarställen. Hennes kulturarvsbegrepp fokuserar det familjära kulturarvet, och hon visar hur svenska sommarboende under 1900-talet har värnat om det i sina sociala praktiker och i sitt berättande om sommarhusen.

Ett sista gemensamt tema är identitetsskapande hos kollektiva aktörer inom turismindustrin. Per Åke Nilsson visar hur Svenska Turistföreningens identitet från dess start 1885 och under hela 1900-talet var knuten till tidens ideologiska utveckling. Från att omhulda ett ideal av härdande friluftsliv i nietzscheansk anda gick den först över till en modern och senare till en postmodern syn på turisterna och turismen. De svenska turistguidernas professionella identitet har däremot skapats å ena sidan genom att avgränsa sig från andra, oorganiserade guider och från andra yrkesgrupper och å andra sidan genom att skapa en gemenskap med hjälp av gemensamma sociala aktiviteter samt en särskild guidedräkt, som Lars Kvarnström visar i sitt bidrag. Ett annat fokus har Christian Widholm som undersöker den professionella identiteten hos aktörer som är verksamma inom sektorn turism och maritimt kulturarv. Han kommer fram till att barndomsminnen, förknippade med det egna maritima turistandet eller med maritimt kulturarv, väsentligt bidrar till att skapa dessa aktörers professionella identitet.

Det finns således gemensamma teman och jämförbara resultat mellan nästan alla bidrag. De kan tjäna som utgångspunkter för vidare studier i nordisk turismhistoria. Men det har även blivit tydligt att denna antologi visserligen handlar om turismhistoria *i* Norden, men inte uteslutande *om* Norden. Det turismhistoriska fältet i de nordiska länderna omfattar även forskning om Tyskland, Österrike, Schweiz, Estland, England, Sovjetunionen och hela Östeuropa, som i denna bok, och givetvis även andra länder. Turismhistoria är ett expanderande forskningsfält både i Norden och internationellt, och kommande studier emotses med spänning.

Till slut vill jag gärna tacka Anders Gustavsson för hans ständiga stöd under arbetet med den här boken, framför allt för hans språkgranskning av de bidrag, vars författare inte har svenska som modersmål, bland dem mitt eget. Jag tackar också de *peer review*-granskare som kritiskt har läst och kommenterat alla bidrag. Sist men inte minst riktar jag ett stort tack till Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur som generöst har bekostat både konferensen och utgivningen av boken.

Litteratur

Anttila, Anu-Hanna, 2013: Leisure as a matter of politics: the construction of the Finnish democratic model of tourism from the 1940s to the 1970s. I: Journal of Tourism History 5:3. S. 325–345.

Enzensberger, Hans Magnus, 1958: Vergebliche Brandung der Ferne. Eine Theorie des Tourismus. I: Merkur 12:8. S. 701–720.

Enzensberger, Hans Magnus, 1996: A Theory of Tourism. I: New German Critique, No. 68. [Översättning av Enzensberger 1958.] S. 117–135.

Gustavsson, Anders, 1981: Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten. Lund.

Hunt, Lynn, 1998: The Challenge of Gender. Deconstruction of Categories and Reconstruction of Narratives in Gender History. I: Geschlechtergeschichte und Allgemeine Geschichte. Herausforderungen und Perspektiven. Red. Hans Medick & Anne-Charlott Trepp. Göttingen. S. 59–97.

Johnsen, Berit Eide, 2013: Research on the history of Scandinavian summer and seaside tourism – transnational and transregional perspectives? I: Journal of Tourism History 5:3. S. 246–264.

Lazzarotti, Olivier, 2001: Tourismus: Von Orten und Menschen. I: Voyage. Jahrbuch für Reise- und Tourismusforschung 4. S. 72–78.

Lundin, Per, 2013: Confronting class: the American motel in early post-war Sweden. I: Journal of Tourism History 5:3. S. 305–324.

Löfgren, Orvar, 1999: On Holiday. A history of vacationing. Berkeley, Los Angeles & London.

MacCannell, Dean, 1999: The Tourist. A New Theory of the Leisure Class. Berkeley & Los Angeles.

Nordic Tourism, 2013. Temanummer av Journal of Tourism History 5:3.

Reisebilder. Produktion und Reproduktion touristischer Wahrnehmung. Red. Christoph Köck. 2001. Münster.

Shields, Rob, 1991: Places on the Margin. Alternative Geographies of Modernity. London.
Wagner, Michael F., 2013: The rise of autotourism in Danish leisure, 1910–1970. I: Journal of Tourism History 5:3. S. 265–286.
Zuelow, Eric G. E., 2016: A history of modern tourism. Basingstoke.
Østby, Per, 2013: Car mobility and camping tourism in Norway, 1950–1970. I: Journal of Tourism History 5:3. S. 287–304.

Det främmande och det förtrogna

Sørlandske sommerpensjonater

Kulturmøter på 1900-tallet

Berit Eide Johnsen

Tema for denne artikkelen er kulturmøter på sommerpensjonater på Sørlandet, en region lengst syd i Norge – *hvordan* de artet seg og *hvorfor* de artet seg på en spesiell måte. De første pensjonatene – ofte kalt *sanatorier* – ble etablert der på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet (Grindland 1987 s. 45–97; Johnsen 2002 s. 249–272; Johnsen 2004 s. 51–64). Men i mellomkrigstiden, og særlig på 1930-tallet, kom langt flere sommergjester til Sørlandet enn tidligere, og flere sommerpensjonater ble åpnet. Enkelte pensjonater var nybygde, mens andre ble etablert i for eksempel tidligere rederboliger og på kystgårdsbruk. Andre verdenskrig kom som et *brudd* i en ellers positiv utvikling av turismen. Etter krigen kom økonomien igjen på fote, og reiselivet økte. Pensjonatenes glansperiode var 1950- og -60-tallet. Men i løpet av de siste tiårene av 1900-tallet ble de fleste avviklet.

I boken On Holiday. A History of Vacationing skriver Orvar Löfgren (1999 s. 120 f.):

> The large, fashionable seaside hotels, which tried to live up to the standard of their continental models, never acquired a dominant position in Scandinavia. […] It was in fact the modest seaside boardinghouse – an often caricatured institution – that became a Nordic speciality.

De sørlandske sommerpensjonatene var generelt enklere utstyrt enn sine europeiske forbilder. To av dem vil bli gjenstand for en næranalyse i det følgende. Begge lå i nåværende Lillesand kommune: Brekkekjær pensjonat (i virksomhet 1937–95) på øya Justøya og Skauen pensjonat (i virksomhet 1937–64) i Høvåg.[1] På Skauen var det plass til 50 overnattingsgjester, og på Brekkekjær 70–75.

Det foreligger gjestebøker (såkalte *fremmedbøker*) for disse to pensjonatene, med oversikt over samtlige besøkende fra 1937 til midten av 1960-tallet. Analysen er også basert på intervjuer med de to pensjonatvertinnene Aagot Hegland, Brekkekjær pensjonat (1915–2003) og Ethel Bergstad, Skauen pensjonat (1920–2012) samt med en pensjonatgjest, Dagfinn Haarr.

[1] Justøya (inntil 1962 del av Vestre Moland kommune, deretter Lillesand kommune) er en relativt stor øy på 8,14 m^2, som fikk broforbindelse i 1949, og som før det hadde ferjeforbindelse med fastlandet. Høvåg (egen kommune inntil 1962, deretter del av Lillesand kommune) er et kystområde med lang kystlinje, fjorder og skjærgård.

Fokus er både pensjonatet som materiell ramme rundt ferien, vertskapet, pensjonatgjestene og lokalbefolkningen. Hvorfor ble så mange pensjonater etablert i mellomkrigstiden? Og hvorfor ble flere av dem avviklet i løpet av de siste tiårene på 1900-tallet? Hvem var vertskap og hvem var gjester? Hva var deres sosiale posisjon? Hvordan var forholdet mellom gjester og vertskap, og mellom gjester og lokalbefolkning? Hva hadde de materielle rammene å si for disse kulturmøtene? Hvordan kan de tolkes som uttrykk for forholdet mellom nærhet og avstand, mellom det velkjente og det fremmede?

Fra skipsfart til sommergjester

Det er særlig to forhold som må vektlegges i analysen av kulturmøter på sørlandske sommerpensjonater. Det ene er krisen i skipsfarten, skipsbyggingen og de maritime næringene på Sørlandet fra slutten av 1800-tallet. Dette preget både pensjonatvertskap og lokalbefolkning. Det andre forholdet er den endringen i synet på ferie, bading og solbrunhet som skjedde parallelt, og som særlig påvirket borgerskapet i de store byene – de som nå ble pensjonatgjester.

På 1800-tallet var Sørlandet sentrum for Norges skipsfart og skipsbygging. Men rundt forrige århundreskiftet var skipsfarten i krise. Kort fortalt skyldtes det en langvarig internasjonal økonomisk lavkonjunktur fra 1870-årene, og en vanskelig – nesten fraværende – overgang fra seilskip til dampskip. Den tradisjonelle treskipsbyggingen ble raskt avviklet, og skipstonnasjen gikk tilbake. Krisen, med sterk økonomisk nedgang og arbeidsledighet, kulminerte i mellomkrigstiden (Johnsen 2001). Mange forlot landsdelen for å søke arbeid andre steder. Noen emigrerte til Amerika. De som ble igjen, var ofte på desperat leting etter nye arbeids- og inntektsmuligheter.

Men parallelt med tilbakegangen i de maritime næringene skjedde en positiv utvikling innen reiselivet. Fra slutten av 1800-tallet, og i stigende grad ut over i det nye århundret, inntok feriefolket landsdelen. Sommerturismen ble en alternativ inntekts- og sysselsettingsmulighet for sørlendingene. Mange leide ut sin privatbolig. Skipperhuset og rederboligen ble omgjort til sommerhus og pensjonat. Nye pensjonater ble bygd. Helårsaktivitet ble avløst av stille vintre og hektiske sommermåneder. Kystens kulturlandskap, som hadde vært merket av *arbeids*- og *hverdagsliv*, ble nå resirkulert og omdefinert til *fritids*- og *ferieformål* (Johnsen 2002 s. 250–251).

Overgangen fra skipsfart til sommergjester, og Sørlandets gjennombrudd som turistdestinasjon, henger i stor grad sammen med internasjonale turismetrender. Det var særlig i mellomkrigstiden at en ny ferie- og fritidskultur spredte seg, og at bade- og strandliv ble populært. Kulturimpulsene spredte seg til Norge fra både USA og kontinentet, ikke minst fra den franske Riviera (Hundstad 2011 s. 124–125).

Det var hovedsakelig overklassen, men fra mellomkrigstiden også den øvre middelklassen, som ferierte på kurbadene og ellers ved kysten i Skandinavia (Danielsson & Eliassen 1998 s. 13–15). Bredere lag av befolkningen kom først etter andre verdenskrig. Overklassen var del av en internasjonal kultur, og på mange måter atskilt fra andre deler av befolkningen. De ferierte også andre steder enn i sitt hjemland, og ble påvirket av denne internasjonale overklassekulturen (Towner 1996 s. 59–61). Overklassen i Sverige og Danmark var rikere og større enn den norske, og dermed sterkere involvert i europeisk kultur. Norge hadde heller ingen adel.

Til en viss grad påvirket feriestedene i de skandinaviske landene *hverandre*. I Kari Grindlands artikkel om Flekkerøy Skjærgaardssanatorium (1987 s. 56) refereres en søknad om etablering av dette sanatoriet i 1903, som tydelig viser svensk påvirkning:

> Erfaringer fra Sveriges Vestkyst, hvor Skjærgaardslivet er meget udviklet, viser ogsaa, at en stor Del af den store Skare af Besøgende, som søger Helsebod ude i Skjærgaarden, leier sig ind hos Fastboende og spiser paa Sanatoriet.

Men hun drøfter ikke dette ytterligere. Mye tyder imidlertid på at rekken av kystkurbad og badesteder langs Bohuslänskysten må ha hatt betydelig påvirkningskraft langs norskekysten.

Det nye i 1920-årene var at soling og bading ble populært som ren forlystelse. Det syn at sollyset hadde en positiv virkning på kropp og sjel, og at brunfargen var et uttrykk for sunnhet, slo da igjennom (Towner 1996 s. 215; Hassan 2003 s. 87–90; Hundstad 2011 s. 115–116). Det var de amerikanske turistene på Rivieraen som gjorde solbrunhet til mote. Snart ble det turismens viktigste symbol. Solmoten kan også knyttes til Tyskland, til vitalismen og natur- og hygiene-bevegelsen (Hundstad 2011 s. 126). Det er forsket lite på hvordan den nye moteretningen ble spredt til Skandinavia, men noe kan konstateres.

Det ser ut til at bade- og solmoten spredte seg relativt raskt nordover. Allerede på 1930-tallet var nemlig den nye oppmerksomheten knyttet til strender og bading merkbar i Norge. Denne var også sterk og tydelig på Sørlandet. I norske ukeblader og magasiner var det mye snakk om Rivieraen, og Sørlandet ble kalt «Norges Riviera» (Hundstad 2011 s. 125).

Dag Hundstad knytter også bade- og solmoten til amerikanske trender. Utvandrede sørlendinger frekventerte de lange strendene og fornøyelsesparkene Coney Island, Long Beach og Jones Beach. Svært mange av utvandrerne vendte tilbake til Norge, for kortere og lengre perioder, eller permanent. Impulsene brakte de med tilbake til gamlelandet (Hundstad 2011 s. 124). Bade- og strandmoten var i høy grad knyttet til, og utfoldet seg, på sommerpensjonatene.

Det vi kan slutte ut fra foreliggende forskning, er at de skandinaviske kystbadestedene ble etablert etter europeiske mønstre og forbilder. Men de skandinaviske sommerpensjonatene var ikke rene kopier – de fikk en særegen og lokaltilpasset utforming.

Kulturmøtene mellom lokalbefolkningen, pensjonatvertskapet og pensjonatgjestene må altså tolkes innenfor rammen av den stolte og internasjonalt orien-

terte sjøfartskulturen, den økonomiske krisen på 1900-tallet så vel som internasjonale turismetrender. Men også det mulighetsrommet som ble dannet gjennom lengre ferie og en generell velstandsutvikling samt bedre kommunikasjoner, spilte inn. Helt avgjørende var det at brede lag av befolkningen fikk innfridd kravet om to ukers ferie i løpet av 1930-årene. Som det siste nordiske landet fikk Norge en egen ferielov i 1947. Loven fastsatte tre ukers ferie for alle arbeidstakere. I 1964 ble ferien utvidet til fire uker (Klepp & Thorsen 1993 s. 8–9).

Ut over 1900-tallet kom et stadig voksende antall ferierende til Sørlandet med rutebåt, rutebil, privatbil, tog, cruiseskip og fly. Mange ankom landsdelen med kystruten, som hadde regelmessige seilinger fra hovedstaden og rundt kysten til Vestlandet. I 1930-årene ble kommunikasjonene vesentlig forbedret. Særlig viktig var det at Sørlandet i 1938 fikk direkte togforbindelse med Oslo, da Sørlandsbanen til Kristiansand endelig ble åpnet (Johnsen 2004 s. 252). En kombinasjon av tog, buss, privatbil og båt var vanlig for gjestene som kom til Skauen Skjærgårdspensjonat og Brekkekjær pensjonat. Men fram til 1960-årene var det ikke vanlig at gjestene kom i egne privatbiler.

Forholdene lå svært godt til rette for veksten i turismen på slutten av 1930-tallet. Hva hvis krigen ikke hadde kommet i 1940? Dette kontrafaktiske spørsmålet kan sannsynligvis besvares med at da hadde turismen fortsatt å vokse med rask fart. Veksten fortsatte imidlertid fra slutten av 1940-tallet, da Norge igjen begynte å komme seg økonomisk på fote. Men underveis endret reiselivet karakter, noe som også kan spores på sommerpensjonatene.

Kunsten å feriere

Sammen med byborgerskapet var kunstnerne pionerer som sommergjester. Som sin tids kjendiser var de toneangivende, og de var med på å introdusere den nye ferieformen. Vi kan skille ut tre faser når det gjelder kunstnere som ferierende på Sørlandet: I første fase, i tiårene rundt 1900, ble det etablert «kunstnerkolonier» flere steder på Sørlandet (Opstad 1991 s. 19). Kunstnerne var som regel pensjonatgjester, eller de leide seg inn i privathus. De skilte seg ut som ferierende, og forholdt seg til hverandre (Johnsen 2004 s. 52–54). Forbildet var selvsagt Skagen på Nord-Jyllands nordligste punkt, der også norske kunstnere hadde vært. Forfatterne og malerne gjorde mye for å etablere og befeste bildet av «det blide Sørland», et bilde som fikk mange til å følge etter dem sørover om sommeren.

Fra mellomkrigstiden og videre inn i etterkrigstiden, i pensjonatenes glanstid fram til årene rundt 1970, kan det se ut som om det var relativt utbredt blant tidens kunstnere og andre «kjendiser» å feriere på Sørlandet. Men nå var mange av dem «vanlige pensjonatgjester» som kom enkeltvis eller sammen med sine familier. De oppsøkte ikke kunstnermiljøer på Sørlandet, og forholdt seg nødvendigvis ikke til andre kunstnere. De søkte fred og ro samt ferielivets gleder,

slik som de andre gjestene. Selv om de ble lagt merke til av vertskap, øvrige gjester og lokalbefolkning, skilte de seg ikke så sterkt ut som tidligere. I tredje fase, mot slutten av 1900-tallet, da ferieopphold på sommerpensjonatene ble mindre attraktivt og mindre eksklusivt, og andre ferieformer tok over, sluttet de kjente personene å komme til pensjonatene. Som byborgerskapet ellers fant de andre måter å feriere på, kanskje også andre steder. Mange av dem skaffet seg private sommerhus (Johnsen 2002 s. 259, 2004 s. 61–62).

Selv om verken Skauen pensjonat eller Brekkekjær pensjonat ble regnet som typiske «kunstnerpensjonater», ble de gjestet av flere kunstnere og andre kjente personer. Gjestebøkene fra Skauen pensjonat viser at det gjerne var en eller to «kjendiser» hvert år. En av dem var ungdomsromanforfatteren Evy Bøgenæs (1906–85), som ferierte der i tidsrommet 1946–48. Hun var særlig kjent for bøker om unge piker fra borgerklassen som forelsket seg og hadde familieproblemer. Disse bøkene kom ut i store opplag. Evy Bøgenæs kom sammen med sin mann, sorenskriver Mentz Darre Lødrup (1901–68), deres tre barn og sin mor Marie.

Det var stor prestisje forbundet med å få norske og andre skandinaviske «kjendiser» – kunstnere og kulturpersonligheter – samt folk fra de øvre sosiale lag som gjester. Disse ga pensjonatet så vel som selve feriestedet et godt renommé, og gjorde det attraktivt for andre å komme dit som gjester. Hvis det var noe som både pensjonatvertskap og gjester husket og fortalte om i ettertid, var det hvilke kjente personer som de hadde møtt på pensjonatet. Det ble også husket at mange av dem bidro med underholdning for de øvrige gjestene – med sang, spill og opplesninger (Johnsen 2004 s. 53).

Brekkekjær pensjonat

På en slette litt ovenfor tettbebyggelsen i uthavnen Brekkestø, der seilskutene i århundrer hadde funnet en lun havn, lå gårdsbruket Brekkekjær. Det ble i 1936 kjøpt av det unge ekteparet Aagot og Jens Hegland (1910–1978). Aagot var født og oppvokst på Justøya, mens Jens var gårdbrukersønn fra Holt ved Tvedestrand, noen mil lenger øst. Allerede året etter ble dørene åpnet for de første pensjonatgjestene, ti i tallet. Gårdsbruket med kuer og hest ble drevet ved siden av. Sommergjestene kom etter hvert i hopetall.

I 1950-årene var det i alt seks sommerpensjonater på Justøya, og flere hundre sommergjester ferierte der (Johnsen 2004 s. 55). Pensjonatene var typiske *mann og kone-bedrifter*. Mange sommergjester leide seg også inn privat hos øyas fastboende. Enkelte var såkalte *sovegjester* – de var innlosjert privat og inntok måltidene på pensjonatet. Sommerdriften var fra St. Hans (midtsommer) til ut i august på Brekkekjær pensjonat. I den perioden var der fullt belegg på pensjonatet med jevnt over 70–75 overnattingsgjester.

Hvem ferierte på Brekkekjær pensjonat? Det var de øvre lag – overklassen – fra byene som dominerte, fortalte Aagot Hegland. Oslo-gutten Dagfinn Haarr

Brekkekjær pensjonat. Foto i privat eie.

(f. 1952), som tilbrakte tre uker hver sommer fra 1962 til 1988 på pensjonatet sammen med foreldrene og en eldre søster, beskrev gjestene som en homogen gruppe sosialt sett og tilhørende den midtre og øvre middelklasse fra byene – flest fra Oslo. (Intervju 2.) Han var selv en typisk representant for denne gruppen. Hans far, Arne Gunnar Haarr, var byråsjef og senere direktør i Industridepartementet. Dette bildet bekreftes fra gjestebøkene på Brekkekjær, som er ført fra 1938. Like etter krigen dominerte familier fra Østlandet. I 1952, for eksempel, kom ca. halvparten av de 163 gjestene fra Oslo og 1/4 fra Vestlandet (Stavanger og Bergen). Fedrenes yrke ble dette året oppgitt å være: Direktør, salgssjef, avdelingssjef, kontorsjef, disponent, tannlege, lege, redaktør, skipsmegler, kjøpmann, grosserer, korrespondent, adjunkt, styrmann, ekspeditør og ingeniør. Inntrykket her er den øvre middelklasse fra byene. Mennene hadde med seg sine koner – som ofte var husmødre – og barn. De samme familiene kunne komme igjen år etter år, noen 25–30 år på rad. Nye generasjoner kom til. De samme familiene hadde til og med de samme hyttene hvert år. Etter hvert som ferie ble mer vanlig, inntok bredere lag av middelklassen pensjonatene.

En systematisk gjennomgang av gjestebøkene fra Skauen pensjonat viser i hovedtrekk det samme mønsteret som på Brekkekjær.

Skauen pensjonat

Skauen pensjonat i Høvåg hadde sin første sesong i 1937. På den tiden var det minst to andre pensjonater i drift i Høvåg, og mange leide ut privat til sommer-

Postkort som viser Skauen pensjonat i 1937. Foto i privat eie.

gjester, slik som på Justøya. Inntil 1955 ble pensjonatet drevet av Ethel Bergstads foreldre, Kristine og Aksel Nilsen. De hadde hjelp av jenter fra nabolaget, og også Ethel og søsteren Kitty assisterte. Men i 1955 tok Ethel over som pensjonatvertinne, med god assistanse fra mannen Helge, som hadde lang sommerferie som lærer. Utenom sesongen bodde familien, som etter hvert fikk fem barn, i nærmeste by, Kristiansand, et par mil unna. Pensjonatet var stengt, bortsett fra at det var noen brylluper, konfirmasjoner og jubileumsfester vår og høst. I juni flyttet de ut igjen til Skauen.

Det er 20. juni 1952. Det er tre dager før St. Hans, og Skauen pensjonat åpner sine dører for den sjuende sesongen etter krigen. Den første gjesten som skriver seg inn i gjesteboken, er snart 54 år gamle Ruth Sjåstedt fra Oslo. De følgende dagene og ukene strømmer det på med mer eller mindre prominente gjester, totalt 146 denne sommersesongen (se figur under). Pensjonatet har definitivt funnet sin form. Det er mange ektepar som kommer, og mange familier, også med barn. For enkelte er pensjonatet et treffpunkt for familiemedlemmer fra flere steder i landet. Enkelte husmødre er der alene sammen med sine barn, kanskje også med sin mor, mens ektemannen er hjemme og arbeider. En del av gjestene er enslige, og de er oftest kvinner. De kommer alene eller sammen med venner og familie. De to siste kategoriene gjør at kvinnene er i flertall blant pensjonatgjestene de fleste årene.

I rubrikken for «Stilling eller beskjeftigelse» skriver fru Skjåstad «husmor». Og dette er den vanligste beskjeftigelsen eller yrkestittelen for gjestene i 1952 som de fleste andre årene. Hele 39 av gjestene er husmødre dette året – midt i «husmorens glansperiode». I 1954 er antallet 49 av 168 (nærmere 30 %).

Mange av gjestene tilhører samfunnets øvre sosiale sjikt i 1952. Her er hele 11 menn med tittelen ingeniør, overingeniør eller sivilingeniør, og blant annet seks direktører, fem disponenter, to grosserere og to kjøpmenn, to leger, en biskop og en prest, en arkitekt, en konsul, en fondssjef og en skipsreder. Men ellers er også en del menn med typiske middelklasseyrker, og enkelte som står noe lenger nede på den sosiale rangstigen: kontorsjef, salgssjef, butikksjef, inspektør, hovedkasserer, teknikker, hovmester, byggmester, sjåfør, jernbanefullmektig og priskontrollør. Det er også verdt å merke seg at nærmere 30 av gjestene er kvinner – både gifte og ugifte – som oppgir annet yrke enn husmor, blant annet bibliotekar, lærerinne, tanntekniker, stenografdame, kontordame, sekretær, lærerinne og frisørdame. Dette året er det for øvrig ingen «kjendiser» på pensjonatet. Majoriteten av gjestene er godt plantet i det bedre borgerskap fra byene, og den overveldende majoriteten er nordmenn. Mønsteret som er beskrevet fra 1952, finner vi i grove trekk igjen både før og etter dette året. Slik utviklet gjesteantallet seg mellom 1937 og 1964:

Antall gjester på Skauen pensjonat 1937–1964.

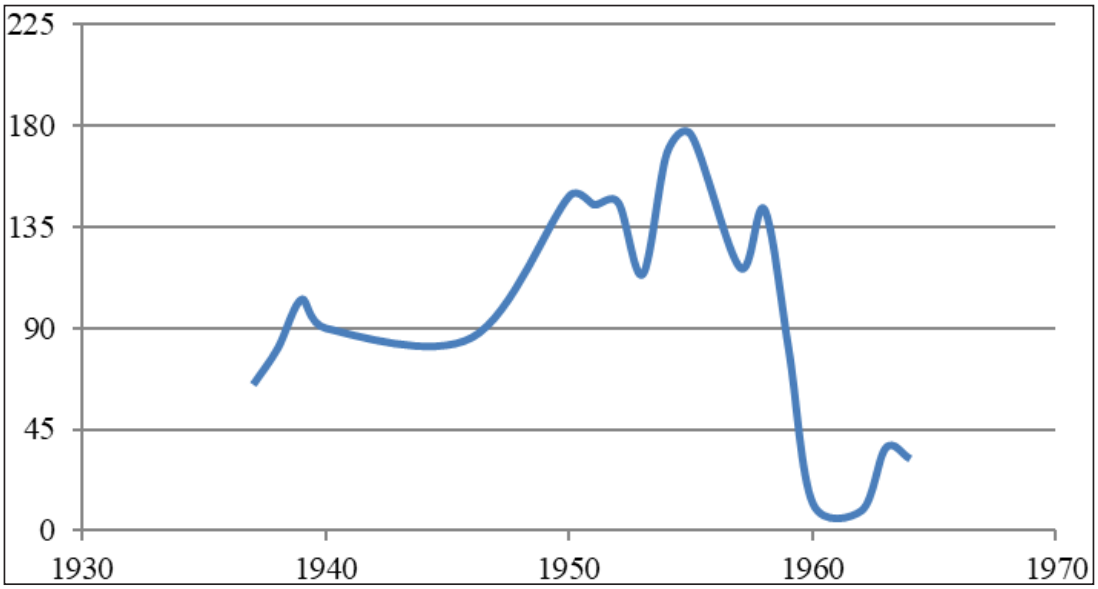

Kilde: Gjestebøker («Fremmedbøker») Skauen pensjonat.

Det vi ser tydelig her, er at pensjonatet var på sitt høydepunkt i 1950-årene. Da var det fullt hus hele sesongen, og pågangen var så stor at det var unødvendig å annonsere. I 1937, det året som Skauen pensjonat åpnet, tilbrakte flertallet av gjestene bare en uke på pensjonatet, men enkelte var der også i to uker. I 1939, og videre i årene like etter krigen, ble det vanligere med to og tre ukers opphold. Enkelte gjester var bare på pensjonatet noen få dager, mens andre tilbrakte opp til fire uker der. Hvor kom disse pensjonatgjestene fra? Vi skal se på fire utvalgte år, 1937, 1939, 1946 og 1952:

Skauen pensjonat. Gjester fordelt på oppgitt hjemsted 1937–1952:

Område	**1937**	**1939**	**1946**	**1952**
Norge:				
Oslo, Oslo-området	15	22	34	58
Øvrige Østlandet		5		6
Kristiansand	30	32	36	48
Øvrige Sørlandet	6	9		3
Vestlandet	11	7	5	30
Utlandet:				
USA	3	11		
Danmark (København)		1	5	
Sverige (Stockholm)		1	1	
England			1	
Tyskland		1		
India		1		
Usikker / annet (mest dagsbesøk)		13	4	1
Totalt	65	103	86	146

Kilde: Gjestebøker («Fremmedbøker») fra Skauen pensjonat.

Tabellen viser at nærmere halvdelen av gjestene i åpningsåret på Skauen, 1937, kom fra nærmeste storby, Kristiansand. Antallet gjester fra Kristiansand holdt seg lenge relativt stabilt, men hadde en økning på 1950-tallet. Den prosentvise andelen av det totale gjesteantallet var imidlertid synkende. Gjestene fra Kristiansand utgjorde bare en tredel i 1952. Det var antall gjester fra Norges hovedstad, Oslo, som var i vekst. Osloområdets andel var nær 1/4 i 1937 og 1939, men den økte til like under 40 % i 1946 og 1952.

Kulturmøter

Hovedproblemstillingen i Anders Gustavssons bok, Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten, er hvordan motsetningene mellom fastboende og tilreisende vokste frem, ble holdt ved like og ble forsterket fra slutten av 1800-tallet og frem til 1970-tallet (1981 s. 9–11). Tidlig på 1900-tallet var motsetningene mest av verdikarakter, mens de mer og mer fikk karakter av interessekonflikter. Samtidig oppførte de fastboende seg etter hvert mindre underdanig og overtok mer og mer av initiativet, noe som førte til skjerpede konflikter (Gustavsson 1981 s. 9–12, 89). Hvordan artet kulturmøtene seg på de sørlandske sommerpensjonatene fra 1930-årene? Kan vi spore verdi- eller interessekonflikter?

Møter mellom fastboende og sommergjester i forbindelse med ferieopphold på sommerpensjonatene var møter mellom fastboende som *arbeidet* og tilreisende som *ferierte*. Førstnevnte var gjerne representanter for *tradisjonelle livsformer* og sistnevnte for *modernitet*. På mange måter var det to *kulturelle verdener* som møttes, med ulike opplevelses- og forståelseshorisonter. I tillegg var møtene ofte mellom mennesker som tilhørte ulike sosiale sjikt. Det er for øvrig

verdt å merke seg at kvinnene nå var blitt mer aktive yrkesutøvere enn tidligere. De maritime yrkene hadde vesentlig vært mannsyrker. Sommerpensjonatene ble gjerne drevet av kvinner eller ektepar. Den arbeidshjelpen som ble hyret inn, bestod også vesentlig av kvinner. Kvinnelig arbeidskraft ble dessuten mobilisert i forbindelse med privat utleie til sommergjester.

Pensjonatvertskapet bar med seg en stolt fortid, men måtte nå likevel stå «med lua i handa», dvs. innta den underdanige tjenerrollen overfor et velstående, ferierende publikum. Men Aagot Hegland på Brekkekjær pensjonat forteller om respekt og harmoni i forholdet mellom vertskap og sommergjester:

> Vi hadde respekt for hverandre, sommergjestene og oss fastboende. Det var en klar rollefordeling. Gjestene holdt seg mest for seg selv eller omgikkes hverandre, og var høflige og greie. Men vi hadde også mange koselige stunder på kjøkkenet, når gjestene kom og skulle ha en tidlig frokost eller en kaffekopp. Det var grusomt mye greie mennesker! (Intervju 1.)

Aagot Hegland kan ikke huske noen sosial underlegenhet:

> Nei, gjestene var liketil, de var avslappet. Aldri ovenfra og ned. Det var en eneste gjest i alle de årene som var litt misfornøyd. Men han hadde ikke noen grunn til det! (Intervju 1.)

Dette bildet bekreftes av Dagfinn Haarr. Pensjonatgjestene holdt seg stort sett til hverandre. Forholdet til lokalbefolkningen var omtrent som i blokka i Oslo: «Vi var dis, holdt avstand, men var høflige og vennlige.» (Intervju 2.) Ferieformen var spekket med ritualer, og beskrives med ord som «det kollektive», «det sosiale» og «Gerhardsen-måten å feriere på», med referanse til den norske sosialdemokratiske statsministeren etter krigen:

> Pensjonatet var ikke noe sted «to show off». Gjestene var av en type som ikke hadde noe behov for å vise seg eller stikke seg ut. Tvert imot, vi følte et fellesskap. Da det etter hvert kom noen som ville vise seg, ble det ikke vel ansett. Gjestene var alminnelige folk som oppførte seg ordentlig, en homogen gruppe sosialt sett. (Intervju 2.)

Heller ikke Ethel Bergstad på Skauen kunne i 2011 fortelle om sosial underlegenhet. Hun kunne ikke huske at hun som ungdom hadde merket noen avstand til gjestene, eller at hun hadde hatt følelsen av at de var finere eller annerledes enn henne. Likevel kommenterte hun at pensjonatgjestene stort sett holdt seg for seg selv, og at de ikke var sammen med høvågungdommen. Og da hun skulle beskrive en vanlig dag for de som drev pensjonatet, kom det fram at det var hardt arbeid, her som på Brekkekjær. Ethel Bergstad lærte seg å lage mat, for det var vanskelig å få ansatt kokk for en kort sesong. «Jeg kan ikke skjønne det nå», kommenterte hun i 2011. «Det er ikke rart jeg er utslitt.» (Intervju 3.) Hva gjestene gjorde, var stort sett ikke vertskapets ansvar. De slappet av og underholdt seg selv med bocciaspill, bading og båtturer.

De kulturelle møtestedene kunne altså være preget av gjensidig respekt og harmoni. Likevel var det en betydelig forskjell, ikke minst ved at gjestene ferierte og vertskapet arbeidet. Det er heller ikke til å komme forbi at det var men-

Vertskapet på Brekkekjær pensjonat, Aagot og Jens Hegland (i midten) sammen med pensjonatgjester, antakelig på 1960-tallet. Foto i privat eie.

nesker med ulik sosial bakgrunn som møttes på pensjonatet: Vertskapet med forankring i et ruralt lokalmiljø, med familierøtter i jordbruk, sjøfart, losing og fiske, og gjestene fra det øvre sosiale lag i de store byene, og utøvere av typiske middel- og overklasseyrker. «Det var jo en spesiell klasse som hadde råd, så der var mange nokså eksklusive gjester», erindret Ethel Bergstad. (Intervju 3.) Mange fastboende sørlendinger kunne nok føle seg sosialt underlegne i møte med ferierende fra hovedstaden. Selv et møte preget av harmoni på overflaten kunne romme latente motsetninger.

Men avstanden mellom vertskap og gjester var likevel ikke så stor – og den sosiale bakgrunnen ikke så forskjellig – som den kunne være på feriesteder nærmere hovedstaden, for eksempel på Hankø Bad ved Fredrikstad eller Sandefjord Bad, for ikke å snakke om på de fasjonable feriestedene ved Stockholm og København (Apenes 1991 s. 56–61; Svarre, Richard & Lodahl 2012 s. 4–11). Det var ikke de aller rikeste i landet som kom til de tross alt enkelt utstyrte sommerpensjonatene på Sørlandet. Selv om gjestene var byborgere, kunne de ha familiebakgrunn fra enklere kår på landsbygda. Den kulturen som vertskapet representerte, var ikke nødvendigvis fremmed for dem. Kulturmøtene mellom vertskap og ferierende på sommerpensjonatene har altså elementer av både avstand og nærhet.

De siste tiårene på 1900-tallet, da den sosiale og økonomiske utjevningen var kommet lengre enn i pensjonatenes glanstid, og respekten for ferierende Oslo-borgere blant lokalbefolkningen var blitt mindre, førte møter mellom tilreisende og fastboende på Sørlandet til mer åpne konflikter. Det dreide seg – og dreier seg også i dag – om motsetninger av både verdimessig og økonomisk

karakter. Parallellene til det Anders Gustavsson har vist fra Bohuslän, er åpenbare. Men fra 1970-årene var det ikke de sørlandske sommerpensjonatene som var arenaen for konfliktene. De utspilte seg i lokalmiljøene, ikke minst i form av diskusjoner om eiendoms- og bruksrett samt forvaltning av strandsonen (Johnsen 2002 s. 269–270).

Avvikling

Fra midten av 1970-årene og utover i neste tiår fikk flere pensjonater problemer. Mange måtte stenge. De kunne ikke lenger oppfylle de ferierendes krav til komfort. Tilbudet om «varmt og kaldt vann på rommene» var ikke tilstrekkelig. Folk var blitt vant til hotellrom med både dusj og toalett. Offentlige krav og pålegg gjorde dessuten sitt til at pensjonatene fikk økonomiske problemer. Dessuten endret feriemønsteret seg: Sydenturene kom for fullt. Privatbilen gjorde at folk beveget seg mere rundt i ferien. Folk ble mere rastløse. Oppholdene ble av kortere varighet. Pensjonatlivet med sol, sommer og badeliv opp til fem uker i strekk var blitt historie. Sommergjestene vendte ikke lenger tilbake til samme pensjonat år etter år. Mange fikk egne feriesteder. Dessuten bedret økonomien seg blant sørlendinger flest, slik at det ikke lenger ble nødvendig å leie ut rom til turister.

Aagot Hegland på Brekkekjær merket seg også de nye tendensene: Sydenturene, de økte kravene til komfort, folks rastløshet. Allerede i 1960-årene hadde pensjonatgjestene begynt å kjøpe seg tomter og bygge egne hytter. Pensjonatet fikk problemer. Men Aagot og Jens Hegland valgte å ta opp konkurransen. En tid, fra 1960-tallet, ble redningen kurs vår og høst: Husmorferie, KFUK (Kristelig Forening for Unge Kvinner) og Trygg Trafikk, blant annet. Dette gav gode og sikre inntekter før og etter sommersesongen. (Intervju 1.) Midt på 1970-tallet bemerket andre generasjon pensjonatvert, Ole Per Hegland, at omkring halvparten av pensjonatgjestene var den gamle stammen av gjester, som etter hvert begynte å komme opp i årene. I 1985 uttalte han at mange av de gamle gjestene var blitt for gamle og hadde sluttet å komme. Et full-booket pensjonat ved sesongstart var ikke lenger noen selvfølge. Hyttene var på den tiden utleid på åremål til et oljefirma. Ti år senere ble Brekkekjær pensjonat solgt for kr. 2,3 millioner. Familien Hegland satte sluttstrek for nær 60 års pensjonatdrift (Johnsen 2004). I dag er pensjonatet en «resort ruin» – bygningene står der, forfalne, og sommerpensjonatet eksisterer ikke mer.

På Skauen pensjonat hadde de foretatt en oppgradering i 1951 da de fikk installert tre vannklosetter. Gjestene var da fornøyde med komforten, selv om det bare var ett badekar i kjelleren, og bare vaskevann i mugge og servant på rommene. Folk var vant til det, det var ikke snakk om å dusje hver dag, og de badet i sjøen, kommenterte Ethel Bergstad i 2011.

Men så fikk de pålegg om å kle huset innvendig med gips i 1964 pga. branntekniske forhold. Da ga de opp. Det var hovedårsaken til at de avviklet. De had-

de inntil da ikke merket at pensjonatet som ferieform var på retur, tvert imot var det stor pågang fra gjester også på den tiden. Men familien Bergstad behøvde ikke pensjonatet som levebrød, og de hadde ikke mot til å foreta den store investeringen som var nødvendig. Like før, i 1962, hadde de dessuten bygd nytt hus i Kristiansand, og da barna skulle begynne på skolen, var valget enkelt. Pensjonatet måtte vike. Fra da av ble pensjonatet brukt som privat sommersted for familien, og i 1983 flyttet de ut dit for godt. Pensjonatet ble helårsbolig. (Intervju 3.)

Konklusjon

Både internasjonale ferietrender og lokale forhold virket inn på kulturmøtene og praksisen som utfoldet seg på og omkring sommerpensjonatene. Geografisk avstand til hovedsteder og større byer med velstående borgere spilte inn på utformingen av feriestedene. I Bohuslän, på den jyske vestkysten og på Sørlandet fantes ofte enklere ferieanlegg enn nærmere hovedstedene Stockholm, København og Oslo. Vi kan også spore en utvikling over tid: I løpet av 1900-tallet endret ikke bare selve *arenaen* for kulturmøtene seg, men også de to hovedgruppene som møttes der, de ferierende og de fastboende. Deres kulturmøter avspeiler samfunnsutviklingen, ikke minst den generelle velstandsøkningen og sosiale utjevningen i samfunnet.

Kilder og litteratur

Kilder

Intervjuer med

Aagot Hegland (1915–2003), Brekkestø, 20.12.2000 og 18.04.2001. (Intervju 1.)

Dagfinn Haarr (f. 1952), opprinnelig fra Oslo, nå bosatt i Kristiansand, 14.11.2001. (Intervju 2.)

Ethel Bergstad (1920–2012), Skauen, Høvåg, 19.08.2011. (Intervju 3.)

Litteratur

Apenes, Georg, 1991: Hankø Bad. «…et Mindernes Herbarium». Oslo.

Grindland, Kari, 1987: Flekkerø Skjærgaardssanatorium – ein møtestad for bykultur og kystkultur? I: Kulturmøtet mellom badegjester og fastbuande. Red. Anders Gustavsson & Poul Holm. (Kattegat-Skagerrak Projektet Meddelelser nr. 13.) S. 45–97.

Gustavsson, Anders, 1981: Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten. Stockholm.

Hassan, John, 2003: The Seaside, Health and the Environment in England and Wales since 1800. Hampshire.

Hundstad, Dag, 2011: A «Norwegian Riviera» in the making: the development of coastal tourism and recreation in southern Norway in the interwar period. I: Journal of Tourism History 3:2. S. 109–128.

Johnsen, Berit Eide, 2001: Rederistrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål. 1875–1925. Kristiansand.
Johnsen, Berit Eide, 2002: Med lua i handa? Ferierende og fastboende gjennom hundre år. I: Hvitt stakitt og fiberoptikk. Regionale myter – regional makt. Red. Jon P. Knudsen & Hege Skjeie. Kristiansand. S. 249–272.
Johnsen, Berit Eide, 2004: Turistene kommer! Feriegleder og sommerminner fra Justøya på 1900-tallet. I: Det var en gang. Red. Astrid Jaksholt Økland. (Årsskrift for Vestre Moland og Lillesand Historielag.) S. 51–64.
Klepp, Asbjørn & Thorsen, Liv Emma, 1993: Den mangfoldige fritiden. Oslo.
Kurbad vid Skagerak. Red. Rolf Danielsson & Sven G. Eliassen. 1998. Sarpsborg.
Löfgren, Orvar, 1999: On Holiday. A History of Vacationing. Berkeley, Los Angeles & London.
Mod lys, luft og vand. Skodsborg. Hotel, kur og badeby. Red. Milli Svarre, Morten Christian Richard & Anders Bank Lodahl. 2012. Holte. www.rudersdalmuseer.dk
Opstad, Gunvald, 1991: Sørlandet og malerne. Oslo.
Towner, John, 1996: An Historical Geography of Recreation and Tourism in the Western World 1540–1940. Chichester.

Turisternas möte med lokalbefolkning

Ojämlikhet kontra jämlikhet i ett förändringsperspektiv

Anders Gustavsson

Sommargäster från städerna, eller badgäster som de kallades tidigare, sökte sig med början under det sena 1800-talet till kusttrakter i västra Sverige. Då började kalla bad i det öppna havet förekomma i stället för varma bad som tidigare varit brukligt på äldre kur- och badorter (Mansén 2001 s. 48 ff.). Sommargästerna sökte rekreation och fysisk terapi i de salta vattnen längst ut i kustbandet. Turistbroschyrer och tidningsannonser i storstadspressen lockade med detta. Sommargästerna kom i stor utsträckning från Stockholm och färdades med ångbåtar som under det sena 1800-talet började att lägga till i allt fler kustorter (Gustavsson 2013 s. 10 ff.).

Mötet med dessa sommargäster var en ny bekantskap för lokalbefolkningen som primärt levde av fiske och sjöfart. Det blev ett möte mellan helt olika sociala samhällsskikt. Denna undersökning som särskilt tar hänsyn till de bofastas förhållningssätt, tar fasta på hur kulturkontakterna präglades av harmoniska förhållanden, latenta respektive öppna konflikter och hur detta förändrats över tid. Ett kommunikativt perspektiv anläggs där avsikten är att undersöka hur de åtskilda sociala kategorierna strävade att framhäva respektive nedtona, dvs. underkommunicera, den egna sociala positionen. En symbolisk tolkning av kontakterna blir på så vis väsentlig. På vems premisser ägde de rum? Hur kunde dominansen växla över tid? Vilka faktorer har styrt harmoniska respektive konfliktpräglade kontakter? Vad är det som motverkar att öppna konflikter bryter ut under vissa tider? Skillnader i fråga om kulturella värderingar liksom olika intressen att nyttja begränsade resurser i den lokala miljön analyseras.

Materialet i denna undersökning består å ena sidan av samtida källor i form av brevväxling mellan sommargäster och lokalbefolkning, dagböcker, gästböcker från sommarrestauranger, uthyrningsförteckningar, protokoll från samhällsföreningar, tidningsartiklar i form av insändare och reportage, turistbroschyrer och fotografier som tagits av sommargäster. Å andra sidan har ett omfattande intervjumaterial insamlats bland sommargäster men främst bland lokalbefolkning i Bohuslän[1].

[1] Detta skedde inom två forskningsprojekt som jag ledde, dels 1977–1982 med titeln »Kulturella kontakter i Bohusläns kustbygder», dels »Norrmän i möte med Bohuslän» 2001–2007. Det inspelade intervjumaterialet från det första projektet förvaras på Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) och materialet från det andra projektet på Bohusläns museum, Uddevalla. Uppteckningsnumren från DAG anges med IFGH + nummer. En del av intervjumaterialet som författaren själv samlat in förvaras hos honom. Bandinspelningarna finns på DAG och har accessionsnummer DAGF 1948.

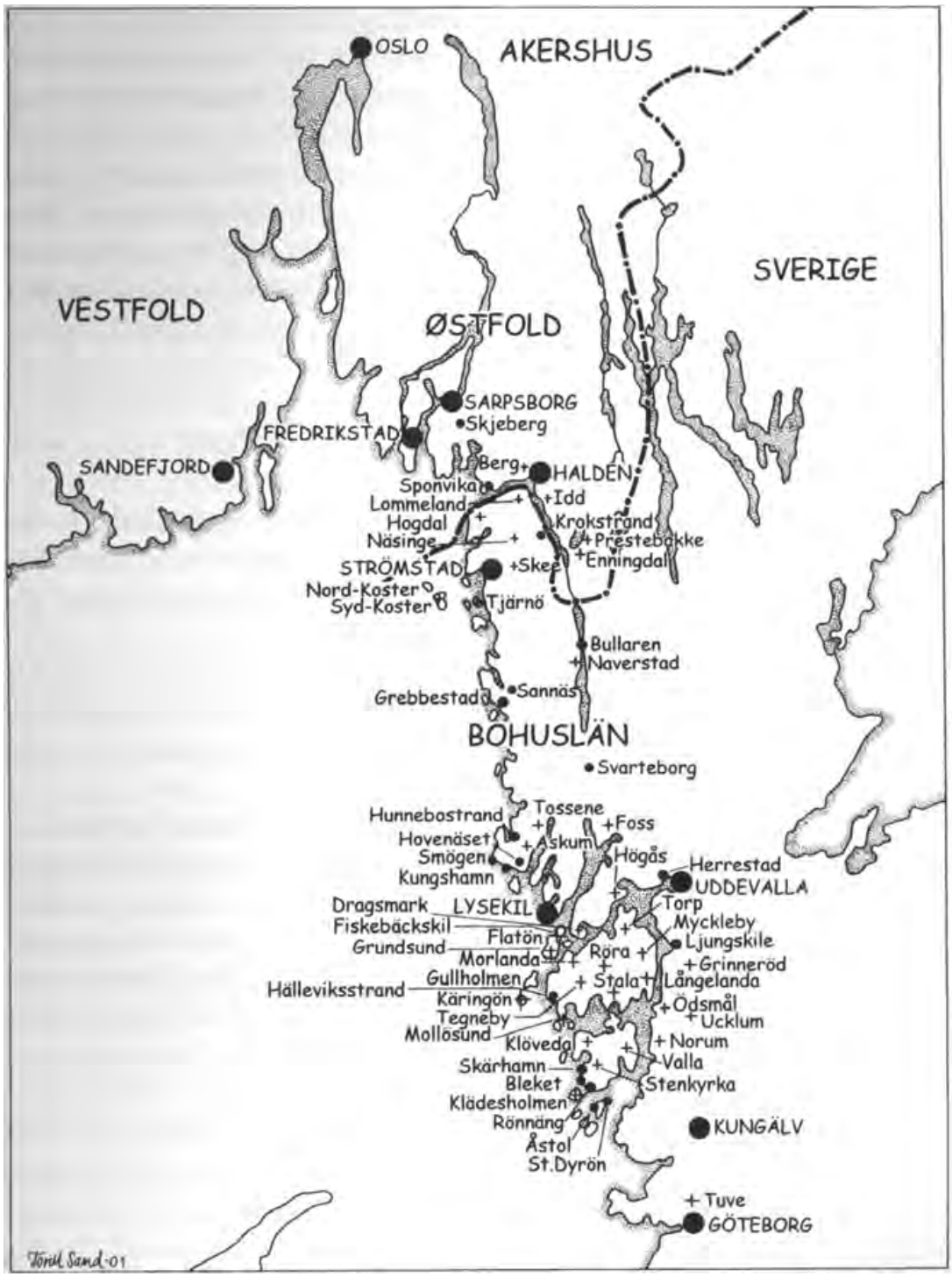

Karta över kustorter från Göteborg till Oslo. Teckning Torill Sand, Oslo.

Uthyrningsperiod från 1880-tal till omkring 1940

Under de första årtiondena fram till andra världskriget hyrde sommargästerna in sig och bodde i samma hus som hyresvärdarna. Hustrun i kustfamiljerna stod för sommaruthyrningen, medan männen arbetade ute på havet och var hemma blott under kortare uppehåll mellan resorna. På dessa kustorter möttes inte bara

två helt olika sociala skikt utan också två skilda livsstilar. Sommargästernas vila och rekreation stod i stark kontrast till lokalbefolkningens hårda arbete. Ekonomiskt välbefinnande hos de sommarboende avvek från kustbornas knappa levnadsvillkor.

Hur tog sig då dessa markanta skillnader uttryck i den dagliga livsföringen på sommarorten? *Sommargästerna markerade sin sociala och ekonomiska överlägsenhet.* De umgicks för sig själva vid badplatser, dansplatser och sommarrestauranger där de intog sina måltider. I ett brev den 23 juli 1889 skrev en sommarhyresgäst på Käringön till en släkting: »Vi tre familjer är ständigt tillsammans. Vi bildar kotterier och är aldrig åtskilda. Kafferep och segling är nöjena här» (brev i privat ägo). Sommargästers barn lekte inte med de bofasta barnen (Gustavsson 2013 s. 16 f.).

Sommargästernas vita och prydliga kläder stod i kontrast till lokalbefolkningens arbetskläder. Detta framgår tydligt av de många fotografier som de sommarboende tagit. De ägde kameror i motsats till lokalbefolkningen. Männen svängde med sina karakteristiska spatserkäppar. De kunde höja huvudet och låtsas att de knappast såg ortsborna som de mötte. Sommargästerna delade ut böcker och tidskrifter till de vuxna och godsaker till barnen på lokalorten.

En man på Käringön, född 1876, antecknade i sin dagbok den 8 augusti 1899: »Grevinnan var här på eftermiddagen. Hon gav mamma en liten bok med

En överste med spatserkäpp under armen böjer sig ned för att dela ut godsaker till två bofasta barn på Käringön 1907. En sådan handling kunde bidra till att understryka sommargästers sociala överläge över ortsborna. Foto i privat ägo.

språk och versar för varje dag» (dagbok i privat ägo). Sådana gåvor kan tolkas som allmosor som förstärkte det sociala avståndet. Flera manliga sommargäster var enligt bofasta meddelare noga med att bli tilltalade med yrkestitel av ortsbefolkningen. I tidningsinsändare, reseanteckningar och i litterära skildringar har sommargäster betecknat ortsbefolkningen som »det enkla folket» (Ullman 1902 s. 5 ff.). Motsatsen mot dem själva är uppenbar.

Om sommargästerna genom sin livsföring framhöll sin överlägsenhet *markerade lokalbefolkningen å andra sidan sitt sociala underläge*. Det märks bl.a. i ordvalet i de brev som de under vinterhalvåret skrev till sina hyresgäster. Ortsborna satte ut titeln jämte för- och efternamn, medan sommargästerna i sina brev brukade nöja sig med att skriva de bofasta mottagarnas förnamn (brev i privat ägo). Under sommaren fick hyresgästerna bo i de bästa rummen medan kustborna själva flyttade ned i källaren, upp på vinden eller ut till en mindre stuga på sin tomt. En kvinna i Bovallstrand skildrade sina erfarenheter från ungdomen i en stuga på tomten under somrarna: »Där bodde vi en familj på sex personer hela sommaren för att badgästerna skulle få bo i det andra som var rum, kök, hall och två rum ovanpå. Och vi bodde i ett enda rum med kokmöjligheter» (IFGH 6974). Hyresvärdarna var noga med att inte störa hyresgästerna som sov länge om morgonen. Själva steg kustborna tidigt upp för att börja arbeta. En meddelare född 1910 på Skaftö uppger att man i hans hem brukade viska till varandra ända fram till klockan 9–10 på morgonen. Däremot kunde de sommarboende komma hem och vara högljudda klockan 12–1 på natten: »Det skulle de som hyrde ut finna sig i och bocka och krusa dessutom» (IFGH 7029).

Föräldrarna inpräglade enligt flera meddelare noga ett underdånigt uppträdande hos den unga generationen. Barn och ungdom skulle buga eller niga djupt när de mötte sommargäster. Pojkarna skulle lyfta på mössan (IFGH 7029). Denna inlärning bidrog till att de bofasta barnen helst betraktade sommargästerna på avstånd. Även om den bofasta befolkningen i sin yttre livsföring visade underdånighet fanns det samtidigt *under ytan latent kritik*. Den tog sig uttryck i muntliga berättelser som florerade internt men inte utåt så att sommargästerna kunde höra det. Berättelserna som återgivits i intervjuer framhöll negativa sidor hos de sommarboende. Det gällde högmod, lättja, dumhet, elakhet och okunnighet i fråga om fiske (IFGH 7029). Lättjan kontrasterades mot kustbornas hårda arbete, som var nödvändigt för att de skulle kunna försörja sig.

Bofast ungdom skrattade i hemlighet åt sommargästernas annorlunda vita klädsel. En kvinna på Skaftö berättade: »Vi hade så roligt åt deras hattar, vita byxor och käppar, som de slängde med. Vi fnissade och tyckte, att de såg inte kloka ut i sina kläder» (IFGH 7136). Ingen ville ta efter deras klädskick. När sommargäster började bära shorts på 1930-talet, skämtade bofasta i Fiskebäckskil om att »de var så skitna om knärna» (IFGH 7026). Berättelserna som förekom internt bland bofasta har kunnat tjäna till att dämpa upplevelsen av socialt underläge. Samtidigt förstärktes den inre sammanhållningen.

Sommargästerna klagade öppet om de var missnöjda medan ortsborna kände sig tvungna att utåt hålla tillbaka kritiska synpunkter och anpassa sig. Vad kan

Sommargäster gick ofta runt och tittade på när lokalbefolkningen utförde sitt hårda arbete med att bereda spillånga som skulle hängas upp till tork. Bilden är tagen i Mollösund i början av 1900-talet. Foto Vikarvet museum, Lysekil.

vara orsaken till detta? *En ekonomisk förklaring* spelar en avgörande roll. Inkomsterna från uthyrningen utgjorde ett välkommet tillskott till hushållsekonomin i många familjer. En kvinna i Bovallstrand, född 1907, berättade om uthyrningen under hennes barn- och ungdomstid: »De bodde väldigt primitivt. Men det var ju en krona att tjäna, något fantastiskt att tjäna lite extra. Så de försakade gärna allting för att få hyra ut. De var måna om det» (IFGH 6974). På 1920- och 1930-talen kunde hyresinkomsterna enligt studerade inkomsttaxeringslängder på Käringön utgöra mellan tio och trettio procent av de totala hushållsintäkterna. Dessa inkomster var vad kvinnorna kunde bidra med till hushållskassan.

I tillägg till den ekonomiska förklaringen måste man också framhålla den *värdegrund* som de bofasta förmedlade till de unga genom uppfostran. Den avsåg lydnad, respekt och underordning i förhållande till överordnade och överhet.

Framväxande yttre motsättningar under 1940- och 1950-talen

Från början av 1940-talet ändrades relationerna mellan sommargäster och bofast befolkning markant. Vid denna tid hade sommaruthyrningen minskat. Det skedde i takt med att ett flertal hus blev tomma som en följd av den ekonomiska

krisen på 1930-talet. Många bofasta övergav kustorterna och flyttade till städer för att söka arbete. Då fanns det inte så många som ville eller behövde hyra ut längre. De bofastas ekonomiska beroende av sommargästerna avtog i och med att man fick arbete på annat håll och lät de gamla husen stå tomma. Om sommargäster överhuvudtaget kunde få hyra fick de inte längre disponera husets huvudvåning. De fick enligt intervjuuppgifter i stället hålla till godo med en mindre lägenhet i källaren, uppe på vinden eller ute i en stuga på tomten. Det rör sig här uppenbart om en ökad social medvetenhet och uppåtsträvan bland bofasta. Inflytandet över boendet skulle ske på deras villkor. De som blev kvar i kustorterna moderniserade sina bostäder och ville då disponera dem hela året och inte låta sommargäster slita ned den inredning som de anskaffade (IFGH 6974).

De bofasta började också vägra att ta emot gåvor från sommargästerna. De ville inte heller visa sig alltför tjänstvilliga gentemot dem (Ny Tid 18 september 1943). Ortsborna började klaga öppet om nattsömnen blev störd av sommargästerna. Äldre män var inte heller längre villiga att mot betalning åka ut med sommargäster på bad- eller fisketurer som tidigare varit brukligt (Femina 3 april 1955). Allt detta ligger i linje med att man ville värja sig mot att ett tidigare socialt underläge vidmakthölls.

Man frågar sig vad som ligger bakom att motsättningar på ett helt annat sätt än tidigare kom fram i dagen. Både motsatta värderingar och motsatta intressen blev tydliga. På värdeplanet uttalade vuxna ortsbor farhågor för att sommargästernas livsföring skulle påverka den bofasta ungdomen negativt. Det kunde gälla söndagsfirande, förhållandet till pengar och arbete, anständig klädsel och alkoholvanor (Göteborgs-Posten 14 september 1943).

Varför blev en sådan social medvetenhet och uppåtsträvan märkbar just under 1940- och 1950-talen? En anledning utgör de kvarvarande bofastas förbättrade ekonomi. Yrkesverksamma fiskare fick bättre inkomster efter andra världskriget, vilket speglas genom ökade försäljningsvärden (Fiske 1952–1962). Även kustorternas arbetarbefolkning fick under 1950-talet en förbättrad ekonomi och blev mindre villig att hyra ut. Den nya pensionslagen 1946 hade också betydelse (Elmér 1960). Äldre bofasta blev därmed mindre beroende av att hyra ut.

När två veckors semesterledighet, som införts 1938, utökades till tre veckor 1951 och fyra veckor 1964 (Semester 1977) förstärktes oviljan hos många ortsbor att hyra ut. Bofasta ville inte längre på samma sätt som tidigare stanna hemma under sommaren för att städa och utföra andra tjänster åt sommargästerna. Man började själv att ge sig ut på semesterresor (Bohusläningen 8 maj 1954).

Av andra yttre förändringar märks förbättrade utbildningsmöjligheter under 1950- och 1960-talen. Allt fler ungdomar från kustorterna kom att läsa vidare. Föräldrarna satsade på sådan utbildning för sina barn i stället för att de som tidigare skulle inrikta sig på lokala maritima yrken (intervju i Göteborgstidningen 5 april 1955). När den yngre generationen fick en allt högre utbildning, bi-

drog det till att hos de bofasta föräldrarna stärka känslan av att man närmade sig en social jämställdhet med sommargästerna.

En ny situation uppstod när de unga flyttade, i första hand till storstaden Göteborg, där det fanns gott om arbetstillfällen. Där fick de högre lön, bestämd arbetstid och reglerad ledighet, enligt vad flera meddelare har uppgivit. Det ansågs också »finare» att lämna kustorten och bosätta sig i en stad. Resultatet för kustorternas del blev många tomma hus, som ingen i den yngre generationen ville bo i.

Sommargästerna hade i många fall helst velat fortsätta att hyra. När det inte blev möjligt och de ville vistas vid kusten under sommaren, fanns det bara en möjlighet, nämligen att köpa hus som blev till salu. Efter hand övergick allt fler fastigheter i sommargästers ägo, vilket kunnat följas i taxeringslängder. I Fiskebäckskil ägdes 21 % av husen 1945 av sommargäster. 1955 hade siffran ökat till 46 %, 1968 till 62 % och 1979 till 70 % (Lundgren 1969 s. 10 ff.). Detta medförde att huspriserna steg hela tiden.

Nya motsättningar på 1960- och 1970-talen

Vad betydde det för den kvarvarande bofasta befolkningen att sommargästerna kom att äga allt fler av husen? Det kunde bli en kamp om inflytande i den lokala miljön. En påtaglig irritation uppstod när de nya husägarna ville utöva ett större inflytande än de kunnat som hyresgäster. De tillämpade principer som de var vana vid från städerna men som avvek från tidigare praxis i kustorterna. I en tidningsinsändare 1952 heter det: »Typiskt är att då en ortsbo äger en strandremsa eller en brygga, då är den ganska ’allmän’, men när någon sommargäst äger den, då blir den strax ’privat’. Vi ortsbor vill se sommarinvånarna som våra gäster, inte som våra herrar» (Bohusläningen 23 september 1952).

Ortsborna vände sig mot att sommargästerna markerade gränser mot sin omgivning. Det var en kamp om den lokala miljön. De sommarboende satte upp skyltar med texten »privat område» eller staket omkring sina hus. Därigenom kom sommarhusägarna i konfrontation med de bofastas principer att »av gammal hävd», dvs. en folklig sedvanerätt (Hasslöf 1977 s. 9), ha fri tillgång till marken mellan husen, som ligger mycket tätt. En kvinna, född 1912 i Fiskebäckskil, uppgav att man tidigare ju kunde »gå över varandras tomter. Det var inte så här inhägnat som det har blivit med sommargästerna. … De har stängt av gamla vägar, gångstigar får man väl säga» (IFGH 7136).

De nya sommarhusägarna nöjde sig inte med att omgärda sina nyinköpta tomter. De skall enligt flerstämmiga intervjuupgifter bland ortsbefolkningen ha strävat efter större inflytande över båthamn, badplatser, vägar och parkeringsplatser. De har även velat ta över ledningen av lokala samhällsföreningar. En bofast man på Bohus-Malmön framhöll 1978 att sommarhusägare »lägger näsan i blöt där de inte skall göra det. De vill se ned på oss och dominera» (inter-

vju hos författaren). Detta citat låter som en återklang av de sociala dominansförhållanden som rådde under hyresgästperioden före andra världskriget.

En annan kritik från ortsborna vände sig mot att sommargästerna vistades så kort tid i sina hus. Det medverkade till att särskilt äldre åretruntboende kustbor förlorat alltmer av sociala värden och blivit isolerade under andra årstider än sommaren. Det blev så mörkt om vintern i de flesta husen. Servicefunktioner i den lokala miljön fanns bara under sommaren. Affärerna kunde inte ha öppet året runt på grund av det tilltagande antalet sommarhusägare i kombination med befolkningsutflyttning (Klädesholmens samhällsförening protokoll 1980). Det har under fältarbetena tydligt framkommit att den kvarvarande ortsbefolkningen betraktat en affär som ett viktigt livsvillkor för att kustorten skulle ha någon möjlighet att behålla en bosättning året runt.

Motsättningarna var emellertid inte enbart av intressekaraktär utan gällde även värdeplanet. Under 1970-talet tog ortsbor öppet avstånd från sommarhusägare som utförde reparationsarbeten på husen eller fiskade på söndagar. Man till och med anklagade sommargäster för att ha medverkat till att yngre ortsbor vid denna tid i ökad utsträckning upphörde att iaktta tidigare invanda mönster för söndagshelgd. En fiskare i Fiskebäckskil, född 1899, hävdade 1975 att »det har varit sommargästerna som har börjat arbeta på söndagarna under senare år. De hamrar och spikar på sina hus och det har påverkat även den yngre infödda befolkningen att ta efter» (IFGH 7026). Flera sommarhusägare uppgav att de fått direkta tillsägelser eller gliringar om de på söndagar sysslade med något arbete som var synligt för omgivningen. Sommargästerna har även blivit utsatta för social utfrysning, om de inte rättade sig efter de bofastas värderingar. När en sommargäst slutade med att arbeta på sitt hus på söndagarna, menade han sig märka att den kyliga stämningen från de bofasta avtog (intervju hos författaren). Den främsta kritiken var riktad mot sommarhusägare som skaffade sig hus under 1960- och 1970-talen. De hade inte lärt sig de kulturella koder som ortsborna slog vakt om. Sommargäster som länge bott inom kustorter, först som hyresgäster och sedan som husägare, undgick en hel del kritik genom att de successivt lärt känna och ta hänsyn till gällande helgdagsnormer.

Missnöjet från den bofasta befolkningen mot det ökande antalet sommargäster och deras inflytande över lokalmiljön tog sig i början individuella uttryck. Kritiska synpunkter framfördes antingen direkt till sommargästerna eller genom insändare i tidningar och tidningsintervjuer, vilket exemplifierats ovan. Från mitten av 1970-talet började samordnade aktioner dessutom förekomma. Därigenom skapades det förutsättningar för att nå större effekt med kritiken. Först kom organiserade missnöjesyttringar till uttryck genom lokala samhällsföreningar som nybildades eller omorganiserades. Sommargästerna blev enligt stadgarna uteslängda från att vara medlemmar, vilket de tidigare hade varit i äldre samhällsföreningar (Käringö samhällsförenings stadgar). Studier av medlemsmatriklar från några av de nya eller ombildade föreningarna visar att de nådde en bred förankring bland den bofasta befolkningen. Som ett övergripande organ för ett trettiotal sådana föreningar bildades Bohusläns skärgårdsråd

1977. Denna sammanslutning skulle vara partipolitiskt obunden och verka för att kustorterna skulle kunna fungera som levande miljöer med fast befolkning året runt. Man ville hejda trenden att sommargäster förvärvade merparten av bostadsfastigheterna i kustorternas inre kärnor (Bohusläns skärgårdsråds stadgar).

Vad kan det bero på att sådana öppna protestyttringar organiserades och samordnades just under 1970-talet? Först bör man lägga märke till den kraftiga prishöjning som ägde rum på fastigheter i de centrala äldre delarna av kustorterna. En specialstudie av fyra kustorter (Grebbestad, Gullholmen, Smögen och Åstol) visade på en tredubbling eller mer av fastighetspriserna mellan 1970 och 1977 (Svensson 1979). Detta har medverkat till att förstärka en känsla av maktlöshet och underläge bland ortsborna. Man har sett sig ur stånd att kunna konkurrera med utomstående spekulanter. Det var långt ifrån jämlika villkor mellan fastboende och sommarboende. Inom orter där samordnade protester först blev märkbara ägde sommargästerna två tredjedelar eller fler av husen i de inre delarna av kustorterna. Kritiken riktades primärt mot penningstarka sommargäster. Enligt stickprov i husägarförteckningar (Karlsson 1978) visar det sig att sommarhusägare utan släktanknytning till kustorterna under 1970-talet dominerades av högre sociala skikt. Ortsborna uppfattade det så att de penningstarka sommargästerna som skaffade sig hus skulle ha dem både som statusobjekt och som kapitalplacering. De ansågs även ha kunnat finansiera sina fastighetsköp med hjälp av »svarta pengar» (t.ex. IFGH 6974). En sådan misstanke eller föreställning visar på vilken fullständigt ojämn ekonomisk kamp som de bofasta hade att utkämpa. Samtidigt har sommargästerna, enligt ett uttalande från Bohusläns skärgårdsråd 1977, velat betrakta den bofasta befolkningen som »'pittoreska' objekt att fotograferas vid sjöbodar» (Bohusläns skärgårdsråd protokoll 1977). En sådan syn förstärkte den sociala och ekonomiska ojämlikheten.

Ytterligare en orsak, vid sidan av de starkt ökande huspriserna, var att människor från städer från omkring 1970 började ny- eller återinflytta till kustorter för att bli bofasta där. Återflyttare hade släktanknytning till kustorten, vilket nyinflyttare saknade. Bakom dessa inflyttningar låg förändrade synsätt på var man ville bo. Vid samtal med sådana människor har det framkommit hur de upplevt negativa värden i stadsmiljön, t.ex. oren luft, buller, stress, opersonlighet och olämplig uppväxtmiljö för barnen. En kvinna som återflyttade till Skaftö 1969 framhöll om tiden i Göteborg: »Usch, allting blev så stort och opersonligt. Det gällde bara vem som kunde ha de vassaste armbågarna. Jag skulle aldrig vilja återvända dit» (IFGH 7116). De människor som önskat flytta in i kustorterna har velat nå sådana positiva värden som renare luft, mindre buller och stress, större gemenskap mellan människor och bättre uppväxtmiljö för barnen. Tack vare förbättrade kommunikationer i form av nya vägar och broar blev pendlingsmöjligheterna större än tidigare (Skärgården 1979).

Det som motverkade denna vilja att flytta ut från städer var svårigheterna att skaffa bostad i kustorterna, åtminstone inne i de centrala delarna, som var mest

Foto 1980 från utkanten av Fiskebäckskil som visar hur yngre ortsbor vid denna tid byggde och bosatte sig i kustorternas utkanter. Foto: Rolf Jonasson, Lysekil.

eftertraktade av utomstående, och där det rådde byggnadsförbud. På 1970-talet började även en del yngre ortsbor, till skillnad från på 1950- och 1960-talen, att visa intresse för att förvärva äldre fastigheter i samhällskärnorna. När detta inte var möjligt blev alternativet som många yngre valde, att bygga nya hus i utkanterna av kustorterna.

Det medförde en ny form av segregering mellan bofasta i utkanterna och sommarhusägare i de centrala delarna av dessa kustnära orter. De nyinflyttade och ortsborna fick en gemensam motpart i de sommargäster som köpte fastigheterna. Det blev underlag för att de kunde agera tillsammans mot »hoten» utifrån. Att ny- och återinflyttare kom att spela en framträdande roll för att leda och organisera samordnade protestyttringar framgår genom intervjuer, tidningsmaterial och protokoll inom några valda samhällsföreningar likaväl som inom Bohusläns skärgårdsråd (t.ex. Samhällsförening Käringön och Fiskebäckskil protokoll). I styrelsen för »Fiskebäckskils bofasta», grundad 1977, var ordförande och sekreterare samt ytterligare två ordinarie styrelsemedlemmar, alla i 30–40-årsåldern, inflyttade (»Fiskebäckskils bofasta» protokoll). Inflyttare hade andra erfarenheter än de äldre ortsborna. De kunde därför lättare lägga märke till och påtala missförhållanden. De har även agerat genom tidningsinsändare och deltagit i uppvaktningar hos myndigheter (Bohusläns skärgårdsråds protokoll).

I samband med den samordnade kritiken från samhällsföreningar och Bohusläns skärgårdsråd uppfattade flera sommarhusägare, enligt flerstämmiga uppgifter i det insamlade intervjumaterialet, sin situation på sommarorten vara alltmer hotad. Några av dem uppgav att de känt samvetsförebråelser för att de

köpt fastigheter som de förstod att yngre kustbor vid den tiden ville köpa. Sommarhusägare har klagat över att kustortsbor under 1970-talet i flera fall tenderade att socialt frysa ut dem och att de blev allt mindre villiga att utföra tjänster åt dem. Det kunde gälla småreparationer av hus eller båtar eller att se till sommarhusen under vinterhalvåret. Om ortsborna överhuvudtaget utförde några tjänster, vägrade de att ta emot ekonomisk ersättning för detta (IFGH 6963). Därigenom kunde de, i motsats till förhållandena tidigare under 1900-talet, markera att de var oberoende. Då blev sommargästerna den beroende parten. En fiskare på Skaftö uppgav på 1970-talet att »sommargästerna får lära sig att laga båtmotorerna själva» (IFGH 7029). Han vände sig samtidigt mot att hans föräldrar tidigare hade betjänat sommargästerna »utan att göra ett knyst».

Sommargästerna å sin sida framhöll att de bidrog till kustorternas bästa genom att de gav ett bättre kundunderlag åt affärerna vid kusten (intervju i Dagens Nyheter 7 oktober 1978). De har även inför ortsborna pekat på att de varit jämställda med lokalbefolkningen socialt, ekonomiskt och intressemässigt. De har framhållit att de fått arbeta hårt i flera år för att spara ihop pengar till husköp (Bohusläningen 8 april 1980). Därigenom kunde de realisera en länge närd önskan att skaffa ett hus vid kusten.

Sommarhusägare har dessutom vid flera tillfällen valt att ge ekonomiska bidrag till samhällsföreningarna, trots att de inte fick vara medlemmar där (Samhällsförening Käringön och Åstol protokoll). Ortsborna å sin sida har sett på detta som en ekonomisk resurs, samtidigt som de har varit noga med att de bofasta ensamma skulle behålla det avgörande inflytandet. Kustborna engagerade sig inte i föreningar och klubbar som dominerades av sommargäster. Det rörde sig om tennis-, segel- och golfklubbar samt midsommarfirande (Fritidsförening i Bovallstrand protokoll 1978). Man föraktade i stället dessa aktiviteter. En man på Skaftö uppgav att ortsborna »skrattat åt hur man kan springa och slå på en boll» (IFGH 7029) vid golfspel. Sådana synsätt uttalades öppet.

Om de bofasta till följd av en social medvetenhet och uppåtsträvan visat ovilja att ta upp nyheter från sommargästerna, har dessa i stället gärna pekat på vad de lärt sig av ortsborna (IFGH 6983). Detta får ses som ett uttryck för att de sommarboende hellre valde att ge efter än att förstärka de öppna motsättningar som uppstått. Initiativet vid kulturmötet hade tydligt övergått till kustborna.

Norrmän köper fritidshus från och med 1990-talet

Från tidigt 1990-tal kom en ny turistkategori till kustorter i norra Bohuslän. Det rörde sig om folk från de sydöstra delarna av Norge, med tonvikt på Oslo. Antalet inköpta fritidshus steg oerhört snabbt under de första tio åren. År 1993 köpte norrmän 23 hus i de två nordliga kustkommunerna Tanum och Strömstad. År 2001 hade siffran stigit till 234; år 2002 var de 225 (Göteborgs-Posten 3 juli 2003). En bidragande orsak till att det för norrmän blev extra lönsamt att

skaffa dessa fritidshus i Sverige utgjorde devalveringen med 16 % av den svenska kronan 1992 (www.valutakurser.no; www.norges-bank.no).

Hur mottogs en sådan snabb expansion av kustborna själva? Liksom under tidigare årtionden kom det att skapas en pendling mellan harmoniska och motsättningspräglade kulturmöten. I stor utsträckning har en påtaglig acceptans av de nya sommarhusägarna gjort sig märkbar. De har kommit att betraktas som en ekonomisk resurs och som en möjlighet till nya arbetstillfällen för kustborna (Göteborgs-Posten 12 januari 1998). Detta hänger till en del samman med att norrmän strävat att utsträcka turistsäsongen allt längre både vår och höst. Därav följer att lokal service i form av affärer får större möjligheter att överleva året runt (Bohusläningen 13 januari 1998; Göteborgs-Posten 2 juli 2003). I sin tur har detta möjliggjorts genom att avståndet från Oslo är avsevärt kortare än från östra Sverige, i synnerhet Stockholm, varifrån en stor del av tidigare sommargäster kommit. Bohusläns skärgårdsråd har inte heller varit särskilt aktivt under 1990-talet till skillnad från på 1970-talet. Sommarhusägare återfick faktiskt möjligheten till medlemskap och rösträtt i lokala samhällsföreningar (t.ex. Käringö samhällsförening protokoll).

Norrmännen har tydligt vinnlagt sig om att bli integrerade bland ortsborna. De har också medvetet varit försiktiga med att hissa den norska flaggan, som annars är en så viktig nationell symbol. Det gör de bara på stora nationaldagar, främst den 17 maj, och på högtidsdagar inom den egna familjen. De inbjuder ortsbor till att delta i firandet av 17 maj och andra högtidsdagar (Bohusläningen 8 juli 2003). De isolerar sig inte utan söker efter social gemenskap som kan motverka motsättningar och främja harmoni. År 2011 observerade jag för första gången att en del norska fritidshusägare började hissa en norsk vimpel i flaggstången. Den fick hänga där under hela sommarsäsongen. Några negativa reaktioner från omgivningen har inte kunnat beläggas utan i stället har det uttryckts respekt för dessa vimplar som är mindre framträdande än den norska flaggan (intervjuer hos författaren).

Något som ökat förståelsen för den norska flaggan är den regionala Bohuslänflaggan som tillkom 1996, efter Sveriges EU-omröstning 1994 och inträde i EU. Den kan ses som ett EU-kritiskt uttryck och som ett gillande av att Norge röstade för att stå utanför unionen. I en artikel i Göteborgs-Posten 10 januari 2000 kallades denna flagga för »den kombinerade norsk/svenska flaggan». Det röda korset i flaggan symboliserar den norska flaggan lika väl som de mörkblåa fälten längst ned på flaggan. De översta ljusblå fälten däremot anspelar på den svenska flaggan. Idén hos flaggdesignern Bertil Engdahl från kustorten Grebbestad var att Bohuslän under två tredjedelar av de senaste tusen åren fram till 1658 tillhört Norge och därefter Sverige under den resterande tredjedelen (intervju med Bertil Engdahl hos författaren). För ortsborna kan flaggan minska distansen och stärka en känsla av samhörighet med Norge och norrmännen som kommer till Bohuskusten.

Konkluderande synpunkter

I den här undersökningen har jag belyst kulturmöten mellan sommarboende från städer och lokalbefolkning i kustorter i Bohuslän från 1880-talet fram till 2000-talet. Studiet av historiska processer har varit grundläggande. Ett perspektiv av harmoni har konfronterats med motsättningar och konflikter. Det finns dels faktorer som håller tillbaka motsättningar och dels sådana som förstärker dem. Flera faktorer kan samverka. Frågan om jämlikhet respektive ojämlikhet har visat sig vara viktig vid analys av hur kulturmöten utvecklat sig. Det räcker inte med att se enbart på sociala och ekonomiska aspekter utan även på hur olika värderingar och intressen spelar in. I analysen har det framkommit att harmoni kan råda på ytan samtidigt som det under ytan funnits latenta motsättningar. Muntliga berättelser utgör ett sätt att spåra dessa. Den latenta situationen kan i en senare tid bli mer synlig, förstärkas och t.o.m. bryta ut i öppna konflikter för att senare på nytt tonas ned. Grunden till motsättningar skiftar också över tid. Medan de tidigare i stor utsträckning låg på värdeplanet har de senare alltmer fått intressekaraktär. Dominansförhållandena har tydligt skiftat över tid. Under en tidigare period ägde kontakterna primärt rum på sommargästernas villkor. Rådande ekonomiska förhållanden tillsammans med inpräglade beteendenormer hos kustborna utgjorde viktiga konflikthämmande faktorer. Ett sådant dominansförhållande förändrades emellertid när nya värderingar, social uppåtsträvan och nya ekonomiska ramar gjorde sig gällande bland kustborna. De bofasta tog mer och mer över initiativet. Förändringar märks även gällande frågan om vem av sommargäster eller bofast befolkning som haft störst intresse av att tona ned motsättningar och i stället eftersträva och framhäva harmoni.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Göteborg

Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg, förkortat DAG. Intervjuer insamlade inom forskningsprojektet Kulturella kontakter i Bohusläns kustbygder 1977–1982.

Lysekil

Vikarvet museum. Bildmaterial.

Uddevalla

Bohusläns museum, Intervjuer och bildmaterial inom projektet »Norrmän i möte med Bohuslän» 2001–2007.

Privat ägo

Bildmaterial, dagböcker, brev, gästböcker, hyresgästförteckningar, klippsamlingar, protokoll och stadgar hos lokala samhällsföreningar och Bohusläns skärgårdsråd. Vissa intervjuer som författaren gjort förvaras hos honom.

Tryckta källor och litteratur

Bohusläningen 1952, 1954, 1980, 1998, 2003.
Dagens Nyheter 1978.
Elmér, Åke, 1960: Folkpensioneringen i Sverige med särskild hänsyn till ålderspensioneringen. Lund.
Femina 1955.
Fiske år 1950–1960, 1952–1962. Stockholm.
Göteborgs-Posten 1943, 1998, 2000, 2003.
Göteborgstidningen 1955.
Gustavsson, Anders, 2013: Resident Populace and Summer Holiday Visitors. Oslo.
Hasslöf, Olof, 1977: Lokaltradition och centraldirigering i kustbebyggelse. Göteborg.
Karlsson, Stanley, 1978: Sommargäster och bofasta på Stora Askerön. Etnologiska institutionen, Göteborg.
Lundgren, Bertil, 1969: Fiskebäckskil 1945–1968. Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborg.
Mansén, Elisabeth, 2001: Ett paradis på jorden: om den svenska kurortskulturen 1680–1880. Stockholm.
Nordström, Eva & Olsson, Christel, 1977: Fritidsboende i fiskeläge. Tekniska högskolan, Stockholm.
Ny Tid 1943.
Semester. Information om den nya semesterlagen. 1977. Stockholm.
Skärgården i Göteborgs och Bohuslän. Utg. av Länsstyrelsen i Göteborg. 1979. Göteborg.
Svensson, Ulf, 1980: Fiskelägen i kris. Chalmers tekniska högskola, Göteborg.
Ullman, Uddo Lechard, 1902: På en klippö i Kattegatt. Läsning för svenska folket. 13. Stockholm.

Internet

www.norges-bank.no

Havsbad som liminoida rum

Tyska och brittiska badorter under 1800- och 1900-talen

Wiebke Kolbe

Denna artikel står under den tematiska rubriken »Det främmande och det förtrogna» i turismen (jfr Kolbe 2018) och tar sig an detta tema genom att tolka turistdestinationen havsbad som liminoida rum. *Liminalitet* är ett begrepp ursprungligen taget från etnografen och folkloristen Arnold van Genneps koncept *rites de passage* (van Gennep 1909). Den andra, liminala fasen i en ritual är övergångsfasen där folk befinner sig i ett obestämt tillstånd, mellan det tidigare sättet att strukturera sin identitet och det nya sättet som ritualen etablerar. Antropologen Victor Turner har sedan 1960-talet använt begreppet liminalitet i en vidare mening för att karakterisera olika dimensioner av det sociala livet, såsom upplevelser, tidsperioder och sociala rum som icke-vardagliga, svävande, gränsöverskridande och tidsbegränsade (Turner 1964). Senare differentierade Turner sin teori och skiljde mellan *liminal* och *liminoid* (Turner 1974). *Liminal* ville han i fortsättningen bara använda för tvångsmässiga fenomen. Det liminala är en del av samhället, en aspekt av en social eller religiös ritual och bidrar till att lösa en personlig kris. Liminala fenomen finns sällan i moderna samhällen. Det *liminoida* däremot betecknar erfarenheter och fenomen som har liminala drag, men de är frivilliga och bidrar inte till att lösa någon personlig kris. Det liminoida är till skillnad från det liminala inte en del av samhället utan ett utbrott från samhällets bojor.

Jag använder begreppen *liminal* och *liminoid* för att beskriva och teoretisera havsbadens olika dimensioner. Jag driver tesen att historiska havsbad var, i många olika avseenden, turistorter som överskred (eller som gjorde det möjligt att överskrida) vardagslivets gränser. De var orter där det fanns andra sociala regler. Det var således snarare det främmande än det förtrogna som turister hittade där. Jag kommer att belysa olika aspekter av liminalitet. Den kan ha både temporala och spatiala dimensioner och kan upplevas av både individer och grupper (Thomassen 2009 s. 16). Analysen fokuserar på tyska och delvis på brittiska havsbad, men många av slutsatserna gäller även för nordiska havsbad. Den behandlade tidsperioden sträcker sig från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet.

Spatiala dimensioner

Den spatiala dimensionen av liminalitet kan omfatta specifika orter, större områden eller hela länder (Thomassen 2009 s. 16). Det finns ett speciellt område som är den mest liminoida platsen i alla havsbad: stranden. Den *är* själva gränsen. Den är en obestämd, svävande zon som regelbundet översköljs av havsvattnet. Den är varken hav eller »riktigt» land. Särskilt tydligt är det för Englands och Tysklands Nordsjöstränder, där det finns tidvatten, alltså ebb och flod. Här förändras stranden och dess gräns mot vattnet hela tiden. Stranden är ett perifert rum, i både geografisk och social mening, den är en »place on the margin» (Shields 1991). Som geografiskt rum i liminoid mening bjuder den in till icke-vardagliga sociala praktiker och upplevelser (jfr Shields 1991 s. 84), som kommer att diskuteras längre fram.

Men redan innan resenären kom till havsbadet, på själva resan dit, kan man hitta tydliga rumsliga dimensioner av liminalitet. Ett exempel är den tyska författaren Hans Falladas skildring av de känslor som han hade som barn när han skulle åka på semester till östersjöhavsbadet Graal i Mecklenburg:

> Jag visste, det skulle bli lyckliga ferier […] I mig sjöng det: »Jag åker på semester! Berlin är överstökat! Jag åker bort från skolan! I mitt rum står den andre Hans Fallada, den som jag alltid måste skämmas för, och jag åker bort från honom! Vad lycklig jag är!» *En* tydlig gång kände jag mig i dessa år helt i samklang med mig själv. Det fanns ingen splittring, inget tvivel längre […] Jag var verkligen lycklig (Fallada 2001 s. 139 f.).[1]

Genom att förflytta sig från vardagen till en turistdestination, här ett östersjöhavsbad, förändras resenären, så som i en »riktig» liminal fas i en ritual. Han lämnar sitt gamla jag hemma och är för första gången ense med sig själv och lycklig. När han kommer tillbaka till vardagen kommer han att återgå till sitt vardags-jag, men han kommer att vara förändrad genom de upplevelser han har haft i havsbadet. Det har argumenterats för att allt romantiskt resande möjliggör de tre steg som karakteriserar liminaliteten: separation, marginalisering och återstrukturering (Illouz 1997 s. 143). Det är således ingenting specifikt för havsbadresor. Men dessa var under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal en utbredd resform och kan betraktas som exemplariskt för denna form av liminoid upplevelse.

I – inte enbart – tyska och brittiska havsbad kan vi även hitta en helt annan rumslig dimension av liminalitet: arkitekturen. I alla större havsbad fanns det sedan mitten (i England) respektive slutet (i Tyskland) av 1800-talet s.k. havsbryggor, dvs. långa pirar som ursprungligen byggdes för att större skepp skulle kunna anlända till havsbaden. De befann sig på gränsen mellan land och hav och skulle övervinna denna gräns. På sina höga träben såg de bräckliga ut. Folk som rörde sig på dessa pirar kom vattnet mycket nära och överskred gränsen mellan land och hav. De rörde sig direkt ovanpå vattnet och kunde ändå känna sig trygga – i ett ambivalent, svävande tillstånd. Sedan 1870-talet i England och

[1] Detta och alla följande citat är min egen översättning från den tyska originaltexten.

Pir i östersjöhavsbadet Heringsdorf, Tyskland, ca 1895. Wikimedia Commons.

1890-talet i Tyskland hade pirarna många fler funktioner än att bara vara anläggningsbryggor för båtar. De spelade en central roll i det sociala havsbadlivet. I större havsbad bar de stora, antingen pampiga eller pittoreska, byggnader som tjänade som entré till piren och hyste caféer, restauranger och affärer (Gildenhaar 1993; Walton 1983 s. 173 f.). Konserter ägde rum på pirarna. Folk brukade promenera på dem och visa upp sig; pirarna blev på så vis en förlängning och central del av strandpromenaden.

Vid de stora brittiska havsbaden hyste pirarna, till skillnad från de tyska, omfattande nöjesanläggningar, såsom teatrar, eller exempelvis en minikapplöpningsbana som byggdes på Brightons västpir 1927, eller t.o.m. hela nöjesparker (Gray 2006 s. 216–221). Sådana nöjesanläggningar och -aktiviteter förstärkte pirarnas liminoida status (Walton 2000 s. 94, 96). De brittiska pirarna var således särskilt starkt utpräglade liminoida rum.

Kallbadhusen är ett annat exempel på liminoid arkitektur. De byggdes sedan slutet av 1800-talet vid både nord- och östersjökusterna. Även de byggdes ett stycke ut i vattnet, medan hälften låg på stranden. Vattendelen såg bräcklig ut, byggd på höga smala träben. Denna arkitektur låg på gränsen mellan strand och hav, överbryggade avståndet mellan land och hav och ledde badgästerna ut i havet.

Havet och badandet

Själva havet upplevdes av badgästerna också som en liminoid företeelse:

> Och sedan står jag igen ovanpå dynen, och som varje år när vi är vid havet, överfaller mig den gamla förtrogna och ändå gång på gång förfärliga känslan av den oerhörda vidden som öppnar sig för mig. Först ser och känner jag inget annat än detta, hur stort det är, hur det alltmer fortgår, även där horisont och vatten flyter ihop. Mitt lilla pojkhjärta klappar ivrigt: här står jag faktiskt, och jag ser detta. Det finns även för mig och jag tillhör det, utan mig vore det inte här så som det är nu. Det är en evighetskänsla, en oförgänglighetsaning, som har överfallit mig. Jag skulle inte kunna beskriva det med ord, men jag känner det (Fallada 2001 s. 180).

Här är det återigen Hans Fallada som skildrar hur mötet med havet öppnar själen och känslorna. Han känner en »evighetskänsla», jagets gränser upplöses och personen flyter ut i havet och landskapet. Sådana överväldigande upplevelser av havet beskrivs ofta i litteraturen, exempelvis även av de tyska författarna Erich Kästner (1998 s. 65 f.) och Max Fürst (2001 s. 78).

Själva havsbadandet kunde också kännas som en liminoid upplevelse. Den tysk-judiske romanisten och författaren Victor Klemperer var i juli 1923 på semester i östersjöhavsbadet Rauschen i Ostpreußen och beskrev i sin dagbok hur han upplevde havet när han badade:

> Stark och dock lugn dyning, varmt vatten. Jag gick inte i längre än över halva kroppen, kunde dock simma lite, var alldeles utlämnad åt vågorna, var alldeles genomsyrad av salt, blöt rörelse, buller, var efter två, tre minuter som bedövad. Men en underbar njutning (Klemperer 2000a s. 178 f., 24 juli 1923).

Fem dagar senare noterade han i sin dagbok:

> På eftermiddagen, sent, badat. Det var det ofantligaste böljeslaget som vi upplevt här. Man kastades hjälplöst omkull, drogs över den steniga grunden, träffades av små stenar – det var trots denna brutalitet eller genom den underbart (Klemperer 2000a s. 183, 29 juli 1923).

Klemperer badade för nöjes skull och kunde till och med simma. Även om simning inte var en självklarhet under tidigt 1900-tal, betraktade dock de flesta havsbadandet vid den tiden som ett fritidsnöje. Så hade det inte alltid varit. Sedan mitten av 1700-talet, då havsbadandet uppstod, och under hela 1800-talet badade man av medicinska skäl (Walton 1983 s. 11 f., 16; Shields 1991 s. 75–79; Bresgott 2016 s. 141–240). Först vid 1800-talets slut började man bada huvudsakligen för nöjes skull. Som medicinsk procedur iscensattes havsbadandet som en liminal fas i läkningsprocessen. Man badade enligt detaljerade läkaranvisningar, ensam och naken och enligt fasta regler, som berodde på diagnosen (se t.ex. Vogel 1817; Bresgott 2016 s. 211–214). Diagnosen kunde sträcka sig från magbesvär över huvudvärk och psykiska besvär till barnlöshet. Badläkare betraktade nämligen havsbadandet som ett botemedel för många olika besvär och sjukdomar. Då de nakna patienterna vanligtvis varken kunde simma eller skulle synas av andra, uppfann man vid mitten av 1700-talet i England den s.k. badkärran som befordrade både tryggheten och sedligheten. En badkärra var en

Badkärror i Wyk på nordsjöön Föhr, Tyskland. Foto: Wilhelm Dreesen 1895. Wikimedia Commons.

omklädningshytt på hjul i vilken badgästen drogs ut i vattnet av hästar, baddrängar eller badpigor. Där öppnade den badande dörren, klev över en stege ner i havet och kunde hålla sig i ett rep som var fästat vid badkärran. För att inte synas kunde man dra ner en stor paraply fram till vattenytan som fanns på ena sidan av badkärran. På så sätt erhöll man ett eget avskilt litet badrum i havet. Här skulle man doppa sig enligt reglerna flera gånger i det kalla vattnet, helst före frukost.

Denna ensamma, renande badprocedur iscensattes således av läkarna som en övergångsritual, med badandet som liminal fas i dess egentliga mening: Innan fanns den sjuka kroppen, efteråt fanns en frisk kropp – eller åtminstone löftet om en sådan kropp.

Sociala praktiker

Inte bara stranden som ort hade en liminoid karaktär utan också hur folk upplevde den och vad de gjorde på den. På sandstranden, som var vanligast vid tyska och brittiska havsbad, utsattes kroppen för sol, vind och sand. Man blev lat och trög och kunde koppla bort vardagen. Den tyske författaren Cäsar Flaischlen beskrev sin upplevelse av stranden på östersjöön Rügen 1897 så här:

> I den varma sanden ligger jag naken […] och brinner i solen […] och som med sammetsmjuka dukar flaggar vinden över mina frikopplade lemmar. Jag lyssnar på vågornas sång bredvid och långsamt blundar jag och guld- och purpurfärgade moln

> sänker sig ner över mig […] Jag är inte människa längre […] vill inte vara människa längre […] jag är bara sol, vind och våg […] en flyktig samklang av toner […] och när dagen rinner iväg på den vita stranden tonar jag bort till en ny sång, som sol, vind och våg, utan lidande och önskningar i den blåa natten (Flaischlen 1921 s. 87 f.).[2]

Medelklassen som befolkade tyska och brittiska stränder under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal hade mestadels ett starkt utpräglat arbets- och flitighetsideal och ville jämt ha kontroll över sina kroppar. För dem var det en ovanlig upplevelse att tappa kontrollen på det ovan beskrivna sättet. Medan man vistades i bad- eller stranddräkt på stranden från och med 1920-talet, hjälpte vardagsklädseln, som man brukade bära på stranden fram till första världskriget, till att upprätthålla kontrollen. Kvinnor och män var fullständigt påklädda, inklusive strumpor, skor, långa ärmar och hattar. Kvinnorna bar korsett, männen stela höga kragar, väst och jacket. Men trots detta »hjälpmedel» kunde vuxna medelklassmänniskor tappa kontrollen och bli som barn på stranden. De satt och låg på den bara sanden, de byggde stora sandborgar och prydde dem med musslor, roliga skyltar, vimplar och flaggor, och de försvarade sina borgar lekfullt mot floden eller »angripare» (Kimpel & Werckmeister 1995).

I övrigt gällde för havsbad detsamma som för kurorter: De sociala klasserna blandades mer än i vardagslivet, umgängesformerna var annorlunda och mindre formella (för kurorter: Blackbourn 2001; Mansén 2001 s. 240–244). Från adel till småborgerlighet kunde man hitta alla på samma kurpromenad och pir. Därmed blev gränsöverskridande möten mellan olika klasser möjliga – även det är en form av liminalitet. Men denna sociala liminalitet hade även tydliga gränser. Fram till andra världskriget fanns det knappast några arbetare i tyska havsbad, och i England hade arbetarna egna havsbad; det mest kända av dem var Blackpool (Walton 1998). Även tillgången till stranden och havsbadandet var reglerat, då det kostade pengar att hyra en badkärra eller att bada på kallbadhus. Efter första världskriget däremot, då badkärrorna och kallbadhusen började försvinna och folk badade direkt från stranden, ändrades situationen. Då blev stranden ett egalitärt rum, ty när alla hade baddräkt kunde man inte se några sociala skillnader längre. Vardagens sociala gränser uppluckrades (jfr Hennig 1999 s. 27, 60 f.). Stranden fick ytterligare en liminoid dimension, utöver de tidigare nämnda.

Kulturgeografen Rob Shields har tolkat inte bara det kroppsbetonade strand- och badlivet utan hela det sociala livet i det kända brittiska havsbadet Brighton från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet som både uttryck för det liminoida och det »karnevaliska», det som vände på rätt och fel, gott och ont, överskred de gängse sociala gränserna och vände upp och ner på sociala regler (Shields 1991 s. 93–101).

Många sociala praktiker och rum i havsbad hade således liminoida kvalitéer, men det fanns även gränser. Medelklassens män och kvinnor som vistades i havsbad var inte endast sysselsatta med fritidsaktiviteter utan tog ibland även

[2] För liknande exempel se Fallada 2001 s. 191; Hennig 1999 s. 27, 31, 47.

arbete och därigenom vardagen med sig till havsbaden. Hans Fallada beskriver i sina memoarer hur det gång på gång blev diskussion mellan hans föräldrar när familjen skulle åka på havsbadsemester. Fadern, som var domare, ville alltid ta med sig rättshandlingar, medan modern menade att han inte skulle ta med jobbet till badet (Fallada 2001 s. 121 f.). Författare och humanister som Theodor Fontane, Victor Klemperer och Thomas Mann utnyttjade sina havsbadsvistelser för att jobba i större lugn och ro – oavsett om de vistades där ensamma eller med hustru och barn. I sina brev och dagboksanteckningar från havsbad ägnade de lika stor uppmärksamhet åt sitt arbete som hemma (Fontane 1968 s. 165, 170, 178 f., 321; Klemperer 2000a s. 184 f.; Klemperer 2000b s. 200 f., 205, 207, 211; Mann 1979 s. 281 f., 284, 544). Thomas Mann lät till och med bygga ett arbetsrum i sin sommarstuga på Kuriska näset (Mann 2002 s. 391).

Medelklasskvinnor fick ofta sköta hushållet även på havsbadssemestern, då många medelklassfamiljer inte bodde på hotell – på grund av de högre kostnaderna och eftersom de ville vara för sig själva med familjen. I stället hyrde de hus eller rum av privata hyresvärdar där de fick försörja sig själva. Hans Fallada resonerade kring det i samband med sin barndomssemester på havsbad:

> För mor betydde det rikligt med arbete även på semestern, särskilt då bara en av våra två pigor brukade åka med oss. I princip var det bara samma urbana hushåll utflyttat till landet, lite försvårat genom de primitiva lantliga möjligheterna att handla och genom matlagning på samma spis som bönderna [hyresvärdarna]. Dock hade min mor ett mycket självklart och icke-iögonfallande sätt att uppfylla alla sina många plikter. Oss barn föll det då för tiden aldrig in att mor egentligen hela året aldrig hade någon ledig minut, och trots det var hon egentligen alltid på gott humör (Fallada 2000 s. 120 f.).

Historikern Claire Langhamer har framhållit att brittiska mödrar och gifta kvinnor under första halvan av 1900-talet inte hade några subjektiva upplevelser av fritid utan att de upplevde hela dygnet med alla aktiviteter som tjänst åt familjen (Langhamer 2000 s. 29–34, 133–137). När Hans Falladas mor rensade grönsaker utomhus framför sommarstugan i havsbadet Graal (Fallada 2000 s. 182), kände hon förmodligen just så, men den ovana fritidsmiljön kan också ha framkallat känslor av icke-vardaglighet. Om det var känslor av liminoid karaktär kan vi inte veta.

Kulturella diskurser

Sedan romantiken har det funnits en litterär tradition och kulturella diskurser som relaterar kusten, stranden och havet till det hemlighetsfulla, överväldigande, oändliga och transcendenta, ofta även till erotik och sexualitet. Även i psykoanalysen associeras vatten och hav med detta. Strand och hav har således förknippats med en repertoar av litterära och kulturella topoi som betonar dess liminoida karaktär (Richter 1998 s. 17–23). I det tidiga 1900-talets kulturella diskurser faller betoningen av erotik och sexualitet i samband med havsbaden

särskilt i ögonen. I litteraturen, i filmer, på vykort, i karikatyrer och populära tidskrifter fanns det många skildringar och framställningar av lättklädda badande kvinnor som objekt för erotiska fantasier eller också som övermodigt utmanande aktörer och anspelningar på hemliga, icke-tillåtna sexuella relationer, antingen utomäktenskapliga eller icke-ståndsmässiga. Till och med homosexuella relationer förekom på stranden, exempelvis i Christopher Isherwoods

»Röst i bakgrunden: Tusan! Dem skulle jag vilja se på hovbalen!» Karikatyr av Ernst Heilemann i »Simplicissimus» 11, nr 20, 13 augusti 1906 s. 322.

roman Goodbye to Berlin, som i kapitel tre skildrar en homosexuell relation på den tyska östersjöön Rügen 1931 (Isherwood 1939).

Ett återkommande motiv i karikatyrer i både England och Tyskland var manliga »spanare» som hemligt sneglade, gärna med kikare eller genom ett hål i ett trästaket, på lättklädda kvinnor, när dessa badade eller bytte kläder (se exempel i Shields 1991 s. 83; Saison am Strand 1986 s. 34–38; Simplicissimus vol. 17, nr 53, 31 december 1913 s. 4). Det fanns även karikatyrer där män helt öppet kastade begärliga blickar på kvinnor i baddräkt, som exempelvis i en karikatyr av Ernst Heilemann i den tyska politisk-satiriska tidskriften »Simplicissimus» 1906 med rubriken »Röst i bakgrunden». Där står två unga attraktiva kvinnor i blöta baddräkter i vattnet. Under baddräkterna avtecknar sig tydligt alla kroppsformer. I bakgrunden står en grupp män i vattnet, även de klädda i baddräkter. Bildtexten lyder: »Tusan! Dem skulle jag vilja se på hovbalen!» (Simplicissimus vol. 11, nr 20, 13 augusti 1906 s. 322).

Ett vanligt vykortmotiv i England var män som lockades av attraktiva kvinnor i havsbad, medan de hade sin hustru med sig och därför inte kunde inleda något amoröst äventyr. På ett sådant vykort från tiden före första världskriget promenerar två män bland kvinnor med stora byster på strandpromenaden. Den ene säger: »Plenty of ozone down here, old man.» Den andre har en stor kvinnohatt på sig som även täcker ögonen och svarar: »Yes, but no good to me, I've got the missis down with me!» (Shields 1991 s. 98, se även exemplet på s. 99).

Kvinnor uppfattades inte bara som objekt för manliga begär utan även som aktörer som i havsbad lämnade sin borgerliga respektabilitet bakom sig och siktade in sig på erotiska äventyr. I »Simplicissimus» tecknade exempelvis den svenske tecknaren Brynolf Wennerberg i augusti 1911 två unga kvinnor i baddräkt. Den ena i bakgrunden går i vattnet, den andra i förgrunden står i utmanande pose på stranden och ler. Bilden har rubriken »Westerland», namnet på ett känt tyskt nordsjöhavsbad, och under den står texten: »Vad det är himmelskt här! Bara kyssarna smakar så mycket salt!» (Simplicissimus vol. 16 nr 20, 14 augusti 1911 s. 347). I dessa kulturella diskurser fanns således föreställningen om en friare sexualitet, och om lättare kontakter mellan män och kvinnor, alltid med. Även i detta avseende var havsbad liminoida rum. Shields har tolkat dessa diskurser, som i England särskilt ofta manifesterades som karikatyrvykort, som uttryck för det »karnevaliska» (Shields 1991 s. 93, 97–99).

De tyska havsbaden utnyttjade sådana kulturella föreställningar för sin reklam. På sina reklamaffischer visade de mycket ofta enstaka unga, lättklädda kvinnor på stranden. Kvinnofiguren brukar fylla nästan hela bilden, medan man kan se stranden och havet eller silhuetten av respektive havsbad i bakgrunden. Kvinnorna står på stranden i utmanande eller inbjudande poser och ler (se exempel i Wedel 1982 s. 14 f., 71, 73, 83, 89; Kürtz 1994 s. 51).[3]

[3] En detaljerad tolkning av en sådan affisch finns i Kolbe 2004 s. 51–54.

Nordsjöhavsbad Norderneys reklamaffisch 1930. Norderneys stadsarkiv.

Ibland presenteras de också som badande eller solbadande. Det största tyska östersjöhavsbadet Kolberg visade 1912 till och med en teckning i jugendstil på en alldeles naken kvinna på sin reklamaffisch. Det största tyska nordsjöhavsbadet Westerland på ön Sylt följde efter med en liknande affisch 1924 (affischerna i Wedel 1982 s. 49, 60 f.). Det är iögonfallande att varken affischer för kurorter eller andra kända semesterregioner, som exempelvis Alperna, i större utsträckning använde sig av kvinnor som reklammotiv, medan de dominerar på havsbadaffischerna. Dessa affischer leker med de kända kulturella föreställningar som associerar strand, hav och bad med kvinnlig sexualitet. Även havsbadaffischerna skapade således liminoida föreställningar.

Kvinnor användes inte endast som sexuella objekt i havsbadreklamen. I ett annat reklammedium, reklambroschyren, visades de på 1920- och 1930-talen som aktiva turister vid olika fritidsaktiviteter, såsom simning, ridning, tennis, promenader eller solbadande. Män finns knappast med på bilderna i reklambroschyrerna, barn sällan; oftast visas enstaka unga kvinnor eller grupper av unga kvinnor (t.ex. Nordseebad Norderney 1925, 1929–1938). Här iscensattes mellankrigstidens »nya kvinna», den unga, ogifta, oberoende medelklasskvinnan, som tjänade egna pengar som tjänsteman på kontor eller i butik. Dock hade de flesta av dessa kvinnliga tjänstemän i realiteten inte råd med en längre semesterresa. Framställningarna i reklambroschyrerna behöver därför tolkas som en drömbild av en idealiserad värld, där unga kvinnor var oberoende och själv-

ständiga. Denna bild överskred vardagsgränserna och var således bilden av en liminoid önskevärld. Även denna kulturella diskurs i havsbadreklamen förstärkte havsbadens karaktär som liminoida rum.

Slutsatser

Den föreslagna tolkningen av havsbad som liminoida rum har här exemplifierats med tyska och brittiska havsbad under perioden från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet. Den kan dock vidgas till att omfatta också havsbad i andra länder och tider, även om allt inte kan överföras. Geografin i en del nordiska havsbad skiljer sig från den tyska och brittiska havsgeografin på så sätt att där finns sten- i stället för sandstränder. Dock fanns det liknande liminoid arkitektur i Norden. Havet och badandet må även i Norden ha upplevts som liminoida, och de kulturella diskurserna förknippade med strand, hav och bad gjorde inte uppehåll vid politiska gränser. Men i vilken mån diskurser, upplevelser och sociala praktiker faktiskt hade någon liminoid karaktär även i nordiska havsbad vet vi inte förrän det företas en liknande undersökning även där. Det vore intressant att jämföra resultaten av en sådan undersökning med mina resultat.

Källor och litteratur

Källor

Fallada, Hans, 2001 [1941]: Damals bei uns Daheim. Erlebtes, Erfahrenes und Erfundenes. Berlin.

Flaischlen, Cäsar, 1921: Gesammelte Dichtungen. Volym 1: Von Alltag und Sonne. Stuttgart.

Fontane, Theodor, 1968: Briefe I. Red. Kurt Schreinert. Berlin.

Fürst, Max, 2001 [1973]: Gefilte Fisch. Eine Jugend in Königsberg. Husum.

Isherwood, Christopher, 1939: Goodbye to Berlin. London.

Klemperer, Viktor, 2000a: Tagebücher 1922–1923. Red. Walter Nowojski. Berlin.

Klemperer, Victor, 2000b: Tagebücher 1926–1928. Red. Walter Nowojski. Berlin.

Kästner, Erich, 1998 [1934]: Emil und die drei Zwillinge. 55. uppl. Hamburg & Zürich.

Mann, Thomas, 1979: Tagebücher 1918–1921. Red. Peter de Mendelssohn. Frankfurt am Main.

Mann, Thomas, 2002: Mein Sommerhaus [1931]. I: Thomas Mann: Über mich selbst. Autobiographische Schriften. 5. Aufl. Frankfurt am Main. S. 389–394.

Nordseebad Norderney. Red. Staatliche Bade-Verwaltung Norderney. 1925, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933.

Nordseebad Norderney. Red. Landesverkehrsverband Ostfriesland. 1934, 1935, 1936, 1937, 1938.

Simplicissimus, volym 11 (1906) nr 20, 13 augusti 1906.

Simplicissimus, volym 16 (1911), nr 20, 14 augusti 1911.

Simplicissimus, volym 17 (1912/13), nr 53, 31 december 1913.

Vogel, Samuel Gottlieb, 1817: Allgemeine Baderegeln. Zum Gebrauche für Badelustige überhaupt und diejenigen insbesondere, welche sich des Seebades in Doberan bedienen. Stendal.

von Wedel, Peter Graf, 1982: Die Reise ins Bad. Kur- und Badeplakate von gestern und heute. Dortmund.

Litteratur

Blackbourn, David, 2001: »Taking the Waters». Meeting places of the fashionable world. I: The Mechanics of Internationalism. Culture, Society, and Politics from the 1840s to the First World War. Red. Martin H. Geyer & Johannes Paulmann. Oxford. S. 435–457.

Bresgott, Hans-Christian, 2016: Ostseeküste – Ostseebad. Von der Entdeckung des Nordens zur Entstehung der deutschen Ostseebäder im 19. Jahrhundert. Konstanz & München.

van Gennep, Arnold, 1909: Les rites de passage. Etude systématique des rites de la porte et du seuil, de l'hospitalité, de l'adoption, de la grossesse et de l'accouchement, de la naissance, de l'enfance, de la puberté, de l'initiation, de l'ordination, du couronnement, des fiançailles et du mariage, des funérailles, des saisons, etc. Paris.

Gildenhaar, Dietrich, 1993: Seebrücken – Wunder aus Holz. Peenemünde.

Gray, Fred, 2006: Designing the Seaside. Architecture, Society and Nature. London.

Hennig, Christoph, 1999: Reiselust. Touristen, Tourismus und Urlaubskultur. Frankfurt am Main.

Illouz, Eva, 1997: Consuming the Romantic Utopia. Love and the Cultural Contradictions of Capitalism. Berkeley, Los Angeles & London.

Kimpel, Harald & Werckmeister, Johanna, 1995: Die Strandburg: Ein versandetes Freizeitvergnügen. Marburg.

Kolbe, Wiebke, 2004: Viel versprechende Strandwelten. Ein Werkstattbericht zum Umgang mit Bildquellen am Beispiel früher Seebäderplakate. I: WerkstattGeschichte 36. S. 42–55.

Kolbe, Wiebke, 2018: Inledning: Turismhistoria i Norden. [I denna volym.]

Kürtz, Jutta, 1994: Badeleben an Nord- und Ostsee. Kleine Kulturgeschichte der Sommerfrische. Heide in Holstein.

Langhamer, Claire, 2000: Women's Leisure in England 1920–1960. Manchester.

Mansén, Elisabeth, 2001: Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880. Stockholm.

Richter, Dieter, 1998: Das Meer. Epochen der Entdeckung einer Landschaft. I: Voyage. Jahrbuch für Reise- und Tourismusforschung 2. S. 10–31.

Saison am Strand. Badeleben an Nord- und Ostsee. 200 Jahre. Utställningskatalog. Red. Altonaer Museum / Norddeutsches Landesmuseum. 1986. Herford.

Shields, Rob, 1991: Places on the Margin. Alternative Geographies of Modernity. London.

Thomassen, Bjørn, 2009: The Uses and Meanings of Liminality. I: International Political Anthropology 2:1. S. 5–27.

Turner, Victor W., 1964: Betwixt and Between. The Liminal Period in Rites de Passage. I: Symposium on New Approaches to the Study of Religion. Proceedings of the 1964 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Association. Red. June Helm. Seattle WA. S. 4–20.

Turner, Victor W., 1974: Liminal to liminoid in play, flow, and ritual: An essay in comparative symbology. I: Rice University Studies 60:3. S. 53–92.

Walton, John K., 1983: The English Seaside Resort. A Social History 1750–1914. Leicester & New York.

Walton, John K., 1998: Blackpool. Edinburgh.

Walton, John K., 2000: The British seaside. Holidays and resorts in the twentieth century. Manchester & New York.

Politisk turisme og turismepolitik

Fornøjelsesrejser til Østeuropa under den kolde krig

Sune Bechmann Pedersen

Under den kolde krig rejste millioner af turister fra vest mod øst for at tage på ferie bag Jerntæppet. På trods af omfanget er denne trafik ikke blevet skænket nogen nævneværdig opmærksomhed i historieskrivningen. Dette kapitel er et bidrag til historien om den omfattende rejseaktivitet mellem øst og vest under den kolde krig. Ved at fokusere på turismeforbindelserne mellem de to blokke viser kapitlet, at den militære og politiske konflikt ikke forhindrede fremvæksten af en turismeinfrastruktur på tværs af ideologiske skel og økonomiske systemer. I de tidligste år var det især det gamle Centraleuropa med berømte kurbade og velbevarede storbyer der interesserede vestlige turister. Sidenhen havde Bulgarien og Rumænien succes med at lokke vesterlændinge til deres billige badehoteller ved Sortehavet og spritturismen fra især Finland til Sovjetunionen voksede i omfang.

Når rejseaktiviteterne gennem jerntæppet er blevet studeret har det oftest været som udtryk for politisk turisme. Dette begreb er desværre blevet brugt for snævert og har derfor ikke indfanget den turismehistoriske kompleksitet bag vest-øst-trafikken. Desuden var det langt fra alle turister som rejste på ferie gennem jerntæppet motiveret af samtidens politiske situation. Til gengæld var strømmen af turister fra vest til øst altid indsvøbt i politik på nationalt og internationalt niveau. I dette kapitel diskuterer jeg først den vigtige sondring mellem politisk turisme og turismepolitik. Derefter belyser jeg de forskellige østlandes tiltrækning af vestlige turister samt de overordnede linjer i de turismepolitiske konjunkturer under den kolde krig.

Politisk turisme og den kolde krig

Begrebet politisk turisme er nært forbundet med kommunismens historie, men dets rødder stikker langt dybere. Politisk interesserede europæere flokkedes allerede til Frankrig i 1790erne for at opleve revolutionen på nærmeste hold (Kaltenbrunner 1975 s. 16–17). Den russiske revolution udøvede også en magnetisk tiltrækningskraft på venstreorienterede fra hele verden. I forordet til »Revolutionen forrådt« kritiserede Trotskij de »radikale turister« som beundrende besøgte og beskrev Sovjetunionen, uden dog at have forstået landets

egentlige tilstand (Trotskij 1983 [1936] s. 7–8). Hvad Trotskij undlod at uddybe var hvorfor de radikale turister fik et ufuldstændigt indtryk af forholdene i Sovjetunionen. Forklaringen på de positive oplevelser revolutionsturisterne kom hjem med skal findes i det såkaldte delegationssystem. Delegationsrejserne var som regel betalt og arrangeret af organisationer i værtslandet.

Deltagerene var oftest håndplukkede journalister, politikere, fagforeningsfolk, og fremstående personer fra kulturlivet som man fra kommunisternes side forventede ville hjælpe med at sprede et positivt indtryk af værtslandet efter hjemkomsten. Store ressourcer blev investeret i at de delegerede skulle få de rette, opløftende indtryk. Ved hjælp af potemkinkulisser forsøgte man at indbilde de besøgende at deres luksuriøse leveforhold var udtryk for den generelle standard i landet (Enzensberger 1982 s. 164–166). Rejserne var sædvanligvis en blanding af arbejde og fornøjelse. Delegationerne foretog officielle møder med deres værter, men rejserne omfattede desuden rundvisninger og deltagelse i kulturelle arrangementer. Kritiske delegationsdeltagere vendte nogle gange hjem med følelsen af at bare have været turister idet reelle diskussioner med værterne var blevet forpurret.

En milepæl i studiet af sådanne gæstfrihedsteknikker udgøres af Paul Hollanders undersøgelse af intellektuelle på besøg i Sovjetunionen, Kina og Cuba. Hollander fokuserede især på de institutioner som bidrog til at fastholde de rejsende i deres tro på kommunismens velsignelser (Hollander 1998 [1981]). Han kaldte de intellektuelle for »politiske pilgrimme« og understregede dermed det religiøse drag i deres overbevisning. Begrebet pilgrim blev også anvendt i Gerd-Klaus Kaltenbrunners ovennævnte studie fra 1975, samt af David Caute i hans klassiske fordømmelse af »fellow travellers« (Caute 1988 [1973] s. 19). Caute kritiserede her fremstående personer som ikke selv var medlemmer af kommunistpartiet, men som offentligt sympatiserede med de kommunistiske regimer og som gennem deres ensidige rejseskildringer bidrog til at legitimere dem. Fælles for samtlige ovennævnte forfattere er dog at de aldrig fremkommer med en egentlig definition af den politiske turist. I forordet til 1998-udgaven af »Political Pilgrims« noterer Hollander at det hovedsageligt er anti-kapitalister, der er tilbøjelige til at engagere sig i politisk turisme (Hollander 1998 [1981] s. x). Hovedteksten holder ganske vist en dør på klem for eksistensen af andre former for politiske turisme (f.eks. s. 4), men dette uddybes ikke. Et lignede syn på politisk turisme kommer til udtryk i Maureen Moynaghs »Political Tourism and Its Texts«. Moynagh definerer først den politiske turist som »one who seeks to participate in or manifest solidarity with a particular struggle taking place 'elsewhere' in the world« (Moynagh 2008 s. 3), hvilket kan inkludere politisk engagement i alle afskygninger. Snart afgrænses fokus dog til kun at handle om »anti-imperialist cosmopolitanism attuned to vast disparities in wealth and empowerment« (Moynagh 2008 s. 4) uden at dette problematiseres i forhold til bogens langt bredere titel.

Som Iben Vyff og Silke Neunsinger har påpeget i et fælles særnummer af de danske og svenske tidsskrifter »Arbejderhistorie/Arbetarhistoria«, er Moy-

naghs definition alt for snæver. Den udelukker f.eks. den skeptiske turist som rejser ud for at blive bekræftet i sine negative forestillinger om andre samfundssystemer. Dette er særligt uheldigt i en koldkrigskontekst, hvor det ikke var usædvanligt, at turister rejste bag om jerntæppet for at forsikre sig om tingenes sørgelige tilstand der. Vyff og Neunsinger foreslår derfor en bredere definition af politiske turisme som »det at den rejsende sympatiserer eller identificerer sig selv med et politisk projekt, og derigennem opsøger erfaring med eksempelvis social eller politisk forandring« (Neunsinger & Vyff 2011 s. 5). Jeg bifalder denne bredere, men stadig analytisk anvendelige definition af politisk turisme. Dog må det samtidig slås fast at den omfattende trafik fra vest til øst under den kolde krig ikke kan koges ned til udelukkende at handle om de rejsendes politiske orientering og interesser.

Min forskning om rejsebranchens markedsføring af landene bag Jerntæppet har vist at de anderledes politiske forhold sjældent blev iscenesat som en hovedattraktion (Bechmann Pedersen 2018). Selv de vesteuropæiske kommunistiske partiers egne rejsebureauer var forsigtige med at fremhæve de anderledes politiske forhold i Østeuropa i deres reklamemateriale (Bechmann Pedersen 2017). Forestillingen i dele af den tidligere forskning om at turisme til Østeuropa under den kolde krig nødvendigvis var politisk motiveret, risikerer derfor at overskygge det rejsende flertals mere basale motiver (se f.eks. Nielsen 2011). Længsel efter sol, strand, og sprut, samt anderledes oplevelser til konkurrencedygtige priser betød med al sandsynlighed meget mere for turismen til Østeuropa end styreformen i landene bag Jerntæppet. På baggrund af mere end 700 spørgeskemaer udfyldt af finske turister til Leningrad viste et studie i 1976 at især kvinderne i høj grad forventede sig kulturelle oplevelser, mens få forventede at møde de lokale (Kuusi 2013). Samtidig synliggjorde rejser til Østblokken de vestlige turisters privilegerede status i forhold til de lokale. Deres overlegne købekraft og frihed til at rejse ind og ud af landet efter behag kunne cementere en opfattelse af det egne lands fortræffeligheder (Åström 1988).

For at forstå interessen for Østeuropa blandt vestlige turister er det nødvendigt at se fænomenet i lyset af masseturismens generelle fremvækst i Europa efter anden verdenskrig. Stigende disponibel indkomst, faldende transportomkostninger, og længere ferier med løn gjorde det muligt for stadig flere vesteuropæere at rejse bort hjemmefra. I en dansk Gallupundersøgelse fra 1960 svarede hver tredje at de havde været på sommerferie i udlandet efter krigen (Gallup 1960). I de følgende årtier spurgte Gallup årligt folk, om de planlagde at rejse udenlands i sommerferien. Andelen der svarede ja lå konstant omkring 30 procent (Gallup 1989). Frem til 1967 var Tyskland og Italien de mest populære destinationer uden for Skandinavien. I de følgende ti år toppede Spanien listen over danskernes foretrukne sommerferieland (Gallup 1967; Gallup 1978). Spaniens vej til toppen blev hjulpet på vej af den tekniske udvikling der gjorde det muligt at flyve direkte til feriemålet. I stedet for at spendere flere dage i bus med ud- og hjemrejse kunne man nu komme fra Skandinavien til sydens sol og varme på nogle få timer.

Den store interesse for at tilbringe sommerferien i Francos Spanien tjener som et omvendt eksempel på styreformens begrænsede korrelation med tiltrækningen af turister fra demokratiske lande. Roland Barthes bemærkede allerede dette i et essay i midten af 1950erne, flere år før Spaniens turistboom i 1960erne (Barthes 2012 [1957] s. 134–137; Crumbaugh 2009 s. 1–2). Arbejderbevægelsens egne rejsebureauer bidrog aktivt til at fremme turismen i både øst og vest. I Sverige slog Reso allerede fast i sine tidligste år, at man ville organisere rejser til de lande, som kunderne ville besøge uanset destinationslandets styreform. Diskussionen opstod for første gang i 1938, året efter Resos grundlæggelse, og drejede sig da om det rimelige i at organisere ture til Sovjetunionen. Efter krigen var det Jugoslavien og Spanien der gav anledning til diskussion. I hvert tilfælde vandt pragmatismen over politikken, og i 1953 kunne Reso for første gang tilbyde rejser til Spanien (Gråbacke 2008 s. 210–211). Den skandinaviske kritik af Francos regime tiltog i 1960erne, men det førte ikke til konkrete tiltag før efteråret 1975. Foranlediget af en række henrettelser i september 1975 valgte Reso at boykotte Spanien. På trods af store anstrengelser lykkedes Reso ikke at få andre rejsebureauer med i protesten. Med Francos død og den spirende demokratisering blev boykotten snart irrelevant og derfor ophævet igen i efteråret 1976 (Gråbacke 2008 s. 213–221).

Eksemplet Spanien demonstrerer at de politiske forhold på destinationen ikke nødvendigvis spillede nogen større rolle for skandinavernes valg af feriemål under den kolde krig. Så længe værtslandet garanterede gæsternes sikkerhed, betød de lokales menneskerettigheder mindre. Samme logik udspillede sig i Østeuropa. Jugoslavien begyndte at appellere til vestlige turister direkte efter krigens afslutning og omkring 1950 havde landet allerede tegnet aftaler med turistbureauer i blandt andet USA, Storbritannien og Frankrig (Tchoukarine 2010 s. 120). I det efterfølgende årti eksploderede antallet af udenlandske besøgende fra 40.000 til 873.000 og i løbet af 1960erne flerdobledes det antal til over fem millioner ved årtiets udgang (Allcock 1991 s. 240). Bag selve Jerntæppet konkurrerede Bulgarien og Rumænien med Jugoslavien og de øvrige Middelhavslande om de nordeuropæiske sol-og-strandturister. Den vestlige turisme til de to lande ved Sortehavet nåede aldrig op i samme omfang som turismen til Jugoslavien, men ubetydelig var den ikke. I 1968 og 1969 opnåede lufthavnen i Constanţa ved den rumænske Sortehavskyst for eksempel henholdsvis en sjette- og en syvendeplads på listen over udenlandske lufthavne med flest svenske charterrejsende (Bechmann Pedersen 2018). Vil man forstå hvordan dette var muligt rækker det ikke med strengt politiske forklaringsmodeller. Så stor var den svenske interesse for eller imod Ceauşescus politiske projekt ganske enkelt ikke. I stedet for er det nødvendigt med en mere nuanceret analyse af Østeuropas turistattraktioner og deres formidling til vestlige kunder under den kolde krig. Når rejseselskabet Folkturist, ejet af det svenske kommunistiske parti, arrangerede Sovjetrundrejser med fabriksbesøg og visit i Lenin-mausoleet kan man med rette

tale om åbenlys politisk turisme. Disse rejser udgør dog kun den ene yderlighed på en bred skala af rejseformer, hvor kommercielle rejsebureauers sol-og-strand-pakkerejser til Sortehavet markerer den anden, og – målt på antallet af kunder – mere omfangsrige yderlighed. Med udgangspunkt i disse betragtninger om politisk turisme vil jeg nu vende på perspektivet og fokusere på turismepolitik i kapitlets resterende del.

Turismepolitik i den kolde krig

Den kolde krig forstået som to ideologiers strid om globalt herredømme blev udkæmpet både på militære og kulturelle slagmarker. Kampen om sjælene var mindst lige så vigtig som kapløbet om at opnå militær overlegenhed. På overfladen tilhører den internationale vest-øst-turisme således en skueplads for direkte kontakter mellem øst og vest hvor styrker og svagheder kunne udmåles. Denne skematiske forståelse af den kolde krig tenderer dog at gå i samme fælde som beskrevet i det foregående afsnit, ved at antage at alle kulturelle forhold inklusive turistrejser blev forstået af sin samtid i lyset af den kolde krigs ideologiske matrice. Virkeligheden var givetvis langt mere kompleks, foranderlig over tid, og varierende fra land til land. Med undtagelse af den sen-stalinistiske periode fra 1948 til 1953 bedrev Østblokken aldrig en fælles og konsistent turismepolitik over for vesten – og denne korte periode kan bedre karakteriseres ved fraværet af en turismepolitik idet landene bag Jerntæppet ved denne tid var stort set utilgængelige for vestlige turister uden for de kommunistiske partiers snævre magtelite. I den foregående periode fra 1945 til 1948 – inden den egentlige kolde krig – var det meste af Europa fuldt optaget af at udbedre skaderne efter anden verdenskrig. Veje, jernbaner og hoteller lå i ruiner, men drømmen om at genopbygge turismeindustrien levede i bedste velgående (Salmon 2008 s. 138). Tjekkoslovakiet var undsluppet de værste ødelæggelser og den demokratisk valgte regering forsøgte snart at lokke turister tilbage til landets berømte kurbade. I Sverige afholdt Reso i 1946 en rejsekonference med deltagere fra Frankrig, Schweiz, de skandinaviske naboer, samt Sovjetunionen (Bechmann Pedersen 2018).

Stalins død i marts 1953 markerer et vendepunkt i øst-vest-relationerne. Allerede i april var Dansk Folkeferie og Intourist, Sovjetunionens statslige turistbureau, i kontakt omkring mulighederne for at genoptage turismeforbindelserne mellem Danmark og Sovjetunionen. Det egentlige gennembrud fandt dog først sted ved stormagternes topmøder i Geneve i juli og oktober 1955. På dagsordenen var blandt andet turisme, handel og kultur, og selvom møderne ikke førte til konkrete resultater, bidrog de til at forbedre de personlige relationer tilstrækkeligt til, at Sovjetunionen kort efter åbnede for vestlige besøgende (Gorsuch 2011 s. 13). Et svensk rejseselskab, der ankom i august 1955, udgjorde ifølge den lokale presse de første vestlige feriegæster siden krigen. De optøende øst-vest-relationer markeredes samtidig ved at ud-

veksle fodboldhold, således at en flok engelske spillere deltog i opvisningskampe i Sovjetunionen i sensommeren 1955. Khrusjtjovs opgør med Stalinæraen og statschefens nye stræben efter fredelig sameksistens udmøntede sig i stadig friere vilkår for vestlige turister nysgerrige efter at se Sovjetunionen med egne øjne. I 1958 indgik landet en kulturaftale med USA der omfattede udveksling inden for blandt andet kultur, uddannelse, videnskab og teknologi (Richmond 2008 s. 68-69). Året efter annoncerede Intourist at Sovjetunionen bød alle besøgende velkommen uanset nationalitet og politisk overbevisning (Salmon 2008 s. 145).

Den nye turismepolitik sigtede mod at fremstille Sovjetunionen som et åbent, moderne og selvsikkert land, der ikke behøvede at frygte den vestlige turists skeptiske blik. Desuden bidrog det stigende antal vestlige gæster positivt til eksporten og medførte øgede indtægter i hård valuta. Ved indgangen til 1960erne dominerede Intourists kommercielle interesser i hård valuta faktisk alle andre hensyn. Som Shawn Salmon har udtrykt det, var det for Intourists repræsentanter »a top concern« at tappe vestlige turister for så mange penge som muligt (Salmon 2006 s. 189). Dette udmøntede sig i produktionen af souvenirs rettet mod vesterlændinge, indretningen af elegante barer hvor lokale var forment adgang, og åbningen af særlige butikker med luksusvarer forbeholdt kunder i besiddelse af hård valuta. Ideen om at tilbyde vestlige turister den ypperligste service for at øge indtægterne og imponere gæsterne lykkedes kun delvist. Man sikrede sig hård valuta, men det østlige service- og luksusniveau blegnede ofte sammenlignet med hvad turisterne var vant til hjemmefra. Den synlige forskelsbehandling af lokale og udlændinge og de vestlige turisters åbenlyst højere levestandard bidrog desuden til at øge de lokales utilfredshed (f.eks. Ghodsee 2005 s. 87–92; Stefan 2016 s. 249–252). På den anden side tilbød tilstedeværelsen af vestlige turister også attraktive muligheder. Turisterne forsynede ofte det lokale sorte marked med sværttilgængelige forbrugsgoder, hvilket kunne løfte levestandarden for de lokale. En forholdsvis lille by som Tallinn nød f.eks. godt af de mange eftertragtede varer som de finske »vodkaturister« medbragte for at finansiere deres udskejelser (Stöcker 2014). Under alle omstændigheder blev den internationale turisme til en integreret del af den prestigefulde dyst mellem øst og vest om hvem der kunne levere den bedste levestandard og de bedste forbrugsgoder i de største mængder (Crowley & Reid 2010 s. 17). Samtidig var tilgangen til vestlig valuta via blandt andet turismen en forudsætning for at Sovjetunionen i flere årtier kunne udøve økonomisk og militær indflydelse på globalt niveau.

De øvrige østbloklandes turismepolitik varierede mellem landene og over tid. Sammen med Sovjetunionen var Østtyskland det mest lukkede land for vestlige turister. I den første halvdel af den kolde krig var de vestlige turisters indrejsemuligheder stort set begrænset til all inclusive-pakkerejser. Badegæster såvel som kulturturister havde sjældent mulighed for at forlade de anviste opholdsområder. Turistguider fulgte grupperne overalt og bidrog til at minimere kontakten med de lokale. Fra 1960erne forsøgte de to lande at sikre

Karlovy Vary (Karlsbad) havde i århundreder været et yndet feriemål blandt velstillede europæere. Kilde: privat samling, uden dato (første halvdel af 1960erne).

sig en del af det stigende antal bilturister uden dog at slække for meget på sikkerheden. Derfor kunne Reso i 1962 tilbyde karavanerejser gennem henholdsvis Sovjetunionen og Østeuropa i egen bil (»Bila med Reso« [1962]). Konceptet kan ses som en mere individualiseret udgave af den traditionelle pakkerejse med bus, tog eller fly. I stedet for at tvinges ind i et fælles transportmiddel sammen med fremmede mennesker tilbød karavanerejsen muligheden for at færdes i eget køretøj med dertilhørende privatsfære. Samtidig tillod konceptet stadig de sovjetiske og østtyske myndigheder at udøve social kontrol over turisternes færden og kontakt med omgivelserne. Rundrejse på egen hånd uden for hovedfærdselsårerne forblev stort set utænkeligt i Østtyskland og Sovjetunionen. Ikke desto mindre gjorde Intourist sig store anstrengelser for at reklamere for bilturismen i Sovjetunionen. Turistbureauets skønmalerier frustrerede det svenske generalkonsulat i Leningrad i en sådan grad at det i 1983 direkte frarådede bilturisme i Sovjetunionen. På grund af vejenes elendige kvalitet og den totale mangel på service- og reparationsmuligheder opfordredes det svenske Utrikesdepartementet af generalkonsulatet til at »uppmärksamma svenska turistorganisationer och resebyråer på det faktum att bilturism med fördel kan utövas i Västeuropa men knappast i Sovjetunionen« (Olsson 1983-07-23).

Sammenlignet med Østtyskland og Sovjetunionen var Polen og især Tjekkoslovakiet mere åbne over for vestlige turister. De vestbøhmiske kurbadsbyer, Karlsbad og Marienbad, havde i århundreder tiltrukket den europæiske overklasse. Efter Stalins død satsede de tjekkoslovakiske myndigheder på at

genopbygge hoteller for at atter kunne tiltrække vestlige gæster. At Tjekkoslovakiet kunne trække på et stærkt brand kom til udtryk da Reso i 1958 introducerede landet blandt sine nye rejsemål i årets semesterhandbok: »Landet är väl alltför välkänt för att närmare behöva beskrivas« (Reso 1958 s. 52). Til de lokale turistmyndigheders fortrydelse resulterede dette dog ikke indledningsvist i nogen markant interesse for at besøge landet. I 1965 konkluderede en tjekkisk kommission for turisttrafikken at ganske få skandinaver havde besøgt landet det foregående år på trods af at 1,2 millioner skandinaver havde tilbragt sommerferien sydpå. Myndighederne satsede derfor på at fremme transittrafikken for at sikre sig en del af dette lukrative marked (Bagge 1965-10-25). Året efter udgav Forlaget Politiken sin anden udgave af den danske rejseguide »Turen Går Til Tjekkoslovakiet« i et særtryk for medlemmer af FDM (Forenede Danske Motorejere). Forordet gjorde opmærksom på landets fordelagtige placering på ruten til Middelhavet og foreslog at danske bilturister med kurs mod syd skulle »overveje, om man ikke til en forandring skulle følge en østligere rute gennem Østtyskland og Tjekkoslovakiet« (Poulsen 1966, upagineret). Det er uklart om ČEDOK, det statslige tjekkoslovakiske turistbureau, direkte bekostede udgivelsen af det danske særtryk, men under alle omstændigheder må særtrykket ses i lyset af den tjekkiske turismekommissionens anbefalinger. Som sådan er guidebogen et økonomisk rationelt udtryk for Tjekkoslovakiets nye markedsføringsstrategi bredt rettet mod danske bilejere i forsøget på at sikre sig en del af transitmarkedet. Samme markedsmæssige rationalitet gjorde sig også gældende i Rumæniens og Bulgariens samarbejde med vestlige rejseselskaber. Når næste sæsons fordeling af hotelrum skulle forhandles begyndte de statslige turistbureauer som regel deres diskussioner med de største aktører på markedet upåagtet deres kommercielle forretningsmodel. Mindre fisk så som de svenske kommunisters rejsebureau Folkturist stod derfor sidst i køen og beklagede ofte de langstrakte forhandlinger. I Rumænien konkurrerede Folkturist i perioder med op til syv andre svenske rejseselskaber, og det var derfor yderst besværende for forretningen, at deres sommerkataloger udkom senere end konkurrenternes (Bechmann Pedersen 2017).

På et overordnet niveau kan udviklingen i turismen fra vest til øst forklares ved hjælp af den kolde krigs konjunkturer. Sen-Stalinismens isolationisme var samtidig en periode med fokus på genopbygning af den nationale infrastruktur, hvilket var en forudsætning for at turismeindustrien senere kunne genoplives. Med afspændingen fra 1955 og især fra midten af 1960erne forberedes de internationale relationer betydeligt. Invasionen af Ungarn i 1956, Cubakrisen i 1962, og invasionen af Tjekkoslovakiet i 1968 medførte kortere kriser og en mindsket interesse for at rejse på ferie i øst, men de satte ikke langvarige spor i rejsestatistikkerne. Omkring 13.000 danskere besøgte Tjekkoslovakiet i løbet af 1968 og i de første døgn efter Warszawapagtens invasion i august var ambassaden så travlt optaget med at tage hånd om strandede danskeres sikkerhed, at man knap havde tid til at rapportere om den politiske

udvikling i landet (Thorsen 1968-08-22). Tjekkoslovakiet oplevede efterfølgende et fald på tolv procent i det totale antal indrejsende fra ikke-socialistiske lande i 1969 i forhold til året før, men overraskende nok steg antallet af indrejsende fra Norge, Finland og USA faktisk året efter invasionen. Antallet af danske og svenske besøgende faldt med henholdsvis fjorten og atten procent i 1969, men det blev snart indhentet og i 1972 overgik det totale antal besøgende fra ikke-socialistiske lande 1968-niveauet (Franke 1984 s. 388–393).

I 1970erne indgik den internationale turisme i OSCE-forhandlingerne og tildeltes sine egne afsnit i Helsinki-slutaktens anden og tredje kurv om henholdsvis økonomisk og humanitært samarbejde. Fra vestlig side blev turismen betragtet som et af redskaberne der kunne bidrage til mere åbenhed og mellemfolkelig forståelse på tværs af ideologiske skel. I Østblokken var man som nævnt bevidst om at den internationale turisme medførte uønskede konsekvenser. Hensynet til betalingsbalancen betød imidlertid, at man så sig nødsaget til at nøjes med præventive indsatser så som overvågning af hoteller med vestlige gæster og baggrundstjek af turistguider og hotelpersonale (f.eks. Situation Report: Czechoslovakia 1982 s. 4–6; Situation Report: Romania 1983 s. 23–27). Skræmmekampagner oplyste med jævne mellemrum om farerne ved at pleje omgang med vestlige turister som jo kunne være spioner i forklædning (f.eks. Joint WEEKA No. 12, 1958-03-20). Frygten var ikke altid grebet ud ad den blå luft. I kølvandet på Watergate-skandalen kom det frem at guidebogsudgiveren Fodor havde hjulpet CIA-agenter med dækhistorier i Østeuropa og også danske efterretningsagenter opererede bag Jerntæppet under dække af at være turister (Bechmann Pedersen 2018). Efterhånden som de østeuropæiske regimer begyndte at krakelere i 1980erne blev det i de fleste tilfælde lettere at rejse ind som turist. Jugoslavien havde allerede afskaffet visumkravet for vestlige turister i 1960erne og Bulgarien og Rumænien lempede også kravene i disse år for at kunne konkurrere om badeturisterne med Middelhavslandene. Sovjetunionens invasion af Afghanistan i 1979 og valget af Reagan til amerikansk præsident i 1980 markerede startskuddet til fornyede internationale spændinger. Som i tilfældet med invasionen af Tjekkoslovakiet var dette dog ikke ensbetydende med et drastisk fald i antallet af vestlige turister i øst. Antallet af danske indrejsende til Tjekkoslovakiet steg med intet mindre end 27 procent i 1980 og med yderligere 17 procent året efter (Franke 1984 s. 390). Rumænien oplevede et fald i antallet af badegæster ved Sortehavet i 1980erne, men det skal hovedsagligt tilskrives Ceauşescus radikale sparepolitik, som medførte en mangeløkonomi, faldende hotelstandard og udbredt mismod (Stefan 2016 s. 121–123).

Afslutningsvis kan det altså slås fast at den kolde krig så afgjort opbød eksempler på politisk motiveret turisme, men den vestlige turisme til Østeuropa under den kolde krig lader sig ikke forstå med et snævert fokus på ideologisk turisme. Desuden er det nødvendigt at forstå, at de enkelte østbloklandes turismepolitik og turismehistoriske udvikling varierede væsentligt fra land til land. I dette

Kühlungsborn ved Østersøen var et populært feriemål for lokale østtyskere og politiske turister fra Skandinavien som fulgte kurser på stedets partiskole. Kilde: privat samling, uden dato (1980'erne).

korte kapitel har jeg kun kunnet skitsere processen i grove træk og forskningen befinder sig stadig på et tidligt stadie. Flere større studier er dog undervejs ved universiteter i såvel Øst- som Vesteuropa samt USA, så fremtiden for forskning i krydsfeltet mellem turismehistorie og den kolde krig ser lovende ud.

Tak til

Forfatteren ønsker at takke Sven och Dagmar Saléns Stiftelse, Kungl. Vitterhetsakademien og Birgit och Gad Rausings Stiftelse för Humanistisk forskning for den økonomiske støtte som har gjort det muligt at gennemføre denne undersøgelse.

Kilder og litteratur

Kilder

Gallup:

Gallup, 1960: En trediedel af befolkningen har været på sommerferie i udlandet efter krigen.

Gallup, 1967: Stadig flere rejser til udlandet i sommerferien.

Gallup, 1978: De populæreste feriemål 1978.
Gallup: 1989: Sommerferie 1989.
Alle hentet 24 november 2016 på http://www.tns-gallup.dk/statistik/ugensgallup

Open Society Archives at Central European University, Budapest:
Situation Report: Czechoslovakia, 15. September 1982. HU OSA 300-8-47-76-17; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute.
Situation Report: Romania, 24. May 1983. HU OSA 300-8-47-207-9; Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute.

Rigsarkivet, København. Udenrigsministeriet:
Thorsen, Steffen, 1968-08-22: Notits. København. Gruppeordnede Sager, 144.D.1.pk x–xi.

Riksarkivet, Stockholm. Utrikesdepartementet:
Bagge, H, 1965-10-25: Till Utrikesdepartementet. Prag. I.7.Ec.
Olsson, Hans, 1983-07-23: Individuell bilturism i Sovjetunionen. Leningrad. IN.7.Er.

Universitetsbiblioteket, Lund. Vardagstryck:
Bila med Reso [1962].
Reso semesterhandbok 1958. Stockholm.

U.S. National Archives:
Joint WEEKA No. 12, 1958-03-20. Central File: Decimal File 749.00, January 1, 1956–April 8, 1958. Records of the Department of State relating to Internal Affairs: Czechoslovakia 1955–59. Archives Unbound, Gale CENGAGE Learning. Hentet 14. marts 2017 på http://go.galegroup.com/gdsc/start.do?p=GDSC&u=lununi&authCount=1

Litteratur

Allcock, John B., 1991: Yugoslavia. I: Tourism and Economic Development in Eastern Europe and the Soviet Union. Red. Derek R. Hall. London. S. 236–258.
Barthes, Roland, 2012 [1957]: Mythologies. New York.
Bechmann Pedersen, Sune, 2017: From Communist Party Venture to Pan America Agent: Folkturist as a Failed Instrument in the Cultural Cold War. Upubliceret paper præsenteret på konferencen Machineries of Persuasion: European Soft Power and Public Diplomacy during the Cold War, Aarhus Universitet, 19.–20. januar.
Bechmann Pedersen, Sune, 2018: A Paradise behind the Iron Curtain: Selling Eastern Escapes to Scandinavians. I: Eden für Jeden? Touristische Sehnsuchtsorte in Mittel- und Osteuropa nach dem Zweiten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Red. Bianca Hoenig & Hannah Wadle. Göttingen (under udgivelse).
Caute, David, 1988 [1973]: The Fellow-Travellers: Intellectual Friends of Communism. New Haven.
Crowley, David & Reid, Susan 2010: Introduction: Pleasures in Socialism? I: Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Eastern Bloc. Red. David Crowley & Susan Reid. S. 3–53. Evanston.
Crumbaugh, Justin, 2009: Destination Dictatorship: The Spectacle of Spain's Tourist Boom and the Reinvention of Difference. Albany.
Enzensberger, Hans Magnus, 1982: Critical essays. New York.

Franke, Antonín, 1984: Rukověť cestovního ruchu. 2. udg. Prag.
Ghodsee, Kristen, 2005: The Red Riviera: Gender, Tourism, and Postsocialism on the Black Sea. Durham.
Gorsuch, Anne E., 2011: All This Is Your World: Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin. Oxford.
Gråbacke, Carina, 2008: När folket tog semester: studier av Reso 1937–77. Lund.
Hollander, Paul, 1998 [1981]: Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba, 1928–1978. 4. udg. New Brunswick.
Kaltenbrunner, Gerd-Klaus, 1975: Vorwort des Herausgebers. I: Radikale Touristen: Pilger aus dem Westen, Verbannte aus dem Osten. Red. Gerd-Klaus Kaltenbrunner. Freiburg. S. 7–17.
Kuusi, Hanna, 2013: Accidental Traders – Finnish Tourists in the Soviet Union in the 1950s–1970s. I: Finnish Consumption: An Emerging Consumer Society between East and West. Red. Visa Heinonen & Matti Peltonen. Helsinki. S. 206–227.
Moynagh, Maureen Anne, 2008: Political Tourism and Its Texts. Toronto.
Neunsinger, Silke & Vyff, Iben, 2011: Indledning: Turisme, solidaritet og politik. Arbejderhistorie/Arbetarhistoria 1. S. 3–6.
Nielsen, Erik Bach, 2011: Folketurist. I: Den Kolde Krig og Danmark. Red. John T. Lauridsen m.fl. København. S. 254.
Poulsen, Milena, 1966: Turen går til Tjekkoslovakiet. 2. udg. København.
Richmond, Yale, 2008: Practising Public Diplomacy: A Cold War Odyssey. New York.
Salmon, Shawn, 2006: Marketing Socialism: Inturist in the Late 1950s and Early 1960s. I: Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Red. Anne E. Gorsuch & Diane Koenker. Ithaca. S. 186–204.
Salmon, Shawn Conelly, 2008: To the Land of the Future: A History of Intourist and Travel to the Soviet Union, 1929–1991. Upubliceret ph.d.-afhandling. University of California.
Stefan, Adelina, 2016: Vacationing in the Cold War: Foreign Tourists to Socialist Romania and Franco's Spain, 1960s–1970s. Upubliceret ph.d.-afhandling. University of Pittsburgh.
Stöcker, Lars Fredrik, 2014: Nylon Stockings and Samizdat: The »White Ship« between Helsinki and Tallinn in the Light of Its Untended Economic and Political Consequences. I: Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 63. S. 374–398.
Tchoukarine, Igor, 2010: The Yugoslav Road to International Tourism: Opening, Decentralization, and Propaganda in the Early 1950s. I: Yugoslavia's Sunny Side: A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s). Red. Hannes Grandits & Karin Taylor. Budapest. S. 107–138.
Trotskij, Leo, 1983 [1936]: Den förrådda revolutionen. Stockholm.
Åström, Anna-Maria, 1988: Den finska östturismen – en studie i det groteska. I: Finsk Tidskrift 9. S. 466–481.

Turism till sovjetiska östern: mellan ett förflutet ryskt imperium och sovjetisk modernitet

Yulia Gradskova

Artikeln belyser den sovjetiska turismen i relation till det ryska imperiets historia. Turistresor till före detta kolonier och möten med före detta dominerade folk är ett välutforskat tema för historiker (Hall & Tucker 2004). Michael Hall och Hazel Tucker framhåller att turism »both reinforces and is embedded in postcolonial relationships» (Hall & Tucker 2004 s. 4). Turistresor har också analyserats som privilegier för de vita och som aktivitet som bidrar till att förstärka idéer om modernitet (Spracklen 2013). På senare tid har det funnits en stor diskussion om möjligheten att applicera postkoloniala teorier på sovjetisk och postsovjetisk historia (Tlostanova 2010; Hirsch 2005). Sovjetpolitiken anses motsägelsefull och präglad av antikolonialism å ena sidan och civiliserande mission, etnisk rensning och rasism å den andra. Frigörelsen av dominerade och exploaterade nationer i »öst» deklarerades av bolsjevikerna som ett av målen för den proletära revolutionen; under 1920-talet var kritik mot rysk imperialism mycket stark. Bolsjevikerna deklarerade också kulturrevolution: nationerna i periferin av det ryska imperiet uppmanades att bekämpa »underutvecklingen» (*kulturnaia otstalost*) och att lära sig den nya socialistiska »kulturen» och moderniteten. Sovjetmakten skulle även sätta nya könsnormer och frigöra kvinnorna från traditionella seder och från religioners »slaveri»; särskilt gällde det muslimska kvinnor (Gradskova 2013a, 2013b). Trots den officiella deklarationen att dessa mål hade uppnåtts, har forskningen visat att befolkningen i tidigare koloniserade områden fortsatte att möta rasism i centralryska städer under 1970- och 1980-talen (se Sahadeo 2016). På samma sätt ansåg de ryssar, som hade flyttat till de nationella republikerna för att arbeta, att de flyttat till de mer »efterblivna» länderna i öst.

Även om bolsjevikernas maktövertagande innebar slutet för det ryska imperiet efter 1917 och sovjetisk ideologisk retorik var antiimperialistisk, visar tidigare forskning att Sovjetunionen hade bevarat många koloniala hierarkier och kulturella fördomar (Tlostanova 2010; Sahadeo 2016). Sovjetimperiet ansågs av många forskare som en speciell sorts imperium – »imperiet av nationer» (Hirsch 2005) eller »affirmative action empire» (Martin 2001); dess historia, och särskilt stalinismens tid (1930-talet till 1953), präglades av massdeportationer, russifiering och förtryck av icke-ryska intellektuella (Martin 1998; Sak-

wa 1999). Samtidigt började de östra delarna av Sovjetunionen mellan 1960- och 1980-talet att mer och mer bli populära turistmål, inte minst på grund av deras orientaliska drag.

Vad gäller sovjetisk turismhistoria, var det mest extern turism (resor till och från »väst») som stod i fokus inom tidigare forskning (Gorsuch 2011; Turizm 2006). Visserligen var turistmöten mellan dem som kom från Europa eller USA och de få sovjetiska medborgare som kunde resa till väst en av få möjligheter till kontakt under det kalla krigets tid. Om intern turism finns det mindre forskning och då främst om massturism (t.ex. resor till Svarta havet – Noack 2006).[1] I den rådande situationen, där ganska få av de sovjetiska turisterna kunde resa utomlands, var öst »hemma» en populär destination, särskilt på 1970- och 1980-talen. Även i fråga om rekreationsturism rörde det sig om resor till före detta ryska utkanter eller koloniserade territorier. En sådan destination var Krim, mest känt för sina stränder och havsbad. Krim blev en del av det ryska imperiet efter kriget mellan Ryssland och Turkiet under 1700-talet; krimtatarer utgjorde en viktig del av befolkningen och präglade halvöns arkitektur och miljö. En annan region som tidigt blev en viktig turistdestination var den mångkulturella regionen mellan floden Volga och Uralbergen. Regionen blev en del av det ryska imperiet under 1500-talet, men det var där som den första sovjetiska autonoma republiken, den basjkiriska, skapades 1919.

I min artikel undersöker jag hur turismpolitiken under sovjettiden behandlade dessa problem. Jag är särskilt intresserad av hur hierarkier, »othering» och kulturella avstånd fungerade i relation till information för turister. Till skillnad från många publikationer om sovjetiska resor till väst eller till »vår Väst» – till Baltikum (se Gorsuch 2011) – är jag särskilt intresserad av resor till områden som var definierade som »öst».[2] Jag undersöker också hur sovjetisk turism var påverkad av orientalism och det imperialistiska förflutna. Framför allt vill jag analysera hur de »gamla» byggnader, seder och ritualer, som brukade fördömas av de tidiga sovjetiska publikationer som symboler för »efterblivenhet», förvandlades till kulturarv och turistattraktioner under tiden för den sena socialismen.

Min artikel är inspirerad av kritiken av orientalism (Said 1977) och av en dekolonial syn på kunskapsöverföring (Mignolo 2010; Tlostanova 2010). Edward Said skrev om *orientalization* av orienten i västvärlden och visade den speciella rollen av resenärer från väst. Med hjälp av reseskildringar, författade av Edward William Lane och François-René Château under 1700-talet, betonade Said att de framlade antaganden om vad orienten var utifrån deras egna observationer eller fantasier, medan den verkliga orientens »mänskliga eller sociala verklighet» var omöjlig att förstå (Said 1977 s. 176). Också Walter

[1] Om turismen i kommunistiska länder som en möjlighet att »fly» verkligheten se också Socialist Escapes 2013.

[2] Det fanns inte någon exakt geografisk definition vad som menades med detta »öst». Men länder öster och söder om centrala ryska provinser – Kaukasus, Sibirien, Kazakstan, Centralasien – benämndes ofta som »öst».

Mignolo och Madina Tlostanova framhöll hur tankar med ursprung i upplysningen och moderniteten är knutna till modernitetens »mörkare sida», *coloniality* (Mignolo 2011; Tlostanova 2010). De förespråkar vikten av att analysera hur kunskap om »de andra»– omoderna länder och deras invånare – inkluderades i politiska och geografiska beskrivningar som var producerade i metropolen. Med inspiration från dessa idéer analyserar jag sovjetiska beskrivningar av resor till områden i före detta kolonier och vars befolkning före 1917 kallades *inorodtsy* ('de som har annat ursprung än majoriteten'). De tidigare koloniserade områdena i södra och östra delarna av Sovjetunionen som under 1960–1980-talen blev turistdestinationer utgör mitt huvudsakliga fokus.

Artikeln är baserad på en analys av olika material, bland annat en tidig sovjetisk stumfilm om »proletär turism» (»Fyra i en båt», 1930), informationsbroschyrer för turister som reste till Kaukasus, Centralasien och andra icke-ryska delar av Sovjetunionen och arkivmaterial om klubbar för internationell vänskap (*klub internatsionalnoi druzby* – KID). De sistnämnda behandlade virtuella och verkliga besök i andra sovjetrepubliker och länder. Slutligen använder jag vissa memoarer om sovjettiden som finns på internet.

Första delen av min artikel analyserar hur »öst» presenterades i en sovjetisk beskrivning av proletär turism från 1930-talet. De två andra delarna diskuterar turism under socialismens senare tid: en handlar om organisationen av resor och den andra analyserar hur »öst» presenterades i turistpublikationer.

Den proletära turisten och den förändrande östern

Min analys av den sovjetiska turismen till öst börjar med att diskutera en stumfilm om proletära turister från 1930, »Fyra i en båt».[3] Även om det finns mycket propagandamaterial om idrott och kultur i tidiga Sovjetunionen, var detta den enda långfilm jag hittade som var producerad för att popularisera turismen bland sovjetiska arbetare. Det är även den enda film som visar olika regioner i ett turistperspektiv. Turism, tillsammans med idrott (*fizkultura*), populariserades av den sovjetiska staten först och främst som en form av en ny kultur, som hjälpte till att utveckla kroppen och förstärka den »nya sovjetiska människans» utformning (se Koenker 2006; Sandomirskaja 1996).

Filmen »Fyra i en båt» berättar en historia om fyra unga »proletärers» resa på floden Volga med en segelbåt från Niznij Novgorod till Astrakhan, inklusive deras besök i den autonoma Mari-republiken, Tatarstan och Kalmykia. Filmen berättar om den moderna sovjetiska människan – en ny resenär, som observerar regionen och ägnar sin tid åt friluftsaktiviteter men också åt att besöka sevärdheter. De fyra resenärerna är människor som lever sitt moderna liv i städer, är en del av arbetarklassen och har sunda sovjetiska identiteter: en arbetare

[3] Filmens titel är en avspegling av »Three Men in a Boat», en roman av den engelske författaren Jerome K. Jerome, 1887.

från en monteringsavdelning, en klubbinstruktör, en redaktör för en arbetartidning och en bokförare, alla intresserade av lokal historia och kultur. Alla fyra – tre män och en kvinna – har vita kläder vilket signalerar rekreation; kvinnan bär dessutom shorts. Alla fyra är glada över att kunna tillbringa sin semester på segelbåten »Proletär turism». Presentationen av dem i filmen motsvarar den bild av proletär turism som ges av författaren Irina Sandomirskaja: Turism »väckte många tankar om det nya livet, turismen erbjöd att stryka bort det gamla och börja från en ny sida, den lovade också vännernas stöd och sällskap till detta» (Sandomirskaja 1996 s. 166).

Resedeltagarna ägnar sig åt hälsosamma aktiviteter; dessutom är de väl förberedda för att hantera segling och matlagning utomhus. Deras »kulturella intressen» och kunskap är en viktig del av deras turistaktiviteter. Dessa visas exempelvis genom att de läser böcker, orienterar sig med hjälp av kartor och besöker museer. Alla medlemmar i gruppen motsvarar bilden av den ideala sovjetiska »kulturpersonen» med den »rätta inställningen» till semestern och till livet överhuvudtaget. Det är just deras turistblick – hur de tittar på naturen, byggnader och människor de passerar – som känns vara centralt för konstruktionen av den nya kategorin, turisten-resenären. Denna blick återspeglar till en viss del motsättningar mellan utvecklade och bakåtsträvare i samhället samt motsättningar mellan centrum och periferi. En mycket kort stund ser vi skogarna i Mari-regionen för att vi ska få viss kunskap om den lokala befolkningen: »Handel med trä är den centrala ockupationen av Mari-finländare som bor i närheten av Volga», kan vi läsa i undertexten. Lite närmare filmens slut ser vi hur gruppen besöker ett buddistiskt tempel i Kalmykien. Även en sådan exotisk plats omtalas mest i negativ form: »Det är tyst i templet»; »Lata munkar sitter där hela dagarna.» Då förstår man att det inte är hemslöjdstraditioner eller umgänge som är det viktiga, utan snarare möjligheten att utnyttja naturliga resurser och att transformera landet som är mest intressant för de proletära turisterna och för den lokala befolkningen. »Och Kalmyker föredrar en riktig traktor framför oklart prat om livet efter döden», kan man läsa i texterna under filmens bild av det buddistiska templet.

Gruppens besök i Kazan är den enda delen av filmen där tidigare orättvisor och spänningar i det imperialistiska/koloniala sammanhanget anges: tittarna blir ganska kort informerade om tidigare förtryck av den tatariska befolkningen. Man får snabbt se ett imperialistiskt monument över erövringen av Kazan. Men, tittaren kan också lära sig mycket mer om hur landet och folkets liv förändras under sovjetmakten. Man får exempelvis veta att drygt fem miljoner tidningsexemplar ges ut på tatariska i den nya republiken, och man kan se inskriptionen »Kazan universitet» på två språk överst på den gamla universitetsbyggnaden. Efter att ha sett denna del av filmen kan man tänka att alla problem (inklusive nationella) blev kvar i det förflutna och att proletära turister förmedlar information om modernisering och lysande framtid. Således normaliserar presentationen av den proletära turisten verkligheten och hjälper till att tysta ned problematiska erfarenheter från det förflutna.

Under sin proletära resa besöker turisterna också Leninmuseet i hans hemstad, och detta besök tar lite längre tid i filmen. Möjligheten att vara på den plats där Lenin föddes och växte upp, framförs som viktig för alla sovjetiska turister. En lång episod senare i filmen visar också hur en gammal man berättar historien om att Röda armén vann många slag under inbördeskriget i Volgaregionen.

Filmen visar att det, till skillnad från kulturarv i icke-ryska nationer i regionen, mest verkar vara platser som är kopplade till transformationen av gamla seder och kultur samt revolutionärer och krigare som är de viktigaste turistobjekten. Samtidigt orientaliseras folks seder av före detta koloniserade folkgrupper, och den proletära turistens blick skulle vittna om hur stora förändringar som skedde med hjälp från centrumet.

»Att lära känna sitt fosterland» – intern turism i statssocialismens senare tid

Under socialismens sista decennier var turismen väl utvecklad och en viktig del av både rekreation och uppfostran. Den sovjetiska turismindustrin växte fram på 1960-talet, och från den tiden var det möjligt att tala om massturism. Från 1962 var fackliga organisationer huvudansvariga för internturism. Det fanns olika typer av resor – från flera dagars turer med buss och tåg till 1–2 timmars utflykter, som anordnades av stadens resebyråer, sanatorier och rekreationsanläggningar; man kunde ha ett bekvämt boende eller så kunde man vandra i bergen och bo i tält (mer om detta se t.ex. Gorsuch 2011 s. 7–9).

Mer än 300 speciella turistleder rapporterades som aktiva på en central nivå och varje region producerade också egna leder (*turisticheskii marshrut*). En *marshrut* kunde vara från 3 till 20 dagar och information om de intressantaste objekten, samt om hotell och andra övernattningsmöjligheter, publicerades. (Några sådana publikationer analyseras i nästa avsnitt.)

Turismen i Sovjetunionen i efterkrigstid ansågs som särskilt viktig för den patriotiska uppfostran av den nya generationen.[4] En speciell Komsomol-byrå, *Sputnik* (grundad 1958), ansvarade för resor utomlands för ungdomar samt för resor inom Sovjetunionen. Även om utlandsresor var populära, fick få tillstånd att resa utrikes, och det var resor inom landet som var populärast. Barn och ungdomar skulle lära sig att känna sitt fosterland och turistlederna nära sin hemstad. De skulle gå i oktoberrevolutionens fotspår, utforska stora slagfält från andra världskriget, men också lära sig om den egna stadens/regionens kända författare, krigare och politiker.

Ett dokument från 1979 förklarade turismens funktioner i fråga om uppfostran av ungdomarna på följande sätt:

[4] Det finns vissa likheter med de nordiska länderna, se Nilsson 2010 s. 48 f., Nilsson 2018.

> Den sovjetiska turistexpeditionen för ungdomar »Mitt fosterland är Sovjetunionen» är en del av unga kommunisters ungdomsmarscher till platser som påminner om revolutionärers, soldaters och arbetares viktiga insatser. Expeditionen syftar på en enhetlig och organiserad studie av det sovjetiska hemlandet och ska utföras av pojkar och flickor och medlemmar i pionjärorganisationen. Huvuduppgiften för turistexpeditionen är att utbilda de sovjetiska ungdomarna i andan av kommunistisk ideologi, vänskap mellan de sovjetiska folken, andan av den sovjetiska patriotismen och den proletära internationalismen. Expeditionen ska bidra till att de pojkar och flickor som är medlemmar i en pionjärorganisation gör en djup studie av Vladimir Iljitj Lenins liv och arbete. Turismen ska också bidra till mer kunskap om sociala och ekonomiska reformer som genomförts i vårt land under ledning av Sovjetunionens kommunistiska parti. Expeditionen syftar till att deltagarna gör sig bekanta med det vetenskapen har uppnått inom teknik och kultur, med avancerade industriföretag, kollektivt och statligt jordbruk, historiska, arkitektoniska och konstnärliga monument och naturresurserna i sitt hemland (O turisticheskoi ekspeditsii 1979).

De bästa deltagarna kunde få speciella deltagarmärken som skulle visa deras aktivitet:

> Deltagare som uppfyller kraven och villkoren i expeditionen och kraven för det etablerade antalet utflyktsmål på regional och nationell nivå, tilldelas respektive brons- och silvermärken av byrån »Sputnik», regionala och territoriella kommittéer, Komsomols centrala och regionala organisationer samt fackföreningar (O turisticheskoi expeditsii 1979).

Turistresor och utbyten mellan skolungdomar och studenter var också en del av arbetet som utfördes av organisationer som KID (klubben för internationell vänskap). Formellt var de fria associationer som skapats i skolor och vid universitet från 1960-talet för att inskärpa känslor av solidaritet och bidra till att motverka rasism och nationalism bland barn och ungdomar. Arkivmaterial visar att dessa organisationer omfattade många olika former av aktiviteter, som antikrigsmöten och solidaritetsarbeten under 1970- och 1980-talen. Klubbarna skulle också bidra till vänskap mellan olika människor som bodde i Sovjetunionen och förebygga fientlighet (Gradskova 2014). I vissa fall organiserade klubbarna resor till andra delar av Sovjetunionen och till östeuropeiska länder för att få »nya vänner». Ändå var sådana klubbar först och främst platser för virtuell turism (se Gorsuch 2011 om filmens roll i Sovjetunionen). Tillfälliga resor av någon lärare eller klubbmedlem till »väst» kunde vara utgångspunkt för en kväll där alla kunde lyssna på reseberättelsen.[5] Deltagare i KID, framför allt studenter och högstadieelever, reste ibland till grannrepubliker och gjorde besök inom olika delar av Sovjetunionen. Dokument från Samara Tekniska universitetet visar exempelvis att en delegation studenter från Kaukasus (Dagestan) besökte universitetsklubben 1972. Men KID-aktiviteterna var attraktiva först och främst på grund av möjligheterna att resa utomlands. Bara de få som var särskilt aktiva i vänskap och hade deltagit i turistexpeditioner för att

[5] Se t.ex. minnen under en klubbkväll om en resa med lärare till Grekland på 1970-talet i Penza, staden som förbjöd utlänningar att komma in; se Istoriia shkolnogo KIDa shkoly n 6. http://glingva.ru/coauthorship/works/detail.php?ID=5441.

lära känna sitt fosterland kunde få chansen att resa utomlands någon dag. Tekniska universitetet i Samara informerade studenter på 1970-talet:

> Tillkännagivandet om turistresor utomlands skulle finnas i varje universitetsbyggnad. De som är intresserade kan vända sig till Komsomol-kommittén, de får tid för individuell intervju och de bästa väljs av Komsomol-kommittén (SAOPI, f. 2097/1/79).

Under 1970- och 1980-talen valde allt fler personer och familjer att resa inom Sovjetunionen på egen hand eller med egen bil. Även om turister i sådana fall var friare vid val av objekt och destinationer, var det mest officiella publikationer om leder (*marshrut*) och sevärdheter som var tillgängliga. Då styrdes turistresor i hög grad fortfarande av sovjetisk ideologi. Å andra sidan blev turisterna med tiden mer erfarna och övervägde oftare långa resor och resor till nya platser, i många fall utanför centrala Ryssland. De ställde högre krav på turistinformation och kvalitet. Bland annat berättas i minnen publicerade på internet 2007 om en familjs bilresa mellan Vladivostok och Moskva under sent 1980-tal. Berättelsen visar att resan var svår, inte bara på grund av dåliga vägar. Dagboken är full av detaljer om problem med att köpa mat och med köer. Den visar också att turisterna inte var nöjda med presentationen av sevärdheterna. Till exempel påpekade de just turistpresentationen av den europeisk-asiatiska gränsen:

> Och här är, äntligen, ett tecken: »Europa» (på ena sidan) och »Asien» (på andra sidan). Tiden är klockan 8.00 på morgonen (6.00 Moskvatid). Vi går ut, tar en bild och gör en film. Platsen är mycket speciell, men den markeras mycket dåligt. Många bilar stannar här och människor tar bilder. Staten skulle kunna använda [detta intresse], men troligen har den viktigare frågor att ta itu med (Po SSSR2007 – om en resa 1982).

Slutligen kan man säga att sovjetisk massturism från sensocialismens tid på många sätt fortsatte att utvecklas enligt det perspektiv som skissats i samband med filmdiskussionen ovan: turismen skulle rehabilitera arbetsförmåga och samtidigt uppamma kärlek till fosterlandet. Man antog att alla kunde bli turister och på ett enkelt sätt.

Information för turister som besökte nationella områden i öst under 1960–1980-talen

Sovjetiska turistbroschyrer från massturismens början på 1960- och 1970-talen följde delvis ett mönster som fanns i den tidiga sovjetiska stumfilmen. Turistresor i Sovjetunionen utgjorde en del av den kommunistiska propagandan och skulle bidra till den patriotiska utbildningen. Böcker och turistbroschyrer i Sovjetunionen skulle motsvara politiska krav mer än i andra länder.

Även den sovjetiska turismen har dock alltid haft sina kommersiella komponenter och ett utrymme för val. För att göra en viss region i Sovjetunionen attraktiv för turister – som främst kom från storstäder i centrala Ryssland –

skulle författarna till turistpublikationer särskilt betona naturrikedomar samt kulturspecifika och exotiska attraktioner i lokal kulturmiljö (se exemplet Kabardino-Barkarien nedan). Diskussionen om betydelsen av den sovjetiska omvandlingen av de regioner, som förut presenterades som »underutvecklade» och som nu räknades som blomstrande sovjetrepubliker, har bidragit till skapandet av »otherness»: förändringarna hade hänt på grund av hjälp av det mer utvecklade ryska folket. Information om städer, regioner och turer kunde hittas på turistbyråer i form av kartor, ledbeskrivningar, vykort osv. De kunde även köpas på hotell, järnvägsstationer och olika kiosker på plats. Här kommer jag att analysera några av dessa publikationer. Vad presenteras som intressant att besöka för de potentiella turisterna?

Först och främst skulle turister njuta av vackra och vilda naturlandskap – berg, floder, grottor samt odlingar av exotiska växter (som oliver eller te). I en beskrivning av resor till Kabardino-Balkarien (Kaukasus) kan man läsa:

> Turistresurser i Kabardino-Balkarien är verkligen obegränsade. Dess berg och bergen i angränsande Nordossetien, Stasvropolie och Georgien ger en önskan att besöka den vilda naturen och därför är den attraktiv för de mest krävande turister (Po Kabardino-Balkarii 1974).

Samtidigt drar turistbroschyrer och kartor alltid besökarnas uppmärksamhet till de platser som på något sätt hade anknytning till Lenin, hjältar under andra världskriget och andra personligheter som var viktiga för det kommunist-heroiska panteon. Men vem och vad, förutom revolutionärer och världskrigets hjältar och stridsplatser, presenterades i turistinformation som värda att besöka och observera? Framför allt är jag intresserad av presentationen av historiska händelser före 1917 och av lokal/nationell kultur och konst i autonoma republiker och regioner.

Paradoxalt nog nämns i turistinformationen platser värda ett besök som främst är kopplade till berömda ryska författare och artister (Maxim Gorkij, Aleksej Tolstoj, Anton Tjechov). Troligen beror det på den speciella roll rysk litteratur tänktes ha vid uppbyggnaden av den sovjetiska kulturen. Det är dock anmärkningsvärt att turistbroschyrer och kartor bara nämner ett fåtal representanter för författare, konstnärer och andra kulturpersonligheter inom etniska grupper som tillhörde ett visst autonomt territorium (Uzbekistan, Kabada, Balkarien, Tatarstan, Bashkortostan osv.).

En broschyr om en resa på Volga 1976 lägger exempelvis inte stor vikt vid att leden går igenom några autonoma republiker med rik etnisk kultur, koloniserade av Moskvariket under 1500-talet. I beskrivningen av Ufa, huvudstaden i basjkiriska republiken, är enda gången som ett basjkiriskt namn nämns, nämligen den berömda rebellen från 1700-talet, Salavat Ulaev. I broschyren presenteras han huvudsakligen som en krigare som understödde Emelian Pugachev, en rysk bondekrigsledare. Då uppvisas han som underordnad den ryske krigaren. Kazan, huvudstad i tatariska autonoma republiken, beskrivs först och främst som en universitetsstad, men varken som en tidigare huvudstad i Kazan Khanat – som erövrades av tsaren i Moskva på 1600-talet – eller som den vik-

tigaste staden för tatarkultur. Staden knyts i broschyren framför allt till namn på ryska författare (Aleksej Tolstoj, Maxim Gorkij) och forskare (Alexander Butlerov, Nikolai Lobachevskii), medan det enda tatariska namn som förekommer är Musa Dzalil, tatarisk-sovjetisk författare som mördades av nazisterna under andra världskriget (Moskva – Ufa – Perm 1976).

Flera broschyrer som avser andra etniska områden som är ganska kända på grund av motståndet mot rysk kolonisering, som Kaukasus, tar med ännu mindre information om den etniska historien. I stället beskrivs prestationer utförda av den ryska armén före revolutionen 1917. Så markerar exempelvis en karta över den kaukasiska Svartahavskusten »Memorial till Arkhip Osipov» som en plats värd att besöka. Monumentet skapades år 1876, och man kan läsa i turistinformationen att det står på platsen där tidigare Mikhailov-fästningen låg. Man kan också se en bild av ett enormt kors. Fästningen beskrivs i broschyren som »en av de strategiska punkterna för de ryska trupperna» i mitten av 1800-talet, den period då Ryssland ledde kolonialkrig i Kaukasus. Men broschyren visar inga minnesmärken över kaukasiska krigare som stred mot det ryska imperiet (Chernomorskoe poberezhie 1961).

Informationen om Bakhchisaraj, den forna huvudstaden i Krimkhanatet, som man kan hitta i samma broschyr, berättar framför allt om ett »kapell» byggt till minne av (ryska) deltagare i Krimkriget 1853–1856. Informationen om den stora historiska betydelse som staden haft för krimtatarerna saknas helt. Det enda som visar att Bakhchisaraj tidigare var huvudstaden för ett annat land är informationen om det berömda khanpalatset. Detta presenteras i första hand som ett arkitektoniskt kulturarv och museum. Det beskrivs som skapat av representanter från olika länder: »Museum för historia och arkitektur som ligger i det tidigare Khanpalats från 1600- till 1800-talet – ett unikt slott som skapats av italienska, iranska, turkiska, ukrainska och ryska mästare» (Krim 1988). Således skulle läsarna lockas av en rikedom av arkitektur och påverkas av en exotisk blandning av olika stilar, men de bör inte lära sig om krimtatarisk kultur eller rysk kolonisering (och, naturligtvis, inte om tvångsförflyttningen av tatarerna 1944).[6]

Även om Krim och Kaukasus beskrevs som ett område där människor levde under många hundra år, var det grundandet av ryska bosättningar eller datum när den ryska kejserliga armén vann ett visst slag, som nämndes som viktiga. Minnen av urbefolkningen i regionen kunde man inte få mycket information om från turistbroschyrerna.

En broschyr om Kabardino-Balkarien – en viktig turistdestination för skidåkning och alpinism – beskriver dess inträde i den ryska staten som en viktig historisk händelse:

> År 1557 gick Kabarda frivilligt in i den ryska staten. I början av 1900-talet blev Balkarien en del av den ryska staten. Det hade stor positiv inverkan på landet. År 1818 byggdes vid floden Nalchik den ryska fästningen. Efter det kaukasiska krigets

[6] Krimtatarerna och mer än tio andra etniska minoriteter (kalmyker, volgatyskar, tjetjener) deporterades från Kaukasus och Volgaregionen till Centralasien under 1940-talet.

> slut omvandlades Nalchik till en ordinarie boplats. Efter upprättandet av imperiet blev staden huvudstad i Kabardino-Balkarien (Po Kabardino-Balkarii 1974).

Information om kulturen av de nationella grupper som lever på en viss plats är ganska sparsam. Samtidigt är det hjälp från det »sovjetiska folket» (som ofta främst betydde det ryska) i fråga om industriell och kulturell utveckling som betonas.

> Under sovjettiden ändrades Kabardino-Balkarien oerhört mycket. Från en bakåtsträvande periferi av Ryssland med en befolkning som inte kunde läsa eller skriva och som hade ett primitivt jordbruk utvecklades landet till en republik med en avancerad industri (Po Kabardino-Balkarii 1974).

Förtryck och våld, som var en del av sovjetiseringen av andra områden, t.ex. Centralasien, nämns inte heller. Men »magiska östern» presenterades som en självklar turistattraktion: »Det är inte av misstag som Bukhara kallas stadsmuseum. Den speciella känslan av öst är här mer närvarande än i Samarkand» (Po drevnim 1985).

Avslutande diskussion

Det material som jag analyserat visar att turism ansågs vara ett viktigt instrument för uppfostran av sovjetiska medborgare. Under 1930-talet, och ännu mer under 1960–1980-talen, skulle den sovjetiska befolkningen, särskilt ungdomarna, använda turismen inte bara för rekreation och underhållning utan också för att lära känna en korrekt version av historia och för att lära sig om landets rikedomar och befolkningsgrupper. Även om resor till de östra och södra delarna av landet bara var en del av turistresorna, var de attraktiva och inkluderades i informationen om turistleder, destinationer och sevärdheter. Men, som analysen av turistpublikationer har visat, var beskrivningarna en komplex mix av rysk nationalism och imperialism med retorik om internationalism och vänskap. Kritik av rysk imperialism och underutveckling blandades med hyllande av den ryska hjälpen till »outvecklade» nationer och den ryska kulturens »ledande roll». Kulturen hos andra folk, som lever öster om Moskva, presenterades ofta som exotisk. Allt detta förhindrade snarare än det hjälpte till en förståelse av historien.

Till skillnad från resor organiserade av fackföreningar och politiska organisationer under 1930–1950-talen, kunde sovjetiska turister under 1960–1980-talen i princip också resa på egen hand och ibland med egen bil. Ändå var turistinformationen om allt som var relaterat till det ryska imperiets förflutna så ensidig och selektiv att turister hade svårt att på allvar lära sig om de platser och människor de mötte.

Källor och litteratur

Källor

Chernomorskoe poberezhie Kavkaza. 1961. Turisticheskaia skhema. Moskva.
Krim, turisticheskaia karta. 1988. Moskva.
Moskva – Ufa – Perm. 1976. Turistskaia schema. Moskva.
O turisticheskoi ekspeditsii sovetskoi molodezhi »moia rodina SSSR» Postanovlenie s chastichnymi izmeneniyami, TSk VLKSM TsK VTsSPS on 5 iulia 1979 – http://www.skitalets.ru/books/metod/of_doc_st/#12
Po drevnim gorodam Uzbekistana. 1985. Turisticheskie marshruty n 235 i n 236. Moskva.
Po Kabardino-Balkarii. 1974. Vsesoyuznyi turisticheskii marshrut n 574. Moskva.
Samarskii Arkiv Obshchestvenno-politicheskoi istorii (SAOPI), f. 2097.

Film

Fyra i en båt. 1930. Film av Nikolai Prozorovskii – Vostokkino.

Web-resurser (memoarer)

Istoriia shkolnogo KIDa shkoly n 6. http://glingva.ru/coauthorship/works/detail.php?ID=5441
Po vsemu SSSR na avtomobile v 1982 godu. Vse poznaetsia v sravnenii. (2007) http://travel.drom.ru/8824/

Litteratur

Gorsuch, Anne, 2011: All this is your World. Oxford.
Gradskova, Yulia, 2013a: Speaking for Those »Backward»: Gender and Ethnic Minorities in Soviet Silent Films. I: Region 2:2. S. 1–20.
Gradskova, Yulia, 2013b: Svoboda kak prinuzhdenie? Sovetskoe nastuplenie na »raskreposhchenie zhenshchiny» I »nasledie imperii». I: Ab Imperio, N. 4. S. 113–144.
Gradskova, Yulia, 2014: The Soviet Union: »Chile is in Our Hearts». Practices of Solidarity between Propaganda, Curiosity and Subversion. I: European Solidarity with Chile, 1970–1980. Red. Kim Christiaens, Idesbald Goddeeris & Magaly Rodriguez Garcia. Frankfurt am Main. S. 329–346.
Hall, Michael & Tucker, Hazel, 2004: Tourism and Postcolonialism. Contested Discourses, Identities and Representations. London.
Hirsch, Francine, 2005: Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Ithaca.
Koenker, Diane, 2006: The Proletarian Tourist in the 1930s: Between Mass Excursion and Mass Escape. I: Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Red. Anne Gorsuch & Diane Koenker. Ithaca. S. 119–140.
Martin, Terry, 1998: The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. I: The Journal of Modern History 70:4. S. 813–861.
Martin, Terry, 2001: The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union (1923–1939). Ithaca.
Mignolo, Walter, 2011: The Darker Side of Western Modernity. Global Futures, Decolonial Options. Durham.
Nilsson, Per Åke, 2010: Fjällturismens historia. En studie av utvecklingen i Åredalen. 4, omarb. utg. Hammerdal.
Nilsson, Per Åke, 2018: Svenska turistföreningen och ideologin. Från Nietzsche till

Derrida. I: Turismhistoria i Norden. Red. Wiebke Kolbe, under medverkan av Anders Gustavsson. Uppsala. (I denna volym.)
Noack, Christian, 2006: Coping with the Tourist: Planned and »Wild» Mass Tourism on the Soviet Black Sea Coast. I: Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Red. Anne Gorsuch & Diane Koenker. Ithaca. S. 281–305.
Qualls, Karl, 2006: »Where Each Stone Is History». Travel Guides in Sevastopol after the World War II. I: Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Red. Anne Gorsuch & Diane Koenker. Ithaca. S. 163–185.
Sahadeo, Jeff 2016: Black Snouts Go Home. Paper presented at a workshop at Södertörn University, 28 January 2016.
Said, Edward, 1977: Orientalism. London.
Sakwa, Richard, 1999: The Rise and Fall of the Soviet Union, 1917–1991. London.
Sandomirskaja, Irina, 1996: »Novaia ‘zhizn na marshe». Stalinskii turism kak praktika puti. I: Obschestvennye nauki i sovremennost, N 4. S. 163–172.
Socialist Escapes. Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989. Red. Giustino, Cathleen, Plum Catherine & Alexander Vari. 2013. New York.
Spracklen, Karl, 2013: Whiteness and Leisure. New York.
Tlostanova, Madina, 2010: Gender Epistemologies and Eurasian Borderlands. Basingstoke.
Turizm. The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism. Red. Anne Gorsuch & Diane Koenker. 2006. Ithaca.

Turism och identitet

Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen: dannelse, oppdagelse og fornøyelse

Ulrike Spring

Til Spitsbergen!

I august 1896 skrev K. J. en føljetong om sin nylig avsluttede reise med cruiseskip til Spitsbergen i den tyskspråklige ungarske avisen Pester Lloyd. Tittelen var «Spitsbergen, det nye turistlandet».[1] Bare noen få år tidligere hadde en slik tittel trolig blitt oppfattet som ironisk. Øygruppen Spitsbergen var riktignok godt kjent i Europa og Nord-Amerika, men primært fra rapporter om vitenskapelige ekspedisjoner eller risikofylt fangstaktivitet. Det fantes enkelte velstående personer som reiste dit på jakt på 1800-tallet med sine egne yachter (Aarekol 2016), men turisme som organisert kollektiv reiseform begynte først på 1890-tallet. Dette var en del av den raskt voksende og populære skipsturismen til Nord-Norge og særlig Nordkapp fra 1870-tallet (Spring 2017).

I dette kapitlet ønsker jeg å se nærmere på den tidlige cruiseturismen til Spitsbergen med fokus på 1890-årene. Mens cruisereiser til Nordkapp primært var fornøyelsesturer, befant turer til Spitsbergen seg, som jeg skal vise, i skjæringsfeltet mellom ekspedisjon, jaktturisme og fornøyelsestur. Fokuset ligger på tyskspråklige reisende, som utgjorde en voksende andel av turistene til Norge sent på 1800-tallet (se f.eks. Opgave over Antallet 1890 s. 189 f.). Populariteten til det nordlige hadde i løpet av århundret økt i tyskspråklige områder (Nordlandreise 2010; Schimanski & Spring 2015), og de reisende som hadde råd til å ta en tur til Spitsbergen i 1890-årene, hadde trolig hørt om Arktis gjennom foredrag om fangstreiser og ekspedisjoner.

Hovedkildene mine er trykte reiseskildringer i tyskspråklige aviser, tidsskrifter og i bokform. Forfatterne tilhørte stort sett det velstående borgerskapet og i mindre grad adelen. Fokuset ligger på tekster fra Østerrike-Ungarn, men det er lite hensiktsmessig å foreta en kunstig avgrensing til Tyskland eller Sveits, siden de tyskspråklige delte en felles lesekultur: Østerriksk-ungarske aviser rapporterte om foredrag i lærde selskap i Tyskland og omvendt, og bøker fra tyske og østerriksk-ungarske polarekspedisjoner eller reiser ble lest i hele det tyskspråklige området. Selv om vi må anta at foredrag som ble gjengitt i små lokalaviser bare ble hørt eller lest av en liten gruppe, forholdt de seg til

[1] Oversettelser ved forfatteren.

kunnskap om Arktis som fantes fra før av, og som krysset provinsbyens grenser. De bidro på denne måten til å gjengi og skape en felles diskurs om Arktis. Samtidig er det viktig å framheve at turene til Spitsbergen var åpne for det internasjonale markedet; nederlendere og amerikanere reiste for eksempel sammen med tyskere og østerrikere (Touristenfahrt nach Spitzbergen 1896; Benedikt 1896a s. 1). Reiseskildringer fra cruisereiser til Arktis var altså integrert i en større kontekst enn den tyskspråklige.

Jeg analyserer først og fremst turistenes beskrivelser – og i mindre grad arrangørenes retorikk – og her særlig deres opplevelser og tolkninger av Spitsbergen. Et sentralt spørsmål er i hvilken grad de tok i bruk retorikken fra ekspedisjonssjangeren med sitt fokus på læring og oppdagelse, fra de tradisjonsrike dannelsesreisene eller fra de nye turismeformene med fokus på fornøyelse og opplevelse.

Historiske undersøkelser av tidlig cruiseturisme til Arktis har økt de siste årene (Kolltveit 2016 s. 101–118; Reilly 2009; Barthelmess 2007; Snyder 2007; Adams, Totten & Williams 2007; Kolltveit 2005). Samtidig finnes det få grundige analyser av de reisendes opplevelser generelt og kunnskap om de tyskspråklige reisende spesielt. Kapitlet skal bidra til å øke vår kunnskap om den tidlige cruiseturismen fra disse turistenes perspektiv. På et mer generelt nivå skal det bidra til en bedre forståelse av overgangen fra lærings- og dannelsesturisme til opplevelsesturisme, og i videre forstand til økt kunnskap om hvordan 1900-tallets masseturisme ble til.

Masseturismens forløper

På slutten av 1800-tallet var Arktis et av de få områdene i verden der store deler fortsatt var uoppdaget. Nordpolen og dens beskaffenhet var et mysterium; spørsmålet om det fantes åpent hav, is eller land rundt Nordpolen var et heftig debattert tema i vitenskapelige kretser (Oeser 2008). Samtidig hadde Spitsbergen vært godt kjent i Europa som jaktområde siden 1500-tallet, da nederlendere oppdaget øyene. På slutten av 1800-tallet var likevel store deler av det indre fortsatt ukjent. Før cruiseskipene begynte å reise dit tidlig på 1890-tallet, var den dominerende diskursen preget av kommersiell jakt, geografiske oppdagelser og naturvitenskapelig utforskning. Turistenes reiseskildringer viser at det var nettopp dette mangfoldet som dannet grunnlaget for den tidlige cruiseturismen og skapte turistopplevelsen.

Organisert turisme til Spitsbergen dateres gjerne til 1881, da tromsømannen Henry Clodius arrangerte en jakttur dit (Kolltveit 2005 s. 225 f.). Det var likevel den tyske kapteinen Eduard Wilhelm Bade (1843–1903) som innledet spitsbergenturismen for alvor. I 1893 annonserte han to turer som symboliserte starten på organisert cruiseturisme til Spitsbergen. Den ene var rettet mot alle jaktinteresserte og fulgte dermed Spitsbergens jakttradisjon, mens den andre ble beskrevet som en «selskapsreise», som først og fremst

Jagd-Ausflug
zur Erlegung von
Eisbären, Robben und Rennthieren
auf einem eleganten Passagierschiff in Begleitung des Walfang-Dampfers „Glückauf". Abfahrt von Lübeck Mitte Mai. Reisedauer ca. 6 Wochen. Passagepreis incl. Verpflegung I. Cl. M. 2000. 4403
Außerdem findet im August eine Gesellschaftsreise nach Norwegen, Spitzbergen und auf den Walfischfang statt. Passagepreis M. 1200. Dauer 30 Tage.
Näheres bei Capt. W. Bade, Wismar in Mecklbg., Vorstandsmitglied der nordischen Hochsee-Fischerei-Gesellschaft.

Jagd-Ausflug. I: Neue Freie Presse, Abend 27.3.1893. S. 8. ANNO / Österreichische Nationalbibliothek.

skulle være en fornøyelsestur der turistene ikke selv trengte å være aktive, men skulle observere, lære og underholde seg. I annonsene ble det lagt vekt på at reisen skulle foregå i et «elegant passasjerskip», og at det var mulig å oppleve hvalfangst (Illustrasjon 1). Bade chartret hvalfangstskuta «Glückauf», som fulgte med skipene. Selv om selskapsreisen var annonsert som en avslappende turistreise, skilte den seg fra lignende reiser til Nord gjennom at hvalfangsten framkalte sterkere assosiasjoner til spenningsopplevelse og typisk arktiske aktiviteter som fangst. Vi kan kanskje også kalle det en form for borgerlig-romantisk autentisitetssøken eller borgerlig-industriell dannelse. I annonsene ble det også reklamert med at reisen gikk til en polarverden som «så langt hadde vært stengt for turistene», og at disse nå skulle bli kjent med den «fra egen anskuelse» (Gesellschaftsreise 1893), altså ikke fra andres bilder og fortellinger. Det var med andre ord en pionerånd over denne reisen.

Samtidig som de første cruiseskipene dro nordover, ble det planlagt og utført ekspedisjoner til Arktis, deriblant Nansens populære Fram-ekspedisjon. Ekspedisjon og turistreise var altså deler av den samme erfaringshorisonten: Cruiseturismen knyttet an til etablerte assosiasjoner om øyene, men bidro med noe nytt med sitt fokus på fornøyelse. Således kunne turistene velge mellom ulike roller: fornøyelsesturist, jeger, oppdager og eventyrer, lærd dilettant. Som jeg skal vise, tok turistene i bruk disse rollene, men fornøyelse og lærerik underholdning var hovedfokus for selve opplevelsen.

Sikkerhet og risiko

En reise til Spitsbergen sent på 1800-tallet var forbundet med risiko. Turistene var med på en reise som fant sted for første gang eller bare hadde funnet sted noen få ganger før, i et område som ble sett på som utrygt og farlig, og som ble assosiert med uforutsigbare aktiviteter som vitenskapelige ekspedisjoner og ishavsjakt. Risiko som tema i turismeforskning har særlig fått oppmerksomhet i diskusjoner om dagens opplevelsesturisme eller *adventure tourism*. Forskere innenfor feltet har pekt på at ambivalensen mellom risiko og sikkerhet alltid er til stede: For å kunne oppleve reisen som spennende og utenom det vanlige må turisten få følelsen av det uforutsigbare, det farlige, samtidig som det farlige må kunne kontrolleres (Beedie & Hudson 2003; Varley 2006). Denne ambivalensen kan vi også observere i retorikken om Spitsbergen på slutten av 1800-tallet: I det nye turismekonseptet «cruisetur til Spitsbergen» viste «cruisetur» til luksus, sikkerhet og fornøyelse og «Spitsbergen» til eventyr, risiko og villmark.

En hovedattraksjon på reisen var det arktiske landskapet. Beskrivelsene av landskapet var preget av det sublime, det skremmende og det tiltrekkende samtidig (f.eks. Bjørnøya i Plaß 1894 s. 16 f.). Spitsbergens ville og delvis ukjente landskap, med farlige dyr som isbjørn, uforutsigbart vær og mangel på infrastruktur, bidro trolig til å forsterke sublimiteten. Det første synet av Spitsbergen var en slags grenseoverskridelse til noe nytt og ukjent. Professor A. Lorenz fortalte i 1895 at de snakkesalige passasjerene ble stille da de så disse «aldri før beskuete undrer» (Lorenz 1895 s. 2). Opplevelsen bidro til et fellesskap mellom passasjerene på tvers av sosiale og yrkesmessige grenser, noe den østerrikske bankmannen Benedikt beskrev fra sin tur i 1896: «Stand, rang, yrke skilte ikke lenger, det fantes bare én fornemmelse, bare én bevissthet, nemlig den av henrykkelse» (Benedikt 1896b s. 2). Denne følelsen av å oppleve noe unikt i fellesskap var tilsynelatende svært viktig på reisene. Den definerte reisen som turistreise og skilte den fra ekspedisjoner.

Skipene med sin luksuriøse innredning var en viktig faktor for sosial hygge og la grunnlaget for definisjonen av «fornøyelsesreise». De ble kalt «flytende palasser», de var «herlige», «store», «lysende av prakt» (Eine Vergnügungsreise nach Spitzbergen 1895). Storborgerlig og adelig kultur ble kontinuerlig iscenesatt på reisen. Ifølge Benedikt (1896b s. 1) var maten så bra at man kunne ha spist den i Paris og musikken så utsøkt at man kunne ha hørt den i «storbyenes konsertsaler», og man danset wienervals på dekk (s. 3).

Skipene var et symbol på moderne teknologi og dermed en garanti for passasjerenes sikkerhet. De fleste skipene var store, og kontrasten til Arktis må ha vært slående: Skipet Columbia fra Hamburg-Amerikalinjen, som ble brukt i 1895 og 1896, veide over 7000 tonn og var flere etasjer høyt (Adams, Totten & Williams 2007 s. 14; Benedikt 1896a s. 1). Ifølge Benedikt (1896b s. 1) var skipet så moderne at man glemte at man var på havet. Bade satset på mindre skip som kunne bevege seg enklere i fjordene (Barthelmess 2007 s. 118).

Likevel framhevet også K. J. (1896 s. 7), som reiste med Bade i 1896, «en ekstraordinær følelse» av å kunne reise på et «bekvemt» dampskip i slike fryktinngytende områder. Vi kan bare spekulere i om vektleggingen av skipenes sikkerhet og modernitet og iscenesettelsen av europeisk borgerlig og adelig kultur fungerte som en motvekt til det utrygge og sublime landskapet utenfor.

Muligheten for at reisene til nord skulle få et dødelig utfall var til stede, særlig i en tid hvor man stadig kunne lese om skip som forliste på havet. Kaptein H. Wempe, som i 1895 hadde ført cruiseskipet «Danzig» til Spitsbergen, forliste året etter med flere hundre passasjerer og mannskap utenfor kysten av Portugal (Untergang des deutschen Passagierdampfers 'Salier' 1896). «Danzig» hadde havarert ved Spitsbergen, men kunne returnere til Tromsø (Oesterreichische Touristen auf Spitzbergen 1895a). Vi kan spore slike bekymringer i noen av reiseskildringene. Da turistene så isgrensen, endret ifølge den tyske forsikringsdirektøren Friedrich Plaß (1894 s. 21 f.) stemningen om bord seg: Noen var begeistret og følte polfarerens drivkraft, mens andre ble urolige. K. J. fortalte at skipet han befant seg på, forsøkte å komme så langt nord som mulig, men måtte til slutt snu for å unngå å bli knust av isen. Ettersom dårlig vær preget overfarten til Norge, var synet av fastlandet en «befrielse» (K. J. 1896 s. 7). Døden var dessuten til stede gjennom de mange fortellingene om grusomme overvintringer og gravene som fantes på øyene. Emma Simon fortalte fra sin reise i 1897 at hun i Adventfjorden fant graver til menn som nylig hadde dødd som følge av tvunget overvintring, av sykdom og av drukning (Vely 1897 s. 574). Hennes kontrastering med «vårt store flytende prakthotell» som hun var passasjer på, indikerer at skipets trygghet kompenserte for disse opplevelser av direkte fare (s. 573).

Generelt kan vi likevel si at død, ulykke, fare og risiko spilte en underordnet rolle i beskrivelsene; det dominerende inntrykket var at den moderne teknologien som skipene representerte, garanterte for turistenes sikkerhet. Trolig bidro også beskrivelser som knyttet øyene til den etablerte kurstedturismen, til å øke trygghetsfølelsen og fornøyelsesaspektet. Zeppelin (1892 s. 213) skrev i sin skildring fra en reise i 1891 at luftens renhet og mangel på bakterier gjorde at det ikke fantes «et sunnere, mer helbredende sommerklima» enn ved Spitsbergen.

Å jakte på dyr og samle kunnskap

Ved siden av typiske turistaktiviteter som sosial hygge og sightseeing spilte også aktiviteter knyttet til ekspedisjoner en vesentlig rolle. Ekspedisjoner har som mål å samle, kartlegge og formidle ny kunnskap til allmennheten, forskere og oppdagere (Thomas 2015 s. 1). Samtlige av disse motivasjonsfaktorene var til stede blant turistene, om enn på en mer avslappet, dilettantisk og mindre systematisk måte. Her kan man fortsatt spore den flere hundre år lange hoved-

motivasjonen for fritidsreiser, nemlig læring og dannelse (Zuelow 2016), men nå kombinert med opplevelse og underholdning. Jakt på dyr med gevær og på motiver med kamera, fjellklatring og kunnskap om øyenes geologi, innsamling av stein, planter og dyr var typiske aktiviteter (f.eks. Benedikt 1896b s. 2; Vely 1897 s. 574; Kahlbaum u.d. s. 21 f.). Formidling av reiseopplevelsene i etterkant gjennom foredrag, avisføljetonger og bøker forekom hyppig. Ofte kan vi ikke skille tydelig mellom turister som reiste i vitenskapelig øyemed, og turister som reiste med fornøyelse som hovedmål. Vi vet at flere vitenskapsmenn deltok på cruisereisene, f.eks. kjemiprofessor Georg Kahlbaum fra Basel, som brukte turen på «Erling Jarl» i 1896 til vitenskapelige undersøkelser (Kahlbaum u.d. s. 21 f.). Plaß (1894 s. 19) skilte mellom de vitenskapelig interesserte og «oss, de enkle turistene» på sin reise i 1893. Likevel nevnte han også at de sistnevnte tok med seg hjem planter (Plaß 1894 s. 19). Lorenz spilte ironisk på assosiasjoner om turen som en ekspedisjon: Turistene som hadde vandret rundt på øya, ble «trøtte av oppdagelsesreisen» og dro tilbake til skipet. Etter avreisen fra Spitsbergen, som fant sted med «kanonskudd og musikkfanfarer», ble «de diletterende naturforskere og oppdagelsesreisende» til «riktige salonmennesker» og nøt av den eksklusive maten som fantes på skipet (Lorenz 1895 s. 4).

En sentral motivasjon for å reise til Arktis var jakt. Sommeren 1896 opprettet Vesteraalens Dampskibsselskab en ukentlig forbindelse mellom Hammerfest og Adventfjorden på Spitsbergen. Målgruppen var turister med jaktinteresse. I 1897 kan vi lese at i Adventfjorden kunne turistene finne «bekvemt» losji og delta på jaktekskursjoner som ble ledet av «erfarne ishavsskippere» (Auf Spitzbergen 1897). Dampskipsselskapet ansatte Otto Sverdrup, kapteinen på den berømte turen med skipet «Fram» i 1893–1896, som kaptein på disse turene (Adventbai, Spitzbergen 1897). Her ble jakt, fornøyelse og assosiasjoner til vitenskapelige ekspedisjoner og opplevelser kombinert på en eksplisitt måte.

Turistjakt i Arktis skilte seg fra kommersiell jakt og den livsnødvendige jakten på ekspedisjoner ved at den var ren fornøyelse. Men jakten hadde sine begrensninger. Zeppelin (1892 s. 97) konstaterte allerede i 1891 at de fleste reinsdyrene på Spitsbergen hadde blitt skutt av jegere. Plaß' reisegruppe (1894 s. 19) klarte bare å skyte ett reinsdyr, og ifølge ham skyldtes det et engelsk jaktselskap som hadde vært der to uker tidligere. Samtidig var det også noen som distanserte seg fra jakt. Ifølge Lorenz (1895 s. 3), som reiste med «Columbia», minket «mordlysten» til de jaktinteresserte passasjerene dramatisk, ettersom fuglene var særdeles tillitsfulle. Han og flere andre turister valgte å jakte på dyrene med kamera i stedet for å drepe dem (Lorenz 1895 s. 3). Han representerte både den tradisjonelle dannelsesreisende som strever etter læring, og framtidens sightseeingturist som ønsker å oppleve naturen uten å gripe aktivt inn i den.

Ekspedisjonsturisme

En slags tematurisme for reisende til Arktis ble innført i 1896. Dette året inntraff to hendelser i nord som ble gjengitt i mange europeiske aviser, og som trolig bidro til å styrke den allmenne interessen for Arktis: Den siste solformørkelsen i Europa på 1800-tallet fant sted, og den svenske polfareren Salomon August Andrée planla å reise fra Spitsbergen til Nordpolen med ballong. Solformørkelsen var best synlig i den nordøstlige delen av Norge, og flere turoperatører, blant dem Thomas Cook, organiserte turer nordover. Schenkers reisebyrå i Wien hadde hele fem ulike turer til nord i juni og juli (Schenker's Gesellschafts-Reisen 1896), noe som viser hvor populære disse reisene var.

Turene hadde både en turistisk og en vitenskapelig profil, med besøk på Nordkapp og Spitsbergen (f.eks. Totale Sonnenfinsterniß 1896). I den seriøse Wien-avisen Neue Freie Presse kan vi lese at flere vitenskapelige autoriteter skulle delta, og at programmet ville bidra til at turen nordover ikke bare ble en «fornøyelsesreise» men også en reise som hadde «vitenskapelig verdi» (Im Luftballon zum Nordpol 1896). De fleste turistene som var med på reisen i 1896 for å treffe Andrée, hadde riktignok ikke som hovedmål å drive vitenskapelige undersøkelser selv, men å se på andre som drev med vitenskap: Vitenskap ble til underholdning. Dette kan kobles til et skifte i oppdagelsens historie mot slutten av 1800-tallet: En stor del av verden hadde blitt kartlagt, og vitenskapelig forskning spredte seg i økende grad i institusjoner (Thomas 2015 s. 12). Det raske teknologiske framskrittet og medienes økende innflytelse førte til en popularisering av polfarere og en økende interesse for spektakulære geografiske oppdagelsesreiser (Riffenburgh 1993). Simon, som reiste med «Auguste Viktoria» i 1897 til Spitsbergen, fortalte at de mannlige passasjerene som festet gjennom natten, fikk en hyggelig overraskelse da polfareren Otto Sverdrup uventet dukket opp; han ble feiret og måtte skrive autografer (Vely 1897 s. 574). På lignende måte ba passasjerene på «Erling Jarl» i 1896 den svenske polfareren Andrée om autografer (Kahlbaum u.d. s. 12). Den europeiske heltekulturen ble her overført til den øde øygruppen i Arktis.

Ekspedisjonsdiskursen som vi finner i reiseskildringene, var likeså preget av det spektakulære og til tider selvironiske. Vi kan særlig spore dette i retorikken om det »å være først». Ønsket om å være den første til å oppdage nytt land, nye planter eller dyr var noe av det som i størst grad kjennetegnet ekspedisjoner på 1800-tallet, men det er også typisk for turistbransjen og dens ønske om å oppdage «autentiske» steder der ingen turist har vært før og finne på stadig nye opplevelser. I en artikkel om den planlagte reisen med «Columbia» i 1895 kryr det av «første ganger». «For første gang» organiseres en «moderne luksusreise» til Spitsbergen, «for første gang» vil et slikt stort og praktfullt dampskip, et palass, besøke øyene, for første gang er det også «fornøyelsesreisende» som besøker øyene (Eine Vergnügungsreise nach Spitzbergen 1895 s. 3).

På polarekspedisjoner i Arktis på 1800-tallet ble det å være først ofte supplert med det å komme så langt nord som mulig (Schimanski & Spring 2015 s.

400–402). Spitsbergen ble dessuten av mange forskere ansett som et velegnet utgangspunkt for reiser til Nordpolen. Turistreisene var en del av denne diskursen: Isgrensen var det naturlige slutt- og vendepunktet for de fleste cruisereisene. Her hadde man kommet så langt nord som var mulig med skipets moderne teknologi. Skipene ser også ut til å ha konkurrert med hverandre om å få æren av å reise lengst nordover. Familien Bramsch fra Teplitz i Østerrike-Ungarn (dagens Teplice i Tsjekkia) reiste med «Danzig» i 1895, og fabrikkeier Bramsch skrev til sin lokalavis at «Danzig» kom helt opp til 80 grader nord, mens praktskipet «Columbia», som samtidig oppholdt seg ved Spitsbergen, måtte nøye seg med et mer sydlig opphold (Oesterreichische Touristen auf Spitzbergen 1895b). Ifølge K. J. (1896 s. 7) nådde Bades skip i 1896 så langt nord som 81°35', noe som førte til at turene til Spitsbergen ble enda mer populære.

Kolltveit (2005) betegner de tidlige arktisturistene som «dekkstoloppdagere», et passende begrep som fanger opp både turenes fornøyelses- og oppdagelsesaspekt. På «Columbia» i 1895 ble det til og med iscenesatt en travesti over ekspedisjoner og deres ritualer ved oppdagelse: Lorenz (1895 s. 3) fortalte at kaptein Vogelgesang og offiserene gikk i land akkompagnert av musikk og flagg og tok landet i besittelse i navnet til «den flytende småstat 'Columbia'». Passasjerene skålte i tysk øl under den høytidelige anledningen, og til minne om Columbias landgang ble det reist en tretavle som annonserte skipets besøk for framtidige besøkende (Lorenz 1895 s. 3). Kahlbaum (u.d. s. 23) fortalte humoristisk at en av turistene året etter tok en isbre i besittelse for Sveits.

Toposet om å være først møtte imidlertid større utfordringer allerede i 1896. Riktignok skrev Benedikt (1896b s. 1) om underet over å være på et sted som i lang tid bare «vågende jegere» og «dødsmodige nordpolfarere» hadde kunnet nå, men samtidig hadde turistenes tilstedeværelse bidratt til å endre øyene og opplevelsen av dem. Mens vi i 1895 kunne lese om «Columbias» første tur til den øde Adventfjorden, hører vi om en helt annen opplevelse da skipet landet på samme sted i 1896: Det ukentlige dampskipet fra Hammerfest lå der, i tillegg til en norsk ishavsfisker og en dampbarkasse som skulle transportere mat til polfareren Andrée. Noe av det mest oppsiktsvekkende for Benedikt (1896b s. 2) var imidlertid at et beboelseshus med flere sovesteder og et kjøkken, «til vår største overraskelse, virkelig, faktisk», var satt opp. Dette såkalte hotellet ble bygget i 1896 av Vesteraalens Dampskibsselskab (Kolltveit 2016 s. 109–112). Resultatet av alle disse aktivitetene i Adventfjorden var, ifølge Benedikt (1896b s. 3), at «Columbias» kaptein uttalte at fjorden var «altfor mye preget av kultur», og at han ville oppsøke en mer nordlig og «villere» ankerplass på reisen det følgende året. Her ser vi et paradoks som er typisk for turismediskurs generelt: Turistene ønsker å oppdage det ekte og opprinnelige, men det ligger i turismens natur at det «ekte» endrer seg med en gang det blir «oppdaget».

Utbyggingen av infrastrukturen gjorde det trolig vanskeligere for turistene å definere seg selv som oppdagere i den ville, urørte naturen; i stedet måtte de

Die Adventbai. E. Vely, 1897: Ein Besuch auf Spitzbergen. I: Die Gartenlaube 34. S. 573. Wikimedia Commons. Bildet viser det travle livet i Adventfjorden.

forholde seg til en identitet som turist som kom til en turistdestinasjon. Muligheten til å iscenesette reisen som en oppdagelsesreise hadde blitt delvis borte allerede i 1896. Alternativet var å reise nordover og å finne tilsynelatende uoppdagede steder. I motsetning til cruiseskipets imponerende og positive modernitet ble hotellet en del av modernitetens negative sider. Benedikt (1896b s. 3) forestilte seg ironisk en framtid der det lille huset var blitt erstattet av et stort hotell, der prisene var høyere enn i Europa og der man kunne slappe av i et sanatorium med eget utsiktstårn. Hotellet forstyrret altså balansen i hierarkiet mellom det mobile, moderne cruiseskipet og det tilbaketrukne og sublime Spitsbergen. Kapteinens forslag om å unngå slike forstyrrelser ved å reise nordover til det opprinnelige Spitsbergen bidro til å gjenopprette hierarkiet.

Det fantes imidlertid også fortellinger som var mer positive til den turistiske åpningen av øyene. K. J. (1896 s. 7) fortalte om et dansearrangement som turistene organiserte på hotellet i 1896, og som kaptein Bade betegnet som «et historisk øyeblikk», siden det var første gang at en slik fest hadde blitt avholdt på Spitsbergen. Mens han her tok i bruk «første gang»-retorikken og dermed forankret reisen i en oppdagelsesdiskurs, fastslo han samtidig at turistene, «dette mest moderne av alle folkeslag», nå hadde begynt å innta «de ensomme vikene, dalene og fjellene». Han tolket det som en positiv utvikling og plasserte de reisende i en vitenskapelig kontekst: «På tross av den store overfladiskheten

til mange av turistene» hadde de «en høy kulturell verdi» og hadde «levert mange verdifulle forarbeider til vitenskapelig kunnskap» (K. J. 1896 s. 2). K. J. forente her bilder av den tradisjonelle dannelsesturisten og den moderne fornøyelsesturisten med ekspedisjonsretorikken.

Utviklingen av Spitsbergen som turistdestinasjon fortsatte i raskt tempo. I 1897 fikk øya eget postkontor (Auf Spitzbergen 1897), og vi kan lese om spekulasjoner om Spitsbergen kunne bli en sommerkoloni på lik linje med den tidligere hvalfangstkolonien (Adventbai, Spitzbergen 1897). Samme sommer ble også tidsskriftet Spitsbergen Gazette utgitt på tysk, norsk og engelsk.

Øyene ble i økende grad oppfattet som turistdestinasjon og mistet trolig noe av sin eksotiske og sublime karakter. I 1897 kan vi finne annonser fra flere reisebyråer, blant dem også annonser for «billige spesialreiser» (Auf nach Norden! 1897). Øyene ble åpnet for en større, om enn fortsatt velstående, målgruppe. Ganske avslørende er Fridtjof Nansens ord da han kom tilbake fra reisen med «Fram» i 1896 og oppdaget hvordan verden hadde endret seg de siste tre årene: «Ikke mindst merkelig var den interesse som den hele verden nu syntes at ha fåt for de arktiske egne: Spitsbergen var blit et turistland» (Nansen 1897 s. 369).

Konklusjon

Som eksemplene viser, var de tidlige cruiseturene preget av en blanding av dannelses-, oppdagelses- og fornøyelsesdiskurs. Imidlertid bidro de luksuriøse cruiseskipene med sin moderne teknologi, sitt sosiale program og sitt fokus på sightseeing til å flytte vekten mot fornøyelse; turistene kunne forhandle sin identitet i skjæringspunktet mellom det å være fornøyelsesturist, opplyst reisende eller oppdager, mellom det å være representant for det moderne og ønsket om å oppleve det sublime og fortsatt ukjente. Arktis, som ennå ikke var fast etablert som turistdestinasjon, ser ut til å ha vært en sentral projeksjonsflate for disse identifikasjonsforhandlingene.

Turistenes diskurs var preget av et kontinuerlig skifte mellom risiko og sikkerhet. Dette kjennetegner også opplevelsesturismen eller *adventure tourism* i dag. Hvis vi bruker dagens terminologi, kan vi kanskje si at cruiseturisten var på et «packaged adventure» (Varley 2006 s. 188) med en stor grad av bekvemmelighet. Dette er en opplevelse som ligger nært opp til reisesjangeren ekspedisjon, men der turisten alltid vet at turen er et kontrollert eventyr, og at risikoen er minimal. Som Beedie og Hudson (2003 s. 629) påpeker, må turistbransjen i dag finne en balanse mellom «selling adventure as an idea and delivering the same as an experience». Cruiseturistene sent på 1800-tallet ønsket å være med på et underholdende og lærerikt ekspedisjonseventyr, samtidig som selve opplevelsen ikke skulle ha preg av en ekte og risikofylt ekspedisjon.

Cruisereisen er en uttalt moderne opplevelse, med stor tro på teknologi og på menneskets kontroll over naturen. Den tidlige cruiseturismen er en forløper for

masseturismen til Svalbard i dag. Forskjellen til i dag er likevel at identifikasjonen med det moderne var mye mer utpreget sent på 1800-tallet, og at turistene følte seg som pionerer og oppdagere i en nesten ukjent verden. Mens Svalbard i dag er et knutepunkt i Arktis som en del av et utstrakt infrastrukturelt nettverk, ble øyene på 1890-tallet sett på som et sluttpunkt, altså enden av den kjente verden; reisen videre nordover ble stoppet av havisen og av *terra incognita*. Den epistemologiske grensen mellom det kjente og det ukjente ble likevel flyttet hele tiden, f.eks. i diskusjonen om hvor langt nord skipene hadde kommet og i oppdagelsesdiskursen om det å være først. Det samme gjaldt for hvordan de luksuriøse skipene med sin høyborgerlige kultur flyttet seg innover en region som tidligere hadde vært forbeholdt fiskebåter. 1890-tallets cruisepassasjerer til Spitsbergen var med andre ord både pionerer, oppdagere, eventyrere og opplyste reisende, men de var også tidlige masseturister på leting etter fornøyelse.

Litteratur

Aarekol, Lena, 2016: Arctic Trophy Hunters, Tourism and Masculinities, 1827–1914. I: Acta Borealia 2. S. 123–139.

Adams, Pat, Totten, Alan & Williams, Peter, 2007: Spitzbergen Cruise Mail 1890–1914. Rev. utg. Winchester.

Adventbai, Spitzbergen, 1897. I: Wiener Zeitung 6.5.1897. S. 6.

Auf nach Norden!, 1897. I: Neue Freie Presse, Morgen 2.7.1897. S. 13.

Auf Spitzbergen, 1897. I: Dillinger's Reise und Fremden-Zeitung 20.3.1897. S. 7.

Barthelmess, Klaus, 2007: The Commencement of Regular Arctic Cruise Ship Tourism: Wilhelm Bade and the «Nordische Hochseefischerei Gesellschaft» of 1892/1893. I: Tourism in Marine Environments 2–3. S. 113–120.

Beedie, Paul & Hudson, Simon, 2003: Emergence of Mountain-Based Adventure Tourism. I: Annals of Tourism Research 3. S. 625–643.

Benedikt, Norbert, 1896a: Durch Norwegen nach Spitzbergen. I: Neue Freie Presse, Morgen 18.8.1896. S. 1–2.

Benedikt, Norbert, 1896b: Durch Norwegen nach Spitzbergen. I: Neue Freie Presse, Morgen 19.8.1896. S. 1–3.

Eine Vergnügungsreise nach Spitzbergen, 1895. I: Teplitz-Schönauer Anzeiger 31.7.1895. S. 3.

Gesellschaftsreise ..., 1893. I: Neue Freie Presse, Morgen 26.2.1893. S. 21.

Im Luftballon zum Nordpol, 1896. I: Neue Freie Presse, Morgen 12.6.1896. S. 6.

Jagd-Ausflug, 1893. I: Neue Freie Presse, Abend 27.3.1893. S. 8.

K. J., Dr., 1896: Spitzbergen das neueste Touristenland. I: Pester Lloyd 26.8.1896. S. 2, 7.

Kahlbaum, Georg W. A., u.d.: Eine Begegnung mit dem Nordpolfahrer Andrée auf Spitzbergen. Leipzig.

Kolltveit, Bård, 2005: Dekkstoloppdagere. 130 år med turistreiser til arktiske og antarktiske farvann I: Årbok Norsk sjøfartsmuseum. S. 221–261.

Kolltveit, Bård, 2016: Eventyret om norsk cruisefart. Fra vestlandsfjorder til verdens hav. [Oslo.]

Lorenz, Prof. A., 1895: Eine Nordfahrt bis Spitzbergen. I: Die Presse 13.8.1895. S. 1–4.

Nansen, Fridtjof, 1897: Fram over Polhavet. Den norske polarfærd 1893–1896. 2. del. Kristiania.

Nordlandreise. Die Geschichte einer touristischen Entdeckung. Red. Sonja Kinzler & Doris Tillmann. 2010. Hamburg.
Oeser, Erhard, 2008: Die Jagd zum Nordpol. Tragik und Wahnsinn der Polarforscher. Darmstadt.
Oesterreichische Touristen auf Spitzbergen, 1895a. I: Agramer Zeitung 22.8.1895. S. 6.
Oesterreichische Touristen auf Spitzbergen, 1895b. I: Teplitz-Schönauer Anzeiger 28.8.1895. S. 3.
Opgave over Antallet af udenlandske Reisende, ankomne til Norge i Sommeren 1890. I: Meddelelser fra Det statistiske Centralbureau 8. 1891. S. 189–190. https://www.ssb.no/a/histstat/sm/sm_1890.pdf
Plaß, F., 1894: Reise-Erinnerungen aus dem nördlichen Eismeer im August 1893 an Bord des Dampfers «Admiral». Hamburg.
Reilly, John T., 2009: Greetings from Spitsbergen: Tourists at the Eternal Ice 1827–1914. Trondheim.
Riffenburgh, Beau, 1993: The Myth of the Explorer: The Press, Sensationalism, and Geographical Discovery. London.
Schenker's Gesellschafts-Reisen, 1896. I: Neues Wiener Journal 24.5.1896. S. 12.
Schimanski, Johan & Spring, Ulrike, 2015: Passagiere des Eises. Polarhelden und arktische Diskurse. Köln.
Snyder, John M., 2007: Pioneers of Polar Tourism and Their Legacy. I: Prospects for Polar Tourism. Red. John M. Snyder & Bernard Stonehouse. Wallingford. S. 15–31.
Spring, Ulrike, 2017: Early Mass Tourism at the North Cape: Infrastructure, Environment and Social Practices. I: Arctic Modernities: The Environmental, the Exotic and the Everyday. Red. Heidi Hansson & Anka Ryall. Cambridge. S. 130–157.
Thomas, Martin, 2015: What Is an Expedition? An Introduction. I: Expedition into Empire: Exploratory Journeys and the Making of the Modern World. Red. Martin Thomas. New York. S. 1–24.
Totale Sonnenfinsterniß, 1896. I: Neue Freie Presse, Morgen 29.1.1896. S. 6.
Touristenfahrt nach Spitzbergen, 1896. I: Wiener Abendpost 18.7.1896. S. 2.
Untergang des deutschen Passagierdampfers «Salier», 1896. I: Teplitz-Schönauer Anzeiger 16.12.1896. S. 5–6.
Varley, Peter, 2006: Confecting Adventure and Playing with Meaning: The Adventure Commodification Continuum. I: Journal of Sport & Tourism 2. S. 173–194.
Vely, E., 1897: Ein Besuch auf Spitzbergen. I: Die Gartenlaube 34. S. 573–574.
von Zeppelin, Max Graf, 1892: Reise-Bilder aus Spitzbergen, Bären-Eiland und Norwegen nach täglichen Aufzeichnungen. Stuttgart.
Zuelow, Eric G. E., 2016: A History of Modern Tourism. Basingstoke.

Rekreationer. Orter och öden i Hjalmar Bergmans romanvärldar

Jonas Asklund

Under tidigt 1900-tal fanns ett starkt intresse bland författarna av att skildra den kosmopolitiska kultur som vuxit fram runt samtidens badorter, kurorter och sanatorier. Vid sidan av Thomas Manns »Der Zauberberg» (1924) kan man nämna Katherine Mansfields självbiografiska kortprosatexter »In a German Pension» (1911) eller Hermann Hesses lika självbiografiska »Kurgast» (1925). Här nedan undersöks några romaner av deras samtida kollega Hjalmar Bergman som också han kom att besöka en rad olika bad- och kurorter under sitt liv. Jag vill dock förutskicka att de orter som skildras här egentligen inte bildar rum för möten med andra nationaliteter utan att det snarare handlar om att romanfigurerna får pröva nya berättelser om sig själva. Mötet med andra möjliga jag skildras av Bergman som en i grunden modern upplevelse, och jag vill här dröja lite vid den betydelse dessa turistiska orter såsom »cultural laboratories» kan ha i det sammanhanget (Löfgren 1999 s. 7). Artikeln avslutas med en diskussion om den historiska utveckling från 1800-talets provinsiella brunnsort till mondän badort under 1920-talet som Bergman skildrar. Under vilka historiska förutsättningar sker alltså dessa möten, som ju utspelar sig under helt olika epoker?

»Passagerare på orten» – brunnsorten som heterotopi

Brunnsorten, sommarstället och badorten skildras av Bergman som något bortom det vardagliga och som i grunden främmande platser. De erbjuder de olika romanfigurerna ett slags scen på vilken begär och övertygelser kan ges ny gestalt och nytt innehåll inför en alltid lika observant publik. Med Michel Foucault kan man betrakta dem som heterotopier i den meningen att de på samma gång speglar, ifrågasätter och omvandlar vardagens olika sociala och fysiska rum (Foucault 1986 s. 22 ff.). Detta gäller oavsett om vardagen utspelas på det tidiga 1800-talets lantliga kaptensboställe som i »Herr von Hancken» (1920), i den oscarianska högreståndsvåningen i Stockholm som i »Kerrmans i paradiset» (1927) eller i akademins Uppsala under tjugotalet som i »Lotten Brenners ferier» (1928). I alla tre romanerna utgör heterotopin olika ekonomiska, etiska och inte minst estetiska undantag från huvudpersonernas vardagliga liv. Genom att förflytta sig dit och delta i de sociala

praktiker som skapar och upprätthåller dessa undantagsvärldar får de olika romanfigurerna också möjlighet att rekreera sig själva utifrån normer och värderingar som avviker från det liv de annars för. I detta ligger en del befriande komik då vardagslivets kända beståndsdelar ges nya kombinationsmöjligheter men även ett visst mått av tragik eftersom undantagsvärldens handlingar och utspel förblir just undantag (Sternke 2009 s. 291). I den mån man kan beskriva dessa orter som heterotopiska gränsvärldar handlar det alltså inte om en absolut motsats till vardagen utan mer om utkant, utflykt och utkast.

I sin diskussion om heterotopiernas relationer till vardagens olika sociala rum för Foucault fram tanken på en *krisens heterotopi*, en form av heterotopi som enligt honom utmärkte primitiva kulturers rum för människor under ett skede av livet eller i en viss fas av en biologisk cykel. Foucault hävdar att denna form av heterotopi har försvunnit alltmer från det moderna samhället och kommit att ersättas av *avvikelsens heterotopier* i form av fängelser, sinnessjukhus och ålderdomshem (Foucault 1986 s. 25). För de tre romaner som berörs här spelar emellertid både krisen och avvikelsen en viktig roll. Kapten von Hancken beger sig till Iglinge brunn därför att han är både sjuk och socialt omöjlig, Jonas och Helen Kerrmans planer på ett nybyggt sommarställe i Bergslagen manifesterar en djupgående *midlife crisis* och den djupast liggande orsaken bakom Lotten Brenners resa till badorten på kontinenten är den att hon är ful, halvgammal och oälskad. Inget av detta ändras väl, men när romanen närmar sig sitt slut återvänder huvudpersonerna till sin vardagsvärld, rekreerade och på något sätt förändrade och samtidigt förlikta med sina liv. På handlingsplanet visar det sig i att Iglinge brunn är den plats där von Hancken kommer till insikt om att han är döende och att han måste ge upp såväl planerna på kommande projekt som listan över alla de mot honom begångna oförrätterna. För Kerrmans medför det nybyggda sommarstället en insikt om att åldern och krämporna gör att de snart måste släppa greppet om företaget och barnen. För Lotten Brenner slutligen leder vistelsen på badorten till ett trotsigt bejakande av kroppen och den egna viljan.

Jag vill här dröja lite vid romanen »Herr von Hancken» som skildrar von Hanckens resa till Iglinge brunn någonstans i Mellansverige. Berättaren i romanen, familjens informator Carlander, beskriver brunnsorten som en farlig plats, eftersom främlingar träffas där under en kortare tid, vilket gör deras sociala position tämligen oklar. Den tidens ståndssamhälle sätter tydliga gränser för människors uppträdande, men Bergman använder sig här av ett känt motiv i skönlitteraturen från sent 1700-tal och framåt, nämligen kurorten som en möjlig scen för de författare som vill »explore questions of social mobility, conflict and morality» (Walton 2012 s. 10). Enligt Carlander måste »folk av qualité» visa stor försiktighet under kurvistelsen eftersom »ingen har rot och fäste» där och »allting är sken utan att man vet om motsvarande verklighet finnes» (Bergman 1931a s. 71). För von Hancken, som har både namn och

titel, går det till en början illa eftersom han varken har pengar eller hyfs nog för att upprätthålla det sken som anstår hans kvalitet. Brunnsvistelsen ser först ut att bli ett fiasko, men genom en rad förvecklingar – bland annat genom den ditresta mesmeristen Justus Lesage och dennes intriger – utrustas von Hancken med stor social och ekonomisk kredit, och familjen kan under en tid leva det brunnsliv som anstår dem. Bakgrunden till denna omvärdering av von Hancken är komplicerad: Lesage får von Hancken att tro att dennes börs blivit stulen under ett somnambult tillstånd av en annan brunnsgäst, den unge köpmanssonen Tomson, som nu får förse familjen med likvida medel i väntan på att börsen återfinns. Lesage utnyttjar därmed brunnsgästernas förtroende för Tomsons likviditet men även deras beundran inför hans eget världsvana sätt, eleganta klädsel och vackra resesällskap. Carlander förundras över hur olika man blir mottagen av societeten vid brunnen, inte minst när han jämför det inledande mottagandet av von Hancken med det som samtidigt bestås Lesage:

> Det är besynnerligt, att en karl av så obestämd karaktär och som medförde en dame, vilken varken var hans maka eller syster, kunde bli så väl sedd. Men han var välklädd, han hade ett insmickrande och på samma gång värdigt sätt, han rörde sig uppenbarligen med stora medel, ty han och hans sköna hade lagt beslag på den stora lägenheten i Slottet, där de uppvaktades av en kammarjungfru och en betjänt i livré. Och framför allt – han var utlänning; en flyktig förbindelse med hans person kunde icke kompromettera (Bergman 1931a s. 70).

I den här passagen aktualiseras Carlanders upplevelse av en för honom ditintills okänd social mobilitet. Iglinge brunn är naturligtvis en del av tidens stratifierade samhälle, där det nogsamt görs skillnad på människor, men poängen är att denna åtskillnad görs på ett för Carlander *nytt* sätt. Brunnsgästerna delas nämligen in i ett slags treklassamhälle bestående av första och andra societeten å den ena sidan och den s.k. lanken å den andra, som utgörs av de mindre bemedlade brunnsgästerna. Har man bara pengar och ett lysande uppträdande kan man röra sig mellan dessa gränser: Lesage kan som främling röra sig i den första societeten och firar flera sociala triumfer tillsammans med den dam han har i sitt sällskap, så länge han följer de normer och konventioner som råder på brunnen och som ceremonimästaren noga vakar över. Elisabeth Mansén har i sin stora studie om den svenska kurortskulturen betonat det jämlikhetsideal som rådde där, vilket hon sätter i relation till dominerande religiösa föreställningar om hälsobrunnen som en barmhärtighetsgärning men också till den rent faktiska blandningen av olika samhällsskikt där (Mansén 2001 s. 240 ff.). Något av detta märks också i Bergmans roman – Carlander beskriver t.ex. brunnsgästerna vid ett tillfälle med orden »passagerare på orten», som om han ville betona ortens annorlundahet och brunnsgästernas djupa gemenskap. Bilden av brunnsorten som en stor farkost är intressant och värd att dröja lite vid. Naturligtvis omges också Iglinge brunn av en social och politisk kontext – därutanför härskar sådana myndighetspersoner som länsman, prästen i Ömo och biskopen i Wadköping, men alla, ja, till och

med bönderna i trakten, accepterar att gängse föreställningar om etik, politik och estetik kan åsidosättas i brunnslivet. Människorna där är ju sjuka, och den som dömer dem till döden eller livet är brunnsläkaren doktor Wurm och ingen annan. Vid sidan av brunnsgästernas förtroende för Tomsons likviditet och deras beundran inför Lesages extravagans ställs deras samfällda vördnad för den medicinska expertisen:

> Då inträdde Wurmen. Jag har honom ännu för ögonen där han skred fram genom gången just som jag föreställer mig en kung på en hovbal. Fruntimren stöpo ljus till höger och vänster och även karlarna gjorde sina bästa bugningar. Wurmen nickade obetydligt: de stora, blanksvarta brillorna riktades än hit, än dit och jag tyckte, att han liknade ett fabeldjur, en Minotauros eller dylikt, som är ute på rov. Utan att ha stannat en enda gång nådde han fram till vårt ställe. Han dröjde ett ögonblick vid Nora, men vände sig strax därpå till kaptenen. Och nu gjorde han något, som väckte allmän förvåning och även – tror jag – avund. Han lade armen kring kaptenens skuldror och drog honom intill sig med en liksom öm och smeksam åtbörd. Och han sade: »Hjärtans käre herr von Hancken, följ nu med mig. Kom, kom!» (Bergman 1931a s. 85 f.).

Detta är naturligtvis början på slutet för von Hancken, men innan han återvänder hem för att dö får han möjlighet att under brunnsvistelsen spela några för honom helt nya samhälleliga roller. Inför den häpne Carlander och de inte alltid helt införstådda brunnsgästerna agerar von Hancken huvudperson i en rad mycket olika livsberättelser – först som ständigt motarbetad karriärist och dödssjuk familjefader, sedan som amorös hjälte och till sist som rojalistisk undersåte respektive jakobinsk revoltör. När alla dessa berättelser nått sitt slut är det slutligen bara en roll som återstår, men den spelar han också desto mer övertygande: den av sina barn så älskade »pappakraken».

»Uppe på Klövens härliga topp» – sommarstället som *socialt rum*

De turistiska orter som förekommer i de här tre romanerna skildras inte särskilt ingående, och den kulturhistoriskt intresserade letar förgäves efter en bred och realistisk skildring av brunnslivets vardag eller av badortens kulturella liv. Ändå är dessa orter mycket viktiga för romanhandlingen, då de utgör korsningspunkter för olika handlingslinjer och bereder rum för människors berättelser om sig själva och om andra. Vid sidan av Foucaults heterotopibegrepp kan det därför vara värdefullt att också lyfta in kulturgeografen Doreen Masseys diskussion om det geografiska rummet som en rumslig följd av ömsesidiga relationer mellan människor. Hon beskriver det vidare som en mångfaldig samtidighet av olika utvecklingslinjer och berättelser och som ett slags samtidighet ständigt under uppförande (Massey 2005 s. 55). Massey argumenterar för ett socialt uppfattat rum, och det är något som ligger rätt nära den funktion som Bergman tillmäter brunnsorten, sommarstället och badorten i de här roma-

nerna. Det sommarställe som exempelvis bildar utgångspunkt i »Kerrmans i paradiset» ges aldrig någon utförligare beskrivning: vi vet ingenting om dess yttre eller inre gestaltning. Det för romanhandlingen väsentliga är att planerna på ett sommarställe i skogen uppe på Klöven innebär ett smärtsamt avsked av barndomens älskade lantställe Lanna för Helen Kerrman, samtidigt som införskaffandet av skogsfastigheten ger Jonas Kerrman möjlighet att som chef genomföra en rad finansiella och industriella reformer. Som byggnad saknar sommarstället betydelse, men som framberättat och omtvistat rum är det ett nav i berättelsen.

Klöven som plats omtalas för första gången när Jonas gått vilse under en inspektion av en skogsdomän. Vid denna tidpunkt äger den bank som han leder egendomen Hoby enbart, men inte det angränsande Aspafors. En för honom okänd tonårspojke visar honom vägen tillbaka, och likt djävulen på frestelsernas berg visar pojken honom på de många möjligheterna med att slå samman de båda egendomarna:

> Hoby och Aspafors tillsammans, det skulle bli ett kungarike, det, sa pojken. Inga köpmalmer mer i Aspafors' ugnar. Hoby åtta gruvor förslog för dem båda. Och Hoby skogar och skogsmarker, cirka trettitusen har! Hade inte folk förundrat sig över den nya stora sågen på Aspafors – Aspafors som måste köpa en god tredjedel av sitt tackjärnskol. Så fortgick ynglingen och skildrade allt livligare än i allmänna drag än i enskildheter hur väl de båda stora industri- och lantbruksdomänerna skulle försörja varandra om de blott smälte samman till en välfuntad enhet. Inga utsocknes halvfabrikat! Järnet vandrar ur gruvan ända in i de mekaniska verkstäderna, spiksmedjorna, tråddragerierna, fjäderfabrikerna! Fördubblad tillförsel till Aspafors' kvarnar, vattenkraft åt Hoby! Och äntligen den efterlängtade järnvägen till någon Vänerhamn (Bergman 1931b s. 64 f.).

Med »Kerrmans i paradiset» har romanhandlingen förflyttats till det svenska sekelskifte som präglades av politiska och religiösa folkrörelser och av den andra industriella revolutionen: Bergslagen väntar på att exploateras med hjälp av kapital från de stora affärsbankerna på kontinenten. Jonas Kerrman är en *selfmade man* som gift in sig i en gammal bankirfamilj i Stockholm, och i romanens inledning står han i begrepp att ta över ledningen i banken efter sin svärfar. Men i samband med det våghalsiga inköpet av de stora skogs- och bruksegendomarna i Bergslagen ställs allt på sin spets. Är Jonas rätt man att leda banken in i framtiden? Och kan Helens älskade sommarnöje i Lanna, som hon ärvt efter sina föräldrar, verkligen ersättas av det nybyggda sommarstället uppe på Klöven i Aspafors? I skildringen av dessa frågor som spelar stor roll på intrigplanet iscensätter Bergman en tydlig spänning mellan den lantliga bruksgården Lanna med dess rustika charm och snoriga statarungar å ena sidan och planerna på ett arkitektritat sommarställe uppe bland Aspafors blånande höjder å den andra. Platsen för det planerade sommarstället besöks under en het sommardag av Jonas och Helen med familj, släkt och vänner. Utflykten skildras nästan som en expedition ut i det okända: man beger sig ut i skogarna, upp bland bergen och fram till de vida utsikterna, ljuset och luften. Det krävs en fysisk ansträngning för de olika deltagarna att ta sig upp

till Klöven, där sommarstället så småningom kommer att byggas, men så tar man sig också in i en ny värld. Det paradoxala är emellertid att sällskapet inte är de första att besöka platsen. När man ser sig omkring är skogen befolkad av barn, gummor och gubbar som städar upp efter ett stort väckelsemöte som hållits uppe i skogen. Och det behövs:

> Ett enstaka flottigt och korvluktande papper i den rena, jungfruliga skogen stör öga och tanke. Men papperet är bortskaffbart. I detta fall var papperet någonting mera – ett förebud att skogen, Klöven, lunden oskärats. Denna »av människofot sällan beträdda ort» började alltmer likna avfallsplatsen utanför en mindre stad. Mossbädden var nertrampad eller uppbökad, här och var syntes rester efter små lägereldar som på sina ställen tydligen gripit omkring sig och hotat hela skogen med våda. Än värre var det rikligt kringströdda skräpet, solkigt papper, tidningar, tombuteljer, krossat glas och porslin, tomma konservburkar av alla slag, klädtrasor (Bergman 1931b s. 203 f.).

I förordet till en av volymerna med Hjalmar Bergmans brev hävdar Kerstin Dahlbäck att Bergman ville *påverka* med sitt berättande ända in i det sista och att de romaner han skrev under slutet av 1920-talet präglas av en samhällskritisk tendens. Dahlbäck anför ett brev till Otto Bonnier från 1925, där Bergman säger sig vilja påbörja en undersökning av det mänskliga livets olika värdeförhållanden (Bergman 2014 s. 12). Det är inte svårt att skönja en liknande värdeproblematik i den ovan citerade scenen. Det som möter Jonas och Helen är ju inte någon turistisk motvärld – därtill är deras liminala upplevelse alltför grumlad av religiös och politisk folkrörelse, nedtrampad natur och modernitet. Tvärtom, i den här scenen och i det här geografiska rummet möts och trängs en rad värden av religiös, ekonomisk, politisk och estetisk natur. Det gör att Klöven är betydligt mer intressant som ett *socialt rum* än som en geografisk plats – men vilka är då de olika berättelser som möts under den här utflykten? Värd att lyfta fram är Corfitz, ledaren för väckelsemötet, som vill bygga ett »Herrens tempel» uppe på Klöven och som kommer att korsa flera av Jonas industriella projekt, när han som riksdagsman ska representera lokalbefolkningens intressen. En annan berättelse om platsen företräder naturligtvis Jonas som nyss införskaffat skogsfastigheten i syfte att kunna påskynda industrialiseringen av trakten. Målet för hans förnyelse av banken är också ett internationellt engagemang med fördjupat samarbete med en industriell storbank i Hamburg. För Helen däremot innebär de förhastade planerna på ett sommarställe det slutgiltiga tecknet på att Jonas inte längre älskar henne. För deras blivande svärdotter slutligen, en ung tysk judinna från Hamburg, framstår planerna på det nya sommarstället däremot som ett spännande estetiskt projekt, och i hemlighet blir det makarna Kerrmans son Pil som färdigställer ritningarna under sin praktiktid på en arkitektbyrå.

Bergman använder sig av kända berättartekniska grepp när han låter det planerade sommarstället på Klöven bilda en knutpunkt för romanens handlingslinjer. Genom olika missförstånd mellan romanfigurerna och diverse hemlighållanden skapar han de förvecklingar en bra berättelse behöver. Men

vid sidan av denna berättarskicklighet kan man också spåra en vilja hos honom att gestalta en modern erfarenhet av rummet. Den insikt som huvudpersonen Jonas når mot berättelsens slut är den att Klöven som rum betraktat ingår i många berättelser om vad som är värdefullt, och inte bara i hans egen.

Badianerna vid kusten och det liminoida upplevelserummet

Även om de romaner som diskuteras här utspelar sig under olika epoker och i olika omgivningar, kan man se att Bergman på olika sätt knyter an till en dominerande föreställning under sekelskiftet om badorten som en kvalitativt annorlunda plats. Inom den turismhistoriska forskningen har Wiebke Kolbe kunnat visa att den här föreställningen inte bara yttrade sig i olika sociala praktiker och samhälleliga diskurser utan också färgade av sig på besökarnas faktiska upplevelser. Kustlinjen, strandremsan och havsbandet uppfattades av många besökare som en gränsvärld, och i anslutning till etnologen Victor Turners liminalitetsbegrepp har man velat betona besökarnas frigörelse där från olika dominerande sociala ordningar. Man kan dock ställa sig frågan hur pass annorlunda dessa världar verkligen var för de olika gästerna. Kolbe har t.ex. problematiserat föreställningen om en s.k. motvärld ur ett genusperspektiv för att utifrån olika empiriska belägg leda in diskussionen på de olika individernas skiftande liminoida upplevelser (Kolbe 2005 s. 188). Det är ett begrepp som bättre kan tjäna som utgångspunkt för en diskussion om »Lotten Brenners ferier», vars handling visserligen utspelar sig på en främmande badort men där huvudpersonens upplevelse av liminalitet starkt färgas av hennes kön, ålder och provinsialism.

Lotten är en originell och inte helt ung docent i tjugotalets Uppsala. Hennes väninnor utrustar henne med ett ordentligt resekapital för att hon ska kunna ta sig till en utländsk badort och där dokumentera »badianernas» liv i en rad brev hem. Väl framme blir hon något av badortens clown som leder olika lustiga upptåg men som även görs till föremål för badgästernas åtlöje. Slutligen hjälper hon en av de svenska gästerna att fly från en olycklig semesterrelation, och för en kort tid ingår hon själv en förlovning med honom, innan hon återvänder till den akademiska normalitetens Uppsala. Bergman framhäver det liminoida draget i denna badortskultur på flera sätt, t.ex. genom flera hänvisningar till sagans värld: Lotten framställs som en askunge som efter tolv goda feers inrådan och begåvad med en magisk ring reser till fjärran land för att slutligen återvända hem med en prins. Badorten i utlandet har allt det som hennes akademiska tillvaro i Uppsala inte har: flärd, lättja och tillfälliga förbindelser. Men den badortskultur som Lotten deltar i präglas också av lek och rituella upptåg, och hennes märkliga badvanor lägger grunden för det man bäst kan beskriva som

aquatisk show. Lotten har i de pseudovetenskapliga brevrapporterna hem till väninnorna kategoriserat de andra badortsgästerna i klasserna strandpipare, vadare och tumlare, och berättaren skildrar nu hur dessa badgäster med liv och lust följer henne ut i vattnet:

> Jublet växte, strandpiparna pepo och viftade med sina mångfärgade slöjor, småbadianerna rullade skriande runt i vattenbrynet, vadarna dansade, tumlarna piskade upp kaskader och mitt i ringen stod fula Brenner grinande och log, sträckte ut sina muskulösa armar, eller korsande dem över barmen – huvudfiguren i en muntert stilad jättefontän (Bergman 1931c s. 173).

Liknande karnevalistiska tablåer kan man finna avbildade på de många vykort med badlivsmotiv som finns bevarade från de brittiska badorterna vid sekelskiftet (Kolbe 2018). Bland främlingarna på stranden tycks social tillhörighet, ålder och genus stundom ha förhandlats under rätt lekfulla former, och resultatet dokumenterades ofta i fotografisk form för att sedan skickas hem. Orvar Löfgren har också beskrivit badortsstranden som en ny form av känslomässigt rum och som en »experimental zone, where you could question the norms, habits, and routines of bourgeois city life» (Löfgren 1999 s. 118). Lotten är emellertid en människa som tidigt fått lära sig att avstå från livets många glädjeämnen, och även på badorten vidmakthåller hon länge sin självvalda exklusion med orden »gamla småstadstoka, pappas duktiga flicka» (Bergman 1931c s. 290). Noga besett vittnar orden om en djup känsla av vanmakt, men de visar ändå på den lockande möjlighet att leva ut andra sidor av sin personlighet som badortsmiljön erbjuder henne. Bergman skildrar nämligen badorten som en plats för möten mellan klasser, kön, nationaliteter och åldrar; så tycks också badortens matsal vid första anblicken framstå som ett »etnografiskt museum» för Lotten (Bergman 1931c s. 169).

I den turismhistoriska forskningen har badorterna vid Östersjön också beskrivits som ett »transnationellt rum» (Kurilo 2009 s. 33 f.), men i Bergmans tyska samtid tycks denna blandning ofta ha uppfattats som något hotfullt, vilket inte minst framgår av de många antisemitiska vykort i badortsmiljö som finns bevarade från sekelskiftet (Bajohr 2009 s. 61). Även i citatet nedan, som skildrar Lottens första möte på casinot med jazzmusik och dansshow, beskrivs den manlige dansaren och hans partner med ohöljd rasism:

> Nu gjorde svartingen sin sista konst, slängde den vita lilla mot taket, fångade henne i uppräckta händer, snurrade på tåspetsen snabbt som en snurra med den vita vilande på det svartknollriga håret. Konst, då den är väl utförd, kan försätta uppriktiga, sveklösa själar i en hög stämning, som närmar sig extas. Den goda värmlandsflickan [Lotten, förf.:s anm.] hade sinne för karlatag, muskelstyrka och smidighet. Hon började själv trampa av och an, vicka och svänga efter musikens rytm. Helt litet dock, gudskepris. Men hon applåderade ursinnigt. Badianerna applåderade blekt (Bergman 1931c s. 193 f.).

Skildringen av den »egyptiske» artisten i romanen är emellertid i högsta grad ambivalent, och det är heller inte helt klart om beskrivningen av honom är berättarens eller om det handlar om Lottens återberättade tankar. Det väsentliga här är emellertid den lockelse som 1920-talets mondäna och lekfullt amorösa

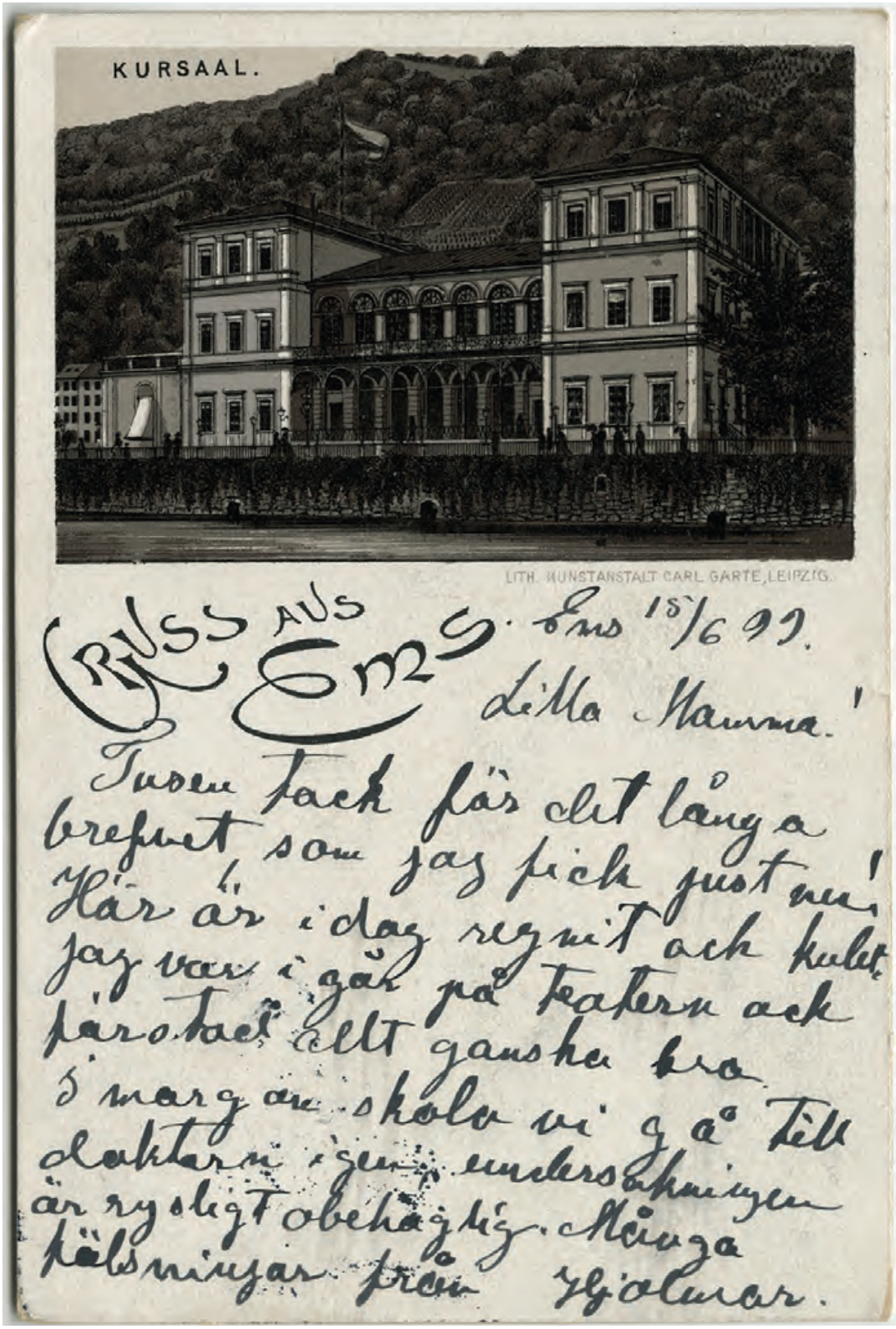

Vykort skickat av Hjalmar Bergman till hans mor Fredrique Bergman från den tyska kurorten Bad Ems 15 juni 1899. Bergman vistades flera gånger i Bad Ems och på andra kontinentala kurorter. Källa: Hjalmar Bergman-arkivet vid Stockholms universitetsbibliotek.

badortskultur utgör för Lotten och hur löjlig hennes respons är i de andra gästernas ögon. Hon reagerar exempelvis så starkt på artistens show att han senare frågar henne om hon är den komiska artist som kommer som nästa programpunkt. På något sätt förenas de alltså i sin gemensamma exkludering från den turistiska motvärlden: han som den ende svarte mannen på badorten, hon som den gamla småstadstokan.

Bergmans undersökning av värdeförhållanden och turistortens *flytande modernitet*

De romaner som jämförts här visar alla på olika led i en turismhistorisk utveckling. Som exempel kan nämnas att resan till Iglinge brunn tar flera dagar i anspråk med hästskjuts och övernattningar på olika gästgivargårdar, medan sommarstället uppe på Klöven öppnas för ett åretruntboende genom nya järnvägsförbindelser. Lottens resa hem från badorten görs slutligen i rasande fart med automobil. Denna förmåga hos Bergman att resa sina romanbyggen på en säker historisk grund, noterades också tidigt av forskningen: »Mitt i en hastigt snurrande handling, som då och då kanske förefaller […] fantastisk eller overklig gömmer sig dels mycket solida kulturhistoriska kunskaper och dels ovanligt pålitliga rapporter från ett mäktigt minne» (Linder 1940 s. 102). Detta framgår också om man anlägger ett mer medicinhistoriskt perspektiv. De osannolika vändningarna till trots skildrar romanerna en utveckling bort från en hälsobetonad kurortsmiljö till mer turistbetonade fritidsnöjen. Så beger man sig till Iglinge brunn i första hand för att få behandling; där räknas det som en skam att inte lida av »en anständig och farlig sjukdom» (Bergman 1931a s. 81), och gästerna har regelbunden tillgång till en brunnsläkare. Tilltron till vattnets undergörande kraft är stor, trots att brunnshuset varken är stort eller snyggt och brunnsvattnet är orent »för syn och lukt och smak» (Bergman 1931a s. 66). I »Kerrmans i paradiset» används däremot den stärkande luften och det aktiva livet som ett argument för varför man bör lämna det fuktiga och osunda Lanna och bygga ett nytt sommarställe uppe på Klöven. Makarna Kerrmans son Pil har diagnosticerats med tbc, och familjens husläkare anser platsen rentav vara idealisk för ett sanatorium: »Norra klintspetsen skyddar mot nordan, luften är gudomlig, utsikten storslagen och leende» (Bergman 1931b s. 211). För den utarbetade Lotten, slutligen, spelar varken luften eller vattnet någon roll för hennes önskan att resa bort. Det som lockar är snarare tillfället att vila upp sig från det ansträngande och enahanda arbetet som docent vid universitetet: »Inte tycker jag om havet och inte tycker jag om badorter och inte om societetslivet. Men i alla fall. Det är vilsamt att se folk som vilar sig. Och roar sig. Och tokar sig» (Bergman 1931c s. 139).

Gemensamt för de här undersökta orterna är att de bildar rum för olika former av övergångar, vilket gör att kurorten, sommarstället och badorten i Bergmans romanvärldar inte bör betraktas som tillflyktsorter utan snarare som utflyktsorter fulla av framtida möjligheter. Det kan förklara varför Bergman skildrar den upplevelse av fysisk liminalitet, som platserna är förbundna med, men också hans tydliga intresse för de olika liminoida upplevelserna där, vilka han på olika sätt sätter i samband med modernitetens ekonomiska, geografiska och kulturella förändringar (Asklund 2013). Det gör också hans framställning av kurorten och badorten påtagligt värdeneutral i jämförelse med tidigare skönlitterära skildringar av de miljöerna. Som Lars Lönnroth har visat, gestaltades den framväxande badortskulturen i 1800-talets Sverige tidigt i romanform, och då ofta med komiska inslag. Den rituella samvaron vid hälsobrunnar och badorter gjordes gärna till föremål för parodi och satir, och liberala författare som t.ex. Emilie Flygare-Carlén skapade ironiska kontraster mellan dröm och verklighet i kurortsmiljön efter känt mönster från Jane Austen (Lönnroth 1987 s. 24). Den moderna badortskulturens närhet till den omgivande och mer traditionellt betonade landsbygden gav författarna tillfälle att skildra olika värdekonflikter, vilket är något som också Bergman utnyttjar men alltså egentligen utan att ta ställning.

Med Zygmunt Bauman kan man säga att Bergman i sina romaner snarare använder den turistiska orten i syfte att undersöka spänningen mellan en traderad stabilitet och den oroande upplevelsen hos huvudpersonerna av en möjlig *liquid modernity* – och det oavsett den tid som romanhandlingen utspelar sig i (Bauman 2000). Så ställs det stora handelshuset i Göteborg och dess internationella likviditet mot ståndssamhällets orörlighet i samband med de intriger som Lesage spinner runt von Hanckens stulna börs. En liknande värdekonflikt kan skönjas när den oscarianska familjebankens försiktighet ersätts av storbolagens och de kontinentala bankförbindelsernas större horisont som ett resultat av Jonas möte med den frestande ynglingen uppe på Klöven. Även Lotten Brenners resa utomlands kan räknas in i den här problemställningen, då hon lämnar den akademiska normalitetens Uppsala för att under en kort tid hänge sig åt så moderna fenomen som populärkultur och jazz. Hennes mesmerist och frestare är den svenske lekledare på badorten som hon så småningom förlovar sig med: han är prinsen som kysser prinsessan till liv och för en tid hjälper henne ut i en värld där allt är möjligt. För Lotten, som liknar sig själv vid ett tomt och odyrkat kassaskåp, är det inte oväsentligt att det är han som betalar räkningarna (med andras pengar) när hennes resestipendium är förbrukat.

Trots att det alltså ligger mer än hundra år mellan dessa romanvärldar är det värt att dröja vid frågan om hur Bergman använder sig av den turistiska orten för att gestalta djupgående konflikter mellan skilda värdemodeller. I den mån man verkligen kan tala om möten mellan nationer här, tycks dessa möten i hög grad vara förknippade med globalisering, modernitet och ambivalens. Den fulländade intriganten Lesage och hans medföljande vicomtesse

d'Aiguille di Rocca Antica, den unga judiska tyskan med kontakter i Hamburgs finansvärld eller den »egyptiske» artisten med förbindelser med »La Société internationale des artists comiques» – alla erbjuder de på olika sätt de respektive huvudpersonerna möjligheten att prova ut nya liv. Eller om man så vill: att rekreera sig.

Litteratur

Asklund, Jonas, 2013: Värde och valör. Om penningdiskursen i Hjalmar Bergmans Herr von Hancken. I: Det universella och det individuella. Festskrift till Eva Hættner Aurelius. Red. Kerstin Bergman m.fl. Göteborg. S. 166–174.

Bajohr, Frank, 2009: Bürgerliche Lebenswelt und Bäder-Antisemitismus an der deutschen Ostseeküste. I: Seebäder an der Ostsee im 19. und 20. Jahrhundert. Red. Olga Kurilo. München. S. 55–77.

Bauman, Zygmunt, 2000: Liquid Modernity. Cambridge.

Bergman, Hjalmar, 1931a: Herr von Hancken. Stockholm.

Bergman, Hjalmar, 1931b: Kerrmans i Paradiset. Stockholm.

Bergman, Hjalmar, 1931c: Lotten Brenners ferier. Stockholm.

Bergman, Hjalmar, 2014: Brev IV. 1925–1930. Red. Kerstin Dahlbäck. Stockholm.

Foucault, Michel, 1986: Of Other Spaces. I: Diacritics 16:1. S. 22–27.

Kolbe, Wiebke, 2005: Strandurlaub als liminoider (Erfahrungs-)Raum der Moderne? Deutsche Seebäder im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert. I: Freizeit und Vergnügen vom 14. bis zum 20. Jahrhundert. Red. Hans-Jörg Gilomen m.fl. Zürich. S. 187–199.

Kolbe, Wiebke, 2018: Havsbad som liminoida rum. Tyska och brittiska havsbad under 1800- och 1900-talen. Uppsala. (I denna volym.)

Kurilo, Olga, 2009: Baltische Seebäder als Schauplätze der Transnationalität Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. I: Seebäder an der Ostsee im 19. und 20. Jahrhundert. Red. Olga Kurilo. München. S. 33–54.

Linder, Erik Hjalmar, 1940: Hjalmar Bergman. En profilteckning. Stockholm.

Löfgren, Orvar, 1999: On Holiday. A History of Vacationing. Berkeley, Los Angeles & London.

Lönnroth, Lars, 1987: Tistelön och societetshuset. Emilie Flygare-Carléns västkustromaner som läsning för 1800-talets badortspublik. I: Tidskrift för litteraturvetenskap 1987:4. S. 21–37.

Mansén, Elisabeth, 2001: Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880. Stockholm.

Massey, Doreen, 2005: For space. London.

Sternke, René, 2009: Tragique, comique et kitsch. La »Sommerfrische» et le potentiel littéraire de l'hétérotopie. I: Villégiatures à l'allemande. Les origines germaniques du *tourisme vert* 1850–1950. Red. Marc Cluet. Rennes. S. 279–293.

Walton, John K., 2012: Health, sociability, politics and culture. Spas in history, spas and history. An Overview. I: Journal of Tourism History, 4:1. S. 1–14.

Svenska Turistföreningen – en studie i dess idémässiga utveckling från Nietzsche till Derrida

Per Åke Nilsson

Denna artikel bygger på den dialektiska historieutveckling som präglade 1800-talet men även på förändringar i synen på naturen. För Svenska Turistföreningen (STF) har förhållandet till naturen varit centralt ända fram till slutet av 1900-talet. Detta förhållande byggde på den förändring som romantiken under 1700-talet medförde. Fram till 1700-talet ansågs naturen som något Gud inte skapat, och därmed ansågs den ond och farlig. Under upplysningen ändrades synen på naturen till att bli något som Gud faktiskt skapat (Linné 1735; Rousseau 1762; Corbin 1988). Vid tiden för STF:s grundande genomsyrades tankelivet även av Hegels och Nietzsches dialektik, där världen visserligen styrdes av medelklassen men där man samtidigt antog att underklassen av nödvändighet skulle ta över, låt vara i påverkad form. STF:s historia har präglats av dessa strider mot och anpassningar till skiftande natursyn och klassmotsättningar.

STF har också präglats av övergången först till modernismens optimistiska och kollektiva tro på framtiden och sedan till postmodernismens individualistiska och ofta vilsna sätt att förhålla sig till livet. För STF sådde bägge övergångarna split bland medlemmarna, och det viktiga fasthållandet vid traditioner, som präglade många av dess grundare, övergick till en mer fragmenterad syn på utvecklingstendenser i samhället, något som så småningom förändrat föreningen radikalt (bl.a. Annick 1964; Sehlin 1998).

Starten

Svenska Turistföreningen uppstod som ett svar på den norska turistförening (NTF) som bildades redan 1868. Norge var ett föregångsland inom turism och i Sverige följde man den norska utvecklingen med både avund och intresse. Norges främsta attraktioner var och är fjordar och fjäll. Att bestiga fjäll blev ett av den tidens »måsten». I NTF:s årsbok för 1902 listas bergsbestigningar i Norge med datum för den främste alpinistens, dansken Carl Halls, bergsbestigningar, från 1880 till 1900 (Helland 1902 s. 101–114).

I NTF:s stadgar står att föreningen hade som sin uppgift att underlätta tillgängligheten till platser som i särskild hög grad utmärks av naturskönhet, att förbättra inkvarteringsmöjligheter på mindre använda leder och att uppföra stugor där resande kan finna skydd på de större fjällövergångarna (NTF:s stadgar § 2, antagna den 21 januari 1868). Inspirerade av detta bildade år 1885 några svenska akademiker – mestadels geografer, geologer och botaniker vid Uppsala universitet – den svenska turistföreningen, STF. Fjordar fanns ju inte i Sverige, men de svenska fjällen kunde upptäckas. Grundarna var alla män och med en nietzscheansk syn på att det som inte dödar, härdar. Denna hårdhet skulle man främst rikta mot sig själv i form av sträng självbehärskning och bekämpa allt lågt och svagt i den egna naturen för att därmed bevara livets fulländning (Améen 1889 s. 52–63).

Den nietzscheanska synen

Louis Améen, STF:s förste sekreterare, var formad av en antiintellektualism som då präglade många inom medelklassen. Han skriver i årsskriften 1889 att 1800-talet, som det nervösa århundradet, nu närmar sig sitt slut och han konstaterar i artikeln om bergsklättring:

> Uttröttad av rastlöst arbete, som utgör tidens lösen, utledsen på det bullrande livet inom de stora städerna och övermätt på civilisationen, ger sig nutidens människa ut på resa, inte för att utveckla sina andliga förmögenheter utan för att vila sig. Man uppsöker inte längre de stora bildningshärdarna utan vildmarken, man vänder kulturen och människorna ryggen och drager till fjälls (Améen 1889 s. 52).

Civilisationen, det urbana livet och det demokratiska styrelseskicket, har enligt Améen bidragit till att människorna blivit passiva och bortskämda. Naturen åstadkommer en sundare och ädlare människa, mer passande att styra och leda än den elit som formades inom »de stora bildningshärdarna».

Ett annat exempel på den antiintellektuella övre medelklassen, som trots allt var akademisk, finner man i Calla Anricks STF-historik om de första ledande styrelsemedlemmarna:

> Folke Wancke, Louis Améen och Gunnar Andersson var alla oscarianer. Ingen av dem var det minsta rädd eller generad att tala om naturens höghet, om släktets kärva fostran, om ett härdande liv utan bekvämlighet, om björkens vita stam […] Alla tre hade själva rötter i en tid då det var naturligt och moraliskt fullödigt med kallt vatten, hårda stärksaker, en sparsam belysning och att tugga knäckebröd till maten (Anrick 1964 s. 27).

Det är naturen, som enligt STF:s anda, ska påverka och forma den »verkliga» turisten (Broberg & Johannisson 1986). Men det behöver inte alltid vara fjäll, det kan även vara vatten. Vattenturisterna, de som åker båt, befinner sig, enligt vad John Beskow skriver 1900 i STF:s årsskrift, visserligen i naturen, men det räcker inte. Några sitter i hytten eller på däck och tycker att allt är så vackert och att det skulle vara roligt att kunna stanna och bada i någon av vikarna men

gör det sällan. Andra seglar men dessa räknar Beskow inte som turister eftersom de seglar endast för seglandets skull, inte för naturens. De flesta turister är i stället

> »pseudo- turister» som åker snälltåg till resmålen och som skall […] titta på och gå i kyrkan, gå ett slag på gatorna eller till den eller den sevärdheten, och till sist – efter att ha afsändt några dussin illustrerade brefkort – hamna på ett hotell, likt alla andra […] (Beskow 1900 s. 191).

Även jakt och fiske ska enligt STF bedrivas med måtta och utan överdrifter. I en artikel från 1895 framhålls att ett sunt fiske är att fiska för eget behov men inte mer (Orstadius 1895 s. 96–114). Två år senare framhålls i årsskriften att fisket har en stor potential som turistattraktion i Norrland, en potential som hittills i endast ringa grad utnyttjats (Lundgren 1897 s. 285–294). Riktigt fiske bedrivs i fjällen med »riktig» fisk som fångst, dvs. öring, röding och lax. Abborrmete och gäddfiske föraktas. Fiske från båt kan accepteras, men det riktiga sättet att fiska är från stranden med fluga.

Åre – ett svenskt Davos för »the leisure class»

När unionen mellan Sverige och Norge upplöstes 1905 fick nationalism och patriotism stort svängrum i bägge ländernas retorik, vilket i Sverige medförde att STF:s grundare ytterligare inspirerades, och man bestämde sig för att satsa på en svensk motvikt inom fjällturismen. Som förebild hänvisade man till Davos i Schweiz och förordade att man skulle skapa ett svenskt Davos i den svenska fjällvärlden, förslagsvis i Åre. En plan, upprättad av Carl-Olof Rahm, presenterades för politikerna i Åre 1907. Rahm, bördig från Djursholm och flitig Schweizbesökare, bodde i Åre. Planen kom att bilda underlag för senare planbeslut (Reutersvärd 1986 s. 10; Nilsson 2010 s. 21 f.).

En första ideologisk problematisering av turismen brukar hänföras till den amerikanske sociologen Thorstein Veblens 1899 publicerade sociologiska undersökning av den nya medelklass som uppstod vid förra sekelskiftet. Han menade att medelklassen ville jämföra sig med överklassen, men jämförelsen haltade eftersom arbete inom överklassen ansågs som något skamligt och som ett bevis på att man inte hade tillräckligt med pengar. För den trots allt arbetande medelklassen blev det därför viktigt att skaffa sig så stor ledighet som möjligt för att markera att man under vissa delar av året kunde leva som om man var ekonomiskt oberoende. Den skapade ledigheten användes exempelvis till att turista. Som turist kunde man leva det liv som överklassen alltid kunde unna sig. Veblen kallade en smula nedlåtande denna grupp för »the leisure class» (Veblen 1899 s. 2–11).

Oscar Millgårdh, tidigare Årebo, tycker sig 1929 i årsboken Jämten finna samma tankar:

> Åre är och har rykte om sig att vara en söndagstrakt. Sommar som vinter går där omkring en massa folk som inte utför ett skapandes grand. Det är per år räknat en massa ledig tid som man gör slut på i Åre. Även den bofasta befolkningen får en liten ledighetsklick på sig [även om inte alla] gå omkring och slå dank. I Åre är det alltid söndag och därmed behöver ingen arbeta (Millgårdh 1929 s. 189).

Kvinnor som turister

Det var inte bara män som turistade i STF:s regi och anda utan även kvinnor. De behövde inte leva upp till ett nietzscheanskt övermänniskoideal eller ett borgerligt maskulinitetsideal (Meinander 1994). Signaturen D.R. beskriver i STF:s årsskrift 1892 de problem som bland annat kvinnans klädsel medförde:

> För de talrika mänskliga varelser, vilkas plastiska och fotsida, men för fria rörelser ofta hindrande klädedräkt i hög grad försvårar en vandring över stock och sten, skulle denna färd vara rent av farlig, om ens möjlig. Och torde bland dessa varelser befinna sig de bäst utrustade för att uppskatta värdet av naturskönheter, liksom av skönhet och behag i allmänhet (D.R. 1892 s. 53 f.).

Bestigningen av de jungfruliga fjällen är alltså enligt signaturen förbehållen männen, inte på grund av några manlighetsideal utan mest på grund av mer lämplig klädsel. Fast kvinnorna är de som egentligen borde bestiga fjällen. Men redan begreppet bestiga, ofta kombinerat med jungfrulig mark, innebär enligt Umeåforskaren och idéhistorikern Lena Eskilsson att det rent teoretiskt är omöjligt för kvinnor att ägna sig åt detta »manlighetsideal» (Eskilsson 1996a s. 3–12). Besöksstatistik från Sylstationen från 1897 säger dock något annat. Enligt gästböckerna besöktes stationen av trettio män och sjutton kvinnor. Statistiken visar också att Lillsylen redan 1890 bestegs av en kvinna, och 1891 bestegs Storsylen av tre kvinnor. År 1895 besteg sju kvinnor Storsylen (Tottie 1977).

Motstånd mot den nietzscheanska synen

STF:s linje med nietzscheansk livsstil mötte dock på sina håll internt motstånd. Ett första exempel blev den s.k. madrassfejden. När Abisko turiststation började byggas strax efter unionsupplösningen önskade en del turister att de obekväma halmmadrasserna skulle bytas ut mot modernare och bekvämare madrasser. Detta skapade irritation i STF:s styrelse, eftersom det ingick i deras moral att madrasser mycket väl kunde vara hårda. I ett inlägg i STF:s årsskrift 1917 motiverade signaturen H.K., troligtvis Hilding Kjellman, sin syn på de mjukare madrasserna på följande sätt:

> Abisko anlades ursprungligen som ett enkelt härbärge för härdade vandrare […] [men] under senare år har [det] tillkommit en stor publik [...] som betraktar [turist-

> stationen] som en viloplats [...] där man vill tillbringa en längre eller kortare rekreationstid under bekväma förhållanden [...]. Abisko hade härvidlag kommit lite efter i utvecklingen [...]. Det gick bra så länge det var varmt och vackert (H.K. 1917 s. 338–340).

Nu hoppades H.K. att den nyrenoverade turistanläggningen i Abisko skulle kunna öppna sina portar till sommaren som en rymlig, trevlig och glad turistanläggning som skulle kunna tillfredsställa alla som hade rimliga anspråk på bekvämlighet och komfort.

Den tidiga högborgerliga livsstilen inom föreningen med aristokratiska inslag underminerades sakta men säkert av en allmänborgerlig natursyn där de aristokratiska inslagen minskade (Anrick 1964 s. 87–92). Gunnar Broberg och Karin Johannisson ser den som en syn med motstridiga drag, men med den centrala uppfattningen att naturen är ett frihetens rum där de civilisationströtta kan vederkvicka sig. Den riktar sig inte mot en arbetarklasspräglad natursyn utan är i första hand en klar kontrast till den svenska bondeklassens syn, som gick ut på att frukta och tämja naturen (Broberg & Johannisson 1986 s. 71).

Följande ingredienser ingår enligt Johannisson i det borgerliga livsmönstret:

- Människan i samklang med naturen, dvs. upptäcktsfärder och bergsbestigningar.
- Den sunda kroppen där strapatsernas moraliska innebörd innebär en balansgång mellan hårda villkor och fysisk/psykisk uthållighet.
- Att bli hel genom att civilisationens förkvävande effekter botas i naturens biologiska och kosmiska sammanhang.
- Att vara ensam genom individens instinktiva strävan mot att spränga kollektivets ramar

(Johannisson 1984 s. 15 ff.).

STF:s ideologi omfamnades dock fortfarande av många, särskilt på landsbygden, som på grund av den starka industrialiseringen var rädda för att förlora den lokala identiteten, sin egen själ och hembygd. Man såg den gamla bygdekulturen försvinna, och kvar blev ett mer eller mindre obsolet bondeliv utan möjlighet att överleva inom ramen för den framträngande moderniteten. Turismen blev i det sammanhanget en kulturbärande kraft genom insikten att ortens kulturarv trots allt var en turistattraktion. Sven Lampa påpekade i STF:s årsskrift 1912 att bygdemålen visserligen hade förpassats till språkforskarnas domäner, men bygdepatriotismen hade å andra sidan fått en explosionsartad utveckling i form av bygdeskalder, bygdekonst, hembygdskänsla, hembygdsfester (Lampa 1912 s. 41).

Individualism i kollektiv tappning: 1930-talets vandrarhem

På 1930-talet försvinner mer och mer sekelskiftets antiintellektuella och borgerliga överklassideologi inom föreningen, även om den finns kvar i samhället i övrigt. Lena Eskilsson skriver i Historisk Tidskrift under den belysande rubriken »Från den vetenskapliga vetenskapsmannen till den cyklande husmodern»:

> Främjandet av en turism med vetenskapliga ambitioner följdes av en inriktning på folkbildande fritid och friluftsliv för alla. Upphöjandet av individuella prestationer övergick till en vision om kollektiva upplevelser för familjen, skolklasser, väninnorna eller arbetskamraterna (Eskilsson 1996b s. 257).

Den intellektuella medelklassens sätt att turista fram till slutet av mellankrigstiden innebar normalt att man bevistade ett pensionat, ett eget sommarhus eller en bostad upplåten av ortsbefolkningen, oftast i skärgården. Platsen var ofta densamma år efter år. Denna vistelse varade normalt under hela eller delar av sommaren och innebar ett socialiserande med andra turister eller med lokalbefolkningen (Andolf 1989 s. 51–55; Järnfeldt-Carlsson 1994 s. 52–66; Sillanpää 2002 s. 91–93).

Med bilens ankomst och vägväsendets förbättring blev resemönstret rörligare och skiftande. Samtidigt med att man bröt den kontinuitet som pensionatsturismen innebar, ville man markera avståndet till den arbetande klassen genom att avskärma sig från kollektivt resande (Nilsson 1995 s. 3–17; Gråbacke 2008 s. 45–50). Den dåvarande sekreteraren i STF, Carl-Julius Anrick, ville inte veta av paketresor. Hans idé med vandrarhem skulle lösa problemet med den begynnande arbetarturismen. I dessa skulle STF:s rejäla och chosefria anda inympas. När försöket med vandrarhem startade 1933 i Gränna på hans initiativ var han av den bestämda uppfattningen att just medelklassideal skulle råda där:

> Vi måste hålla vår standard, den går inte att släppa på. Tänk på hur det är med tältplatserna och så mycket obehag vi har av dem, och då är de inte ens våra, vi ger bara upplysningar om dem (Anrick 1964 s. 205).

Striden mot den ytliga och förment rationella nutidsmänniskan kan man finna i flera av årsskriftens inlägg under 1930- och 1940-talen. För biologen Sten Selander gällde irritationen missbruket av hagmarker. Den förstörelse av dessa som villabyggarna gjorde sig skyldiga till beskrev han sålunda i STF:s årsskrift 1944:

> Käre läsare, låt mig ta dig i rockuppslaget och tala förnuft med dig en stund. Du ser en vacker björkhage och tänker: Där ville jag ha en villa! Och […] du köper hagen och bygger din villa mitt uppe i den. Men naturligtvis vill du ha det snyggt och hyfsat omkring, du vill ha en trädgård, gräsplaner, en syrenberså och så vidare – om du inte rent av tillhör de beklagansvärda människor som älskar stenterrasser. Och när du väl är färdig med dina anläggningar, finns ingenting kvar av den hage du förälskade dig

> i; då har du själv […] förvandlat den till det banalaste och bedrövligaste av allt, en villatomt (Selander 1944 s. 267).

Carl-Julius Anricks oro för massturismen delades av Svenska Fjällklubbens ordförande Otto Sjögren. Han hade, enligt egen utsago, varit optimist inför fjällturismens utveckling 1927 men mer bekymrad år 1938. Han ansåg att fjällsporten blivit alltför lätt att utöva. Många hade bestigit s.k. omöjliga fjäll och genom sina vägval där lockat andra till upptrampade stigar mot fjälltopparna. Fjällen hade helt enkelt blivit för tama för fjällsportentusiasterna. När numera människor kunde ta sig till fjällen utan STF:s förare, kartor, vägvisare, stugor och leder, väckte det irritation bland STF-medlemmar. Det lockade inte längre den som i fjällsporten sökte en utlösning för sin dådkraft och äventyrslust. Sjögren fruktade att fjälltrakterna skulle överkorsas av ett nät av bilvägar eller av rösade leder och bekväma stugor (Sjögren 1938, Förord).

Cykel och bil, accepterade fortskaffningsmedel för turisten?

Campingsemester på cykel och efter fredsslutet med bil blev vanlig och markerar skillnaden mellan den tidiga borgerliga turismen och den nya turismen med arbetarklassprägel. När bilarna blev tillgängliga och billigare under 1950-talet blev det normalt med en bil i varje familj (Nilsson 1995 s. 8; Gråbacke 2008 s. 46; Lundin 2015). Den borgerliga turismen var normalt stationär, dvs. man åkte med ångbåt eller järnväg, till ett pensionat eller eget ägandes sommarställe, där man tillbragte hela semestertiden. Den nya turismen var, genom cykelns genombrott och senare även bilens, mobil och man stannade kortare tid vid varje ställe, oftast vid en campingplats eller ett vandrarhem. Författaren Gösta Lundqvist, sedermera frontfigur inom svensk geologi, funderar tidigt över detta i en artikel i STF 1934:

> Den människa som lever i vår tid […] är antingen alltigenom modärn eller också alltigenom föråldrad. Antingen är hon […] en människa som i full shamanistisk yra predikar den primitivistiska livsföringens evangelium, för vilken den modärna vägen och det senaste motorvidundret bildar all utvecklings kulmen, som i den till ytterlighet stegrande farten ser höjdpunkten av allt liv. Eller också är hon en drömmande estet och naturpoet, som fjärran från allt buller, bortom all tidens hets och oro, med blicken ständigt riktad bakåt, söker sig fram på gamla övergivna stigar och vägar, en känslig själ, som vid blotta åsynen av en tom konservburk i en tranbärsmosse genast börjar fabulera om sin ungdoms förlorade marker (Lundqvist 1934 s. 370).

Att STF inte var opåverkat av den individualistiska trenden att åka utan egentligt mål i stället för att använda semestern till en stationär upplevelse med socialt umgänge kan man se i flera årsskrifter. År 1936 hittar man reseberättelser både från en bilresa genom Dalsland (von Post 1936) och från en

cykelsemester i Östergötland (Lundquist 1934). Året därpå innehåller årsskriften en hyllning till bilvägen med konklusionen att ett pågående vägbygge i Västerbotten kommer både turisten och bilisten att få »nytta och nöje» av (Rosén 1937). I årsskriften 1949 finns en hyllning till den nyligen lanserade husvagnen där man är »fri och oberoende som ingen annan» (Orre 1949 s. 338).

Semesterlagen 1938

När semesterlagen infördes på 1930-talet förändrades STF:s syn på turism och sättet att turista. 1938 års semesterlag gav alla arbetstagare rätt till två betalda veckor per år för rekreation, vilket skapade en viss oro både hos LO och i regeringen. Skulle arbetarna förkovra sig under semestern eller skulle de supa bort hela ledigheten? Inom regeringskretsar påverkades man av Gunnar och Alva Myrdals praktiserande av den sociala ingenjörskonsten, dvs. att med lagstiftning och information anpassa sig till ett av staten önskat samhällstillstånd (Myrdal 1934). För arbetarna gällde det, enligt makarna Myrdal, att lära sig att ta ansvar för sitt liv under denna, med den tidens mått mätt, långa fritid genom att använda den till vila och rekreation i annan miljö, till resor i eget land eller i främmande länder. Fack- och yrkesgrupper uttryckte farhågor och menade att exempelvis bagare inte borde tillbringa sin semester med andra bagare; syftet var ju att göra arbetarna mer medvetna, friskare och arbetsdugligare (Kelmeling 1985 s. 38; Gråbacke 2008 s. 102–106).

Men många i den nya grupp av turister som semesterlagen öppnat resemöjligheter för, önskade i stället förströelse. Därmed utmanades STF:s verksamhet ekonomiskt av arbetarrörelsens strävan att erbjuda alternativa semesterlösningar för sina medlemmar. 1937 bildade arbetarrörelsens medlemsorganisationer RESO (Folkrörelsernas rese- och semesterorganisation), vars affärsidé var enkel: alla skulle ha möjlighet att resa (Gråbacke 2008 s. 12–75). RESO köpte in eller byggde anläggningar dit medlemmarna för en relativt billig penning kollektivt kunde styra sin semesterresa (Kelmeling 1985 s. 17–26). Den första anläggningen blev Hovenäsbaden på västkusten sommaren 1939. Det innovativa var att man enligt engelsk förebild anställde »nöjespappor» som skulle underhålla publiken (Walton 2000 s. 51–70; Gråbacke 2008 s. 79–87). Det karaktäristiska för alla RESO:s anläggningar var att de låg nära natursköna områden men inte direkt inne i dem. Gästerna var mer intresserade av optik än praktik (Kelmeling 1985 s. 94–99).

Enligt STF:s modell skulle det sociala umgänget mellan gästerna på pensionatet vara strikt hållet inom moralens råmärken, framför allt genom att de flesta gästerna kände varandra och återkom årligen för att stanna hela semestern. Nu öppnades för helt andra umgängesformer. Epitetet »frubytarstället», som Hedmans hotell i Västjämtland kom att kallas i folkmun, var mestadels god reklam (Nilsson 2010 s. 63).

Sven Erik Karlsson menar i sin doktorsavhandling att skillnaden mellan borgerlig turism och arbetarturism främst låg i arbetarklassens mer kollektivt inriktade turism. Arbetarna sökte vila och förströelse medan borgarklassen sökte verksamheter som bedömdes vara självutvecklande såväl för själ som för kropp. Arbetarklassen sökte karnevalen, borgarklassen bildningen (Karlsson 1994 s. 27–29).

Utförsåkning kontra längdåkning

Längdåkning stod på många sätt för den kulturella, individualistiska och intellektuella livsstilen som den »riktiga» formen för skidåkning, medan slalom i stället attraherade den unga och mer kollektiva livsstilen. Det uppstod ofta en mental konflikt mellan de två kulturerna som förstärktes när de på 1960-talet möttes på samma destinationer, nämligen i fjällen under vårvintern. För STF var längdåkning på skidor i terräng, helst med hickorykant på skidorna, den enda rätta formen för vinterturism. När slalomåkning introducerades under sent 1930-tal och de första liftarna byggdes i rekreativa områden under 1940-talet, förstärktes konflikterna både mentalt och reellt. Det nya liftfolket saknade ofta den gamla stammens intresse för tystnad, stillhet och ensamhet i fjällen. De som åkte slalom saknade ofta tålamod för att bestiga fjäll för bestigningens skull. Besteg man ett fjäll var det så gott som uteslutande för nedfartens skull. Den mobila och individuella njutningen av en långtur på skidor konkurrerade med den stationära och kollektiva njutningen av fart och samvaro. Det var särskilt den kollektiva samvaron på kvällarna, *after ski*, som kom i fokus (Nilsson 2010 s. 79 f.).

Åre hade med STF:s goda minne anlagts som ett svenskt Davos, och under 1970-talets genomslag för utförsåkningen, framför allt genom Ingemar Stenmarks exempellösa framgångar i pisterna, blev Åre det starkaste brottet med STF:s puritanska fjällturistsyn (Reutersvärd 1986 s. 10).

Sven Pettersson, sedermera Plex med hela svenska folket genom sin insats som sportreferent i TV-rutan, kåserade i »Till Fjälls» som ung gymnasist i Östersund över detta brott i följande reseskildring från Storlientåget en morgon då han uppenbarligen inte var helt utsövd:

> Det är då man möter honom, killen med märket med stjärnorna och iglookulturen, han som svurit evig trohet till renskinn och snöspade, metakök och vacuumtorkat, han som alltid kommer före tåget till stationen, som har sina påsar i ryggsäcken och inte under ögonen. Man råkar känna honom så väl att man vet att det bara är en tidsfråga innan han ska börja inskjutningen. Jag hinner knappt prestera en kvalfull huvudskakning som ersättning för ett moss, moss, förrän skottlossningen börjar med denna lilla salva:
> – Nämen e de inte linbane-Pelle, goddag, goddag. Till Åre förstås, jaha, kunde just tro det. Har du fernissat laggarna och slipat stålkanterna riktigt. Vad har du i ryggsäcken … kotletter kanske … å du har väl inte glömt rödvinsflaskan … nej visst ja … du lunchar som vanligt på Grand … kunde just tro det. Och hur har du

> det med parallellkristianian och dom andra svängarna … håller du ihop knäna riktigt … långremmen håller väl Pelle, säg, håller den riktigt tror du (Pettersson 1952 s. 64 f.).

I STF:s Årsskrift 2003 intervjuas ungdomar om sina resvanor och där används ordet »vinterskidsport», vilket torde innefatta både längdåkning och slalom (Svensk 2003 s. 178). Orsaken till begreppet torde bero på att det inte längre bara är fråga om slalom eller längdåkning, eftersom skidåkning för många blivit en form för motion och inte bara en naturupplevelse. Det fanns numera så många varianter på att ta sig fram i snön att specialisering blivit en nödvändighet utan att det medvetet förknippas med ideologi eller kultur. I förordet till årsskriften uttrycker sig Torbjörn Widén så här:

> [STF] erbjuder ett alternativ för resenärer som söker lågmälda och nära natur- och kulturupplevelser i ett samhälle med hektiskt tempo, ständigt föränderliga trender och en snabbt växande kommersiell upplevelseindustri (Widén 2003 s. 7).

Formuleringen tyder på att specialiseringarna inom skidsporten inte är det viktigaste för STF utan den icke-kommersiella användningen av skidsportvarianterna.

Derrida och postmodernism

Utvecklingen har lett till en stagnation av STF:s medlemsutveckling på 2000-talet. 1910 hade STF 10 000 medlemmar, på 30-talet överskred medlemsantalet 100 000 och 1950 nådde man 170 000 för att omkring 1960 hamna på runt 200 000 medlemmar och vid sekelskiftet på över 300 000. I årsberättelsen för 2004 finns en oro för att medlemsantalet börjat minska (Årsberättelse 2004: Sol men ändå regn, s. 196). 2017 har antalet sjunkit till 235 000 (www.svenskaturistforeningen.se).

Den postmoderna individualismen har stor plats i samhället i dag och STF hyser inte längre någon puritansk syn på turism eller turister. Nya anläggningar bör helst placeras i städerna och inte på landsbygden. De nya vandrarhem som etableras ligger därför nära stadskärnor och lockar ungdomar och människor med behov av stadsupplevelser (Tamas & Kronholm 2004 s. 41). Det finns enligt många forskare en övergång hos människor från platsanknuten kultur till en mer platslös kultur i ett samhälle med tidsmässig rotlöshet (Braunerhielm 2006 s. 37–41).

I dag kan man dricka öl på Kebnekaise fjällstation eller vin på vandrarhem och ligga bekvämt på de flesta av STF:s anläggningar (Ottosson 2010 s. 69–78). Det postmoderna samhällets krav på att människan bör vara individuell och speciell resulterar i många fall i »kollektiva» individualiteter som tatuering, frisyr, klädsel etc. Det kräver en balansgång mellan det som i gruppen är accepterad norm och individens sökande efter det speciella. Detta gäller

också resmål som blir mer och mer exotiska och präglade av att möta individuella behov, särskilt utifrån ett pragmatiskt synsätt. Pensionärerna återgår ofta till den kultur som gällde för de gamla pensionatsgästerna, nämligen att hitta ett »shangri-la» eller »vattenhål» dit man åker varje år och stannar hela semestern, kanske som ett eventuellt permanentboende livet ut. Listan över varför man reser har blivit lång och individualiserad: se det orörda, utforska det okända, leva det ljuva livet, gourmetintresse, ta del av kulturarv. Men man kan också kombinera turism med att utöva något specialintresse eller helt enkelt vilja vara ensam (Eklund 2004 s. 186–199). Den digitala tekniken innebär också att resor beställs genom ett stort urval på nätet samt att man under resans gång också söker upp andra turister för gemenskap (Ottosson 2011 s. 185–187).

Liksom på pensionaten skapas på vandrarhemmen relationer mellan de återkommande gästerna men också med lokalbefolkningen. STF möter denna utveckling genom att göra vandrarhemmen till sådana mötesplatser. Man har en speciell inriktning mot grupper som av olika skäl inte deltar i upptäckandet av Sverige, framför allt ungdomar och invandrare. Det finns en lista på udda vandrarhem: fyrplatser, f.d. ålderdomshem, bunker, militära förläggningar, flygplats, kallbadhus, kolerasjukhus m.m. I fantasin kan man tänka sig vandrarhem flytande på Klarälven, på botten av Tingstäde träsk eller i grottor, en skrotad DC 3:a eller L 35 Draken (Eklund 2004 s. 187).

För ungdomarna gäller ofta ständigt nya platser som erbjuder antingen en ungdomskultur eller ett återkommande evenemang. Dessutom ökar med teknikens framsteg kravet på att resan upplevs virtuellt genom fotografering; ögonblickets autentiska känsla räcker inte. Den förvandlas snabbt till en viral, kollektiv upplevelse. Man ser upplevelsens värde inte som något som ligger i upplevelsen utan i den som upplever den. Den moderna digitala tekniken förstärker denna process (Lexhagen 2009 s. 8–11).

STF:s årsskrifter anger att föreningens svar på postmodernismen är dels en satsning på ekoturism, dels ett återupprättande av det självpåtagna ansvaret att presentera Sverige för så många som möjligt. Målgruppen är smal men består till stor del av skolungdomar, nysvenskar och invandrare, för vilka man ordnar kollektiva möten och projekt. Föreningen har således dels bevarat sin ideologiska prägel av individualism och moral, dels fortsatt vara i opposition mot de rådande normerna i samhället. Det senare har förmodligen inte varit målsättningen, snarare en effekt av det förstnämnda målet (STF:s årsskrifter 2010–2015).

Man kan likna STF:s utveckling vid Jacques Derridas tankar när han beskriver spelet mellan det förgångna och framtiden, mellan historien och dess tolkning. Kommunikation ser han som en rörelse där begreppens innebörd sprids och överförs, men den grundläggande betydelsen upphävs inte (Derrida 1971). Det förgångna är för alltid förlorat och i minnet förvanskas det. Kvarlevor, reella eller som tolkningar, möjliggör uppfattningen av en rörelse utsträckt i tid,

inte i minnet. Vi kan i dag bara ta till oss dessa uppfattningar och söka idéer och tankar för hur vi själva ser på utvecklingen. För det är i denna rörelse som verkligheten finns och utvecklas.

STF:s årsskrifter, som inte längre ges ut i analog form, ger oss sådana kvarlevor. Kopplingen till Nietzsches övermänniskoideal försvagas men lever kvar som en vilja till att inte bli en del av huvudfåran. Individualismen är och förblir STF:s signum tillsammans med viljan att upplysa människor om Sverige. Detta har man lyckats med såtillvida att den gamla målsättningen »Känn ditt land» fortfarande är aktuell, då formulerad som att arbeta för spridandet av kännedom om land och folk (Stadgar för Svenska Turistföreningen, STF 1891 s. 156). Målgruppen har emellertid ändrats från mer eller mindre aristokratiska herrar till medvetna ungdomar och invandrare.

Litteratur

Améen, Louis, 1889: Om bergsklättring. I: STF:s Årsskrift. S. 52–63.

Andolf, Göran, 1989: Turismen i historien. I: Längtan till landet annorlunda. Om turism i historia och nutid. Hedemora. S. 50–85.

Anrick, Calla, 1964: Herrarna på Turistföreningen. Stockholm.

Beskow, John, 1900: Turistlif i kanot. I: STF:s Årsskrift. S. 191–207.

Braunerhielm, Lotta, 2006: Plats för kulturarv och turism. Grythyttan: en fallstudie av upplevelser, värderingar och intressen. Akademisk avhandling. Karlstads Universitet.

Broberg, Gunnar & Johannisson, Karin, 1986: Styr som örnen din färd över fjällen. I: STF:s Årsskrift. S. 56–79.

Corbin, Alain, 1988: Le territoire du vide: l'Occident et le désir du rivage (1750–1840). Paris.

Derrida, Jacques, 1971: Une communication. Anförande vid *Congrès international des Sociétés de philosophie de langue.* Återgivet och översatt i Marc-Wogau, Konrad, Bergström, Lars & Carlshamre, Staffan: Signatur händelse kontext. Stockholm (2000). S. 111–139.

D.R., 1892: Hvilkendera tillhör priset? I: STF:s Årsskrift. S. 51–58.

Eklund, Petter, 2004: Framtidens vandrarhem. I: STF:s Årsskrift. S. 186–199.

Eskilsson, Lena, 1966a: Manlighet i det nordliga rummet. I: Kulturella Perspektiv 1 s. 3–12.

Eskilsson, Lena, 1996b; Från den vetenskapliga vetenskapsmannen till den cyklande husmodern. I: Historisk Tidskrift 1996:2. S. 257–282.

Gråbacke, Carina, 2008: När folket tog semester. Studier av Reso 1937–1977. Lund.

Johannisson, Karin, 1984: Det sköna i det vilda. I: Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna. Red. Tore Frängsmyr. Stockholm. S. 15–81.

Järnfeldt-Carlsson, Marta, 1988: Landskap, Jaktvillor & Kurhotell. Akademisk avhandling Umeå Universitet.

Karlsson, Sven-Erik, 1994: Natur och kultur som turistiska produkter. Göteborg.

Kelmeling, Sture, 1985: RESO-minnen. Stockholm.

Kjellman, Hilding (H.K.), 1917: Abisko Turiststation i sin nya gestalt. I: STF:s Årsskrift. S. 338.
Lampa, Sven, 1912: Om svensk bygdeforskning. I: STF:s Årsskrift. S. 41–52.
Lexhagen, Maria, 2009: E-marketing and customer perceived value in travel and tourism. Östersund.
von Linné, Carl, 1735: Systema naturae. Leiden.
Lundgren, John, 1897: Om fiske på turistfärder. I: STF:s Årsskrift. S. 285–294.
Lundin, Per, 2015: Coping with Cars, Families, and Foreigners: Swedish Postwar Tourism. I: The Making of European Consumption: Facing the American Challenge. Red. Per Lundin & Thomas Kaiserfeld. S. 200–228.
Lundquist, Gösta, 1934: Vägen, bilen och landskapet. I: STF:s Årsskrift. S. 354–372.
Lundquist, Gösta, 1936: Tvåhundra vandrarhem. I: STF:s Årsskrift. S. 246–272.
Manker, Ernst, 1977: Förord. I: Till Fjälls. Svenska Fjällklubbens Årsbok.
Meinander, Henrik, 1994: Towards a bourgeois manhood. Boys' physical education in Nordic secondary schools, 1880–1940. Helsinki.
Millgårdh, Oscar, 1929: Åre för 50 år sedan. I: Jämten. S. 189–198.
Myrdal, Alva & Myrdal, Gunnar, 1934: Kris i befolkningsfrågan. Stockholm.
Nilsson, Per Åke, 1995: Från gengas till charterflyg på 20 år. I: Michael Ahlgren m.fl.: Högertrafik och massturism. Mitthögskolan: Institutionen för Turismvetenskap Rapport 1995:1. Östersund. S. 2–17.
Nilsson, Per Åke, 2010: Fjällturismens historia. En studie av utvecklingen i Åredalen. 4 uppl. Östersund.
Norges Turismeforenings stadgar. 1868. Kristiania.
Orre, Torsten, 1949: Med sportstugan på släp. Om långfärder och friluftsliv med husvagn. I: STF:s Årsskrift. S. 322–338.
Orstadius, Axel Jr, 1895: Rika fiskevatten. I: STF:s Årsskrift. S. 96–114.
Ottosson, Mats, 2010: Smakfullt i Vadstena. I: STF:s Årsskrift. S. 69–78.
Ottosson, Mats, 2011: Så reser vi i framtiden. I: STF:s Årsskrift. S. 185–187
Ousby, Ian, 1990: The Englishman's England. Taste, Travel and the Rise of Tourism. Cambridge.
Pettersson, Sven »Plex», 1952: Utförsåkning i fjällen. I: Till Fjälls. Svenska Fjällklubbens Årsbok. S. 64–65.
von Post, Lennart, 1936: Landskapet Dalsland. En naturhistorisk rundfärd. I: STF:s Årsskrift. S. 17–52.
Reutersvärd, Björn, 1986: Byggnadsutformning och miljö i Åre samhälle. Åre.
Rosén, Gustav, 1937: Väg och bygd i Västerbotten. I: STF:s Årsskrift. S. 176–187.
Rousseau, Jean Jacques, 1762: Du contrat social, ou, Principes du droit politique. Amsterdam.
Sehlin, Halvar, 1988: Känn ditt land: STF:s roll i den svenska turismens historia. Stockholm.
Selander, Sten, 1944: Uti vår hage. I: STF:s Årsskrift. S. 244–269.
Sillanpää, Pia, 2002: The Scandinavian Sporting Tour. A case study in geographical imagology. Östersund.
Sjögren, Otto, 1938: Förord. I: Till Fjälls. Svenska Fjällklubbens Årsbok.
Stadgar för Svenska Turistföreningen, STF 1891, s. 156.
Svensk, Göran, 2003: Framtidens unga resenärer. STF:s Årsskrift. S. 176–183.
Tamas, Gellert & Kronholm, Susanne, 2004: Storstad på vintern. I: STF:s Årsskrift. S. 40–49.

Tottie, Ann-Marie, 1977: I fjällturismens barndom. B-uppsats. Stockholms Universitet.
Veblen, Thorstein, 1899: The Theory of the Leisure Class. New York & London.
Walton, John, 2000: The British seaside. Holidays and resorts in the twentieth century. Manchester. Widén, Torbjörn, 2003: Förord. I: STF:s Årsskrift. S. 6–7.

Turism, professionalisering och identitet – guideföreningarnas roll

Lars Kvarnström

Ett centralt begrepp inom turismforskning är identitet. Vem vi är eller hur vi uppfattas är viktigt på en arena där upplevelser saluförs och konsumeras. Det styr – utöver basala förutsättningar som exempelvis ekonomiska resurser liksom vad som är faktiskt möjligt i ett turistiskt sammanhang – varför vi väljer att besöka vissa destinationer och inte andra och varför vi föredrar vissa attraktioner framför andra på platsen.

Inom turismforskning är sådana samband mellan identitet och identifikation viktiga markörer. Identitetsskapande har i sig varit en självklar ingrediens i turismens utveckling över tid liksom i vår förståelse av densamma (se t.ex. Kvarnström 2013 s. 99 ff.). Josefina Syssner har i en översikt diskuterat identitet och turism, med utgångspunkt i resenären och besökaren. Hon konstaterar att

> turismens identitet kan här vara nära förbunden med de förutsättningar turisten har, och den kan också ha konsekvenser för hur upplevelser, service och utbud tolkas (Syssner 2011 s. 57).

Turismens betydelse för konstruktionen av identiteter var grundläggande för adelns bildningsresor, som kallades Grand Tours, liksom bildandet av olika turistföreningar runt om i Europa under senare delen av 1800-talet, en trend som kan sammankopplas med framväxten av ett modernt samhälle. Devisen »Känn ditt land» som Svenska Turistföreningen (STF) lanserade var ett tydligt uttryck för detta (Kvarnström 2013 s. 102). Identitetskonstruktionen uttrycks tydligt i STF:s årsböcker, som exempelvis i 1945 års jubileumsutgåva när Gustaf Näsström förklarade föreningens syfte:

> Den skall bibringa svenska folket kunskap om sitt land och den skall lära detta folk att göra sin fritid till en upptäcktsfärd genom bygder och kulturepoker för att till sist låta det sedda och upplevda samla till en helhetsbild, som ger en djup och förtrolig klang åt begreppet svenskhet (Näsström 1945 s. 11).

I en senare jubileumsskrift hävdade samme Näsström:

> Vad som för 75 år sedan var tillgängligt endast för ett välsituerat fåtal är nu alle mans möjlighet. En från början akademiskt betonad verksamhet har vidgat sig till att bli en folkrörelse, särskilt sedan den nya semesterlagen öppnat tre fritidsveckor för alla löntagare. Hela svenska folket har således fått chansen att i anda och handling betjäna STF:s ofta upprepade motto: Känn ditt land! (Näsström 1960 s. 39 f.).

I denna studie fokuseras dock på en annan aspekt av identitetsbildning inom turism, alltså inte på hur resenären och besökaren identifierar platsen och därmed

träffar sina val och inte heller på hur de lokala aktörerna i form av offentliga och privata marknadsförare, museer, resebolag m.fl. strävar att saluföra platsen, till skillnad från Syssner som fokuserar på just resenären och besökaren. I stället läggs här fokus på hur en specifik typ av aktör, eller om man så vill operatör, i ett turistiskt perspektiv försöker konstruera en egen identitet i just ett turistiskt sammanhang.

Studien har ett tydligt professionsteoretiskt perspektiv. Den här studerade aktören är den organiserade guiden, dvs. den guide som ingår i ett organiserat sammanhang där frågan om vilka som kan betraktas som ett vi eller ett dom, skulle kunna diskuteras utifrån Zygmunt Baumans klassiska distinktion i arbetet »Att tänka sociologiskt». Identiteten, i det här fallet en kollektiv sådan, konstrueras socialt utifrån mötet med »de andra». Bauman menar dessutom att om något »dom» inte existerar så uppfinns det av just identitetsskäl. Den kollektiva identiteten blir på så vis utgångspunkten för hur omvärlden uppfattas och vilken handlingsberedskap kollektivet ska ha. Hur kollektivet definierar sig självt, liksom hur omvärlden identifierar samma kollektiv blir alltså viktigt. Ett annat sätt att uttrycka detta är att tala om subjektiv och tillskriven identitet (Bauman 1990 s. 53–55; se även Kvarnström 2001 s. 134–135).

I denna studie är det de organiserade guidernas identitetsbyggande som står i centrum i ett samband med professionalisering. Att guider skulle erkännas som en särskild profession var och är inte självklart. Inom traditionell professionsforskning hänvisas t.ex. till etablerat kunskapsmonopol, liksom till någon form av statlig legitimering. Läkaryrket brukar anges som ett typexempel här (se exempelvis Torstendahl 1989 s. 23 ff.). För de organiserade guiderna har vägen till professionalisering varit svår. Monopolet finns inte – många tävlar om utrymmet och vill berätta om det förflutna. Och någon statlig sanktionering av guider som särskild profession, oavsett utbildning, föreligger inte i Sverige.

Huvudfrågan här är vilken särskild identitet som skapas – inte nödvändigtvis utifrån platsens betydelse utan utifrån det turistiska arbetet i sig i ett professionaliseringssammanhang. På vilka platser och destinationer guiderna verkar är i denna studie alltså ointressant. Det kan således handla om London, Paris, Stockholm, Vadstena, Linköping eller någon annan turistdestination. Det är guidernas eventuella kollektiva identitet som problematiseras. Ett »vi» utgörs av de organiserade guiderna. Vilka »dom» är beror givetvis på vilka dessa organiserade guider möter. Det kan vara alltifrån skolklasser från orten till inresande besökare. »Dom andra» handlar också om eventuellt konkurrerande aktörer/operatörer.

Guiderna organiserar sig – en utgångspunkt

Följande resonemang utgår från en studie av guideföreningar i Sverige, både lokala och nationellt. En del av dessa är fortfarande aktiva, andra har lagt ner sin verksamhet. De här undersökta lokala föreningarna utgörs av Linköpings guideklubb, Norrköpings auktoriserade guideförening (NAG), Vadstena guide-

förening, Stockholms auktoriserade guider (FSAG), Karlsborgs guideförening och Götene guideklubb. Dessutom har den svenska nationella guideföreningens, Sveriges Guideförbund (SveGuide), material genomgåtts. En del av materialet finns arkiverat i föreningsarkiv, annat finns i privat ägo (och är därmed oftast osorterat) eller har tillgängliggjorts digitalt. Material från motsvarande nordiska, europeiska och internationella organisationer ingår dessutom i studien. Nämnda studie finansierades av Riksantikvarieämbetet (Riksantikvarieämbetet 2016).

Lokala guideföreningar har funnits länge i Sverige, bland annat i Göteborg (grundad 1946), Stockholm (1953) och Norrköping (1975). Liknande föreningar bildades exempelvis också i Jönköping 1962 och i Umeå 1973. Sedan tidigt 1970-tal fanns också ett nordiskt guidesamarbete i form av Inter-Nordic Guide Club.

En viktig brytpunkt utgörs av året 1983. Det var då den nationella organisationen Sveriges Guideförbund bildades. Att det skedde just då var ingen tillfällighet. Det var ett svar på den massturism som inletts och möjliggjorts tidigare. Redan i slutet av mellankrigstiden hade behovet av semester uppmärksammats och semesterlagar beslutats i Europa. Det gällde bland annat i Sverige, Frankrike och Storbritannien (se exempelvis Spode 2004 s. 144 f.; Gråbacke 2008 s. 23 ff.). Under efterkrigstiden startades också de första charterresorna från Sverige, då till Mallorca. Året var 1952. Massturismen var alltså i antågande, både nationellt och internationellt, något som befordrades av utökad rätt till semester. Det turistiska fältet, dvs. den mångfald av aktörer som på något sätt verkar inom området (hit hör resebolag, flygbolag, hotell, restauranger, turistorganisationer och många fler) utvidgades under det sena 1900-talet. Resenärerna blev allt fler liksom antalet aktörer i en alltmer globaliserad värld.

Bildandet av en rikstäckande organisation för guider låg därför rätt i tiden. Att det inte var en isolerad svensk företeelse visas av att det senare bildades en europeisk motsvarighet (European Federation of Tourist Guide Associations, FEG) och en global organisation (World Federation of Tourist Guide Associations, WFTGA) 1986, för de organiserade guiderna. Den svenska organisationen växte snabbt under en tioårsperiod och kom som mest att omfatta närmare 40 lokala föreningar och drygt 1600 medlemmar vid mitten av 1990-talet (SveGuide nr 17 1993). En del av de här undersökta föreningarna är eller har varit medlemmar i Sveriges Guideförbund, andra har aldrig varit det. De organisatoriska sambanden med de europeiska och internationella motsvarigheterna har heller inte varit självklara för SveGuide över tid, men det spelar i detta sammanhang mindre roll. Att medlemskapet i det svenska förbundet har minskat över tid, är heller inte något som behandlas särskilt här.

Vem är egentligen vi? – en organisationsbestämd definition

För den organiserade guiderörelsen lokalt, nationellt och internationellt var det redan från början viktigt att beskriva vilka de var och på vilka sätt de skiljde sig

från andra aktörer på fältet, dvs. att försöka identifiera ett »vi» mot ett »dom». Rätten att guida har oftast inte, i alla fall i Sverige, varit statligt reglerad utan har hela tiden varit en stridsfråga om identitet och identifikation.

Globalt har världsorganisationen etablerat en särskild definition av vad en guide är, gör och förväntas göra. Definitionen kan samtidigt ses som grunden för ett identitetsskapande ur professionaliseringsynpunkt:

> A person who guides visitors in the language of their choice and interprets the cultural and natural heritage of an area which a person normally possesses an area-specific qualification usually issued and/or recognized by the appropriate authority (WFTGA).

Inom det internationella turismforskningsfältet betonas likaledes guidens roll som informationsgivare, kunskapsförmedlare och vägvisare till den turistiska upplevelsen, visavi andra aktörer på det turistiska fältet (Reisinger & Steiner 2008 s. 482 f.). Ett liknande uttryck för samma identitet har konsekvent hävdats inom Sveriges Guideförbund. Något av en programförklaring uttrycktes i medlemstidningen:

> Vi är ett förbund med välutbildade guider, personer som valts ut för sin lämplighet att ta hand om svenska och utländska besökare. Vi har mycket goda kunskaper i samhälle, historia och sevärdheter, vi har språkkunskaper, c:a 30 språk mellan oss. Vi är roliga, trevliga och vi älskar vårt yrke, vilket gör att vi är fantastiska ambassadörer för vårt land (SveGuiden nr 44, 2007).

Yrkesstoltheten är tydlig och ett fundament i identitetskonstruktionen (se även Bryon 2012 s. 40 f.). Detsamma gäller hur »de andra», dvs. de som inte tillhör organisationen och därmed inte professionen, utdefinieras. Internationellt görs en tydlig distinktion gentemot »tour managers» (WFTGA), alltså de som i Sverige skulle kunna benämnas som reseledare, dvs. en aktör med andra typer av förmågor än de som en guide borde ha. Distinktionen mellan guide och reseledare var länge också en stridsfråga inom den svenska guiderörelsen (SveGuiden nr 16, 1992). Betydelsen av denna konflikt var dock uppenbarligen inte avgörande, då en av SveGuides ursprungliga medlemmar utgjordes av Jönköpings guide- och reseledarförening, vilket torde tona ner denna eventuella konkurrerande definition. Åtminstone i Sverige var därför denna distinktion inte avgörande. »De andra» utgjordes därför, i ett professionaliserings- och identitetssammanhang, ytterst av andra konkurrerande aktörer. De som utförde guideuppdrag – oavsett hur de finansierades – utanför detta organiserade sammanhang, var just »de andra».

En annan sådan demarkationslinje gällde även länge mot andra guider som enligt föreningen inte klassificeras som just guider i denna mening. Det rörde främst dem som guidade i naturmiljöer. Detta var viktigt internt, då det gällde att definiera vem som var »vi» respektive »dom». Det dröjde till tidigt 1990-tal innan naturguider accepterades som medlemmar i den organiserade guiderörelsen (SveGuiden nr 12 1990 och nr 13 1991, och exempelvis Linköpings guideklubbs styrelseprotokoll A:2, 7/12 1989, 3/12 1991 och 19/3 1992). Samma relation gällde länge även dem som klassificerades som s.k. kyrko- och industriguider.

Internt benämndes medlemmarna olika. Enligt stadgarna för Sveriges Guideförbund skiljdes mellan auktoriserade guider och andra medlemskategorier. Dessa var naturguider, objektguider, reseledare samt övriga guider där även s.k. passiva medlemmar, alltså inte längre praktiserande guider, inkorporerades (se exempelvis SveGuiden nr 44 2007). Epitetet »passiv medlem» liknar det som ibland kallas »hedersmedlem», med den skillnaden att hedersmedlemskapet tilldelades guider som gjort långvariga insatser för respektive förening (se exempelvis Vadstena guideförening, verksamhetsberättelse 2010). Hedersmedlemskapet fanns även i föreningarna i Karlsborg och Norrköping (Guideföreningen Karlsborg stadgar, odaterade; NAG:s styrelseberättelser 1988).

Vem har rätt att guida?

I ett professionaliseringsperspektiv är fältet minerat. Antalet aktörer är stort – inte minst i Stockholm och Göteborg, där kryssningsturismen under lång tid varit omfattande. Det har aldrig varit självklart att existerande guideföreningar skulle få guideuppdragen. Att kryssningsbolagen anlitat egna guider har i stället varit vanligt. Om guidning kunde genomföras till ett billigare pris var det givetvis fördelaktigt för kryssningsbolagen. Berörda guideföreningar har kritiserat detta som illojal konkurrens (NAG mailkorrespondens 2007–2009; se även FSAG 1996-07-27). Har konkurrenterna kunskaperna? Och vem tjänar på konkurrensen från andra aktörer? Detta var frågor som de organiserade guiderna reste.

Vem har ytterst rätten att guida? Här handlar det om både ekonomi och kompetens. Från de organiserade guidernas sida betonades givetvis att de hade den utbildning och kompetens som därpå följer. Ett led i Sveriges Guideförbunds strävan till professionalisering har varit just utbildning, med examination och auktorisation som kvitto på att en internt legitimerad guide uppfyllt organisationens krav. Samtidigt handlade det självfallet om tillgängliga arbetstillfällen, dvs. om försörjningsmöjlighet, även om yrkesutövandet långt ifrån är något man ekonomiskt kan livnära sig på. Att vara guide har i Sverige ansetts vara en oftast dåligt betald bisyssla. Detta framhålls av exempelvis ordföranden i Linköpings guideklubb Eva Lindgren (intervju 2015). Vid förbundets bildande hävdade ordföranden, och en av förbundets veteraner, Sara Claesson att

> genom att standardisera en minimiutbildning och att få turistnäringen att ställa krav på dels att guiderna skall vara auktoriserade, dels på hur auktorisationen skall vara utformad, vill vi att i framtiden en Sverigeguide skall vara liktydigt med en auktoriserad lokalguide i Sverige – ett varumärke (SveGuiden nr 1/85).

Redan från början strävade alltså de organiserade guiderna att sätta ner foten. Det är vi som kan det här – ingen annan. När andra typer av aktörer (kryssningsbolag och andra icke organiserade regionala och lokala guider) i massturismens tidevarv uppträdde, blev diskussionen om vem som har rätten att guida allt tydligare. När det gäller andra aktörer kan det gälla alltifrån det som kallades för »taxiguidning» (dvs. att specialanlitade taxichaufförer genomförde någon form av guid-

ning för resenären) i Stockholm till att andra aktörer bandade guidningar för att sedan genomföra dem själva, som hade skett ibland annat i Norrköping (SveGuiden nr 36, 2002, NAG 1989-01-12), eller att guideupplägget gjordes av föreningen för att sedan övertas av en annan aktör, vilket skedde i Karlsborg vid mitten av 1990-talet. Den existerande guideföreningen där ansåg sig ha gjort guideupplägget, men fästningsbolaget tog senare över. För föreningen i Karlsborg innebar det att guideföreningen lades ner (Guideföreningen Karlsborg korrespondens 22/6 1993 och 1996 1:2). Begrepp som »svartguider» och »piratguider» är vanligt förekommande gentemot sådana konkurrenter. Redan i andra numret av medlemstidningen förklarades att den nationella föreningen

> slår vakt om guidernas yrkesstatus, ordnar former för förbud mot piratguidning, inspelningar av guidning i buss och att chaufförer både kör buss och guidar samtidigt (SveGuiden nr 2, 1986).

Över tid har denna konkurrens från andra aktörer på fältet varit ett stort problem för guideföreningarna både i Sverige och utomlands (SveGuiden nr 5 1986 och nr 13 1991). De organiserade guidernas kamp mot konkurrenter liksom strävan efter att få sin auktorisation legitim är tydliga uttryck för en professionaliseringsstrategi. Föreningarna ville ha ett kunskapsmonopol och därmed utestänga andra, enligt en klassiskt professionell closurestrategi, dvs. begränsa och kontrollera tillträdet till verksamheten och därmed också utestänga dem som inte ansågs uppfylla organisationens kriterier (Torstendahl 1989 s. 23 ff.). Över tid har dock strävandena till auktorisation/legitimering och utestängning av andra aktörer visat sig svåra – inte minst av ekonomiska skäl. Att anlita andra guider än de inom SveGuide organiserade har många gånger visat sig vara billigare och därför ekonomiskt attraktivt för en uppdragsgivare. Detta var någonting som skedde i exempelvis Västerås, där föreningen utkonkurrerades av kommunen (SveGuiden nr 44, 2007).

Oavsett om det rör sig om andra aktörer som anlitats från kryssningsbolag eller andra lokala konkurrenter, mer eller mindre som legala eller som »pirater» (enligt SveGuides terminologi), utgör detta en gränsdragningsstrid där frågan om ett »vi» kontra ett »dom» är avgörande för strävanden till professionalisering.

Den sociala aspekten

När föreningen i Götene lades ner i början av 2000 skrev en av dess tidigare ledande medlemmar:

> När vi nu lämnar SveGuide anser jag att vi inte längre är någon guidande förening, utan en intresseförening för natur och kultur […] Jag hoppas dock att alla som guidar gör detta för glädje, inte för pengarna enbart (Götene guideklubb E:2003-09-08).

Kärleken till arbetet betonas här tydligt. Vid sidan av strävanden till professionalisering har det sociala samspelet mellan föreningarnas medlemmar alltid spelat en stor roll.

Betydelsen av att tillhöra någonting i ett socialt sammanhang kan inte underskattas. På så vis skapades genom organiseringen ett »vi» gentemot ett »dom». Sammanhållning och gemenskap har varit centrala för de organiserade guiderna över tid. För att stärka tillhörigheten till gruppen fanns en rad aktiviteter. Behovet av sammanhållning och trivsel påpekas hela tiden. Aktiviteter som »lillejul» i Norrköping och »gammeljul» i Vadstena har varit viktiga för den sociala sammanhållningen (se t.ex. Vadstena guideförening, styrelseprotokoll 2005-01-20; NSAG 1991-10-14). Försäljning av exempelvis glögg vid dessa tillfällen innebar därutöver viktiga extra inkomster för berörda föreningar. De återkommande studiebesöken, i sig av fortbildningsskäl, har likaledes fungerat stärkande socialt. I Linköping handlade det om besök i katolska kyrkan, museet m.fl. besöksmål och i Norrköping utflykter till Vikbolandet och Odal (se exempelvis Linköpings guideklubbs verksamhetsberättelse 1998; NSAG 1991-04-12). Det var då som guiderna, oavsett skilda uppdrag, träffades utöver föreningsmötena.

Ambitionerna att skapa en gemenskap har varit minst lika viktiga inom den internationella guiderörelsen. Rapporter från både den nordiska föreningen IGC (Inter Nordic Guide Club), som sedan 1974 genomfört årliga möten, och WFTGA:s möten handlar mycket om olika studiebesök, middagar m.m. och mindre om de eventuella sakfrågor som har diskuterats i samband med dessa möten (se exempelvis valfritt nummer av IGCnytt). Även rapporterna från årsmötena inom Sveriges Guideförbund domineras av dessa sociala aspekter av verksamheten. Ibland kunde de sociala aspekterna göras mycket explicita, som när Vadstena guideförening redan i sina stadgar från 1985 förklarade att föreningen ska »verka för god sammanhållning och trivsel bland medlemmarna» (Vadstena guideförening 1985). Den sociala betydelsen för verksamheten var i Vadstena rent programmatisk men är ett genomgående drag i alla här undersökta föreningar – oavsett hur tydligt detta uttrycks.

Ambitionerna att manifestera ett gemensamt »vi» mot omvärlden har varit försöken till att konstruera en särskild guidedräkt, som givetvis bara kunde bäras av guideförbundets auktoriserade medlemmar. Dessa försök att skapa en nationell klädedräkt var ett annat uttryck för identitetskonstruktionen. En sådan togs också fram (SveGuiden nr 22 1995), även om den aldrig fått nationellt genomslag. I stället har olika mer lokalt förankrade guidedräkter förekommit. Redan 1984 diskuterades denna fråga i Norrköping (NAG 1984-10-30). Uniformering av olika slag har i forskningen hitintills mestadels setts som en symbol för maskulin identitet (se t.ex. Kvarnström 1998 s. 185–190). Att det identitetsskapande uttrycket för gemenskapen bland de organiserade guiderna manifesterat i en särskild uniform blev just kvinnlig berodde säkerligen på att de flesta av guiderna var just kvinnor. Kvinnor dominerade både medlemsmässigt och hade de flesta ledningsfunktionerna inom guideförbundet över tid. Många guidearbeten utförs visserligen av sommarjobbande ungdomar, men normalt har medlemskärnan i guideorganisationerna utgjorts av förhållandevis äldre personer – inte minst som bisyssla. Om en idealtyp i Max Webers anda skulle konstrueras utifrån detta, torde en organiserad guide i Sverige vara en något äldre kvinna med tidigare yrkeserfarenhet från någon form av lärandearbete.

Ett särskilt, av organisationen utfärdat, certifikat har varit ett annat uttryck för skapandet av ett »vi». Genom bärandet av detta manifesterades tillhörigheten till gemenskapen. Ett sådant id-kort sågs också som viktigt för att höja yrkets status. Att alltid ha med detta certifikat var alltså en viktig symbol för denna ambition (SveGuiden nr 30 1999).

En annan viktig faktor utgörs av de etiska aspekterna av verksamheten. Att guida rätt är och har givetvis varit en självklarhet och finns reglerat internationellt inom WFTGA. I denna yrkeskodex betonas bland annat att en guide ska ge professionell service, bemöta sina kunder på ett bra sätt och vara hängiven sitt arbete (WFTGA). I det svenska guideförbundets etiska regler poängteras kunskaper och språk, rätt klädsel, punktlighet och uppvisande av korrekt legitimation. En guide ska vidare förväntas ge en »mångsidig, saklig och objektiv framställning». De övriga punkterna i de etiska reglerna för SveGuide gällde lojalitet mot uppdragsgivaren, främjande av turismnäringen samt personligt ansvar. Att guiden skulle ha korrekt och passande klädsel ingick i dessa regler (SveGuide, 2015-06-22, SveGuides etiska regler). Det finns alltså en stark korrespondens mellan internationell, nationell och lokal svensk nivå. I föreningar som exempelvis den i Stockholm betonades detta särskilt (FSAG april 1986). De etiska reglerna fick stort genomslag inom den svenska guiderörelsen.

När det gäller etiska överväganden fanns även interna problem som behövde hanteras. Att inte sinsemellan konkurrera med underbudstariffer, dvs. att konkurrera med andra organiserade guider, ingick i denna etik. Att inte »göra» jobbet på rätt sätt enligt föreningens föreskrifter var ett annat möjligt etiskt problem. Att inte heller svara upp mot en uppdragsgivares önskemål var ett tredje etiskt dilemma, då det inte handlade om konstruktionen av ett »vi» kontra ett »dom» utan om en motsats inom vi-gruppen i sig, då organisationens status stod på spel. I den stora Stockholmsföreningen fanns ett särskilt s.k. förtroenderåd som hanterade sådana interna konflikter (FSAG 1989, 1995–2001). Sammantaget var sådana interna problem hot mot den gemensamma identiteten, av sociala och etiska skäl. Att medlemmar på olika sätt konkurrerade med varandra undergrävde givetvis kollegialiteten och därmed konstruktionen och upprätthållandet av en gemensam kollektiv identitet.

Turism – professionalisering – identitet: en sammanfattande diskussion om guiderörelsen

I ett turismhistoriskt perspektiv spelar inte bara strukturerna utan också aktörerna en stor roll. Här har fokus lagts på en specifik aktör, dvs. de guider som kommit att organiseras i olika guideföreningar i Sverige och då främst i Sveriges Guideförbund. Tidsmässigt lades fokus på utvecklingen sedan Sveriges Guideförbund bildats 1983. Framställningen har alltså en tydlig modernhistorisk karaktär och är i ett turistiskt sammanhang kopplad till den massturistiska eran, alltså en period där olika turistiska aktiviteter blivit en del av det moderna/postmoderna samhället och hur vi kan förstå det.

Studien visar hur de organiserade guiderna i Sverige försökt skapa sig ett utrymme inom det turistiska fält som vidgades mycket under sent 1900-tal. Genom utvidgad semesterledighet och bättre ekonomiska villkor har allt fler deltagit på det turistiska fältet, som värdar, besökare eller operatörer – lokalt, nationellt och internationellt.

För de organiserade guiderna gällde det att visa sig kompetenta och professionella. Det gällde att kunna visa sig vara användbara på en marknad där många andra aktörer fanns. Motkrafterna var många. Någon statlig legitimering, auktorisation, medgavs inte i Sverige. I stället för ett traditionellt kunskapsmonopol var antalet tänkbara aktörer obegränsat. Marknadskrafterna var starka, samtidigt som de som de organiserade guiderna ansåg vara mindre »seriösa» aktörer kunde etablera sig på området och därmed utgöra ett hot mot kompetens och arbetstillfällen.

För det fält som försökte intas och som de organiserade guiderna ansåg sig ha rätten till, handlade det om flera saker. Att försöka hävda ett kunskapsmonopol var en sådan utmaning. De omfattande kunskapskraven och påföljande auktorisation, som Sveriges Guideförbund lanserat (se RAÄ-rapporten), var viktiga redskap i en pågående professionaliseringsprocess eller snarare i hur ett yrke försöker uppnå denna utan statligt stöd och i konkurrens med andra aktörer. Hitintills har framgången för dessa ambitioner varit ringa för de svenska guiderna.

En annan central slutsats gäller identitetskonstruktionens mer interna betydelse. Det är en sak hur identiteten manifesteras utåt, då den sker gentemot olika typer av »andra», här förstått som konkurrerande aktörer. Inåt har denna en annan funktion. Då handlar det om byggandet av gemenskaper. Viljan att berätta om den lokala miljön manifesteras tydligt. Viljan att tillhöra ett socialt sammanhang, där just berättandet i sig utgör utgångspunkten, är något annat som kan konstateras. Att leva upp till interna överenskommelser om uppträdandekoder m.m. är ytterligare en viktig aspekt. För de organiserade guiderna har detta uppenbarligen varit av stor vikt över tid.

Den organiserade guiden är, och har alltid varit, en viktig och given aktör i det turistiska sammanhanget. Det gäller inte bara visavi besökaren/resenären och inte heller bara nödvändigtvis visavi den lokala operatören, som kan vara alltifrån offentlig till privat. Den turistiska kontexten har betydelse för hur guiden själv definierar sig och det sammanhang hon eller han befinner sig i. På så vis blir utvecklingen av det turistiska fältet och synen på dess aktörer viktiga för att förstå hur identiteter har skapats och förändrats över tid i just ett sådant sammanhang.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Linköpings föreningsarkiv:
Linköpings guideklubb
Norrköpings auktoriserade guider, NAG (i privat ägo)

Skaraborgs föreningsarkiv:
Götene guideklubb
Guideföreningen Karlsborg
Stockholms auktoriserade guider, FSAG (i privat ägo)
Vadstena guideförening (i privat ägo)

Tryckta källor

IGC-nytt 1995–2015
SveGuiden 1983–2015

Digitala källor

Riksantikvarieämbetet 2016: Vetenskaplig slutrapport Guiderna och kulturarvssektorn – David Ludvigsson, Bodil Axelsson & Lars Kvarnström.
SveGuide, http://guidesofsweden.com, hämtad 2015-06-22
WFTGA, http://www.wftga.org/, hämtad 2015-04-27

Muntlig källa

Intervju med Eva Lindgren 2015-05-13

Litteratur

Andersson Cederholm, Erika, 1999: Det extraordinäras lockelser – luffarturistens bilder och upplevelser. Lund.
Bauman, Zygmunt, 1990: Att tänka sociologiskt. Göteborg.
Bryon, Jeromy, 2012: Tour guides as storytellers – from selling to sharing. I: Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism 12:1. S. 27–43.
Gråbacke, Carina, 2008: När folket tog semester – studier av Reso 1937–1977. Lund.
Kvarnström, Lars, 1998: Män i staten – stationskarlar och brevbärare i statens tjänst 1897–1937. Stockholm.
Kvarnström, Lars, 2001: Gustav Svenssons dilemma – några tentativa funderingar kring identitetsbegreppets teori och praktik. I: Det goda livet. Red. Per Månsson. Göteborg. S. 115–149.
Kvarnström, Lars, 2013: Turistföreningar som berättare. I: Det turistiska fältet och dess aktörer. Red. Josefina Syssner & Lars Kvarnström. Lund. S. 99–112.
Nässtrom, Gustaf, 1945: En sextioårsbukett. Introduktion till årsskriften 1945. I: STF:s årsbok. S. 11–16.
Nässtrom, Gustaf, 1960: Det svenska semesterlandet. I: STF:s Årsskrift. S. 17–47.
Reisinger, Yvette & Steiner, Carol, 2008: Reconceptualising interpretation. I: Current issues in tourism 9:6. S. 481–498.
Spode, Hasso, 2004: Fordism, Mass Tourism and the Third Reich: the »Strength through Joy» Seaside Resort as an Index Fossil. I: Journal of social history 38:1. S. 127–155.
Syssner, Josefina, 2011: Identitet. I: Perspektiv på turism och resande. Begrepp för en kritisk turismanalys. Red. Josefina Syssner. Lund. S. 57–76.
Torstendahl, Rolf, 1989: Professionalisering, stat och kunskapsbas. Förutsättningar för en teoribildning. I: Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund. Red. Staffan Selander. Lund. S. 23–36.

Estland – Sveriges första Mallorca på 1930-talet

Bad och kultur i intimaste förening

Torkel Jansson

1939 besöktes Estland av 13 000 finländare och ungefär 8 500 svenskar. 70 år senare reste nästan 2,5 millioner finländare och nära nog 200 000 svenskar till Estland. I dag mottar den estniska huvudstaden dagligen som mest 35 000 personer enbart från Finland.[1] Före Sovjets kollaps fanns det från mitten av 1960-talet bara en enda färja, M/S Georg Ots (uppkallad efter den kände estniske sångaren), som utgjorde finländares och svenskars enda vettiga förbindelse med Estland, men då lockade nog mer vodkan än havsvattnet, som det då knappast gick att bada i på grund av en i det närmaste obefintlig sovjetisk miljöpolitik.

De till 1990-talets början avspärrade hamnområdena i Tallinn är i dag helt översållade av diverse inköpscentra. Det är ju aldrig historikerns roll att sätta betyg på det förgångna utan att försöka förstå vad som tiderna igenom skett, men jag kan inte låta bli att fråga mig vem som var mest turist: dagens vodkajägare på båtar och i hamnen utan turisthandbok med sig eller 30-talets handboksläsande velocipedryttare, som helst borde klä sig spräckligt, så att stänken från de oftast oasfalterade vägarna inte syntes så mycket, och ha badutrustningen i kappsäcken.

Inledande reflektioner

Man kan ju inte tala om enbart en enda typ av turist och turism. Från vardagsspråket känner vi uttryck som »upplevelseturism», »kulturturism», »rekreationsturism», »massturism», »badturism» och liknande. Så var det också i äldre tider. Peregrinationerna var ju inga rena lustresor, och vad gäller resandet till

Denna artikel bygger i allt väsentligt på min mycket mer omfattande uppsats »Estland – Schwedens erstes Mallorca in den 1930er Jahren» i den av Karsten Brüggemann redigerade volymen Tourismus im Ostseeraum / Tourism in the Baltic Region. Lüneburg 2011 (Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, 20. Jahrgang). – Ett särskilt tack går till Michael Scholz som försåg min artikel med referenser.

[1] Beräknad enligt http://statistikaamet.wordpress.com/tag/turism (2011-09-12).

Baltikum under mellankrigstiden har jag funnit en lång rad av olikartad turism, som jag väl vid början av detta företag knappast hade förväntat mig. Jag har inte lekt med tanken att separera den svenska badturismen i Estland under den aktuella undersökningsperioden från övrigt nöjesresande, då en sådan inskränkning i högsta grad vore att göra våld på den så fascinerande helhetsbild som källorna förmedlar om det resande till Baltikum som blev möjligt efter första världskriget.

Resandets historisk-vetenskapliga bakgrund och de vidare sammanhangen

De efter första världskriget födda baltiska republikerna sökte sina identiteter i förhållande till sina grannar. Det behöver inte sägas att varken Sovjet eller Tyskland kom i fråga som alternativ (Loit 2006). Balttyska vetenskapsmän hade mycket litet positivt, om alls något, att säga om landets svenska tid, eftersom makthavarna då hade försökt inskränka baronernas, dvs. godsägarnas, roll; historiker med sympatier för den ryska närvaron i landet intog mycket likartade ståndpunkter.

När mot 1800-talets slut tendenser till russifiering av hela området och alla befolkningsgrupper började visa sig, hade väl esterna inget annat val än att förhärliga »den gamla goda svenska tiden» – och att i hög grad mytologisera den (Moora 1928 s. 61; Ščerbinskis 2003, 2011). En av de mest kända estniska historikerna var tillika prästman, Villem Reiman (1861–1917), som i sin »Estlands historia» (i sin helhet utgiven 1920) talar om »vana, hea rootsi aeg», den gamla goda svenska tiden, dvs. en förment god tid under en sjuhundraårig ofrihetsperiod. Denna så positiva bild förbands efter första världskriget med nära politiska och även ekonomiska förbindelser med Sverige, som uppfattades som mycket betydelsefulla. Därtill fanns estlandssvenskarna, som man sedan länge hade intresserat sig för i Sverige. Där borta, på andra sidan Östersjön, fanns det spännande saker av allehanda slag att upptäcka – och att besöka som turist!

I Sverige utgavs från 1922 till andra världskrigets utbrott »Svensk turisttidning. Organ för turistväsen och badortsliv» – en titel vars sista ord erinrade om strand- och gyttjebaden i Estland, som fick mycken positiv uppmärksamhet i alla de turisthandböcker och -broschyrer som gavs ut under mellankrigstiden. Man närde drömmen om »en föreningslänk mellan skandinaviska och baltiska intressen, mellan västerland och österland» – i åtskilliga sammanhang med Stockholm, »Nordens Konstantinopel», som naturligt centrum. Ekonomi, turism och sundhet gick verkligen hand i hand. Enligt den nämnda turisttidningens mening hörde i både ekonomiskt och kulturellt hänseende de baltiska länderna jämte Finland till »vår närmaste intressesfär», oavsett vad man tänkte företa sig. Men för allt detta vore ordentligt förbättrade och för-

billigade kommunikationer nödvändiga, som också skulle bidra till att Sverige komme att österifrån importera mycket fler och billigare produkter, under det att de dyrare svenska varorna bättre ägnade sig åt att exporteras till England. Business och turism hängde redan då nära samman! (Svensk turisttidning februari 1925, opag. [s. 31 f.] och 15/5 1925, opag. [s. 167–176]; Wilhelmi 2009.)

Vid denna tid uppstod en tilltagande ström av information om Sveriges östra grannländer. Statscheferna runt Östersjön började besöka varandra. 1928 utkom i Stockholm boken »Det nya Estland. Dess land, folk och kultur», i vilken kända ester och svenskar medverkade, däribland åtskilliga akademiker. Förordet var författat av Estlands chargé d'affaires i Stockholm, vilket gav hela företaget en närmast officiell prägel. Han hade året dessförinnan på den estniska lantdagen förfäktat uppfattningen att Sverige borde överta den ledande rollen i en sambaltisknordisk union, som komme att bestå av runt 30 millioner människor. Sådana idéer omfattades också av exempelvis den store, politiskt vänsterradikale Estlandsvännen Carl Lindhagen, då borgmästare i Stockholm, och till denna krets hörde även den radikale socialisten Hinke Bergegren, liksom den 1925 hädangångne Hjalmar Branting. Inte heller ärkebiskop Nathan Söderblom (den protestantiska ekumenikens fader) hade några som helst problem att samarbeta med dessa personer, och han, som var fostrad till ett liv i vardagen av bonddrängar och pigor hemma i Norrland och av liberalteologer vid Sorbonne, blev den som fick viga de nationella estniska och lettiska biskoparna till deras ämbeten.

»Det nya Estland» behandlade alla tänkbara sektorer i samhället, och förste hedersmedlem i Svensk-estniska föreningen, som så att säga stod fadder för turismen, var kronprins Gustav Adolf. Därmed var turismen en angelägenhet på statsnivå – starkare kunde den inte understödjas. Det gällde framför allt att stärka »kulturturismen». 1929 konstaterade den dåvarande estniske överbefälhavaren Johan Laidoner att »det verkliga Östersjöförbundet» skulle kunna komma till stånd tidigast under nästa generation (cit. efter Kuldkepp 2010 s. 71). I alla händelser förstod en general betydelsen av turism, som han måhända upplevde som en fredlig sammandrabbning (redan 1920 hade han ex officio tillåtit »pardans» för att få fart på finnar och svenskar på bad- och kurhusens tiljor). Nog kan den gode Laidoner ses som en representant för moderniteten.

»Det nya Estland» kom att bli den viktigaste förebilden för alla andra i denna undersökning genomgångna skrifter. I avsnittet »Land och folk» får läsaren lära sig att »flera kända antropologer i vår tid […] hänföra esterna jämte finnarna till Nordeuropas folkras, samma ras dit svenskar, norrmän, engelsmän, nordtyskar m.fl. höra.» Vad äldre forskning antagit om finnars och esters släktskap med mongolerna vore enbart nonsens. Esterna var »vänliga och trevliga, småväxta, [även om] damerna [ibland var] väl korpulenta och ofta med en överväldigande krigsmålning». Allt för mycket makeup

eller ej – vi hörde verkligen samman (Kents 1928 s. 31–34; Semesterfärden 1937 s. 195).

Också vad gäller Estlands förflutna kunde svenskarna känna sig hemma i landet. Först med tyskarnas ankomst, »esternas farligaste motståndare», tog de allvarliga problemen sin början (Moora 1928 s. 39–48). Det danska väldet, som hade börjat med en poetisk legend (Dannebrogs nedfall under slaget på Lindanäs 1216), fick alltså sin upplösning i krass prosa, när Estland 1346 såldes till Tyska orden (Munthe 1938 s. 38). De svenska läsarna hade redan 1928 i »Det nya Estland» fått lära sig att den svenska tiden i rättsligt, ekonomiskt och kulturellt hänseende vore att anse som en gyllene tid; inte ett ord nämndes om böndernas ställning, som då ständigt försämrades, på grund av den svenska statens begränsade möjligheter att tränga ned genom det verkligt maktägande balttyska skiktet, som skilde undersåtarna från statsmakten. Först mot slutet av svenska tiden lyckades det statsmakten att börja komma till rätta med detta förhållande, men då var det så dags. Därför heter det på detta ställe i »Det nya Estland» att allt utvecklades bakåt med ryssarnas annektion 1710, vilkas krigföring var »barbarisk», och med pestens utbrott samma år (Moora 1928 s. 48–53).

Enligt vissa förbättrades läget först i och med Alexander I:s liberala reformer i början på 1800-talet. De nyordningar som då genomfördes uppfattades som ett återupplivande av Karl XI:s godsreduktion vid 1600-talets slut, som var en viktig ingrediens i statens strävanden att stärka sin ställning (a.a. s. 53–56). I en resehandbok heter det att också agrarreformerna i Estland efter första världskriget, som gav en i hög grad proletariserad bondebefolkning jord att bruka, skulle ha haft sina föregångare i den av Karl XI igångsatta reduktionen. »Ryssarna förblevo såsom osmältbara bitar i [landets] mage som givit anledning till ständiga våndor, oroligheter, febersjuka och besvärliga nationella slitningar.» »Under det långa ryssväldet blev Tallinn en vanlig provinsstad, säte för hans ryska majestäts guvernörer» (Munthe 1938 s. 23 f.). Jag kan här inte fördjupa mig i balttyska uppfattningar, som alltså ofta kunde vara mycket kritiska till de estnisk-svenska förbindelserna.

Akademisk-vetenskaplig förbrödring

Efter att Gustav V hade besökt Estland producerades på det estniska statstryckeriet ett praktverk, »Eesti ja Rootsi 1929 Estland och Sverige», och här återfinner man tunga estniska och svenska politiker och vetenskapsmän. De båda ländernas samhörighet har i denna bok gjorts till program. Fort nog följer de mer eller mindre obligatoriska utfallen mot ryssarna, som föll in i landet och »så plötsligt» avbröt det svenska »förnyelsearbetet». Vissa var mer sansade, för viktigare än de gamla folktraditionerna vore »de under det svenska väldet genomförda reformerna på skilda områden», vilka under ryska ti-

den på 1700- och 1800-talet publicerades och fortsatte att gälla (Rei 1929 s. 11).

Det är intressant att se vilka som tillhörde Svensk-estniska föreningen, som sedan 1934 gav ut den populärvetenskapliga tidskriften »Svio-Estonica». Vid sidan av kronprinsen hörde till hedersledamöterna Vilhelm Lundström, grundaren av och ledande kraft i Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, och den svenske riksantikvarien Sigurd Curman. I styrelsen satt två från Sverige till Tartu kallade professorer, Per Wieselgren, berömd skandinavist, och Sten Karling, som gjorde sig känd som specialist på Narvas bebyggelsehistoria. När man ser tillbaka kunde författarna av resehandböcker luta sig mot en lång rad auktoriteter. Innehållet i tidskriften befinner sig stundom i gränslandet mellan vetenskapliga analyser och turistreklam. »Svio-Estonica» ville i själva verket nå en vidare läsekrets än den rent akademiska (Svio-Estonica 1935 s. 175–178).

Den på historievetenskaplig grund lanserade bilden av grann- och turistlandet Estland

De i »Svio-Estonica» publicerade uppsatserna utgjorde grunden för de under de följande åren utgivna resehandböckerna – och därmed framför allt för en kulturturism, som till dags dato söker en efterföljare som kan göra den rangen stridig. En svensk frågade sig 1938 i en resehandbok vilka typer av turister det egentligen fanns. Han delar in de resande i tre grupper. Den första utgörs av »dem, som hört talas om att Estland har härliga badstränder med sol och saltvatten, ungdom och fägring. Denna kategori hatar museer och sightseeing», annorlunda uttryckt en kategori som helst vill »bada, ligga och dåsa på en sandstrand […]. Möjligen spänstar den om kvällen upp sig till en svängom i kasinot» (Semester i Estland 1938 s. 58). Med tanke på alla de badanläggningar, strandhotell och -pensionat som tillkom under denna tid, som ofta benämndes med hänvisning till vår gemensamma historia – exempelvis Hotell Vasa, där varje rum hade havsutsikt, och där »den moderne vikingen» som for »österut» (Modern viking 1939) inte behövde betala någon dricks – måste man fråga sig om han inte med dessa formuleringar var ute i ogjort väder.

För den andra gruppen resenärer hyste, må man säga, författaren lite större sympati. Till den räknade han »reumatiker, giktbrutna och ischiasplågade m.fl.», som kunde söka upp och njuta av gyttjebad och liknande, då allt var så billigt i Estland. Och det var lera och inte sololja som var sista skriket.

Först i den tredje gruppen känner han igen den »verklige turisten, han som reser driven av en girig åstundan att se något nytt och att vidga sin andliga horisont. I Estland finner han sitt eldorado» (vatten över sig fick han väl se till att

få i duschen). Till våra folkrörelser måste definitivt den svenska grenen av internationella godtemplarorden räknas, som genomförde egna resor till Estland, under vilka deltagarna också gavs tillfälle att träffa sina estlandssvenska meningsfränder. Det erbjöds också resor till Sovjetunionen, som gick via Estland, och man besökte bland annat Leningrad och Moskva och anordnade sammankomster med ryska kolleger i arbetarklubbar (Resplan för studie- och semesterresor 1938 s. 1–4). Även radikala svenska och estniska esperantister uppehöll kontakter. Alla samhällsgrupper var på olika sätt delaktiga i detta kontaktskapande. I »Baltische Monatshefte», som sedan 1932 till och med 1939 gavs ut i Riga, talar man rätt snorkigt om »massexkursioner från Sverige» – en veritabel invasion av »billiga svenskar»; nu hade det blivit möjligt för »lägre stående skikt» att unna sig en badsemester och ett kuruppehåll i Estland (Hehn 1939 s. 446).

Antalet skepp som fraktade gästerna ökade ständigt. Klassikern bland dem var den efter den estniska nationalhjälten uppkallade S/S Kalewipoeg – som i Sverige snabbt gavs smeknamnet »Kalle är på väg». Fort nog blandade sig ett rederi i Pärnu – »Estlands sommarhuvudstad», som orten lanserades som även i Sverige – in i trafiken. Snart kom ångaren Estonia (inte att förväxla med dess 1994 havererade namne), med vilken överfarten tog bara 20 timmar. Samma år, 1936, sjösattes ytterligare en båt, S/S Ruhno, så döpt efter den estlandssvenska (egentligen livlandssvenska) ön Runö i Rigabukten. När de svensk-estniska förbindelserna nästan var förbi, kom S/S Vironia (uppkallad efter landskapet Viru/Wierland) till, som korsade Östersjön på 17 timmar och var den största ångaren i Stockholms hamn. Därefter dröjde det till 1989 innan persontrafiken mellan de båda huvudstäderna kunde återupptas.

1938 trycktes i Estland den mycket omfångsrika resehandboken »Känner Ni Estland? En bok för Estlandsintresserade svenskar och för alla Estlandsvänner», utgiven av före detta riksdagsmannen och »styrelseledamoten av Estnisk-svenska föreningen» J[ohannes] Jaanis. Estland hade under 700 år varit underkastat inte mindre än sju »främmande nationer», och bortsett från den svenska tiden skulle de utländska makthavarna knappast någonsin ha bekymrat sig om folkets välbefinnande. Svensken kunde vara stolt över sig och sitt land, nu gällde det att »söka vänner och stöd emot Österns hänsynslöshet hos Västerns humanitet», och naturligtvis var svenskarna »de första vännerna och stödjarna» (Jaanis 1938).

Stort väsen gjordes i »Känner Ni Estland?» av 1932, när Tartuuniversitetets 300-årsjubileum firades, liksom 1936, när kronprins Gustav Adolf invigde krigsmonumentet i Narva; nu kom »tusenden och åter tusenden svenskar […] över vattnet» för att i Estland söka upp de platser där Sverige i gångna tider skaffat sig ett »världsrykte och uppnådde toppen av sin berömmelse» (Soom 1939a+b s. 153–168; se även Hehn 1939 s. 445; Kuldkepp 2010 s. 74). I kampen om de svenska själarna var alla medel tillåtna. Narva kunde uppvisa långt flera prov på »medeltida svensk byggnadskonst än Gamla Staden i Stockholm», trots att staden blev svensk först 1581. Det varmaste tacket riktar utgi-

varen till »f.d. riksäldsten [alltså presidenten] prof. Jaan Tõnisson, under vilkens protektorat och medarbetarskap utgivandet av boken möjliggjorts». Något liknande torde knappast kunna förekomma i dag.

Enligt »Känner Ni Estland?» var allt spännande i Narva (Soom 1939a+b), där man givetvis också skulle njuta av Finska vikens klara vatten i Narva-Jõesuu (»Narvas flodmynning», ty. »Hungerburg»), med både kropp och själ och smörja in sig med västerifrån ditfraktad lera: »Varför lider Ni? Bada gyttjebad!» Andra sidan av Finska viken, som Sovjet annekterade under andra världskriget, kallades Finlands riviera, men höjdpunkten under vistelsen där vore ändå ett besök vid »den hemlighetsfulla taggtrådsgränsen mellan Estland och Ryssland», där man kunde titta på de »moskovitiska vaktposterna» (Munthe 1938 s. 88 ff.). Bortom Ivangorod (estn. Jaanilinn) upptäckte man »Asiens horisont över Asiens sista utpost i väster!» När i början av maj 2003 forskare från många länder kom samman i Narva, kunde vi enligt min mening konferera under den betydligt utvecklingsbarare parollen »Borders Unite» (Narva und die Ostseeregion 2004). Beskrivningarna av Tallinn i »Känner Ni Estland?» är rätt likartade: »Till höger [på Domberget] ligger den grekisk-katolska katedralen, till vänster den vita, graciösa slottsfasaden; de inkarnera två världar, östern och västern, som mötas här.» Den evangelisk-lutherska domkyrkan vore för övrigt mest av allt lik en svensk »landsortskyrka» (Munthe 1938 s. 42 ff., 85; se även Till Estland 1938 s. 9).

Det stryks under att Karl XII inte ville ta emot Tallinns nycklar, eftersom de redan befann sig i goda händer hos borgarna. Furst Menschikoff, tsarens representant, för vars fötter de ett decennium senare måste läggas, tog dem däremot med sig, och i Katharinental (estn. Kadriorg) såg man »små medborgare och medborgarinnor» leka glatt, »som genom födseln fått det härliga arv, vilket förmenades deras föräldrar – friheten!» (Munthe 1938 s. 61). Medborgarsamhället sträckte sig alltså för författarna av denna mellankrigstida resehandbok ända in i lekskolorna.

I andra upplagan av »Känner Ni Estland?» fick nu den flera gånger nämnde Sten Karling skriva en artikel om byggnadskonsten i Narva under svenska tiden, och författaren kräver av sina läsare att de nu också med svenska ögon skall se på kyrko- och rådhustorn, husfasader och portaler: »De smärta torn, som dominera Tallinns silhuett och redan på långt håll vittna om stadsbildens ålderdomliga karaktär, ha till stor del fått sina spetsar under den svenska tiden» (Karling 1939 s. 65–74). Karling skrev för kulturturisten, som skulle förstå vad han såg i Sverige och Estland.

I den andra upplagan av »Känner Ni Estland?» är värt att märka att ett bidrag om de kulturella förbindelserna inte längre finns med, och till att artikeln försvann kan även ha bidragit att estoniseringssträvandena mot de svenska kustborna i det allmänna, halvfascistoida klimatet hade försämrats, vilket bidrog till att svenskarna vägrade att underteckna det redan färdiga kulturfördraget mellan de båda länderna (bland annat brukar det framhållas att den

svenske prästen, den blivande Skarabiskopen Sven Danell, på grund av sitt svenska medborgarskap tvangs lämna sin tjänst som själasörjare på Nuckö 1937) (Viirsalu 1938).

Estland framställt bildligt och verbalt

Hela upplägget var i de estniska resehandböckerna för svenskar så lockande svenskt som möjligt. 1938 föreställer den första bilden i »Känner Ni Estland?» lejonet på slagfältet i närheten av Narva. Följande år intog universitetsstatyn av Gustav II Adolf hedersplatsen, och plats nummer två intas av en bild av de ryska skansarna vid Pühajõgi i Virumaa (Wierland), där år 1700 hårda strider utkämpades mellan ryssar och svenskar, som (till lycka för handboken) de senare vann (Eesti ja Rootsi 1929 s. 33).

Något bör sägas om bokomslagen. På de estniska böckerna omfamnar i det närmaste de estniska och svenska riksvapnen varandra ovanför en karta som visar Estland som alltför stort, medan de svenska visar en underbart vacker bild av stadsmuren och Olaikyrkan i Tallinn. I det svenska trycket följer 1939 som andra illustration den på 1600-talet uppförda kyrkan på Runö, Estlands äldsta bevarade träbyggnad, och i omedelbar anslutning till den kommer ett foto från det för svensken så exotiska Petseri (ry. Печоры, ty. Petschur) – denna i grund och botten ryska klosterstad (Jaanis 1939b; Till Estland 1938; Modern viking 1939 s. 9). Efter besöket i klostret med dess »underbara gamla träd» återvänder man till staden, där till tonerna av balalajkor »vodkaglasen föras till läppar, som nyss kysst ikonernas heliga bilder» (Munthe 1938 s. 113–116).

Om man inte åkte trampcykel, kunde man bli hämtad »med hästskjuts!» Också i Tallinn uppmanades man att färdas på detta vis, dvs. »stilenligast» möjligt – att använda sig av »sightseeing-cars» vore »stilvidrigt» (Munthe 1938 s. 18). Märkligt nog nämns ingenstans det svenska gymnasiet i Hapsal, däremot den mer bondska Birkas folkhögskola, och man noterade att kvinnorna ute på öarna i hög grad skötte jordbruket, eftersom deras män och söner befann sig på sjön – givetvis i andra syften än att löga sig.

Praktiska råd för vikingar i österled

Om svenska turister i Estland vid denna tid lagade sin egen mat är mig obekant, men ofta förtecknas minutiöst marknadspriserna i huvudstaden. Jag frågar mig hur mycket gurkor en turist egentligen bör äta, men hundra stycken kostade inte mer än 25 svenska ören, och för 60 öre fick man ett kilo gädda. Till detta rekommenderades en flaska »A. Le Coq», »finsmakarens» öl (som återkommit efter sovjetstatens fall) och därtill »en liten karaff estnisk

vodka, som är svagare men betydligt bättre än den svenska snapsen». Och så borde man gå på nattklubb, »vid elva eller tolvtiden, då de börja befolkas», och man kunde tryggt ta med sig både fru och vuxna döttrar; där rökte man estniska papyrosser – däremot träffade man knappast en »inföding» med »cigarr eller pipa i munnen». Där hände det också att »fetlagda fransyskor» uppträdde. Om dagarna borde man ligga på badstranden, där symfoniorkestrar före transistorapparaterna ibland spelade för gästerna, vilket nog får ses som rätt avancerat (Semesterfärden 1937 s. 195 f.; Semester i Estland 1939; Munthe s. 34 ff., 41).

Cyklande damer och herrar fick på 1930-talet inte fara omkring hur som helst. Det var smutståliga golfkostymer och promenaddräkter som gällde. Till aftongarderoben behövde den cyklande svenskan två dansklänningar och två par skor och hennes moatjé en sommarglad pullover och en linnekostym med löstagbara kragar och skrynkelfria slipsar, liksom badkläder, och de skulle ha frågan »Kus on hea ujumise koht?» ('Var finns det en bra badplats?') i minnet och på tungan (Semester i Estland 1938 s. 16–27). En författare ställde en »Estnisk matparlör» till sina läsares förfogande, liksom andra mer eller mindre användbara ordlistor över bl.a. kommunala inrättningar och befattningar (Semester i Estland 1938 s. 16–27). Ta sig runt kunde man också på det rätt väl utbyggda järnvägsnätet, där en av höjdpunkterna var att komma till Hapsal och den pampiga kejserliga järnvägsstationen som fortfarande står där – dock utan spår då rälsen, vad det led, smältes ned och smiddes om till kanoner.

Slutord

I de resehandböcker som kommit till användning för denna uppsats faller vissa mönster ut, som rätt tydligt visar hur man med alla medel konstruerade ett intresse för Estland. Ester och svenskar var nära förbundna folk. Esternas kontakter med det posttsaristiska Ryssland var givetvis rätt så tvungna, och det gällde också för kontakterna med Tyskland; ryssarna närmast hatades ut, tyskarna tegs ihjäl. Det blev en estnisk-svensk förbrödring som ledde till en rätt så nationellt-aggressiv didaktisk turism. Matthias Claudius ord från sent 1700-tal om resande och lärande var i högsta grad levande.

Litteratur

Det nya Estland. Dess land, folk och kultur. Red. J. Kents. 1928. Stockholm.
Eesti ja Rootsi 1929 Estland och Sverige 1929. Red. August Rei. 1929. Tallinn.
von Hehn, Jürgen, 1939: Schwedische Kulturpropaganda in Estland. I: Baltische Monatshefte H. 7/8. S. 444–453.

Jaanis, Johannes, 1938: Utgivarens förord. I: Känner Ni Estland? En bok för Estlandsintresserade svenskar och för alla Estlandsvänner. Red. Johannes Jaanis. (2 uppl. 1939.) Tallinn. S. 5–10.

Jaanis, Johannes, 1939: Petseri – staden med österländsk prägel. I: Känner Ni Estland? […] Red. Johannes Jaanis. 2 uppl. Tallinn. S. 178–190.

Karling, Sten, 1939: Byggnadskonsten i Estland under den svenska tiden. I: Känner Ni Estland? […] Red. Johannes Jaanis. 2 uppl.. Tallinn. S. 65–74.

Kents, J., 1928: Land och folk. I: Det nya Estland. Dess land, folk och kultur. Red. J. Kents. Stockholm. S. 13–38.

Kuldkepp, Mart, 2010: Den estnisk-svenska regionalistiska diskursen under mellankrigstiden. Ett kulturellt perspektiv. Opubl. magisteruppsats. Tartu Universitet. Tartu.

Regional identitet som politisk fråga – Gotlandsturism och varumärkesutveckling fram till andra världskriget

Michael F. Scholz

Nationell identitet och hur den konstrueras är i hög grad en politisk angelägenhet. Men vad gäller konstruktionen av regional identitet, som är nära kopplad till såväl kulturell som nationell identitet, är detta inte alldeles självklart. Bland aktörer i den regionala processen av identitetsskapande har turistnäringen spelat en viktig roll. Och så är fortfarande fallet. I vilken mån den följer även en politisk agenda, och vilka konsekvenser detta kan medföra, vill jag diskutera med Gotland som exempel. Redan under 1800-talet blev denna ö en eftertraktad turistdestination. Särskilt gällde det för tyskar, som kring år 1900 utgjorde den största utländska turistgruppen på Gotland (Turisttrafiken på Gotland 1902 s. 413). Denna utveckling var bland annat resultat av Gotlands imagebildning eller varumärkesutveckling, som här ska belysas från Carl von Linnés tid fram till andra världskriget.

Gotlänningars »svenskhet» på prov

Vid andra världskrigets början 1939 var Gotland med sitt strategiska läge mitt i Östersjön ett problem för den svenska regeringens neutralitetspolitik. Det gällde det svenska fastlandets ansvar för Gotland och kanske ännu mer gotlänningarnas lojalitet mot den svenska regeringen. När risken verkade överhängande att Sverige skulle dras in i kriget 1940, satte den svenska regeringen i gång en svenskhetspropaganda med syfte att stärka motståndskraften och motverka en s.k. osvensk propaganda. Att man hade blivit medveten om problematiken med Gotland blev tydligt i Svenska Turistföreningens Årsskrift 1940 med tema Gotland (upplaga: 170 000 ex.). »Ödesmättad nödvändighet riktar fastlandets uppmärksamhet på Östersjöns dejliga provins, huvudstadens visthusbod och rikets yttersta fäste», inledde Gotlands biskop Torsten Ysander denna årsbok. Han manade till att öns »kulturarv tillhör hela Sverige och borde inneslutas i ett gemensamt svenskt ansvar» (Ysander 1940 s. 28). Historikern Adolf Schück bekräftade detta och hänvisade till öns »farofyllda» läge. Särskilt efter Krimkriget betraktades Gotland som en »nyckel till Östersjön». Därför vore öns försvar »en av rikets främsta uppgifter» och Gotlands möjliga förlust skulle be-

traktas som »nationell katastrof» (Schück 1940 s. 104). Men den stora frågan var, om gotlänningarna själva kände på samma sätt. Enligt geologen Lennart von Post, som i årsboken beskrev »Gotlänningen själv», var det ingen självklarhet. Det är »äkta nordiskt kärnvirke» i honom, menade han, men ändå någonting därtill, som är fastlänningen främmande. »God svensk är han nu, liksom han fordom var dansk», sade von Post, »men varken danskhet eller svenskhet ha hindrat honom från att först och sist vara en 'gutason'» (von Post 1940 s. 53).

Osäkerheten om gotlänningars »svenskhet» bekräftades i mars 1941 när den svenska regeringen samlade information om stämningar i hela riket. För Gotland målade biskop Ysander, som var ett av Folkberedskapens länsombud, upp en dyster bild av det politiska läget. Det nazistiska Nationella förbundet verkade på flera av öns orter. och det fanns »ett antal tyska familjer», som inte i första hand kände sig som svenskar. Till det kom att en del »yngre officerare och präster» var främmande för tanken att Sverige skulle behöva försvara sig gentemot Tyskland, menade Ysander, medan Ryssland av traditionella skäl sågs som den viktigaste fienden (jfr Lindal 2004 s. 199). I april 1941 dök uppgifter i Stockholm upp om att det fanns tyska krav på Gotland. Enligt uppgifterna avsåg Tyskland att utnyttja ön som flottbas mot Ryssland. Skulle detta krav inte uppfyllas, skulle Tyskland skrida till militär aktion; men man räknade i Berlin med att den svenska regeringen skulle falla undan för ett ultimatum eller att den annars genom svenska sympatisörer skulle undanröjas genom en statskupp (Rapport LO, 17.4.1941). Hur man än i Stockholm bedömde liknande rykten, så måste man sommaren 1941 räkna med långtgående tyska krav angående Gotland.

Frågan är väckt, varför en bild av Gotland och gotlänningar som inte pålitliga svenskar med sympatier för Tyskland och fientlig inställning mot Ryssland kunde ha uppstått. Hur hade den regionala identitetsskapande processen gått till på Gotland och i och utanför Sverige?

Gotland upptar tidigt tyskt intresse

Gotland blev »upptäckt» för Sverige och för världen av Carl von Linné år 1741, efter det att ön hade varit borta ur världshistorien i flera hundra år. Linnés rapport om sin resa till Gotland detta år publicerades 1745 på svenska. Den bjöd på en intresseväckande berättelse om ön. Inte minst Linnés jämförelse mellan Visby och det antika Rom gjorde nationellt och internationellt intryck. Boken kom ut år 1764 i Halle även på tyska och satte där djupa spår.[1] I Tyskland hade ett utpräglat intresse för Gotland tidigt fått nedslag i geografiska handböcker och historiska översiktsverk. Mest inflytelserik var Anton Friedrich Büsching med sin »Neue Erdbeschreibung», som sedan 1754 upp-

[1] Jämför Scholz 2013, här även med utförliga käll- och litteraturhänvisningar.

levde många upplagor. Här beskrev han Visby som »die uralte Stapelstadt» och som betydande hansastad. För Gotland präglade han profilbegreppet »das Auge in der Ostsee» ('Östersjöns öga') (Büsching 1754 s. 339–342). Vid universitetet i Greifswald, som fram till 1815 tillhörde Sverige, studerades källorna till Gotlands historia. Historikern Christian Friedrich Rühs uppmärksammade Gotland i sitt stora verk »Geschichte Schwedens» (1805–1814), som 1823–25 kom ut även på svenska. Rühs beskriver överskådligt spänningarna mellan staden Visby och Gotlands bönder samt Valdemar Atterdags expedition på Gotland 1361. Han berättar om de 1800 stupade gutarna utanför Visbys stadsmur och om plundringar samt om hur Vitaliebröderna på Gotland besegrades av Tyska orden 1398 (Rühs 1805 s. 209 f.). Även efter 1815 fortsatte man i Greifswald att studera Sveriges historia. År 1818 publicerade Karl Schildener en omfångsrik historia om Gotland i form av utförliga kommentarer till »Guta-Lagh». Under årtionden skulle denna bok bli den mest omfångsrika skildringen av Gotland. Schildener hade här även tagit med »Alte Erzählung», som han publicerade på tyska och på svenska (Schildener 1818). Först fyrtio år senare skulle gotlänningen Carl Säve göra skriften känd i Sverige och på Gotland som »Gutasagan» (Säve 1859). Även om Schildeners bok inte sålde bra (Peters 2007 s. 546), förvånar det att en så viktig bok har gått förbi den akademiska Gotlandsforskningen, som inleddes på 1840-talet (Bohman 2004 s. 134).

Romantiska föreställningar om Gotland införlivas i den tyska historieskrivningen

I Sverige tog det tid innan intresset för Gotland vaknade. När i en våg av svensk nationalism ett engagemang för historia och ruiner tog fart i början av 1800-talet hade Gotland med sina katolska kyrkoruiner ingen given plats. Men med en ny bildhunger och en snart storskalig produktion av planschverk fick Visby och Gotland uppmärksamhet. I olika praktverk beskrevs staden och ön i text och bild som intressanta och romantiska platser (Scholz 2013 s. 287 f.). Troligen bidrog dessa bilder till att en medvetenhet om öns speciella historia och värdet av ruinerna växte fram nationellt och regionalt. På 1830-talet började man i Visby från politiskt håll slå vakt om ruinerna, och det uttryckligen för att locka turister till ön (Bohman 1981 s. 26). Under landshövdingen Michael Silvius von Hohenhausen iordningställdes även Korsbetningen, minnesplatsen efter slaget 1361, utanför Visbys sydöstra ringmur med det s.k. Valdemarkorset, som enligt tradition hade upprättats av Valdemar Atterdag över de 1800 stupade gutarna. Nu var det gotlänningarna själva som deltog i Gotlands identitetsskapande process. Jacob Gustaf Klingwall, lärare vid det nyinrättade gymnasiet i Visby, hade i sitt 1823 publicerade planschverk »Fornlemningar i Wisby» diskuterat att Gotland un-

der långa tider hade blivit bortglömt på grund av »landets många olika öden, då det än af den ena, än af den andra nästgränsande mägtigare Staten, under de förra seklerna, varit inkräktadt och styrdt, dess många härifrån härflytande förändringar i lagar och sedvanor» (Klingwall 1823, Förord). I Klingwalls Gotlands historia får tysk inverkan ingen större plats. Det nämns att under Hansatiden »åtskilliga Nationer varit bosatta» inom Visby och att stadens nuvarande Domkyrka, S:ta Maria, hade byggts av de i Visby boende »tyska Handlande» (Klingwall 1823 s. 3). Det var Klingvall som 1834 gav ut den första turistkartan över Visby. När gatunamnen senare blev fastställda av stadens myndigheter, försvann en del traditionella namn och ersattes av nya. De skulle påminna om Hansatiden, gärna med koppling till Tyskland. Så blev Ölgränd förändrat till Hamburgergränd och Brinkgränd till Bremergränd (Söderberg 1985 s. 16). När illustrerade tidningar fick genomslag i Sverige var det Pehr Arvid Säve och Carl Johan Bergman, båda lärare i Visby, som tog sig an uppgiften att i dessa skapa och sprida en bild av Gotland och Visby. De hyllade särskilt ruinerna – kyrkoruiner, som de i likhet med Klingwall kallade för tempel eller tempelruiner – såväl som profana byggnader. Deras Gotlandsbild fick via planschverket »Gotland och Wisby i taflor» (1858) spridning även i Tyskland genom ett samarbete mellan förlagen Bonnier i Stockholm och Lorck i Leipzig.

En ruinromantisk Visbybild förmedlades i Tyskland även via svenska romaner, som hade blivit storsäljare där. Särskilt gällde det »Jungfrutornet» av Emilie Flygare-Carlén (1848, på tyska 1849) och »Far och dotter» av Fredrika Bremer (1858, på tyska 1859) (Bergh 1991 s. 41, 43). I Tyskland väckte deras romantiska bild stort intresse. Särskilt historien om Valdemar Atterdags intåg och brandskattning av Visby, i samband med olycklig kärlek och svek, uppfyllde behovet av romantiska berättelser. Och för denna berättelse fanns även en real plats att beskåda – Korsbetningen med Valdemarkorset.

I Tyskland gav ett växande historieintresse i samband med nationalismens uppkomst studierna om Gotlands historia ett uppsving. Inom Hansaforskningen fick Visby en alltmer betydande plats. För den tyske historikern Kurd von Schlözer, som färgrikt och spänningsfyllt beskrev Valdemar Atterdags agerande på Gotland i sin 1851 utkomna Hansahistoria, hade Visby blivit den viktigaste Hansastaden, som tillhörde »ihrem ganzen Wesen nach zu Deutschland» ('till hela sin natur Tyskland') (Schlözer 1851 s. 117). Under intryck av Krimkriget (1853–56) ägnade tyska geografer ett växande intresse åt Gotland och dess militärstrategiska betydelse. I dessa sammanhang framhävdes Visbys nära förbindelser med Tyskland under Hansatiden. Det skrevs om »fram till idag bevarade tyska traditioner», och det påstods att »das deutsche Element» ('det tyska väsendet') skulle finnas kvar på ön (Etzel 1859 s. 512 f.; Wagener 1861 s. 480). Den mest inflytelserika Gotlandsbilden förmedlade Ludwig Passarge med »Wanderstudien», som publicerades 1867 på tyska och året därpå på svenska. Passarge förmedlade här en populär romantisk bild av Visby och Gotland. Men han diskuterade också Gotlands strategiska läge och betonade att

Tyskland och Skandinavien hade en gemensam farlig fiende, den ryske grannen (Passarge 1867 s. IV).

Gotland blir turistdestination

Under 1800-talets andra hälft förbättrades kommunikationerna avsevärt. Det resulterade i en växande ström av tyska turister till Sverige. En Skandinavien-Baedeker (»Schweden und Norwegen») kom ut 1879, och redan 1894 nådde den en sjätte upplaga. Visby och Gotland fick i Baedeker stor uppmärksamhet. Det gällde inte minst historien om Valdemar Atterdag, som i den annars faktaorienterade boken hade fått karaktären av en romantisk berättelse om kärlek och svek. När Hansischer Geschichtsverein bildades 1871 hade det från början funnits önskemål om att med egna ögon få se Visby (Rüdiger 1894 s.

Führer zu Hansischen Wisbyfahrt (1881).

330). Tio år senare anordnades en expedition i form av en charterresa. Besöket gjorde stort intryck på Gotland och bevakades av »Gotlands tidning» (GT). De tyska gästerna besökte Visbys »herrliga minnesmärken från stadens storhetstid» och samlades i Maria Domkyrka, som 1225 invigdes »såsom tyskarnas kyrka», vilket tidningen informerade sina gotländska läsare om. Särskilt C. J. Bergmans »hyllningsgärd åt Tysklands heroer inom konsten, vetenskapen och litteraturen» hade enligt tidningen väckt »synnerligt bifall» (GT 30 juli 1881).

Efter hemkomsten skrev resenärerna ett otal rapporter i form av böcker och tidningsartiklar, som väckte allt större intresse för ön bland tyska läsare. Utförligt informerade den stora familjetidningen »Gartenlaube» om denna resa till »die alten deutschen Kulturstätten in der Ostsee» ('de gamla tyska kulturplatserna i Östersjön') och om Visbys betydelse inom den »tyska» (!) Hansan. Stadens storartade ruiner vittnade om »storleken av de strider som tyska köpmän en gång i tiden hade fått stå ut i sin kamp om kontrollen över Östersjön» (Gartenlaube 678/1881). Det tyska intresset för Visby som Hansastad och för Valdemar Atterdag bekräftades snart av den stora succén som Carl Gustaf Hellqvists målning »Valdemar Atterdag brandskattar Visby» fick uppleva. Efter förarbeten i Visby hade bilden färdigställts i München 1882. Där hade den visats offentligt; sedan ställdes bilden ut i Paris och i Berlin, innan den kom till Stockholm (Söderberg 1978 s. 75 f.).

STF och Gotlands turistnäring satsar på tyska turister

Med Svenska Turistföreningens (STF) grundande 1885 tillkom en nationell aktör, som skulle få stort inflytande på den nationella och internationella marknadsföringen av Sverige och Gotland (Sehlin 1998). Under sina första år satsade STF stort på att locka utländska turister till Sverige. Många broschyrer gavs ut på tyska. I en publikation från 1893 kallades Visby för första gången »Stadt der Ruinen und Rosen» ('ruinernas och rosornas stad'), en beteckning som på tyska och svenska fram till idag används framgångsrikt (Wegweiser 1893 s. 41).

Redan 1891 hade förlagshuset Bonnier i Stockholm publicerat det lilla planschverket »Wisby 30 Bilder» i en svensk och en tysk version. Bakom den stod två gotlänningar, Karl Romin, skolrektor i Visby, som levererade bilderna, och C. J. Bergman, som kommenterade dem. Visby presenteras som »den forna svensk-tyska hansastaden» samt som »Europas förnämsta handelsstad». Bland de många tyska spår man enligt Bergman kunde hitta i Visby framhävs den »af tyskarne i Wisby uppförda» S:ta Maria kyrka. Det hette att mycket av kyrkans detaljer påminner om byggnadsverk i Tyskland. Även många tyska män var begravda här, exempelvis Visbys borgmästare Hans Turitz, från Salzwedel i Sachsen (Romin 1891 passim).

STF:s arbete hade gjort intryck på Gotland och 1896 startade Gotlands turistförening (GTF). Carl E. Ekman, direktör för Ångfartygsaktiebolaget Got-

Samma turistbroschyr på tyska och engelska: »Wisby. Der Nordische Hauptort der alten Deutschen Hansa» (1902) och »Wisby once the Queen oft he Baltic» (1902).

land, valdes till ordförande. Som mycket ung hade Ekman just tagit över faderns affärsverksamhet i Visby och 1901 även ämbetet som tysk konsul. Som barn hade han vid sin faders sida upplevt besöket av Hansischer Geschichtsverein, vilket gjort ett starkt intryck på honom. Och det var det stora tyska intresset för Gotlands historia som blev Ekmans ledstjärna i utvecklingen av destinationen Gotland (Scholz 2012).

För marknadsföringen mot Tyskland skulle de fem besök, som den tyska kejsaren Wilhelm II mellan 1888 och 1908 avlade i Visby, spela en viktig roll. Framgången var tydlig. När Ekman efter sekelskiftet framlade en första turiststatistik utgjorde tyska turister den största gruppen utländska turister (STF 1902 s. 410 f.; STF 1903 s. 413). Ekmans största satsning blev en omfångsrik

och välillustrerad broschyr om »den sagorika staden av rosor och ruiner» år 1902. Av en upplaga på 7 000 exemplar var 3 000 på tyska, 2 000 på engelska och 2 000 på svenska. Den tyska upplagan hade som rubrik »Wisby. Der Nordische Hauptort der alten Deutschen Hansa – Insel Gotland, Schweden». Den engelska titeln hade ingen koppling till Tyskland: »The ancient city of Wisby – once the Queen of the Baltic – Island of Gothland, Sweden».[2]

Tyskland spelade också en roll i andra gotländska entreprenörers publikationer. Det gäller t.ex. Svante Lindbys bok- och pappershandel i Visby, som år 1904 gav ut en liten vykortsmapp med text på svenska, tyska och engelska. Den använde sig av flera populära varumärken, som »ruinernas och rosornas stad» och »Östersjöns pärla». Men även exempel från tyska sammanhang anfördes. På alla tre språken nämndes att Wilhelm II hade besökt platsen flera gånger och att man också kallar Visby för »Nordens Nürnberg» (Visby 1904).

Särskild uppmärksamhet fick kejsarbesöket 1905, när Wilhelm II besökte utgrävningarna vid Korsbetningen. Detta besök dokumenterades flitigt och bilderna spreds genom Ekmans försorg via »Svenska Telegrambyrån» även i utlandet. Redan på 1890-talet hade i anslutning till kejsarbesöken veckotidningen »Gartenlaube» publicerat väl illustrerade artiklar om Visby, som alltid kallades för »deutsche Kolonialstadt» ('tysk kolonialstad'). Beteckningen ger en bild av att Visby då var en tysk stad vad gäller politik, kultur och ekonomi. Efter sekelskiftet kunde tyskarna i den illustrerade tidskriften »Vom Fels zum Meer» läsa om ruinspelen i Visby, som hade bevistats av Wilhelm II (Cuno 1901). I samband med besöket 1905 blev det ännu fler tyska tidningar som skrev om Gotland och Visby. Ett samband mellan Visbys bästa tid och den starka tyska invandringen, i förbindelse med tysk politisk makt i stadsfullmäktige, togs upp i »Illustrierte Zeitung» i augusti 1905 (Nr. 3240 s. 164). De talrika tyska artiklarna om Gotland användes i GTF:s marknadsföring gentemot Tyskland fram till första världskriget. Alltid prisades Visby som särskilt intressant för just den tyska publiken, eftersom Visbys storhetstid hade en så nära relation till den tyska (!) Hansans storhetstid. Med sina sagolika ruiner kunde Visby även framstå som ett »gigantiskt monument av tysk företagskraft» (Wisby, upplagor 1907 s. 10, 1910 s. 10).

Hansischer Geschichtsverein upprepade i augusti 1906 sin »Wisbyfahrt», tjugofem år efter den första. Under ledning av professor Dietrich Schäfer deltog flera betydande hansahistoriker, som Friedrich Bruns och Adolf Hofmeister. Historikersällskapet mottogs i Visby av borgmästare Carl Een, som i sitt tal hyllade det naturliga släktskapet (Stammesverwandtschaft) mellan tyskar och svenskar, som han hoppades skulle knytas ännu närmare. Även denna resa fick stor respons i Tyskland, bland annat via Bruns i »Lübeckische Blätter» (Bruns 1906).

[2] Om olika upplagor och varianter se Molér 1914 s. 88.

Turismen under förändring

Sedan 1897 fanns regelbundna ångbåtsturer mellan Sassnitz på Rügen och Trelleborg. Sommaren 1909 invigdes en järnvägsförbindelse mellan Berlin och Stockholm. Men det satte inte så mycket fart på den tyska reseströmmen till Gotland. Turismen i allmänhet hade förändrats och förlorat en hel del av sin kulturhistoriska prägel. Allt fler människor kunde nu resa, och det allmänna intresset riktades mer och mer mot natur och bad. STF, som redan från början hade ett stort natur- och friluftsintresse, lade i sin publikationsverksamhet nu större vikt vid den svenska turismen. Så gavs STF:s geografiska bilder inte ut för att locka turister, särskilt inte från utlandet, utan bilderna skulle fungera som undervisningsmaterial för svensk ungdom. Det skulle bli 850 bilder, som följdes av små häften med förklarande text, utvalda så, »att den samlade serien från hvart landskap skall kunna ge en god föreställning om hufvuddragen i dettas karaktär» (Svenska geografiska bilder 1907 s. 402). År 1907 kom bildsviten om Gotland. Urvalet av de 45 bilderna hade gjorts i Stockholm, men texten var skriven av Oscar Vilhelm Wennersten, arkivchef i Visby. Han betonade det säregna med Gotland men nämnde inte ett ord om öns historiska relationer med Tyskland. Maria domkyrka var inte ens med i bildsviten; Hansaförbundet nämndes utan ett tyskt adjektiv, och inte ens i presentationen av Burmeisterska huset upplystes om att köpmannen Hans Burmeister kom från Lübeck (Wennersten 1907).

På Gotland fortsatte under Ekmans ledning GTF:s satsning på tyska turister. I Visby hade ölstugor öppnats enligt modell »tysk kneipe», och i GTF:s publikationer hade det tyska språket fortfarande en central plats. Även för den nya turistkategorin som var mer intresserad av sol och friluftsliv satsades på den tyska marknaden. I den tyskspråkiga reklamen för det år 1907 anlagda Solbadet Kneipp-byn hänvisades till Visbys historiska attraktionsvärde som den under 1100- och 1200-talen »för de tyska köpmännen mest betydande kolonialstaden» (Ostseebad Wisby 1907).

De tyska turisterna uteblir

Första världskriget satte för en längre tid stopp för den tyska turismen till Sverige och Gotland. För GTF förblev tyska turister fortfarande intressanta, men reklamen var nu mer återhållsam. Gentemot Weimarrepubliken var det även opassande att nämna tidigare kejsarbesök. Men kriget hade också resulterat i en ny turistdestination på Gotland. Under första krigsåret hade den tyska minkryssaren SMS Albatross efter en sjöstrid med ryska kryssare strandat på Gotland. Fartyget var svårt skadat och 29 man ur besättningen hade omkommit. De begravdes i en massgrav omedelbart öster om Östergarns kyrka. Den 2 juli 1916 hade en minnessten med namnen på de stupade rests, och den passerade GTF:s sällskapsresor under 1920-talet med bil och buss (Turistresor på Gotland, åren 1925 s. 22, 1930 s. 24).

Wisby Schweden (1928).

När den tyska turismen till Gotland återhämtade sig vid mitten av 1920-talet (1925 kom av 700 internationella turister hälften från Tyskland), följde GTF denna utveckling i sin publikationsverksamhet (Anderson 1971 s. 13). Den historiska framställningen var nu strikt vetenskaplig och utan romantiserande inslag. I den tyska historieskrivningen däremot hade tanken om Östersjön som »die deutsche Ostsee» fastslagits, och Gotland verkade vara en del i detta sammanhang (Schulz 1931).

Trots att den stora depressionen slog hårt mot Tyskland och den tyska turismen, behöll GTF sitt intresse för tyska turister, och skrivandet om den »tyska» Hansan, den »tyska» Östersjön och om de nära banden mellan Gotland och Tyskland fortsatte. Efter 1933, när det nazistiska Tyskland agerade utrikespolitiskt alltmer aggressivt, skulle de romantiska tyska resebeskrivningarna lätt uppfattas som hotfulla, när de lovprisade den tid, då Visby under det tyska herraväldet hade det så bra (Ulbrich-Hannibal 1933 s. 798 f.).

»Gotland och riket» 1940/41

När Carl Emil Ekman i STF:s årsbok 1940 med tema Gotland skulle lämna en redogörelse för turistarbetet och dess utveckling på ön, nämndes inte ett ord om Gotlands relationer till Tyskland. Allt han framlade om öns historia var att den var en »bärare av historiska minnen», och att det låg »en glans av saga, av historia och romantik» över den. Helt i linje med regeringens svenskhetspropaganda lovade han att det gotländska turistväsendet skulle arbeta för att bryta öns isolering från moderlandet genom att »förmå våra fastländska fränder till att i allt större skaror komma över till oss för att lära känna vår natur, vårt folk och våra minnen» (Ekman 1940 s. 293, 300).

I början av juni 1941 hade Gotlands militära befälhavare fått meddelande om »att Gotlands beredskap måste göras fullt klar för alla eventualiteter» (Lindal 2004 s. 133). Regeringen sände statsrådet Gösta Bagge till Gotland för att där hålla tal vid Svenska flaggans dag, den 6 juni 1941. Bagge försäkrade gotlänningarna att regeringen skulle göra allt för att befästa relationerna mellan ön och fastlandet. Den 22 juni 1941 angrep Tyskland Sovjetunionen. Tyskland och Finland krävde att Sverige skulle medge en transitering av en fullt utrustad militär division, Engelbrechtdivisionen, mellan Norge och Finland. Det ledde till den s.k. midsommarkrisen, som slutade med att Sverige medgav den folkrättsligt neutralitetsstridiga transiteringen. Enligt den tyske ministerns rapport från Stockholm hade den svenske kungen Gustav V stött detta beslut, men han hade samtidigt varit särskilt orolig beträffande Gotland. Efter audiens hos kungen den 25 juni skrev den tyske ministern, prins Victor av Wied, att kungen hade uttryckt sina förhoppningar om att Tyskland inte skulle komma med mer långtgående krav, särskilt vad gäller Gotland; en tysk ockupation av Gotland skulle han ha avvisat (Rapport, 25.6.1941). Det blev ingen tysk ockupation, men det svenska flygvapnet var vid slutet av juni tvingat till långtgående »överenskommelser» med den tyska sidan; bl.a. öppnades flygplatser på Gotland för tyska flygplan i nödsituationer, utan att det hade internering som följd (Rapport, 29.6.1941).

En gutnisk bekännelse till svenskhet

Vid krigets slut drog man i Stockholm och Visby lärdom av utvecklingen. Nu skulle banden mellan ön och fastlandet befästas. I närvaro av kronprinsen firades den 21 och 22 juli 1945 ett jubileum i Visby, som markerade trehundraårsminnet av Gotlands s.k. återförening med Sverige genom freden i Brömsebro 1645. Det blev folkfest och festspel. Som tema för festspelet hade Valdemar Atterdags expedition på Gotland 1361 valts. Handlingen anknöt till det romantiska motivet kärlek och svek. Historikern Sven Ulric Palmes avsikt var att ge »en trogen bild av de krafter, som bragte den blomstrande gutniska medeltidskulturen till upplösning och fall», hur det var möjligt »att söndra de gutniska folkelementen i deras svåra ödesstund, inför den danska invasionen över havet». De skilda folkelementen med sina olika ekonomiska och politiska intressen kom till tals: det »härskande rika köpmansståndet med dess till stor del lågtyska härstamning» å ena sidan, och den borgerliga oppositionen, hantverksskråna, och »de tappra gutniska bönderna» å den andra. För att motverka traditionella antiryska stämningar på ön fick »det starka ryska inflytandet i medeltidens gutniska samhällsliv» plats i detta krönikespel (Palme 1946 s. 11 f.).

Som minnesskrift publicerades samma år »Boken om Gotland», ett praktverk i två band. Carl Emil Ekman fick inleda volym II med ett bidrag om »Vår väg till svenskhet». Han bekräftade att Gotland för alltid hade blivit »en oskiljaktig del av det svenska väldet», men han kritiserade att »rikets styrelse länge ej vårdat sig så om Gotland som om rikets provinser i allmänhet». Han framhävde den gotländska turistnäringens förtjänstfulla arbete för att »locka fastlänningarna över hit för att de måtte lära känna vår ö och dess folk och om möjligt få dem att se på oss med andra ögon än förut». Ekman citerade sig själv i en tidningsintervju från början av första världskriget. Den skulle »även idag kunna gälla som en gutnisk bekännelse till svenskhet». Då hade han bekräftat att gotlänningarna »få förbli svenskar» men också anmärkt att »den senaste tidens allvar har kommit ansvarskännande gutar att försöka bringa klarhet i frågan om utsikterna för vårt dagliga bröd under en annan spira än den svenske konungens». Hans slutsats: »Vi hade då funnit att detta skulle innebära en så radikal omvärdering av alla värden, att även dess materiella skäl föra samman svenskhetens talan som blodet, språket och bildningen» (Ekman 1945 s. 9).

Vid konstruktionen av bilden av Visby och Gotland och vid den regionala identitetsskapande processen fram till andra världskrigets början hade regionala, nationella och internationella aktörer deltagit. Alla hade de egna kulturella, politiska och ekonomiska intressen. På Gotland framhävdes öns långa och ärorika historia och dess särskilda egenart. Eftersom tyska turister under kulturturismens tid utgjorde den största gruppen bland utländska turister, var den gotländska turistnäringen särskilt angelägen om att framhäva de nära banden med Tyskland. På det svenska fastlandet hade en bild av Gotland ut-

vecklats som beskrev ön som pittoresk och romantisk, en del av kungariket Sverige, men annorlunda och avlägsen. I Tyskland hade ett starkt historiskt intresse för Gotland resulterat i en gedigen historisk forskning, som snart tog alltför starka intryck av tysk nationalism. En Gotlandsbild som beskrev ön som nästan tysk och det faktum att denna syn hade en stor förankring bland gotlänningar själva, uppmärksammades i Sverige och på Gotland först under hotet av en tysk invasion. Därefter inriktades Gotlands märkesprofilering tydligt mot öns »svenskhet».

Litteratur

Anderson, Karl Gustav, 1971: GTF 1896 –1971. Gotlands Turistförening 75 år. Visby.

Bergh, Lennart, 1991: Vägen till litteraturen om Gotland. Visby.

Bohman, Lennart, 1981: 1800-talets Visby. I: Lennart Bohman: När tiden ömsar skinn. Karlstad. S. 21–61.

Bohman, Lennart, 2004: »Ett Badhus i Wisby!». Om den gotländska turismens rötter i 1800-tal. I: Lennart Bohman: Utblick – Inblick. Visby. S. 122–145.

Bruns, Friedrich, 1906: Die Wisbyfahrt des hansischen Geschichtsvereins. I: Lübeckische Blätter, 19.8. S. 450–456.

Büsching, Anton Friedrich, 1754: Neue Erdbeschreibung. Erster Teil. Hamburg.

Cuno, Hans, 1901: Die Ruinen-Festspiele in Wisby. I: Vom Fels zum Meer. H. 25. (9 Aug.). Berlin.

Ekman, Carl Emil, 1940: Den Gotländska turistverksamheten. I: STF 1940. S. 293–300.

Ekman, Carl E., 1945: Vår väg till svenskhet. I: Boken om Gotland II. Visby. S. 7–9.

von Etzel, Anton, 1859: Die Ostsee und ihre Küstenländer geographisch, naturwissenschaftlich und historisch geschildert. Leipzig.

Klingwall, Jacob Gustaf, 1823–1824: Fornlemningar i Wisby. 1–2. Stockholm.

Lindal, Kurt, 2004: Om kriget hade kommit. Folkberedskapen och motståndsandan i Sverige under andra världskriget. Stockholm.

Molér, Wilhelm, 1914: Bidrag till en gotländsk bibliografi. Västerås.

Ostseebad Wisby, 1907. (Reklamblad.) Stettin.

Palme, Sven Ulric, 1946: Valdemarståget. Visby.

Passarge, Ludwig, 1867: Wanderstudien. Leipzig.

Peters, Barbara, 2007: Karl Schildener und sein Guta-Lagh – Das ist der Insel Gotland altes Rechtsbuch. I: Liber Amicorum Kjell Å. Modéer. Lund. S. 534–552.

von Post, Lennart, 1940: Solens och kalkens ö. I: STF 1940. S. 29–54.

Rapport, 25.6.1941 = Dokument 16. I: Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945 (1970): Serie D: 1937–1941, Bd. XIII.1/2. Göttingen.

Rapport, 29.6.1941 = Dokument 42. Ibidem.

Rapport LO 17.4.1941 (Hemlig). I: Akt P 677, SÄPO. Riksarkivet, Stockholm.

Romin, Karl, 1891: Wisby 30 Bilder. Stockholm.

Rüdiger, Otto, 1894: Visby. I: Gartenlaube Nr. 20. S. 330–334.

Rühs, Christian Friedrich, 1805–14: Geschichte Schwedens (5 delar). Halle.

Schildener, Karl, 1818: Guta-Lagh. Greifswald.

von Schlözer, Kurd, 1851: Die Hansa und der Deutsche Ritter-Orden in den Ostseeländern. Berlin.

Scholz, Michael F., 2012: Das deutsche Konsulat in Visby im zweiten Weltkrieg. Ein Archivbericht. I: The Image of the Baltic. Visby. S. 255–270.

Scholz, Michael F., 2013: »Auge der Ostsee» – Gotland als touristisches Ziel für deutsche Touristen vor 1900 – im Spiegel zeitgenössischer Publikationen. I: Ostsee – Kriegsschauplatz und Handelsregion. Red. Thomas Wegener Friis & Michael F. Scholz. Visby. S. 283–316.
Schulz, Bruno, 1931: Die deutsche Ostsee, ihre Küsten und Inseln mit Einschluss von Bornholm, Öland und Gotland. Bielefeld & Leipzig.
Schück, Adolf, 1940: Gotland och Sveriges krona. I: STF 1940. S. 80–104.
Sehlin, Halvar, 1998: Känn ditt land. STF:s roll i den svenska turismens historia. Stockholm.
Svenska geografiska bilder, 1907. I: STF 1907. S. 402–404.
STF 1902 = Svenska Turistföreningens Årsskrift 1902. Stockholm.
STF 1903 = Svenska Turistföreningens Årsskrift 1903. Stockholm.
STF 1907 = Svenska Turistföreningens Årsskrift 1907. Stockholm
STF 1940 = Svenska Turistföreningens Årsskrift 1940. Stockholm.
Säve, Carl, 1859: Gutniska urkunder – Guta lag, Guta saga och Gotlands ruininskrifter – språkligt behandlade. Stockholm.
Säve, Pehr Arvid & Bergman, Carl Johan, 1858: Gotland och Wisby i taflor. Stockholm & Leipzig.
Söderberg, Bengt G., 1978: Konst på Gotland 1800–1920. Visby.
Söderberg, Nils V., 1985: Det var en gång. Kulturbilder från Visby. Visby.
Turistresor på Gotland. Anordnade av Gotlands Turistförening. Visby 1925, 1930.
Turisttrafiken på Gotland 1902. I: STF 1903. S. 413.
Ulbrich-Hannibal, Herman, 1933: Wisby. Die Königin der Ostsee. I: Der Ansporn 13 (6.7.). S. 797–99.
Visby, 1904. Svante Lindbys bok- och pappershandel (vykortsmapp).
Wagener, Hermann, 1861: Staats- und Gesellschaftslexikon. Neues Conversationslexikon vol. 8. Berlin.
Wegweiser, 1893 = Wegweiser des Schwedischen Touristenvereins, Nr. 8: Schwedens Natur und Sehenswürdigkeiten. Einige Winke für Reisende in das Land der Mitternachtssonne. Stockholm.
Wennersten, Oskar Wilhelm, 1907: Gottland. Stockholm.
Wisby. Der Nordische Hauptort der alten Deutschen Hansa. Visby. 1902, 1907, 1910.
Ysander, Torsten, 1940: Gotland i våra hjärtan. I: STF 1940. S. 25–28.

Turism och modernitet

«Schöner als in der Schweiz»: norsk-sveitsiske relasjoner i diskusjoner om norsk turisme

Kristina Skåden

Offentlige samtaler om turisme i Norge har etablert Sveits som et land det synes å være rimelig å relatere seg til. Sommeren 2015 skrev filosof og debattant Knut Olav Åmås (1968–) en aviskronikk «Hva kan vi lære av Sveits?» (Åmås 2015a s. 2 f.). Teksten anskueliggjør hvordan norsk reiseliv settes i forhold til Alpeturismen generelt og turistlandet Sveits spesielt. Å iverksette ulike former for norsk-sveitsiske forbindelser for å fremme eller diskutere norsk turistnæring er dog ikke av nyere dato. Debatter om turisme har pågått lenge og har stor bredde. Foruten Åmås' innspill vil jeg presentere ytterligere to tekster: Et stortingsdokument der artillerikaptein Hans Hagerup Krag (1829–1907) redegjør fra sin studiereise til Sveits i 1863, og en aviskronikk fra 1910 der forfatteren Knut Hamsun (1859–1952) styrker en antimoderne ideologi og mistro mot turistnæringen gjennom å sette norske forhold i relasjon til sveitsiske. Tekstene, ytringene, som her presenteres, blir dels betraktet utfra hva de er et svar på, og dels utfra de materielle situasjoner som muliggjør en spesifikk ytring. Med blikket rettet mot teksten vil konteksten si det som teksten er vevd sammen av. Den metodiske implikasjon er å følge de tråder som teksten så å si består av (Asdal 2012 s. 381). Med en slik strategi leser jeg tekstene av Åmås, Krag og Hamsun for å undersøke hvilke versjoner av Sveits som blir satt i spill og transformert til argumenter i ordvekslinger om norsk turisme, og å vise hvordan norsk turisme er blitt forstått i og gjennom norsk-sveitsiske relasjoner.

I denne artikkelen gjør jeg ingen norsk-sveitsisk komparativ turisthistorie. Likeså er ikke målet å fortolke de norsk-sveitsiske relasjonene som transnasjonale situasjoner, der flytende utvekslinger av ideer, mennesker og materialiteter kryss-pollinerer bestemte historiske sammenhenger og geografier, slik tidligere bidrag i turisthistorisk forskning har argumentert for (Zuelow 2011 s. 1–16). Og hensikten er ikke å søke etter kausalitet og sammenhenger mellom de tekstlige situasjonene eller å behandle dem symmetrisk. Snarere er ambisjonen å gi et bidrag til det jeg vil betegne som en relasjonell turisthistorie ved å dra veksel på sosiologene og mobilitetsforskerne Mimi Shellers og John Urrys arbeid. De har undersøkt hvordan 'steder å leke' (*places to play*), slik steder for turister kan sies å være, også er 'steder i spill' (*places in play*). Påstanden er at turiststeder, med reiselivsterminologi gjerne betegnet som destinasjoner, ikke

blir gjort en gang for alle, men produseres igjen og igjen gjennom ulike former for mobilitet og opptredener iverksatt av arbeidere, turister og andre aktører. 'Stedets lekenhet' (*playfulness of place*) diskuterer hva som utløser fasinasjon for steder og nytelsen ved å sette seg selv inn i andre omgivelser. Mer enn dette åpner begrepet stedets lekenhet for analyser av hvordan steder selv stadig, metaforisk forstått, er i bevegelse. Turistdestinasjoner blir spilt ut på en *form for global scene*, der de opptrer i relasjon til andre steder og derigjennom blir gjenkjent som mer eller mindre attraktive. Turiststeder er følgelig relasjonelle og gjøres i en rekke nettverk av materielle og ikke-materielle aktører (Sheller & Urry 2004 s. 1–6). Urrys og Shellers analyse, så vel som denne artikkelen, drar veksel på aktør-nettverk teori (ANT); her rettes blikket mot hvordan ulike aktører bidrar til å konstituere fakta for slik å endre eksisterende virkeligheter (Latour 2005).

I turistnæringen handler det om at komplekse nettverk av «vert-gjest-tid-sted-materialitet» etablerer, og stabiliserer, sannheter om steders attraktivitet, om hvor det oppfattes og oppleves som meningsfullt for turister å tilbringe den frie tiden. De tre situasjonene, som blir behandlet i denne artikkelen, er spredt i tid og i rom og er gjort gjennom ulike nettverk. Ikke desto mindre, og dette er artikkelens argument, har de på hvert sitt vis bidratt til debatter om turistnæringen i Norge og slik satt steder i spill ved å etablere spesifikke fortolkninger av Sveits i Norge og argumentere gjennom norske-sveitsiske relasjoner.

Norge det nye Sveits

Den 4. april 1863 i Bergen steg Hans Hagerup Krag om bord på skipet som førte ham til Hamburg. Dampskipsforbindelse var beregnet for post, passasjer og frakt og ble særlig benyttet av norske forretningsmenn på vei til Tysklands sjøfartssentrum for å gjøre handelsavtaler og for å skaffe kreditt i de tyske banker (Scarlett 1921 s. 21). Krag hadde ett annet ærende. På oppdrag fra Det Kongelige Departement for det Indre var han på reise til Sveits for å undersøke hvordan veier ble bygget der. Krag krysset alpene hele fem ganger, over Julier Pass til Chiavanna i den nordre del av de Italienske Alper, over Splügen, for så å ta en avstikker til Oberalp pass, over St. Gotthard, og over Simplon. Vel hjemme i Norge transformerer Krag observasjonene fra Sveits til et offentlig publisert dokument i statens tjeneste med tittelen «Artillerikaptein H. Krags Rapport om hans reise gjennem Schweiz». Departementet ønsket å få svar på hvorvidt «de fremmede mer utviklede Forhold kunde tjene til Ledetraad» ved vurderingen av om det ville være hensiktsmessig å bygge en ny kjørevei for hest og vogn mellom Øst- og Vestnorge over Haukelifjell, skriver Krag (St. forhandlinger 1865/1866, vol. 18, nr. 7, dok. nr. 70 s. 1). Krags oppdrag var dermed et ledd i forarbeidet for en spesifikk politisk sak der rapporten ble et virksomt kunnskaps- og argumentasjonsdokument ved å beskrive og vurdere tekniske, administrative og økonomiske forhold i Sveits. Den politiske veg-

Illustrasjonen *Entrée de la Via-Mala, Suisse,* er et eksempel på hvordan vei og natur forenes i landskapspanoramaer som motiv for masseproduserte suvenirbilde. Via Mala var en av de veistrekninger som Krag reiste til i 1863.

saken er beskrevet som del av 1800-tallets modernisering av teknisk-økonomiske infrastrukturer, og slik forstått som et element i den historiske prosessen som bidro til modernisering av Norge (Knutsen 2009 s. 102).

Rapporten utleder to beveggrunner for hvorfor nettopp Sveits var valgt som stedet for mulige retningslinjer. For det første var formålet med reisen å undersøke hvordan de sveitsiske veimyndighetene løste forholdet mellom snø, vei og fjell. Fellestrekk mellom Norge og Sveits ble ansett å være de massive fjellpartier og de markante årstider med dertil vekslende vær- og veiforhold. Dernest, for å styrke relevansen av å sammenstille landenes veiarbeid og samferdselspolitikk, trakk Krag veksel på samtidens politiske situasjoner i Norge og Sveits. For å etablere en form for politisk skjebnefellesskap mellom landene, som Krag skriver: «thi begge Steder forefindes store Naturskjønheder, og begge lande beboes av et frit, uafhængigt og fædrelandskjærligt Folk med Selvstyrelsesinstitusjoner, hvorav følger, at der alligevel gives mange holdepunkter for en Sammenligning» (St. forhandlinger 1865/1866, vol. 18, nr. 7, dok. nr. 70 s. 2). Hans bruk av ordene «frit», «uavhængigt» og «fædrelandskjærligt» kan vise til Norges politiske situasjon etter at den dansk-norske helstaten, som resultat av Napoleonskrigene og Kielfreden, var gått i oppløsning og landet hadde fått egen grunnlov i 1814. Den styrende eliten i Norge forfektet

verdier som frihet, likhet, trygghet og stabilitet – verdier som beskrev borgerlige, snarere enn aristokratiske idealer (Stråth 2005 s. 629). Samtidig relaterer Krag til forestillinger om at republikken Sveits var sammenvevd med begrepet frihet. Europas utdannede borgerskap på 1700-tallet var fasinert av at landet tidlig hadde frigjort seg fra det som ble betegnet som monarkiets åk. Metaforer for «frihet» og «landskapelig skjønnhet» ble heretter koblet til begreper for «det sveitsiske landskap» (Küster 2009 s. 81 f.).

Foruten de norsk-sveitsiske meteorologiske, topografiske og politiske relasjoner Krag etablerte som begrunnelser for at Sveits var et hensiktsmessig land å reise til, kan valget grunngis i «Lærebok i Bygningskunsten», forfattet av Theodor Broch (1796–1863), lærer ved Krigsskolen, der Krag hadde vært elev. I boken ble internasjonal faglitteratur presentert, kommentert og relatert til norske forhold og flere av de sveitsiske veistrekningene Krag inspiserte var omtalt som bemerkelsesverdige veilinjer (Broch 1848 s. 347–351).

På 1600- og 1700-tallet var ulike veger gjennom Sveits blitt benyttet ved de såkalte Grand Tours, utdannings- og dannelsesreiser med Italias kultur som mål særlig på mote blant den engelske overklassen (Kirby 1952 s. 15). På 1700–1800-tallet spilte Alperegionen som erfaringsrom, som et «naturlig laboratorium», en betydelig rolle for utviklingen av naturvitenskapene. Dette fordi regionen lå nær etablerte sentra for kunnskapsutvikling og fordi regionene besto av naturfenomener som skilte seg ut fra resten av kontinentet (Mathieu 2015 s. 45). Likeledes var Alperegionen med dets fjell, fosser og isbreer erkjent som motiv for europeiske og norske kunstnerkretser (Riopelle & Herring 2011). Krags sosiokulturelle posisjon sannsynliggjør at dannelsesreisers, naturvitenskapens og kunstens relasjoner til Alperegionen og til Sveits, delvis var kjent for ham, men dette kan ikke leses direkte ut av rapporten. På plass i Sveits finner Krag imidlertid ytterligere et argument for hvorfor landet er særlig interessant å relatere norsk veiutbygging til. Han har erfart en moderne form for turisme der vegen og landskapet er satt i spill for å fasinere den reisende. Turisthistorikeren Laurent Tissot betegner denne turismen som et sosio-teknisk turistsystem. Det vil si nye transportteknologier, utvidede økonomiske muligheter og tilbud, bestemte kulturelle forestillinger og distinksjonsbehov – som bidro til oppdagelsen av fjellet og demokratisering av Alpene som reisemål. Sveits ble derigjennom et privilegert (fjell)rom, som ble gjort til universal modell for alpinturisme over hele verden (Tissot 2011 s. 64).

Når Urry og Sheller bruker begrepet «steder i spill» blir «sted» forstått som økonomisk, politisk og kulturelt konstruert gjennom multiple nettverk av mobilitet av kapital, personer, objekter, tegn og informasjon (Sheller & Urry 2004 s. 6). Ved en rekke materielle semiotiske praksiser ble Sveits formet som «lekegrind» for den opplevelsesøkende turist på midten av 1800-tallet. Mange av de steder som ble introdusert som «destinasjoner» med «turist potensiale» var besøkt av utlendinger tidligere. Men «innovasjonen», det økte turistvolum og kvalitet, ble nå forhandlet frem av omfattende nettverk med mål om å skape en ny form for turisme, som hadde materielle og politiske forutsettinger ved retts-

lig avvikling av føydalstaten og proklamasjon av «République Helvétique une et indivisible» i 1798. Sentraliseringen av Sveits førte til reduksjon av antall tollstasjoner, mer enhetlige tariffer og intensiv utbygging av gamle landeveier og fjellpass (Steffen 1974 s. 949; Schiedt 2007 s. 39–54). Mobilitetsformer som diligencer, dampbåter og tog ble kraftig utbygd og fraktet turisten fra sted til sted der underholdning og kosteligheter ble tilbudt (Rohrer 2010 s. 44–77). Ulike former for hoteller ble tilbudt og turist-«behov» etablert. Den svimlende og overveldende naturen ble befolket med gjester tilhørende det privilegerte borgerskap, gjester på vandringsferie, på helseopphold, på fornøyelsesreise (Bergman, nettside).

En del av nettverket for turisme som Krag må ha kommet i kontakt med, var massepubliserte representasjoner av det fremforhandlede sveitsiske landskapet. Kildene viser ikke hvilke reisehåndbøker han kan ha lest. Kanskje fulgte den populære og rikt illustrerte (14 kart, 5 byplaner, 7 fjellpanoramaer og 16 illustrasjoner) «Meyer's Reisebücher No. I, Neuestes Reisehandbuch für die Schweiz» ham på reisen (Berlepsch 1862). Bokens visualiseringer av terreng og språklige gjengivelse av reiseruter, ga veiledning til den moderne turists fordringer og forventninger. Her ble landskapsformasjoner gjengitt og omformet til kjente utsiktsdestinasjoner som leseren kunne betrakte. Og leseren fikk illustrert aktiviteter som klatring og overnatting på høye høyder, aktiviteter som tidligere var forbeholdt langt færre. Likeledes er det ikke utenkelig at Krag konsumerte anvendt kunst i form av masseprodusert suvenirbilder med motiver fra de veier han besøkte. Industrialiseringen av trykketeknikker og den økte turismen hadde åpnet et marked for disse serier med landskaps- og draktmotiver (Steffen 1974 s. 951). Inntrykkene av Sveits ble slik formet av faglitteratur, reisehåndbøker og ett rikt utvalg av suvenirbilder som viste et mediert utvalg av de landskaper Krag reiste i.

Steder blir gjort og blir til gjennom kroppslig lek og erfaring som fordrer en rekke personlige rekvisitter som kofferter, kart og reisehåndbøker, og en rekke offentlige og institusjonelle artefakter. Ute i terrenget opplevde Krag hvordan materialiteter som veier tiltrakk seg ingeniører og turister gjennom å være planlagt i relasjon til naturfenomener som isbreer, vannfall og fjell, og hvordan tunneller, bruer og gallerier bidro til å skape dramaturgi i reiseopplevelsen. I turist- og landskapsforskning blir «turistens blikk» forstått som sosio-kulturelt og diskursivt bestemt, et blikk som er lært fremfor en fysisk egenskap. Blikket er en forestilling som ordner, former og klassifiserer, snarere enn å gjenspeile verden; blikket er slik turisten stirrer, møter verden og sorterer det han eller hun liker og misliker (Urry & Larsen 2012 s. 2). Krag reiste til Sveits med ingeniørkompetanse og slik et tillært ingeniørblikk for å vurdere veitekniske forhold. Under reisen i Sveits tilegnet han seg turistens blikk – et blikk som han resten av livet tok i bruk for å sette Norge i spill som turistnasjon.

Krag var godt kjent i store deler av Norge og han hadde ledet flere veiutbygginger og undersøkelser gjennom 1850- og begynnelsen av 1860-årene (Røed 2016 s. 100). I Sveits-rapporten brukte han for første gang denne lokalkompe-

tansen til å argumentere for at bygging av vei ville kunne fremme den nye næringen «turisme». Krag hevdet at Norge var vel så rikt på naturskjønnhet som Sveits, og at når jernbanen ble ferdig til Stockholm, så ville det bli billigere for svensker og russere å reise til Norge. Han skriver:

> Under mine hyppige Reiser her i Landet har jeg ofte færdes sammen med Udlendinger, og, ihvorvel jeg vistnok ikke kan være enig i saadanne Udtryk som: «Schöner als in der Schweiz», tør jeg dog antage, at en stor Del av de ved forskjellige Leiligheder givne Beundringsudraab har været mer end Høflighed mod Landets Børn, og at en Beskrivelse deraf, hjemme i den Reisendes egne Kreds, nok kan vække Lysten hos Andre til at gjennemreise «Det interessante Norge» (St. forhandlinger 1865/1866, vol. 18, nr. 7, dok. nr. 70 s. 2).

I sitatet viser Krag til at han har truffet en rekke utlendinger på utallige reiser i Norge. Flere hevdet at Norge er vakrere enn Sveits. De utenlandske synspunkter er verdt å merke seg, mener Krag, for disse kunne stimulere flere reisende til å komme til Norge. Sveitsrapporten, der turisme utgjør en del av argumentasjonen for utbygging av veier, blir iøynefallende når den leses opp mot en tidligere tekst Krag skrev til Departementet for det Indre. I beretningen innlevert den 17. februar 1863, bare to måneder før Krags reise til Sveits, vurderer han fire ulike ruter over fjellet mellom øst- og vest-Norge, samt bruken av dampskip. Krag konstaterer at mange turister foretrekker den lengere innlands Lærdalsruten fremfor det moderne alternativet å ta dampbåt rundt kysten. Turistenes valg av innlandsalternativet, som ifølge Krag fører gjennom landets mest storartede og pittoreske strøk, etableres her som et argument for forbedring av vegnettet på bekostning av å satse for ensidig på dampskipsfart. Like fullt argumenteres det ikke for å fremme turisme som næring mer allment, men for at en veiforbindelse mellom Telemark over Haukeli til Hardanger er berettiget utfra variabler som reiselengde, reisekostnader, mulighet for trafikkøkning og veiens betydning for fedrift og fiskeribransjen (Stortingsforhandlinger. No. 7. Veibudget for 1866–69. Vei over Haukelidfjeld s. IV).

Oppfatningene om at norsk natur er vakrere enn den sveitsiske, som Krag refererer til, kan gjenfinnes i samtidig litteratur. Et eksempel er den svenske oversettelsen av «Reise durch Skandinavien in den Jahren 1806 und 1807», forfattet av geolog, mineralog og ekspert på jordsmonn Friedrich Hausmann. Forlaget skriver at Norge har vært som «ett slags terra incognita» (oppslagsside) som de ønsker å åpne for et svensk publikum (Buch 1814, oppslagsside). I Hausmanns skildringer kan vi lese:

> Kort före solens nedgång stego vi uti en båt och rodde till Haugfoss, så långt som strömmens vildhet tillät. Semoen-elfven störtar efter sin hela bredd, femtio fot nästan alldeles lodrätt ned ifrån klippan. Hvilken anblick! En sådan vattenmassas odelade fall, färgad af den sjunkande solens purpur! Hvad äro Schweitz's fossar emot denna kolossala storhet! (Hausmann 1814 s. 367).

Hausmann beskriver sin fasinasjon for solens speiling i de veldige vannmasser som kaster seg nedover elvefossen. Den norske fossen var et av de naturfenomener som ble gjort til naturens valuta i turistmarkedet. Likeledes var utsikter der man i ett blikk kunne beskue hvordan bratte fjell og isbreer ble forbundet med

Meyer's Reisebücher No. I, Neuestes Reisehandbuch für die Schweiz, var rikt illustrert med motiver som viste en mer demokratisert turisme. (Utsnitt av ill. Bossons-Gletscher s. 545.)

fruktbare dalsider ned mot fjorden og havet, etablert som særskilt norsk fortrinn i konkurransen om å være et attraktivt sted for turisten (Skåden 2013 s. 73).

Krag var ansatt i Vegvesenet i over femti år, hvorav tretti som mektig vegdirektør. Gjennom disse årene ble reisen til Sveits et stadig tilbakevendende referansepunkt for hans mangfoldige virke. Hans ervervede turistblikk ble omsatt i en rekke praksiser til fremme for turismen, blant annet ved å bidra til opprettelsen av Den norske Turistforening. I innbydelsen til stiftelsen heter det at foreningen har til hensikt å utarbeide nøyaktige reiseruter og kart for turisten, bidra til forbedring av overnattingssteder særlig på de mindre beferdede ruter og lønne guider. Om foreningen fikk nok midler ønsket den også å lette adgangen til «Steder, der i særlig Grad udmærke sig ved Naturskjønhed» (Bergens Adressecontoirs Efterretninger 1866 s. 8). For Krag ble en moderne landskapsforståelse og veibygging til fremme for turismen to sider av samme sak (Hvattum 2010 s. 9–14).

Et latterlig og intetsigende Sveits

Innenfor en rekke samfunnsområder, som naturvitenskap, medisin, politikk og økonomi, var sveitsiske forhold blitt satt opp mot norske gjennom 1800-tallet. Sveits ble argumentert frem som et land med sammenlignbare topografiske,

Norwegen.

Von *Ernst Edgar Reimerdes.*

n Jahren übt Norwegen, das
der Mitternachtssonne, die
ns, auf das deutsche Reise-
An-
mm-
k ist
sym-
aben
Ent-
esse
wirt-
nerz-
So
iebe
auf
rend
das
sten
iger
ickt.
mmt
cher
rens
kap
s zu
—
ver-
die
in
nor-
zten
dessen Leitung in den
egt. Neue, günstige Ver-

sowie verschiedene beque
Automobilrouten erleichtern
ungeheuer ausgedehnten L
habe
Geb
etwa
Teil
Karr
Karr
heut
das
Dam
Tou
hatt
halb
vorn
weg
das
der
Wo
zubr
weg
„mo
weg
schö
in s
ausg
brei
Wäl
und
Felsreviere, Landseen und
Norwegens Küste bespült.

Norwegischer Bauer.

Den norske bonde blir isenesatt i tyske artikler om Norge som ferieland. Faksimile fra Der Weltcourier, Illustrierte Zeitschrift für Gesellschaftsleben und Reise, mai 1912, s. 551. Ill. fra Historisches Archiv zum Tourismus (HAT), Berlin.

klimatiske og politiske forhold, og fremholdt som det gode europeiske forbilde for norske aktører. På begynnelsen av 1900-tallet målbar Knut Hamsun imidlertid en motsatt posisjon:

> Vi har omgjort landet til et latterlig og intetsigende Sveits, vi har innrettet det til et eneste stort hotell for utlendinger. Hva har vi vunnet på det? Kontanter, raslende lommeskillinger. Nu kan vi kjøpe kaffe og betale den, vi kan henge opp gardiner for vinduene i vår hytte, vi kan spike engelsk med sjåfører. Men vi har satt til vår nøysomhet, vår gode ro, våre små og stille vaner, vi har mistet vår arbeidsomhet, vårt indre har tapt (Hamsun 2009 [1910] s. 78).

Sitatet er hentet fra Knut Hamsuns tekst «Et ord til os», første gang publisert i avisen Verdens Gang, Nr. 177, 3. juli, 1910 (Hamsun 1910a). Sommeren 1910 ble teksten gjengitt i originalversjon eller som forkortede tekstutdrag i en rekke aviser over hele landet (se f.eks. Advarsel mot turistvæsenet 1910; Et ord til os 1910; Hamsun 1910b). For å tolke Hamsuns utsagn, la oss gå omveien om forståelsen av *land* og *landskap*. *Land* forstås som en fysisk, håndgripelig ressurs der håndens arbeid er forenet med jorden; det pløyes, sås, høstes og bygges (Urry 2005 s. 77). Begrepet *landskap* er derimot forbundet med visuelt konsum av omgivelsene. Urry knytter dette sammen med fremveksten av forskjellige former for transportmidler og den geografiske distansen disse gir til objektet – naturen – som betraktes (Urry 1992 s. 2). Hamsun skriver frem Sveits som et land som nettopp på grunn av økt tilgjengelighet er utviklet til en forførende overflate, men med uthulet verdi. Landet var ifølge ham i utallige slektsledd bare vært «panoramaeier», vill og dyrkbar natur transformert til visuelle scener og landskapsbilder.

For Hamsun var det vi betegner som turistens blikk nettopp problemet. Mens utviklingen av og tilpasningen til turistens blikk i Sveits hadde forringet mange av landets kvaliteter, dyrket fremdeles bonden jorden opp til den evige bre, skriver han. I Norge var situasjonen derimot en annen. Den sosio-kulturelle klassen gårdbruker var i ferd med å lære hva turistens blikk fordret, og hvordan steder kunne settes i spill slik at hans hushold kunne kombinere naturaløkonomi og pengeøkonomi. Hamsun beskriver dette som «kontanter og raslende lommeskillinger» som førte til en ny type konsum. Prisen var ifølge Hamsun for høy. Den norske odelsbonden mistet sin stolte og selvstendige posisjon, for å innta en underdanig trenerrolle: de går for å åpne grinden langs vegen og fanger opp kobberskillingen fra automobilen, som suser gjennom landskapet. Folk slutter å dyrke sitt korn, arbeide med myrdyrking og skogplanting og lar ungdommen utvandre til Amerika. Det er denne utviklingen han vil til livs; Norge skal ikke konkurrere om turistene med Sverige, Danmark eller panoramaeierne i Sveits, men derimot beholde roen, det innadvendte, stoltheten og dyrke opp Norges land (Hamsun 1910b).

Den turismen Hamsun argumenterer mot, er den turismen som det med fornyet innsats ble arbeidet for etter åpningen av Bergensbanen i 1909, blant annet ved det norske reisebyrå i Berlin, som var understøttet av staten. I reklamemateriell og illustrerte tidsskrifter ble den norske bondestand iscenesatt som aktør

på den globale scene, for å opptre til fremme for norsk turisme (Reimérdes 1912 s. 551). Historikeren Tore Rem har løftet frem hvordan Hamsun gjennom ovenstående sitat etablerte en relasjon til Sveits og hvordan dette var del av en rekke debatter han tok del i på 1910- og 1920-tallet. Debattene omfattet temaer som turistnæringens vekst, utlendingers oppkjøp av naturressurser, modernisering, en generell motstand mot industri, teknologi og forretningsdrift. Samlet gir Hamsun stemme til antidemokratisme, antikapitalisme og antiindustrialisme (Rem 2014 s. 54 f.).

Hamsuns norsk-sveitsiske relasjon inngår slik ikke i et nettverk til fremme av norsk turistnæring. Derimot søker han gjennom å argumentere for negative konsekvenser av veibygging, hotelldrift og omstrukturering å etablere en omfattende politisk posisjon med essensialistisk engstelse for transformasjoner av land til landskap og slik forvitring av essensen av det såkalte norske.

Kvalitet og slendrian

La oss vende tilbake til Åmås' kronikk. Han hadde vært på Alpeferie i Oberengadin, kunne vi lese. Der var reisefølget blitt møtt av god service og profesjonalitet. Riktignok var ikke den bestilte leiebilen klargjort på flyplassen, men for tort og svie fikk de en annen bil til redusert pris. Velholdte stier og merkede ruter gjorde den spektakulære naturen tilgjengelig. Selv på 2000 meters høyde ble det servert fortreffelig mat, et rikt utvalg av melkeprodukter, pølser produsert lokalt, skinker og god vin. Prisene var akseptable, som i en enkel norsk kaffistove. Til og med kosmetikkprodukter produsert av lokale naturlige råvarer ble tilbudt, for ikke å snakke om utvalget i sportsbutikkene! Busser og tog var presise, toalettene rene og kulturlandskapet pleid. Åmås sin kvalitetsopplevelse i Sveits ble kontrastert med fjell- og reiselivs-Norge, et «slendrianland» preget av mangler i alle ledd, høye priser, sviktende infrastruktur, dårlig skilting og uforutsigbar hotellkvalitet (Åmås 2015a s. 2 f.).

Artikkelen ble etterfulgt av debatt. På den ene siden ble norsk turistnæring tatt i forsvar ved å vise til næringens økte fokus på god lokalmat, og det ble stilt spørsmål ved Åmås' relevans: Var ikke hans innlegg et uttrykk for en snobbete eliteferiekultur som snakket høyt på bekostning av den folkelige biffsnadderelskende turisten? (Gudheim 2015 s. 10). På den andre siden ble det vist til besvær i reiselivet, eksemplifisert gjennom mangler i tog- og busstilbudet (Ulateig 2015 s. 11). Åmås underbygde sine synspunkter ved å vise til det statlige finansierte selskapet Innovasjon Norges turistundersøkelse, der forholdet mellom pris og kvalitet var blitt problematisert (Åmås 2015b s. 2). Denne undersøkelsen inngikk som et virkemiddel i strategien for å utvikle distriktene, øke innovasjon, profilere norsk næringsliv, samt å fremme Norge som reisemål (Innovasjon Norge/Epinion 2015). Debatten tematiserte forholdet mellom pris

og kvalitet. Åmas' posisjon tok utgangspunkt i at Sveits og Norge begge er høykostland, med likeartede topografiske forhold, men der Sveits leverer valuta for pengene, kjennetegnes norsk reiseliv ved manglende forutsigbarhet og uklare relasjoner mellom hva kunden betaler og hva hun får igjen i form av varer og tjenester. Det som kan gjenkjennes som nettverket til fremme for turismen i Sveits, blant annet bestående av infrastruktur, hoteller, mat, produkter og lovgivning, fremsto som samstemte og kraftfulle, mens norske aktører syntes å tale med flertydige stemmer som motvirket dets felles mål, å gjøre Norge til en etterspurt destinasjon. Imidlertid oppfattet begge side i debatten steder som bevegelige, det norske «potensialet» kan realiseres blant annet ved å sette norske steder i relasjon til sveitsiske og etablere dem som gode eksempler å strekke seg etter.

Avslutning

Jeg har i denne artikkelen søkt å utforske hvordan det i Norge har blitt etablert ulike norsk-sveitsiske relasjoner gjennom ulike nettverk som har diskutert turisme i Norge. Avslutningsvis vil jeg trekke frem et aktuelt tema og undersøke hvorvidt fortidens posisjoner kan skimtes.

Historikeren Rune Slagstad har plassert Krag blant gruppen av fagkyndige, «de nasjonale strateger», som formet statsutviklingen fra 1814 til 1900-tallet. Krags bidrag var gjennom å virke for vei og turisme og slik fremme et endret natursyn – «en vågnende natursans» (Slagstad 2008 s. 80). Jeg vil tilføye: Dette ble gjort gjennom hans stendige reetablering av sveitsisk-norske relasjoner i arbeidet dels for veg og dels for turisme. Han søkte å transformere natur til landskap, og nennsomt utstyre steder for turisme med nødvendige rekvisitter som hytter, vei og mat. Prosjektet «Nasjonale Turistveier», der Statens Veivesen har etablert en rekke arkitektoniske utsiktspunkter langs vegen med dertil hørende fasiliteter som toaletter, parkeringsplasser og tilrettelegging for funksjonshemmede, kan forstås som en forlengelse av Krags arbeid.

I motsetning til de mer-ordnede steder «Nasjonale Turistveier» arbeider frem, står de mindre-ordnede steder formidlet gjennom et hyppig brukt fotomotiv i promoteringen av Norge de senere årene: et dramatisk fjell-landskap med ensomme vandrere (nettside: Fjord Norway 2017). Tar vandreren en pause, så viser illustrasjonene at det gjerne skjer ved at han sitter på en fjellhylle mange hundre meter over en fjord. Markedsføringen må ha hatt effekt, for det settes rekorder for antall turister og det er en økende interesse for å vandre i fjellet. Konsekvensen er et økt antall redningsaksjoner (Fossum & Hagen 2016; Statistisk sentralbyrå, overnattinger, nettside 2017). I norsk offisiell markedsføring finner vi nettopp de steder som Hamsun kritiserte: land som transformeres til landskap tilrettelagt for turistens blikk, men svært ofte uten et utbygd sosio-teknisk turistsystem med veier, toaletter, servering, sikkerhet og med kulturelle forestillinger som åpner fjellet for alle.

I debatten om tilrettelegging og sikkerhet vises det til at i Sveits utvikles turismen ved mer differensiert tilrettelegging, mens det i Norge synes å råde et ideal og en infrastruktur som fordrer turister med kompetanse til å mestre fjellet uten nevneverdig inngripen hverken av næringsliv eller myndigheter (Farestvedt & Leirvik 2016; Brennpunkt 23.11.2016). For Hamsun ble hans etablerte norsk-sveitsiske relasjoner et virkemiddel for å fremme et antidemokratisk samfunn, som han mente å finne forbilder for i fortiden. Føydale forhold, skriver Rem, der forholdet mellom mennesker og mellom mennesker og natur var nærmere (Rem 2014 s. 54). Kanskje noe provoserende, og uten de Hamsunske politiske ambisjoner, kan man spørre om ikke noe av denne forståelsen av en særskilt norsk «nærhet til naturen» har bidratt til den manglede tilrettelegging og relasjon mellom pris og kvalitet som Åmås etterlyser.

Litteratur

Asdal, Kristin, 2012: Contexts on Acton – And the Future of the Past in STS. I: Science, Technology & Human Values 37, nr. 4. S. 379–403.

Advarsel mot turistvæsenet, 1910. I: Dunderlandsdølen, 22. juli. S. 2.

Bergens Adressecontoirs Efterretninger, 1866: Indbydelse. 14. mai. S. 8.

Berlepsch, Hermann Alexander, 1862: Meyer's Reisebücher No. I, Neuestes Reisehandbuch für die Schweiz. Hildburghausen.

Broch, Theodor, 1848: Lærebog i bygningskunsten: nærmest bestemt for Den Militaire Høiskoles Elever. 2: Borgerlig Bygningskunst, Vandbygningskunst, Vei- og Brobygningskunst. Christiania.

von Buch, Leopold, 1814: Leopold von Buchs resa igenom Norrige åren 1806, 1807 och 1808; jemte ett Bihang ur Hausmanns Resa gjenom Skandinavien åren 1806 och 1807. Stockholm.

Et ord til os, 1910. I: Glommendalen, 14. juli. S. 1.

Gudheim, Alice, 2015: Slendrianlandet Norge? I: Aftenposten, 17. juli.

Hamsun, Knut, 1910a: Et ord til os. I: Verdens Gang, Nr. 177. 3. juli.

Hamsun, Knut, 1910b: Et ord til os. I: Lillehammer Tilskuer, 6. juli. S. 1.

Hamsun, Knut, 2009: Et ord til os [1910]. I: Knut Hamsun: Samlede verker, B. 27. Oslo. S. 77–85.

Hausmann, Friedrich, 1814: Hausmanns Resa gjenom Skandinavien åren 1806 och 1807. I: Leopold von Buch: Leopold von Buchs resa igenom Norrige åren 1806, 1807 och 1808; jemte ett Bihang ur Hausmanns Resa gjenom Skandinavien åren 1806 och 1807. Stockholm. S. 338–404.

Hvattum, Mari, 2010: Veien, reisen og landskapet. I: Årbok for norsk vegmuseum. Red. Geir Paulsrud & Berit Hole. Otta. S. 9–14.

Innovasjon Norge/Epinion, 2015: Turistundersøkelsen 2015 – vintersesongens nøkkeltall. Oslo.

Kirby, Paul Franklin, 1952: The grand tour in Italy (1700–1800). New York.

Knutsen, Sverre, 2009: Veier til modernisering. Veibygging, samferdsel og samfunnsendring i Norge på 1800-tallet. Oslo.

Küster, Hansjörg, 2009: Schöne Aussichten. Kleine Geschichte der Landschaft. München.

Latour, Bruno, 2005: Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network Theory. Oxford.
Mathieu, Jon, 2015: Die Alpen. Raum – Kultur – Geschichte. Stuttgart.
Reimérdes, Ernst Edgar, 1912: Norwegen. I: Der Weltcourier. Heft 16, 15. Mai. S. 551–555.
Rem, Tore, 2014: Knut Hamsun. Reisen til Hitler. Oslo.
Riopelle, Christopher & Herring, Sarah, 2011: Forests, Rocks, Torrents. Norwegian and Swiss Landscapes from the Lund Collection. London.
Rohrer, Josef, 2010: Zimmer frei. Das Buch zum Touriseum. Trauttmansdorff.
Røed, Ane Cecilie, 2016: Hans Hagerup Krag – Vegdirektøren. I: Årbok for Norsk vegmuseum. S. 95–126.
Scarlett, Ferdinand, 1921: Turistlandet Norge. 1. Del. Kristiania.
Schiedt, Hans-Ulrich, 2007: Die Entwicklung der Strasseninfrastruktur in der Schweiz zwischen 1740 und 1910. I: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1. S. 39–54.
Sheller, Mimi & Urry, John, 2004: Places to play, places in play. I: Tourism Mobilities: Places to play, places in play. Red. Mimi Sheller & John Urry. London. S. 1–10.
Skåden, Kristina, 2013: Veiarbeid. Transnasjonale relasjoner i perioden 1800–1942: Tre eksempler. Ph.D-avhandling. Universitetet i Oslo.
Slagstad, Rune, 2008: (Sporten) en idéhistorisk studie. Oslo.
Steffen, Kathrin, 1974: Souvenir de la Suisse. Zur Entstehung touristischer Leitbilder in der Schweiz. I: Das Werk: Architektur und Kunst, Band 61. S. 949–985.
Stortingsforhandlinger. 1865/1866, vol. 18, nr. 3 s. No. 7. Veibudget for 1866–1869. Vei over Haukelidfjeld. Anhang til S. No. 7 om Veibudgettet. Arterikapitain H. Krag til Departementet for det Indre afgivne Betænkning, dateret 17de Februar 1863, angaaende et Veianlæg over Haukelidfjeld. S. I–XI.
Stortingsforhandlinger. 1865/1866, vol. 18, nr. 7, dokument nr. 70. Artillerikaptein H. Krag Rapport om hans reise gjennem Schweiz.
Stråth, Bo, 2005: Union og Demokrati. Dei sameinte rika Noreg-Sverige 1814–1905. Oslo.
Tissot, Laurent, 2011: From Alpine Tourism to the «Alpinization» of Tourism. I: Touring Beyond the Nation. A Transnational Approach to European Tourism History. Red. Eric G. E. Zuelow. Farnham. S. 59–78.
Ulateig, Egil, 2015: De får klare seg sjæl. I: Aftenposten, 12.oktober.
Urry, John, 1992: The tourist gaze and the «environment». I: Theory, culture and society 9:3. S. 1–26.
Urry, John, 2005: The Place of Emotions within Place. I: Emotional Geographies. Red. Joyce Davidson, Liz Bondi & Mick Smith. Ashgate. S. 77–83.
Urry, John & Larsen, Jonas, 2012: The Tourist Gaze 3.0. London.
Zuelow, Eric G. E., 2011: The Necessity of Touring Beyond the Nation: An Introduction. I: Touring Beyond the Nation: A Transnational Approach to European Tourism History. Red. Eric G. E. Zuelow. Farnham. S. 1–16.
Åmås, Knut Olav, 2015a: Hva kan vi lære av Sveits? I: Aftenposten, 12. juli.
Åmås, Knut Olav, 2015b: Kvalitet uten kvaler? I: Aftenposten, 20. juli.

Nettsider

Bergman, Bosse: Schweiz, the playground of Europe. Se: http://www.christensensantikvariat.se/bb940.php, hentet den 15.02.2017.
Brennpunkt: Alarm Trolltunga, NRK TV, første gang sendt 23.11.2016. Se: https://tv.nrk.no/serie/brennpunkt/MDDP11001716/23-11-2016
Farestvedt, Hanne & Leirvik, Jan Børge, 2016: Turistnæringen vil stenge turistmål på uværsdager. I: NRK Hordaland, tilgjengelig på

https://www.nrk.no/hordaland/foreslar-a-stenge-turmal-pa-uvaersdager-1.13080777, hentet den 25. 02.2017.

Fjord Norway: https://no.fjordnorway.com/topp-attraksjoner/trolltunga, hentet den 11.10.2017.

Fossum, Elin & Hagen, Knut-Øyvind: Antall redningsaksjoner doblet på ett år. I: NRK nettsider, publisert 02.09.2016, se: https://www.nrk.no/ho/antall-redningsaksjoner-er-doblet-pa-ett-ar-1.13117158, hentet den 25.02.2017.

Statistisk Sentralbyrå: Overnattinger, desember 2016, publisert 13.02.2017, https://www.ssb.no/overnatting

Høyfjells-koreografier

Norske og sveitsiske jernbanelinjeguider omkring 1900

Marie-Theres Fojuth

Da kong Håkon VII åpnet Bergensbanen en forblåst og kald novemberdag i 1909, feiret Norge både ny infrastruktur som forbandt hovedstaden Kristiania (Oslo) med havnebyen Bergen, og en stor teknologisk bragd (Fojuth 2015 s. 1–3). Bergensbanen sto slett ikke tilbake for de store høyfjellsbanene i Alpene, ble det sagt. Jernbanelinjen ble hyllet – og markedsført – ved hjelp av praktfulle reiseguider, publisert på norsk, tysk, engelsk og fransk. Jernbaner hadde vært et viktig tema i tidligere norske reisebøker, men da først og fremst som transportmiddel til turistiske opplevelser (f.eks. Nielsen 1883). Fram til omkring 1880 var landskapsskildringer nesten fraværende i beskrivelser av jernbanen (Skjæveland 2008 s. 95 f.). Nå ble selve jernbanelinjen en attraksjon, og det ble etablert en diskurs om snø, høyfjell og framskritt.

I Alpene hadde den turistiske markedsføringen av jernbanen nådd nye høyder i disse årene. Både praktbøker og tynne brosjyrer fremmet masseturisme til steder som frem til nå hadde vært ikke-steder for folk flest: over tregrensen og i fjellets mørke dybde.

I denne artikkelen ser jeg på hvordan norske og sveitsiske reiseguider markedsførte jernbanelinjer overfor den moderne turisten omkring 1900. Ved å analysere et utvalg av jernbanelinjeguider fra perioden 1897 til 1910 undersøker jeg en diskurs som skapte en felles europeisk fascinasjon over høyfjellet. Artikkelen er dermed et bidrag til forskningen på hva som skapte og forandret «the tourist gaze», dvs. en kulturelt betinget måte å se og oppleve verden som turist siden 1840-årene (Urry & Larsen 2011 s. 1–3, 14). Ved siden av bøkene om Bergensbanen undersøker jeg guider om Gotthardbanen mellom Luzern og Chiasso (åpnet 1882) og om Albulabanen mellom Thusis og St. Moritz (åpnet 1903). Ingen av disse tre banene ble planlagt og bygd som turistbaner, men alle tre ble raskt noen av Europas mest kjente turistattraksjoner, og er det den dag i dag.

Jernbanelinjeguider

«Jernbanelinjeguider» er reisehåndbøker om en eller flere jernbanelinjer. Allerede på 1830-tallet kom de første publikasjoner om jernbanestrekninger i England ut (Bergman 2015 s. 81), og jernbaner ble snart et viktig tema i det eks-

Spitteler 1897
Der Gotthard
Von
Carl Spitteler
Camenisch [1904]
RHÄTISCHE BAHN
GRAUBÜNDEN SCHWEIZ
WANDERBILD
Becker [1908]
Rechts und links der Eisenbahn!
Die
Gotthardbahn
Heft 73.
Preis 50 Pfennig.
Behrmann 1909
RHAETISCHE BAHN
GRAUBÜNDEN-SCHWEIZ
Heer 1910
Luzern-Bellinzona-Lugano
Mailand
Zürich-Mailand
Heft 9.
Tank 1909
BERGENS BANEN
Heber [1909b]
SIGVARD HEBER:
MIT DER
BERGENS BAHN
NACH DEN
FJORDEN
AN DER
WESTKÜSTE
NORWEGENS
J. W. CAPPELENS FORLAG
Heber [1909a]
SIGVARD HEBER
BERGENSBANENS
HØIFELDSOVERGANG
Nielsen 1908
Bergens-banen

panderende reisehåndbokmarkedet. På midten av 1800-tallet var eksempelvis den kjente tyske reisehåndboken Baedeker systematisk oppbygd etter tog- og dampskipslinjer (Müller 2012 s. 38). På slutten av 1800-tallet hadde noen få store forlag nesten hele reisebokmarkedet, og jernbanelinjeguidene ble en mulighet for små forlag til å komme seg inn i markedet (Bergman 2015 s. 84). Kulturhistorikeren Judith Schueler-Delatte har observert at sveitsiske reiseguider gjennomgikk en forvandling på 1870-tallet, fra tunge, informative håndbøker til markedsføringsmateriell (Schueler-Delatte 2008 s. 87 f.). Åpningen av Gotthardbanen i 1882 ble startskuddet for en omfattende publikasjons- og markedsføringsvirksomhet. Allerede året etter åpningen telte man en million passasjerer, i 1897 var det to millioner (ibid. s. 83 f.). Selv om Gotthardbanen antakelig først og fremst var transport for mange av passasjerene, sier tallene noe om hvor mange potensielle lesere jernbaneguidene om Gotthardbanen kunne ha.

Mens de første turistene til både Sveits og Norge var fra den engelske overklassen, ble målgruppen for jernbanelinjeguidene i hovedsak den urbane befolkningen i Tyskland, nærmere bestemt den dannede middelklassen. I 1900 var 33 % av turistene i Sveits tyskere (ibid. s. 87). Også Norges Statsbaner rettet blikket mot det tyske markedet. 1909 åpnet et statlig norsk reisebyrå i Berlin, med markedsføring av norske jernbanestrekninger som uttalt mål (Fojuth 2015 s. 298–301). Bøkene om Bergensbanen var imidlertid også beregnet på et nordisk publikum. Tidligst ute var Yngvar Nielsens bok «Bergensbanen» som ble utgitt på norsk i 1908 og allerede samme år kom i et annet opplag på 10 000 eksemplarer (Nielsen 1908). Det var en relativ tynn bok, nr. 2 i serien «Norske Jernbaner», og forlaget var Kommandieselskabet Narvesens Kioskkompani. Boken var til salgs på stasjonen og kunne kjøpes rett før man gikk om bord på toget.

Forfatteren Yngvar Nielsen (1845–1916) var en produktiv historiker, professor i geografi ved Universitetet i Kristiania og Norges desidert mest kjente reisebokforfatter. Professortittelen hans pranget på omslaget til den tynne jernbanelinjeguiden. Det ble åpenbart lagt vekt på å understreke bokens faglige kvalitet. Også forfatterne av de andre norske og sveitsiske bøkene som er tema for denne artikkelen, var fagfolk – anerkjente geografer, kartografer, historikere og pedagoger.

Reisebøker som litterær sjanger har vært gjenstand for en del forskning (f.eks. Bergman 2015; Müller 2012; Pretzel 1995). Jernbanelinjeguider er derimot lite studert (Bergman 2015; Speich 2003). Jernbanebyggingen på 1800-tallet er blitt et stadig viktigere tema i nyere kulturhistorie (Cvetkovski 2006; Fojuth 2015; Freeman 1999; Schenk 2014; Schivelbusch 2007 [1977]; Skjæveland 2008; Sperling 2009). I de senere år har det også kommet studier om fjellbaner, som kalles «Bergbahnen» på tysk, dvs. turistbaner som fører opp på en fjelltopp (Gugerli 1997; König 2000; Schild 2013). Noen få kulturhistoriske studier «krysser et fjellområde» (Kos 1984; Lam 2011; Schueler-Delatte 2008).

Mens fjellet var selve målet for *Berg*-banene, var fjellet et hinder for *Gebirgs*-banene (Spitteler 1897 s. 128). Begge jernbanetypene ble oppfattet som teknologiske bragder, som menneskets seier over naturen. Men bare for sistnevnte var målet nærmest å flate ut fjellet ved hjelp av tunneler, viadukter og broer. Under planleggingen og byggingen var oppfatningen av fjellet dermed diametralt motsatt for de to banetypene. Dette ble tydelig under debattene i forkant av den parlamentariske beslutningen om Bergensbanen. Mange norske politikere mente at en slik bane ikke ville kunne trekke turister, og at den alpine topografien var høyst problematisk (Fojuth 2015 s. 283–287). Det oppsiktsvekkende er at nettopp dette at fjellet var et hinder, ble det som skulle gjøre *Gebirgs*-banene til en turistattraksjon i særklasse.

Koreografiske grep

«Så blir jernbaneferden ikke bare middel til å nå målet, men blir til dels selve målet eller kan bli det helt» (Becker 1908 s. 3).[1] Slik lyder det i forordet til en av jernbanelinjeguidene, publisert i den berømte skriftserien «Links und Rechts der Eisenbahn» ('Til venstre og høyre for jernbanen').

Jernbanereisen skulle bli selve reisemålet, det var budskapet i jernbaneguidene. For at jernbanepassasjerene skulle ha glede av togreisen, måtte de imidlertid få hjelp til å se. De fleste jernbanelinjeguidene er ment som lesestoff underveis, og de er oppbygd og typografisk utformet på en slik måte at leserne kan orientere seg godt under turen, så vel i boka som i landskapet. Oppbyggingen av tekst og typografi skulle hjelpe de togreisende å snappe til seg den «riktige» utsikten i det «riktige» øyeblikket, og samtidig få lese den «riktige» informasjonen.

Bøkene styrte turistenes blikk: De fortalte turistene hvor de skulle reise, hvilken retning de skulle se i, hva de skulle legge merke til, og hva de skulle nyte. Styringen av turistenes bevegelser var en form for koreografi. «Koreografi» betegner en fastlagt, dramaturgisk rekkefølge av bevegelser i rommet. Jernbanereisen ble en koreografi med to koreografer: for det første jernbanen med sine bevegelser styrt av skinner, værforhold og togtabell, for det andre reisebokforfatteren med tydelige instrukser.

Forfatterne skrev gjerne i første person flertall, slik at det det ble konstruert et fellesskap av moderne turister (f.eks. Becker 1908 s. 7; Camenisch 1904 s. 56; Heer 1910 s. 4; Heber 1909a s. 44 & 48; Spitteler 1897 s. 17). «Vi» er et av de små ordene som er med på å skape en diskurs, og her er det den landskapsestetiske diskursen om alpine togreiser som skapes.

De norske og sveitsiste reisebokforfatterne brukte de samme koreografiske strategiene. Som oftest fikk de togreisende helt konkrete instrukser om hvor de

[1] «Die Eisenbahnfahrt wird dann nicht nur Mittel zum Zweck, sie ist teilweise zum Zwecke selbst geworden oder kann es ganz werden.»

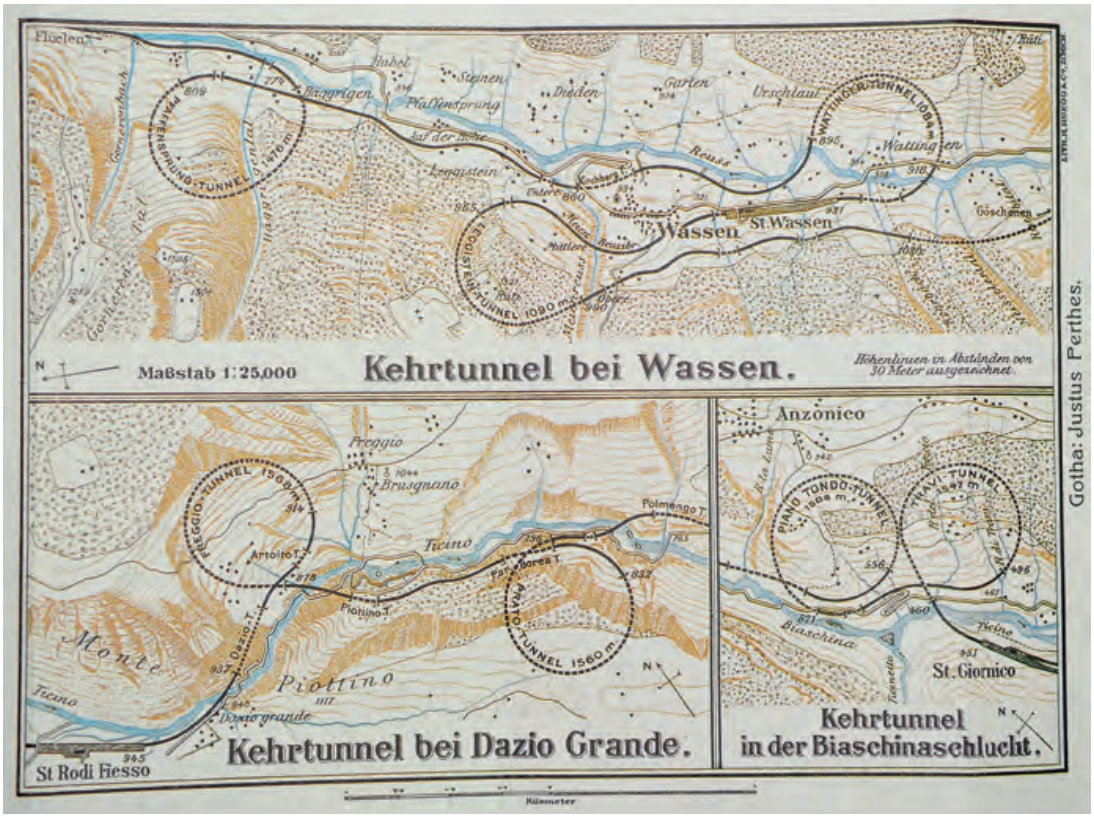

Kart »Kehrtunnel». Becker [1908].

skulle sitte og i hvilken retning de skulle se. Sitteplass på togets venstre eller høyre side ble beskrevet som avgjørende for den visuelle opplevelsen (Hvattum 2013 s. 109–112).

Passasjerene kunne være nødt til å springe fra side til side. Jo raskere utsikten skiftet utenfor togvinduene, desto raskere smalt kommandoene i guidebøkene (f.eks. Becker 1908 s. 12–15; Heber 1909a s. 38; Spitteler 1897 s. 56). Det gjaldt å være rask, for hvert sjue kunne bare beundres i noen korte øyeblikk. I en bok om Gotthardbanen fra 1897 kan man lese: «Bildet er alt vekk, og på nytt omfavnes vi av svart tunnelnatt. […] Da gjelder det å være forberedt og passe på. Det lønner seg»[2] (Spitteler 1897 s. 49 f.).

Turistene måtte være på vakt. Det gjaldt å fange et spektakulært skue før tunnelen tok det. Det å være jernbanepassasjer var litt av en jobb – det gjaldt å lese, springe til riktig side av vognen, se, lese igjen, se på nytt. Det var nesten for mye av det gode, og passasjerene trengte tunneler for å hvile mellom de visuelle opplevelsene (Becker 1908 s. 13). Under denne overveldende jernbanedansen kunne et kart hjelpe passasjerene å orientere seg.

[2] «Schon ist das Bild weg und von neuem umfängt uns schwarze Tunnelnacht. […] Da gilt es vorbereitet zu sein und aufzupassen. Es lohnt sich.»

Tunneler og utsikt

Det sentrale ved høyfjellbanenes attraksjon ser ut til å ha vært nettopp overraskende sceneskift, uventet utsikt, variasjon, tempo. En serie av panoramaer, avbrutt av tunneler (f.eks. Heer 1910 s. 12 f.; Becker 1908 s. 8; Camenisch 1904 s. 58; Nielsen 1908 s. 24–26; Heber 1909b s. 15). Lys og overdådig natur, plutselig mørke. Overveldende inntrykk og det mørke intet. Dag og natt.

Den mangfoldige utsikten lindret et tap som fulgte av 1800-tallets samferdselsrevolusjon. Da jernbane og dampskip kom, klaget mange over at «ekte» reiseopplevelser gikk tapt (Müller 2012 s. 126). At jernbanereisen imidlertid skapte en ny landskapsopplevelse, har historikeren Wolfgang Schivelbusch kalt «den panoramistischen Blick» ('det panoramiske blikket', Schivelbusch 2007 [1977] s. 59). Forgrunnen forsvant på grunn av togets høye hastighet, øynene søkte horisonten, og utsikten skiftet raskere enn før. Mens Schivelbusch mener at dette var nytt for jernbanereisen, har arkitekturhistorikeren Mari Hvattum slått fast at det å se *en route* var eldre enn jernbanen: Det var det landskapsestetiske grunnprinsippet for de engelske landskapshagene fra midten av 1700-tallet av (Hvattum 2013). Andre studier støtter tesen om at skiftende utsikt var en attraksjon allerede før jernbanens tidsalder (Palma 2011; Schenk 2014 s. 158). Man kan si at landskapshistorie også er en historie om ruter, reiser og samferdsel (Routes, Roads and Landscapes 2011).

Togets hastighet førte imidlertid til at utsikten forandret seg enda raskere. Med jernbanen kunne hele regioner bli til landskapshager, og monotone landskap fikk en estetisk merverdi, slik reisebokforfatteren Nielsen forteller: «Hallingdal […] har hidtil været regnet som en af de mer ensformige østlandske Dalfører. Men naar den nu sees fra Jernbanen, tager den sig annerledes ud» (Nielsen 1908 s. 30 f.).

På Bergensbanens høyfjellsovergang skiftet det så raskt mellom tunneler og utsikt at toget måtte stoppe for å tilfredsstille turistene i deres jakt på synsinntrykk (Heber 1909b s. 15). Det var reisebokforfatteren Nielsen som i 1908 hadde gjort oppmerksom på et spektakulært panorama:

> Lige efter Myrdalen kommer det Punkt, som maa regnes for det mest storslagne paa den hele Banelinie. Det er mellem to Tunneler, og det er kun en kort Stund, det herlige Skue lader sig nyde. Men det er vidunderligt over al Beskrivelse. […] Saasnart Øiet helt har kunnet gribe dette Vidunderlandskab, er det atter borte. Toget glider ind i en ny Tunnel, ot [sic!] naar Blikket atter bliver frit, er det noget helt nyg [sic!] som sees (Nielsen 1908 s. 22).

Nettopp her var det Bergensbanen la inn et ekstra stopp allerede året etter. Reisebokforfatteren fikk dermed forandret koreografien etter eget ønske, togtabellen rettet seg her etter jernbanelinjeguidens forslag. Dette stoppet var imidlertid et unntak. Gotthardbanen, Albulabanen og Bergensbanen var attraktive nettopp

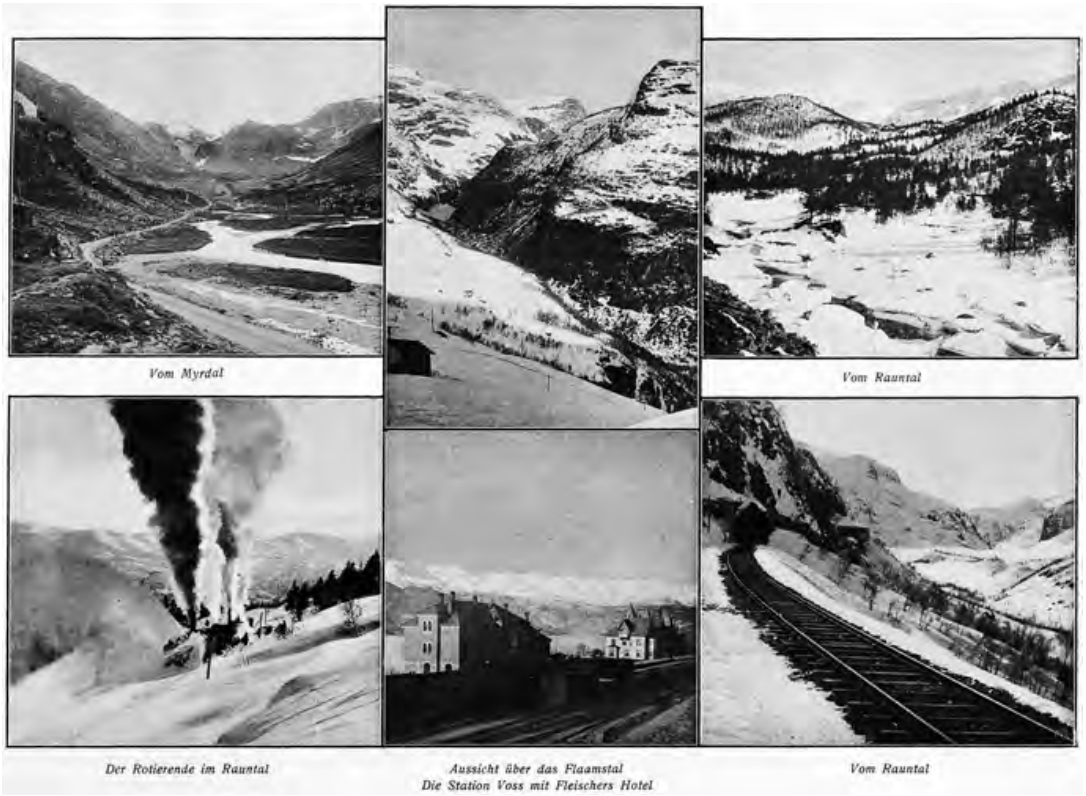

Fotografisk collage Wilse. Heber [1909b]. Nasjonalbiblioteket Oslo.

på grunn av en variert følge av forskjellige skuer, ikke på grunn av ett, som fra fjellet Rigi i Sveits eller fra Fløyen ned til Bergen.

Det er slående at jernbanelinjeguidenes illustrasjoner stod i kontrast til teksten. Tegninger og fotografier viste tradisjonelle landskapspanoramaer, ofte var disse ikke synlige fra jernbanen. Bildene viste først og fremst stillstand. Et unntak var en bok om Bergensbanen, illustrert av den i Norge svært berømte fotografen Anders Beer Wilse (1865–1949) (Tank 1909). Wilses sentrale grep var sammensetningen av mange forskjellige fotografier. Til sammen ble de nærmest til filmsekvenser som skildret den varierte jernbanereisen over det norske høyfjellet. Summen av fotografiene var et inntrykk av bevegelse og overraskelser, noe historikeren Trond Bjorli har kalt for «visuelle sjokk» (Bjorli 2014 s. 246). Det forelå også planer for en av de første norske filmproduksjoner med Bergensbanen som setting og Wilse som filmatograf (ibid. s. 243).

Dramaturgi og dannelse

Det ble ikke noen film om den norske jernbanereisen på begynnelsen av 1900-tallet. Men drama ble det likevel, i jernbanelinjeguidene. Både de sveitsiske og de norske bøkene var strengt dramaturgisk oppbygd. Togpassasjerene gikk om bord i en større by (Luzern, Bergen, Kristiania). Her presenterte for-

fatterne byliv og kulturelle severdigheter. Jernbanereisen begynte i rolig tempo langs kultiverte hager og pittoreske innsjøer eller fjorder (f.eks. Becker 1908; Nielsen 1908 s. 14).

Snart får vi hint om den nådeløse naturen som venter. I Sveits var det henvisninger til det store fjellskredet som ødela landsbyen Goldau i 1806 (f.eks. Becker 1908 s. 7; Heer 1910 s. 9; Spitteler 1897 s. 13), i Norge handlet det om sikringer mot skred (Heber 1909b s. 38) og om tunneler (Nielsen 1908 s. 14 f.).

Utrettelig kjørte lokomotivet mot toglinjens høydepunkt. Ved Bergensbanen var det høyfjellsovergangen ved Finse, en strekning over tregrensen som det meste av året var snødekt. Ved Albulabanen var det tunnelene som skrudde seg i 360-graders svinger oppover i fjellsidene. Og Gotthardbanens høydepunkt var selvfølgelig tunnelen, den gang verdens lengste tunnel med sine 15 km. Disse høydepunktene tok en forholdsvis stor del av teksten, før togreisen gikk over i en roligere avslutning mot toglinjenes endestasjoner.

Reisen med jernbanen ble presentert som en dannelsesreise. Som nevnt var forfatterne kjente fagfolk, og de skrev til en middelklasse som så på dannelse som en sentral verdi og identitetsmarkør. Jernbanepassasjerene – slik kan bøkene leses – møtte store utfordringer underveis, de ble svimle av alle bevegelser og inntrykk, overveldet av informasjon, før de vendte tilbake til sivilisasjonen som nye mennesker.

Det sublime høyfjellet

Hva var det som karakteriserte jernbanereisens høydepukt? Det var en skrekkblandet fryd, en følelse av avmakt, en anelse av Guds uendelighet, som kalles det «sublime» i tråd med Edmund Burkes (1729–1797) avhandling «Essays on the Sublime and Beautiful» (Burke 2008 [1756]). Det «sublime» er en estetisk kategori, som det «skjønne» eller det «pittoreske», og beskriver det man kan føle når man ser store oseaner, dype avgrunner eller høye fjelltopper. Det er det sublime som var betingelsen for at Alpene kunne bli en turistattraksjon, det var først og fremst denne estetiske kategorien som gjorde det mulig å nyte synet av det alpine landskapet (Groh 1991).

Jernbanelinjeguidene rundt 1900 var med på å transformere det sublime til den moderne tiden. Jernbanepassasjeren som satt behagelig på toget, med et vindu mellom seg og avgrunner, fosser og topper, kunne med hjelp av guidebøkene oppleve den skrekkblandede fryden som hadde lokket turister til Sveits og Norge før.

Denne skrekkblandede fryden ble fremkalt ikke bare på grunn av voldsomme fjellformasjoner, men også gjennom vågal jernbaneteknikk: lange tunneler, høye viadukter, skinner langs dype avgrunner – alt dette skapte en ærefrykt og fascinasjon hos betrakteren som jeg vil betegne som «technological

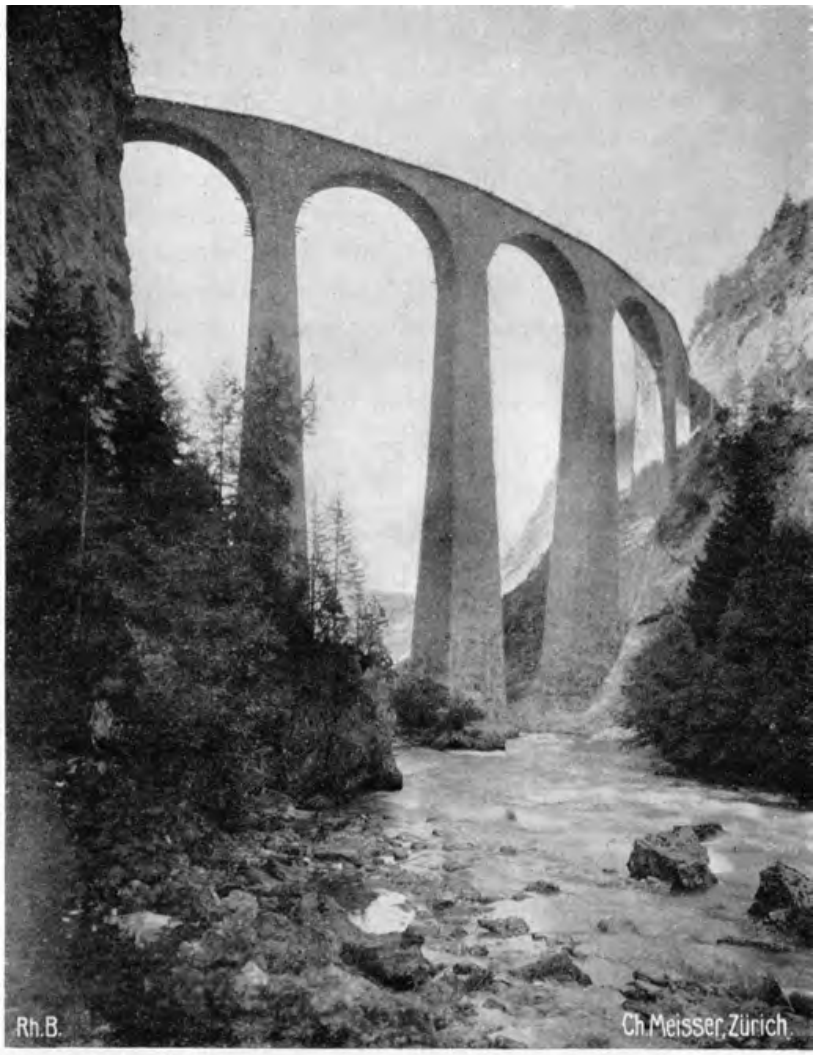

Phot. Chr. Meisser, Zürich.

Landwasser-Viadukt. Behrmann 1909.

sublime» etter den amerikanske historikeren David E. Nye (Nye 1994). Mens Nye definerer dette estetiske konseptet for det amerikanske samfunnet, finnes det sterke argumenter for at det også beskriver sider av det europeiske ingeniørarbeidet på 1800- og 1900-tallet (Fojuth 2015 s. 134–140; Schueler-Delatte 2008 s. 85 f.). Denne studien av norske og sveitsiske jernbanelinjeguider støtter en slik tese.

Jernbanepassasjerene kunne bare ane de teknologiske bragdene. Når de gled gjennom landskapet, så de lite av tunnelene og broene. Det var bøkene som forklarte hvor genialt ingeniørene hadde planlagt jernbanen og hvor dristige konstruksjonene var, hvor hard granitten hadde vært, hvor bratt stigningene var og hvor mange dødsoffer byggingen hadde krevd (f.eks. Behrmann 1909 s. 14–18, 70–76; Heber 1909a s. 38, 50, 54; Heer 1910 s. 27, 29; Nielsen 1908 s. 19–22; Tank 1909 s. 28, 32). Bare for den beleste passasjeren var det mulig å oppleve den gode, gamle skrekken som blandet seg med fryd. Fotografier av byggverk tatt nedenfra – som for eksempel av Albulabanens Landwasser-viadukt – forsterket fortellingen om den sublime teknologien.

Jernbanereisen ga mulighet til å beundre både et sublimt fjellandskap og en sublim teknologi, og begge deler betinget og forsterket hverandre: Naturen ble stor på grunn av de veldige teknologiske naturinngrepene, og teknologien ble stor på grunn av naturen den svarte på. I alle jernbanelinjeguidene finner vi landskapsestetiske og teknologiske beskrivelser om hverandre (f.eks. Heber 1909a s. 46, 48, Heber 1909b s. 3 f.). Jernbanens tilbud til turisten var en «dobbelnytelse av høyalpine naturbilder og tekniske storverk», stod det skrevet i en av de sveitsiske guidene (Heer 1910 s. 20).[3] De fleste av jernbaneguidenes tittelblader presenterte denne kombinasjonen av opplevelser med forseggjorte illustrasjoner.

Det var denne «dobbelnytelsen», vil jeg påstå, som ble selve kjennetegnet på høyfjellet som mål for masseturisme. Guidebokforfatterne skrev ikke om fjell/Gebirge, men alltid om høyfjell/Hochgebirge (Behrmann 1909 s. 76 f.; Heber 1909a s. 7, 1909b s. 3; Heer 1910 s. 18, 29; Nielsen 1908 s. 19). Diskursen om høyfjellet var tett sammenvevd med diskursen om menneskenes kamp mot naturen. Kampen mellom natur og teknikk ble i seg selv en turistattraksjon.

I en slik diskurs kunne ingeniøren bli en nasjonal helt, slik som fjellklatrere var nasjonale helter. Ingeniøren og alpinisten stod for framskritt, mandighet, kampvilje, mot – og dermed ble både tindebestigning og jernbanebygging med i en konkurranse nasjonene imellom (Fojuth 2015; Gugerli 1997). Siden Bergensbanen manglet verdens lengste tunnel, verdens mest vågale tunnelsystem eller verdens største stigning, måtte forfatterne vise til klimaforhold for å understreke at Bergensbanen var en teknologisk bragd uten like. Værforholdene og særlig snøen ble tematisert i alle bøkene om Bergensbanen (Heber 1909a s. 67–71, 1909b s. 3; Nielsen 1908 s. 21 f.; Tank 1909 s. 26). Yngvar Nielsen skrev i sin bok om Bergensbanen:

> Alperne byder intet, som i den Henseende kan overgaa den nye norske Bane, der er ført gjennem et Fjeldstrøg, som er overdækket med aldrig smeltende Sne og Is. […] Arbeidet har maattet foregaa i et af Verdens mest mennesketomme Fjeldstrøg, med en vældig Nedbør, med voldsomme Storme, gjennem en Vinter, som varer i 8–9 Maaneder, ofte endog længere. Men derfor er ogsaa Banen bleven, hvad den nu er, – et af Europas mest imponerende tekniske Anlæg, af hvilket det norske Folk med rette kan føle sig stolt (Nielsen 1908 s. 20 f.).

Dette betyr: Det var ikke det man så utenfor togvinduet som gjorde reisen med Bergensbanen til en attraksjon i verdensklasse. Det var kunnskapen om jernbanelinjens særegenhet, om klimatiske forhold og teknologiske utfordringer. Dermed var det jernbanelinjeguidens ansvar å begeistre passasjerene.

[3] «Doppelgenuss hochalpiner Naturbilder und technischer Schaustücke».

Avslutning

Likhetene i de analyserte norske og sveitsiske jernbanelinjeguider er slående. De opererte med den samme kombinasjonen av teknologisk og landskapsestetisk fascinasjon, og de brukte de samme koreografiske og dramaturgiske grepene. De konstruerte den samme forståelsen av høyfjellet som skueplass for kampen mellom mennesket og naturen. De tilbød leseren en gavepakke av det alpine og det teknologisk sublime, og knyttet begge konseptene tett sammen. Dermed skapte de et nytt sublimt høyfjellslandskap som passet den moderne jernbaneturisten.

Disse likhetene er ikke tilfeldige, men vitner om en felles europeisk diskurs om den alpine togreisen i masseturismens tidlige epoke. Hvordan denne diskursen har utviklet seg konkret, hvem som har bidratt til dens utvikling og hvilke geografiske veier diskursen har tatt, kunne vært givende å studere videre – med andre ord etterspør jeg en vitenhistorisk analyse av diskursens «Zirkulation» ('sirkulasjon', Sarasin 2011 s. 164).

Det er opplagt at de norske reisebokforfatterne hadde Sveits som forbilde, og ikke omvendt. Sveits hadde vært en drivkraft i utviklingen av alpeturismen og byggingen av fjellbaner (både *Berg*- og *Gebirgs*-baner). Norge fulgte etter både når det gjaldt å markedsføre fjord- og fjellandskapet som reisedestinasjon, og når det gjaldt å bygge jernbaner i en alpin topografi. Forfatterne av de omtalte jernbanelinjeguidene nevnte «Alpebaner» (Heber 1909a s. 28 f., Heber 1909b s. 3; Nielsen 1908 s. 21 f.; Tank 1909 s. 26). De hadde lest om dem eller sett dem med sine egne øyne, og sannsynligvis hadde de også interessert seg for sveitsiske reisebøker.

Allerede i den norske jernbanepolitikken på slutten av 1800-tallet var Sveits det store forbilde. Både norske ingeniører og politikere refererte til sveitsiske jernbaneprosjekter, og det ble vist til teknologiske utfordringer og løsninger i alpelandet (Fojuth 2015). Sannsynligvis bidro norske ingeniører som hadde studert i Sentral-Europa, først og fremst Tyskland, eller som hadde reist på studietur i Alpene, til at den norske jernbanediskursen innehold sveitsiske referanser. Bøkene om Bergensbanen som ble publisert rundt 1909, tok opp disse referansene.

De landskapsestetiske forbindelsene mellom det teknologiske og det alpine sublime fungerer i reiselivsbransjen den dag i dag. Bergensbanen blir markedsført som en av verdens vakreste og mest spektakulære togreiser, og betegnelsen «breathtaking train journey» spiller på sublime turistopplevelser med lange tradisjoner (Visit Norway 2017). Tekniske detaljer og landskapsfotografier er begge viktige for fortellingen om Bergensbanen. En markedsføringsfilm fra 2015 gjengir mangfoldig og skiftende utsikt (Youtube 2017). For jernbaneselskapet «Rhätische Bahn», som driver og markedsfører Albulabanen, er bildet av Landwasser-Viadukt, tatt nedenfra og med toget på toppen, fortsatt ikonisk (Albula-line 2017). Også i dagens turistiske markedsføring av Gotthardbanen står ingeniørkunsten sentralt for opplevelsen av den alpine regionen.

Interessegruppen «Tunnel-Erlebnis» ('Tunnel-opplevelse'), med Schweizerische Bundesbahnen og Kanton Uri som drivkrefter, er imidlertid tvunget til å velge en ny strategi (Tunnel-Erlebnis 2017). Verdens lengste jernbanetunnel Gotthard-Basetunnel (57 km) ekskluderer det alpine landskapet. Det som var viktigst for jernbanepassasjeren anno 1900 blir nå historie: raskt skiftende utsikt. Markedsføringen i dag går ut på at turisten må velge. Tilbudet omfatter både en guidet tur ned i tunnelsystemet og en vandring 2000 m over tunnelen. Turisten blir tvunget til å stoppe opp, senke farten, og ta et valg mellom høyden eller dybden, lys og mørke. Med den nye tunnelen forsvinner en over 130 år gammel høyfjells-koreografi, og en ny tar over.

Kilder og litteratur

Kilder

Albula-line 2017: https://www.rhb.ch/en/leisure-travel-and-excursions/discover-graubuenden/ albula-line [31.3.2017].

Becker, Frid[olin], [1908]: Die Gotthardbahn. Mit 1 Karte. Gotha. (Rechts und links der Eisenbahn! Neue Führer auf den Hauptbahnen im Deutschen Reiche und in den Grenzländern 73.)

Behrmann, H[ermann], 1909: Die Rhätische Bahn. Rh. B. Praktischer Reiseführer durch das Schweizer Hochland Graubünden. Mit Illustrationen, mehreren Karten im Text und zwei Kartenbeilagen. Zweite, durchgesehene und ergänzte Auflage. Herausgegeben von der DIREKTION DER RHÄTISCHEN BAHN. Chur.

Burke, Edmund, 2008 [1756]: A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful. London. Red. James T. Boulton. London.

Camenisch, C[arl], [1904]: Die Rhätische Bahn mit besonderer Berücksichtigung der Albula-Route. Zürich. (Europäische Wanderbilder 259–261.)

Gotthardbahn. 4 Karten, 1 Streckenprofil und 27 Abbildungen. Frankfurt am Main (Hendschels Luginsland 9).

Heber, Sigvard, [1909a]: Bergens-Banens Høifjeldsovergang. Med 124 Billeder. Kristiania.

Heber, Sigvard, [1909b]: Mit der Bergensbahn nach den Fjorden an der Westküste Norwegens. Kristiania.

Heer, J[akob] C[hristoph], 1910: Luzern–Bellinzona–Lugano–Mailand. Zürich–Mailand.

Nielsen, Yngvar, 1883: Reisehaandbog over Norge. Tredie omarbeidede og betydelig forøgede udgave. Med 2 Karter. Kristiania.

Nielsen, Yngvar, 1908: Bergensbanen. 41 Billeder, 1 kart og 1 længdeprofil. 2det oplag – 10de tusen. Kristiania. (Norske Jernbaner 2.)

Spitteler, Carl, 1897: Der Gotthard. Frauenfeld.

Tank, Roar, 1909: Bergensbanen. The Bergen Railway. Die Bergensbahn. Kristiania-Bergen. Fotografierne av A. B. Wilse. Omslagstegning av A. Bloch. Kristiania.

Tunnel-Erlebnis 2017: https://www.tunnel-erlebnis.ch/ [31.3.2017].

Visit Norway, 2017: https://www.visitnorway.com/plan-your-trip/getting-around/by-train/?lang=primary [31.3.2017].

Youtube 2017: https://www.youtube.com/watch?v=iaohQwFvO6g [31.3.2017].

Litteratur

Bergman, Bosse, 2015: Lustresandets geografier. Reseguider och turismen 1700–1950. Göteborg.

Bjorli, Trond Erik, 2014: Et fotografisk gjennombrudd. Fotografisk og nasjonal modernisering i fotografen Anders Beer Wilses bildeproduksjon ca. 1900–1910. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Bergen.

Cvetkovski, Roland, 2006: Modernisierung durch Beschleunigung. Raum und Mobilität im Zarenreich. Frankfurt am Main & New York.

Fojuth, Marie-Theres, 2015: Herrschaft über Land und Schnee. Eisenbahngeographien Norwegens 1845–1909. Upublisert doktorgradsavhandling. Humboldt-Universität zu Berlin.

Freeman, Michael, 1999: Railways and the Victorian Imagination. New Haven & London.

Groh, Ruth & Groh, Dieter, 1991: Von den schrecklichen zu den erhabenen Bergen. Zur Entstehung ästhetischer Naturerfahrung. I: Weltbild und Naturaneignung. Zur Kulturgeschichte der Natur. Frankfurt am Main. S. 92–149.

Gugerli, David, 1997: Wie die Jungfrau zu ihrer Bahn gekommen ist. Technische Naturbeherrschung an einer anthropomorphisierten Landschaft. I: Kunst + Architektur in der Schweiz 48,1. S. 42–55.

Hvattum, Mari, 2013: The Engineer's Garden. I: Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia (ACTA) 26. S. 107–121.

Kos, Wolfgang, 1984: Über den Semmering. Kulturgeschichte einer künstlichen Landschaft. Mit Photografien von Kristian Sotriffer. Wien.

König, Wolfgang, 2000: Bahnen und Berge. Verkehrstechnik, Tourismus und Naturschutz in den Schweizer Alpen 1870–1939. Frankfurt am Main & New York. (Deutsches Museum, Beiträge zur Historischen Verkehrsforschung 2.)

Lam, Elsa, 2011: Wilderness Nation. Building Canada's Railway Landscapes, 1885–1929. Doktorgradsavhandling. Columbia University New York.

Müller, Susanne, 2012: Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830–1945. Frankfurt am Main & New York.

Nye, David E., 1994: American Technological Sublime. Cambridge, Mass.

di Palma, Vittoria, 2011: Flow. Rivers, Roads, Routes and Cartograhies of Leisure. I: Routes, Roads and Landscapes. Red. Mari Hvattum, Brita Brenna, Beate Elvebakk & Janike Kampevold Larsen. Farnham & Burlington. S. 27–43.

Pretzel, Ulrike 1995: Die Literaturform des Reiseführers im 19. und 20. Jahrhundert. Untersuchung am Beispiel des Rheins. Frankfurt am Main m.fl. (Europäische Hochschulschriften Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur 1531.)

Routes, Roads and Landscapes. Red. Mari Hvattum, Brita Brenna, Beate Elvebakk & Janike Kampevold Larsen. 2011. Farnham & Burlington.

Sarasin, Philipp, 2011: Was ist Wissensgeschichte? I: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 36 (1). S. 159–172.

Schenk, Frithjof Benjamin, 2014: Russlands Fahrt in die Moderne. Mobilität und sozialer Raum im Eisenbahnzeitalter. Stuttgart. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 82.)

Schild, Hans, 2013: Visionäre Bahnprojekte. Die Schweiz im Aufbruch, 1870–1939. Zürich.

Schivelbusch, Wolfgang, 2007 [1977]: Geschichte der Eisenbahnreise. Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert. 4. oppl. Frankfurt am Main.

Schueler-Delatte, Judith Astrid, 2008: Materialising Identity. The Co-construction of the Gotthard Railway and Swiss National Identity. Doktorgradsavhandling. Technische Universiteit Eindhoven.

Skjæveland, Yngve, 2008: Teknologisk nyskapning og kulturell brytning. Norsk jernbane 1840–1880. Doktorgradsavhandling. Trondheim.

Speich, Daniel, 2003: Rechts und Links der Eisenbahn. Zur visuellen Standardisierung der touristischen Eisenbahnfahrt. I: Die Internationalität der Eisenbahn 1850–1970. Red. Monika Burri, Kilian T. Elsasser, David Gugerli. Zürich 2003. (Interferenzen 7.) S. 91–109.

Sperling, Walter, 2011: Der Aufbruch der Provinz. Die Eisenbahn und die Neuordnung der Räume im Zarenreich. Frankfurt am Main & New York. (Campus Historische Studien 59.)

Urry, John & Larsen, Jonas, 2011: The Tourist Gaze 3.0. London.

Gotländsk offentlighet om turism och turister 1960–1972

Erika Sandström

År 1960 ansågs Gotland vara något av ett krisområde. Det bodde 59 000 personer på ön 1945, men 1960 hade antalet invånare sjunkit till under 54 000. Problemet under första delen av efterkrigstiden var både en kraftig utflyttning, framför allt av yngre gotlänningar, och en delvis därav orsakad minskning av födelsetalen. Främst var det den gotländska landsbygden som tappade i befolkningsantal (Befolkning 1973 s. 2–4). I maj 1964 rapporterade Gotlands Allehanda (GA) att femhundra lantbruk lagts ner mellan 1959 och 1964. 1960 gav ett TV-program om Gotland en dyster bild av framtiden, av en ö som blivit »ett friluftsmuseum för sommarbruk med turismen som enda näring» (GA 30 augusti 1960).

Samtidigt som Gotland alltså befann sig i en lång stagnationsperiod ökade turismen till ön stadigt. Det berodde dels på en utveckling där allt fler människor fick råd och tid att åka på semester, dels på förbättrade kommunikationer. Båttrafiken till ön hade från slutet av 1950-talet i allt större utsträckning anpassats för den moderna turismen på så sätt att ett större antal bilar kunde tas med på färjorna. Den första färjan anpassad för bilburna resenärer togs i bruk 1955 (Jansson 2011 s. 87). Fler och större färjor kom senare, under 1960- och 1970-talen. 1970 beräknades att Gotland varje år besöktes av ungefär 200 000 turister, vilket var en kraftig ökning jämfört med 1960, då antalet angavs till 100 000. Fördelat på kategorier som logi, bussresor på ön, måltider, shopping och entréavgifter beräknades turismen 1969 ha genererat intäkter på 19 miljoner kronor. Andelen intäkter som stannade på ön var i nationell jämförelse hög, vilket förklarades med Gotlands isolerade läge. Till denna siffra ska läggas intäkterna från transporterna till och från ön, liksom de inkomster som genererades av uppförande, försäljning och renovering av fritidshus. Den totala summan av inkomsterna 1969 landade enligt länsstyrelsens beräkning på 50 miljoner eller 10 % av öns försörjning (Turismen på Gotland 1970 s. 3, 15, 18 och 61).

Situationen under 1960-talet var alltså sådan att turismen ökade markant, samtidigt som ön sågs som ett krisområde med en minskande befolkning. Att turismen i det läget framstod som en möjlighet till fler arbetstillfällen och förbättrad ekonomi för Gotland, är inte förvånande. Den här artikeln undersöker hur den offentliga diskussionen om turismen tog sig uttryck i lokalpressen under 1960-talet och en bit in på 1970-talet. Med tanke på öns krisläge med minskad befolkning och brist på arbetstillfällen kan det ha varit svårt att kritisera turismens effekter. Man biter så att säga inte den hand som föder en. Samtidigt

är 100 000 nya turister under en tioårsperid knappast något som går spårlöst förbi, och det måste rimligen också ha ansetts orsaka problem. Jag är intresserad av att se om den kraftigt ökande turismen uppfattades som en möjlighet eller ett hot, och på vilket sätt den uppfattades som det ena eller det andra.

Gotlands Allehanda

Gotlands Allehanda (GA) grundades 1873. Under undersökningsperioden var tidningen oberoende moderat och kom ut sex dagar i veckan. Mellan 1964 och 1974 var det den största tidningen på ön, innan konkurrenterna Gotlands Folkblad och Gotlänningen gick samman till en tidning med en gemensamt större upplaga än GA (Jonsson 2002 s. 146 f.). De stickprov jag har gjort i de andra tidningarna tyder på att innehållet i dem är likartat; ofta förekommer samma insändare i alla tre tidningarna. Jag har av tidsskäl inskränkt min läsning av tidningen till sommarperioden, från maj till mitten av september.

GA är under hela undersökningsperioden positiv till besöksnäringen. Tidningen avstår inte från nyhetsartiklar och insändare om turismens baksidor, men läsaren får intrycket att tidningen ser det som sin uppgift att värna Gotland som turistort. Under somrarna har tidningen ett dagligt uppslag främst riktat till turister med evenemangstips, öppettider och reportage om platser värda en utflykt. Tidningen reagerar också på kritiska insändare från turister med nyhetsmaterial avsett att förklara situationen. Det går i stort sett inte en dag under perioden juni–augusti utan att det förekommer turismrelaterade artiklar.

Kan tidningen säga något om den gotländska synen på turism i stort? Insändare och debattartiklar får anses vara, om inte nödvändigtvis representativa så i alla fall uttryck för vad gotlänningar och turister tyckte i olika frågor. Samtidigt kan man nog utgå från att en majoritet av gotlänningarna och turisterna inte skrev insändare. De insändare och debattartiklar som förekommer representerar dock uppfattningar som fanns, oavsett hur många som har tyckt på ett visst vis. Att turismen ansågs ha ett högt nyhetsvärde är inte nödvändigtvis detsamma som att gotlänningen i allmänhet höll med. Däremot kan man anta att tidningens läsare efter hand fick uppfattningen att turism var viktigt för ön. Det torde ha varit omöjligt att kontinuerligt läsa Gotlands Allehanda utan att få uppfattningen att Gotlands framtid till stor del var beroende av turismen.

Turister och turister

Gotlands Allehanda definierar inte begreppen turism eller turister. Däremot kategoriseras och värderas olika sorters turister i tidningen, i både nyhetsmaterial och insändare. »Dollarturisterna» är en sällsynt men uppskattad turistgrupp i tidningen. Benämningen används när det kommer kryssningsbåtar på besök eller

när det flyger in charterplan från Stockholm med amerikanska besökare. Termen är huvudsakligen positivt laddad – dessa turister antas komma med gott om pengar till ön (GA 20 juli 1965, 17 maj 1972). Också andra långväga turister uppmärksammas i tidningen. Det handlar om turister från för Gotland exotiska platser som Kina, Indien eller Tunisien (GA 12 juli 1963, 25 juli 1970 och 3 juni 1971). Tidningen uppmärksammar också när »kändisar» är på plats; exempelvis genererar nobelpristagaren Ivo Andrics besök ett reportage 1963 (GA 17 juli 1963). Jag kan bara förklara det med att Gotlands Allehanda ser det som relevant att berätta om att berömda människor och vanligt folk från fjärran länder besöker och uppskattar Gotland, att öns värde på något sätt skulle öka i och med att den besöktes av berömdheter och av människor från andra sidan jordklotet.

De flesta besökare som nämns i tidningen är svenskar. Dessa kan också kategoriseras på olika sätt, framför allt som antingen »kvalitetsturister» eller vanliga turister, »massturister». Här är värderingen tydlig. Kvalitetsturisterna är bra och de andra är inte riktigt lika bra – trots att de är fler och alltså i större utsträckning bidrar till öns ekonomi. Kvalitetsturisterna är i tidningens språkbruk sådana som kommer ofta, gärna varje sommar. De kan ha hus på ön men måste inte ha det. De ska vara intresserade av natur och kultur och inte komma till ön för att vila, sola och bada. Kvalitetsturister nämns under hela undersökningsperioden, men själva begreppet diskuteras och problematiseras i en rad insändare under sensommaren 1965. Efter att en insändarskribent oroats över den omfattande turismen och föreslagit en satsning på kvalitetsturister, raljerade en annan över begreppet och föreslog ett kvalitetstest av alla som kliver av båten. För att få komma i land skulle de exempelvis förväntas älska agtak och avsky turister – då var man kvalitetsturist. Skribenten påpekade att det fanns ekonomiska skäl att välkomna alla turister, även sådana som ville åka till Gotland för att sola och bada (GA 18 och 23 augusti 1965). Insändaren renderade ett svar från författarna till den ursprungliga artikeln, som förklarade att de inte ville uppfattas som snobbiga och höll med om att det kunde finnas problem med begreppet (GA 30 augusti 1965). Diskussionen fortsatte under hösten. Av inläggen framgår att flera av dem som förespråkade kvalitetsturism hade sommarhus på ön, att de hade möjlighet att fortsätta vistas på ön efter semestertid och att de själva såg sig som just kvalitetsturister. Skribenten i den insändare som avrundade debatten förklarade att turismen måste regleras så att det fortfarande kunde vara fridfullt i omgivningarna. Hon skriver om behovet av skydd från stora mängder turister och exemplifierar med »vår vik», som behöver skydd dels för att »det är en sällsynt skön och storslagen vik» som »klär illa» i bilar, dels för att naturen skadas och avslutningsvis för att det blir »tradigt» med turister som kör fast i sanden (GA 10 september 1965). De turister som har sommarhus på ön är måna om att skydda sitt semesterparadis från massturismen. De ser sig som kvalitetsturister och vill avgränsa sig från massturisterna, även rent fysiskt.

Samtidigt visar GA:s material att de flesta turisterna kommer för sol och bad, och det ses vanligen inte alls som fel. Att det är kvalitetsskillnad mellan turister och turister är dock uppenbart i tidningen.

Gotlänningarnas relation till turisterna

Gotlands Allehanda ger överlag ett intryck av att gotlänningarna har ett positivt förhållande till turisterna. I början av varje säsong rapporteras om hur turisterna börjar anlända och gör ön mer levande igen:

> Sommar … sommar … sommar, en tid då bygden ändrar karaktär och utseende. Folk i nästan varje liten stuga och liv och rörelse överallt. Turister, gotlänningar med arbete på fastlandet men hemlängtan i blodet, sommarbarn, bekanta och bekantas bekanta bildar en brokig samling, som sätter extra färg på bygdens liv (GA 28 juli 1960).

De turister som skriver insändare om Gotland i tidningen berömmer nästan alltid gotlänningarna för att vara vänliga och trevliga. Det förekommer, om än sällan, insändare från turister som anser att de blivit tråkigt bemötta av de fastboende. Signaturen »Upprörd Båstadfru» menar exempelvis att expediterna i Visbys butiker är ovänliga, medan de i Båstad alltid vinnlägger sig extra om turisterna, eftersom de vet att de är viktiga för affärerna (GA 8 juli 1960). Strax får hon dock mothugg av två andra turister, signaturerna »En från det stela Uppland» och »Välexpedierad Lidingö-fru», som båda menar att gotlänningarna är vänliga och hjälpsamma, även om de inte krusar någon (GA 11 juli 1960).

Det förekommer få artiklar eller insändare som kritiserar turister. I en bildnotis med rubriken »Turister i Lau brister i pietet» kommenteras turister på besök i en kyrka, dit de har medfört en tax som står med den besökande familjen i koret (GA 13 augusti 1960). Det inslaget i tidningen har föregåtts av att turister har kritiserat gotlänningarnas bemötande, och på tidningen tycks man känna ett behov av att då kontra med att visa att turisterna själva inte alltid är så roliga. I ett annat fall renderar vandalisering av raukar en rekommendation till turister att ta med vettet på semestern och seden dit de kommer, eller helt enkelt låta bli att komma till Gotland. Kritiken här är mycket ampert formulerad och framstår mer som en ledare eller insändare än som den nyhetsartikel det faktiskt handlar om (GA 29 juni 1971).

Överlag är dock intrycket att turister och fastboende kommer gott överens, till och med att de tycker om varandra. Turisterna kommenterar gotlänningarnas vänlighet, medan gotlänningarna ser sina kunder som trevliga och lätta att ha att göra med, även om enstaka besökare kan vara griniga när det regnar (GA 16 juli 1960). Detta tycks också vara det normala på de flesta platser med stor turistvana. Enskilda turister ses som hyggligt folk, medan turismen som fenomen ändå kan kritiseras för de former den tar sig (Nilsson 2010 s. 77; Becker 2013 s. 79 ff.).

Turism och framtidstro

I såväl nyhetsmaterial som insändare framkommer uppfattningen att turismen är viktig och värdefull för öns framtid. Under hela undersökningsperioden innehåller tidningen insändare från gotlänningar som är missnöjda med hur

kommunerna sköter sådant som städning av stränder; de påpekar brist på parkeringsplatser eller klagar över skräp i Visbys omgivningar. Argumentet för att ordna upp problemen är påfallande; det går ofta ut på att det ser illa ut när turisterna kommer. Det kan t.ex. heta: »Hur kan det få se ut så, när man väntar turister till ön», eller: »Vad skall turisterna tro om renhållningen i Visby?» (GA 11 juli 1964 och 19 juli 1963). Det är inte självklart att dessa insändare motiveras av skribenternas uppriktiga oro för att Gotlands framtid ska hotas om turister blir missnöjda. Det *kan* vara så, men det kan också vara fråga om att skribenterna använder ett argument de tror är framgångsrikt, trots att det egentligen handlar om att de själva retar sig på missförhållandena.

Nyhetsmaterialet visar att kommuner och intresseföreningar på ön betraktar turismen som ett utvecklingsbart näringsfång. När Hoburgs bygdestämma 1971 samlas för att prata om Sudrets framtid, pläderas för ökad satsning på turismen så att näringen kan bidra med arbetstillfällen (GA 3 augusti 1971). Under småkommunernas tid satsas pengar på badplatser, bryggor, campingplatser och parkeringar för att locka turisterna till Slite, Klintehamn, Östergarn eller någon annan av de 14 kommuner som fanns på ön före kommunreformen 1971. När Roma kommun ett år väljer att inte göra annat än begränsade satsningar på turism, är det anmärkningsvärt nog att medföra en kritisk nyhetsartikel i tidningen, som undrar om de privata initiativen verkligen kommer att räcka (GA 13 juni 1962).

Att enskilda gotlänningar drar nytta av turistströmmarna framgår också av tidningen. Varje sommar förekommer reportage om nöjda näringsidkare. Såväl pensionatsägare som lanthandlare, mackföreståndare och innehavare av butiker i Visby uttalar sig om det värdefulla tillskott turismen innebär under sommarmånaderna. Inte sällan påtalar de också att turistsäsongen är en förutsättning för att de ska ha råd att ha öppet året runt och för att de ska kunna erbjuda ett bra sortiment (GA 4 augusti 1961 och 28 juli 1964). Förlorade turistintäkter kan utgöra ett problem på individnivå. Det illustreras av en rad insändare sommaren 1964, då konkurrensen bland rumsuthyrare har ökat jämfört med tidigare år. Flera turistvärdinnor klagar på att deras uthyrningsrum står tomma, trots att de länge varit anmälda till turistbyrån som förmedlar boenden. Turistvärdinnorna menar att rum av rättviseskäl borde fördelas jämnt mellan dem som hyr ut, så att alla kan få del av inkomsterna, men att man särskilt ska se till »dem som kanske rent av lever på denna inkomstmöjlighet» (GA 25 juli 1964).

När det förekommer insändare som är kritiska till massturism och föreslår regleringar av olika slag, är andra skribenter snabbt framme och påpekar behovet av turister för öns överlevnad. Ett exempel är önskemål om att man bör göra det lättare, inte svårare, att bygga nya sommarhus, något som en skribent menar kommer att locka fler turister till ön (GA 13 juni 1961). Han får mothugg av många andra som vill skydda strandängar och slå vakt om gotländska bebyggelsetraditioner men fortsätter i flera insändare att värna om turismen som en väg till ekonomisk hållbarhet på Gotland:

> Tro mig, vi gotlänningar förstår nog också något av vårt lands särart, men är inte glada åt sterila stränder utan liv och kan inte känna någon vidare tillfredsställelse med

> att bli hållna för att vara bara ett naturreservat till beskådande. Vi önskar framåtgående och utveckling, inget stillastående eller bakåtsträvande. […] vi bor här året om, vi skall här ha vårt uppehälle och våra barn sin framtid (GA 22 juli 1961).

Andra skribenter varnar för att Gotland inte ensidigt kan satsa på turism utan också behöver utveckla andra näringar. Att marknadsföra sig bara med rosor, ruiner, sandstränder och fornlämningar kan vara farligt för en ö som kämpar för sin överlevnad, påpekar en insändare. Gotland borde också visa upp jordbruk och småskalig industri i sin marknadsföring (GA 15 juli 1960). Sådana invändningar är dock i minoritet, och det är betydligt vanligare med artiklar och insändare som framhåller turismen som något lönsamt. Dock ska sägas att tidningen också rapporterar om andra näringslivsinsatser, t.ex. om LM Ericssons fabrik i Visby, etablerad i början av 1960-talet och under en period Gotlands största privata arbetsgivare, och om stenindustrin. Vid ett tillfälle, men bara ett, kommer uttryckligen turismen och industrin i en konkurrenssituation. Det handlar om boendetillgången i Visby under sommarmånaderna, när turister konkurrerar om husrum med de nyanställda vid LM Ericssons fabrik, men då detta visar att folkmängden har slutat att minska ses det mest som ett kärt besvär (GA 22 maj 1962).

Turismens avigsidor

Turisterna ses som sagt i allmänhet som hyggligt folk som gotlänningarna gärna träffar. De anses också viktiga för öns ekonomi och för möjligheterna att ha en framtid på ön. Däremot finns det en oro för vad för mycket turism kan göra med ön. Vad som är »för mycket» preciseras inte, men under hela undersökningsperioden förstår man av insändarmaterialet att det finns de som anser att gränsen till för mycket redan är nådd, eller i alla fall är hotande nära. Faran med för mycket turism är dels hotet mot öns kulturella särart i form av ökad och förfulande bebyggelse (GA 27 augusti 1970), dels – framför allt från 1970 – hot mot naturvärden genom slitage på stränder och nedskräpning vid besöksmål (GA 28 augusti 1970). Det har påpekats att det, även om turism kan vara positiv och skapa sysselsättning och inkomster, finns en gräns för när det blir för mycket för att en plats ska fortsätta att vara speciell och bara blir som alla andra turistdestinationer. Om alla hotell, restauranger och attraktioner anpassas till vad man utgår från att turismen kräver, finns en risk att hela världen blir i någon mån likadan (Hylland Eriksen 2016 s. 68 ff.). Den problematiken är högst levande i framför allt insändarmaterialet i Gotlands Allehanda. En lång insändare 1961 formulerar de farhågor som återkommer under undersökningsperioden:

> Det tycks leka många här på ön i hågen att förvandla Gotland till ett myllrande skandinaviskt Mallorca fyllt av tingeltangel och med stränderna späckade av hotell, sommarstugor och gyttriga s.k. semesterbyar och med en befolkning som man tror skulle tjäna sitt uppehälle genom att bildlikt talat stå och bocka och taga emot mer eller mindre penningstarka turisters allmosor i ödmjukhet eller med den »dricksmentalitet» som man så ofta kan se på utländska turistorter (GA 8 juli 1961).

En alltför omfattande turism anses alltså riskera öns natur, kultur och till och med gotlänningarnas sätt att vara. Det många insändarskribenter vill värna om är det autentiska, det som upplevs som typiskt gotländskt. De menar också att det är detta som lockar turisterna (GA 25 maj 1965, 6 augusti 1971). Förmodligen har de delvis rätt, eftersom turister och lokalbefolkning inte sällan har samma uppfattning om vad som är autentiskt och bevarandevärt (Puijk 1996 s. 210 f.). Samtidigt kräver turismen service som t.ex. parkeringsplatser, dricksvatten, toaletter och en glasskiosk på stranden. Alltså måste, enligt många av tidningens insändare, det gotländska kulturlandskapet moderniseras för att anpassas till turismen och samtidigt skyddas från turismen, exempelvis genom kommunal kontroll av sommarhusbebyggelse och planerade parkeringsplatser på lämpliga ställen (GA 26 juni 1961, 30 maj 1962). Någon enstaka skribent menar att upplevelsen förstörs till och med av sådant som skyltning, som stör upplevelsen av historiens vingslag. Av insändaren i övrigt kan man också förstå det som att skyltning leder till fler turister och att det egentligen är det som stör upplevelsen (GA 14 september 1964). Resonemanget pekar på det komplexa förhållandet att turister i det här fallet vill se fornlämningar men samtidigt inte få upplevelsen störd av att också andra hittar dit. I en undersökning av nutida gotlandsturister har Gustaf Sjöberg noterat att även små »störningar» på en plats kan upplevas som stötande, samtidigt som andra turister ser samma fenomen som en klar förbättring av tillgängligheten (Sjöberg 2011 s. 78).

Fiskelägen illustrerar problematiken mellan att vara en attraktiv plats för turister och samtidigt fortsätta vara en traditionell miljö. 1971 konstateras att en del av dem används för rekreation medan andra fortfarande utnyttjas för fiske. En del hyrs ut till sommargäster. Miljön är attraktiv för turister, men om den tillåts exploateras förvandlas fiskeläget till en semesterby och »den miljö som sommargästen sökte, har de själva förstört» (GA 27 juli 1971).

Det finns också en oro för att det skydd av landskapet som den ökande turismen kräver gör att miljön inte längre är tillgänglig för gotlänningar på samma sätt som tidigare. När byggregleringar skapas för att hindra att fiskelägen förvandlas till stugbyar, innebär det också att fiskare får problem med att anpassa sina stugor till moderna krav, påpekar en insändarskribent. Det i sin tur hotar en traditionell gotländsk sysselsättning som husbehovsfiske. Regleringar som hindrar traditionella gotländska näringar är problematiska och »rycker marken från oss invånare», menar en skribent (GA 27 maj 1971). I ansträngningen att bevara det gotländska riskerar man alltså att förstöra det. Samma irritation över regleringar förekommer hos företagare inom turistnäringen. Planläggning av attraktiva områden med högt naturvärde hindrar snabba beslut om utbyggnad av verksamheter, och oro för vattenbrist kan leda till avslag för modernisering av bebyggelse (GA 17 maj 1963, 5 juni 1964). Sådan lagstiftning kan av enskilda näringsidkare uppfattas som att reglering av turismens följder bromsar utvecklingen och det egna företagets möjlighet till överlevnad.

En bitvis infekterad diskussion rasar under sensommaren 1971, då ett företag planerat att uppföra en semesteranläggning på norra Gotland. Detta renderar mängder av insändare, som menar att den planerade byggnationen är en över-

exploatering av ett naturskönt område. De flesta insändarna är mycket kritiska till etableringen, även om det också förekommer några röster till försvar för en exploatering både av ekonomiska skäl och för att ge fler möjlighet att njuta av platsen. Just denna planerade semesterby tycks generera särskilt mycket motvilja, vilket troligen beror på att den planeras som »något extra», med hamn för racerbåtar, andelshotell och pool. Det här är också det enda tillfället när även ledaren i GA uttalar sig kritiskt till ett turisminitiativ. Ledaren menar att man visst får acceptera lite »extra tingel och tangel» på platser för turister men att man måste vara försiktig med känsligare områden och inte göra sådant som väsentligt ändrar karaktären på en miljö. »Visserligen är det tacknämligt med kapital investerat på Gotland men det finns gränser som inte ens aldrig så många rara kronor får passera» (GA 6 augusti 1971).

Vem älskar Gotland mest?

I tidningsdebatten om »kvalitetsturism» 1965 diskuteras om det räcker att bara älska Gotland för att ön ska få en god framtid. Den ena sidan menar att känslan för Gotland krävs av turisterna, att de ska förstå vad som är »äkta gotländskt» och vilja vårda sig om det. För den andra sidan räcker det inte med bara känsla och kärlek, det måste också finnas arbetstillfällen för folk på ön, och det kan turismen bidra med. Det sammanfattar väl en problematik som är genomgående för diskussionen om turismen på Gotland under 1960- och 1970-talen.

Att alla som deltar i debatten vill öns bästa är uppenbart. Däremot råder inte full enighet om *vad* som är bäst för ön. Så långt som att turism är något gott och lönsamt för samhället är alla eniga om, liksom om att turister överlag är trevliga människor. Diskussionen visar visserligen att det finns turister som är lite bättre än andra, men grundinställningen är mycket positiv och det tycks finnas en gemensam uppfattning om turismens ekonomiska värde. Den stora frågan är hur omfattande turismen ska tillåtas vara och i hur stor utsträckning Gotland ska anpassas till turisternas behov. Här finns helt olika linjer – från dem som menar att allt är bra som gynnar turismen och därmed skapar arbetstillfällen, via dem som vill exploatera men med måtta, till dem som tycker att till och med skyltning av sevärdheter kan vara ett problem.

> Är man verkligt intresserad av de historiska och kulturella minnesmärkena, letar man gärna upp dem själv. Är det inte en del av tjusningen här, där man vandrar omkring och känner sig förflyttad årtusenden tillbaka, då det varken fanns skyltar eller bilder? (GA 14 september 1965).

För den majoritet av debattörerna som hamnar i mittfåran är problemet den klassiska frågan om hur man kan behålla platsens särart och attraktivitet samtidigt som den kan göras tillgänglig för många intresserade besökare.

Det går inte att se några klara linjer i vem eller vilka som tycker vad. Mest kritiska till exploatering är ofta de som har sommarhus. De har sitt viste på ön klart och vill freda det från störningar från massturism, samtidigt som de har

sina jobb och inkomster på annan ort. På samma sätt har Anders Gustavsson visat att de permanenta sommargästerna i småsamhällen på västkusten ofta är skeptiska till den rörliga turismen, som de upplever som en konkurrent om en fridfull miljö. De fastboende har däremot en mer positiv syn på de rörliga turisterna som genererar inkomster utan att ha egendom på platsen – de kan alltså inte göra anspråk på inflytande. Ortsborna är också mer benägna att se demokratiska skäl för att utveckla turismen för alla och menar att det i sig är värdefullt att många får tillgång till havsnära upplevelser (Gustavsson 1981 s. 86 f.). Således är det inte förvånande att de som är mest positiva till exploatering i allmänhet är gotlänningar, måna om arbetstillfällen och oroliga för fortsatt avfolkning. Men i den vanligaste linjen – att man ska exploatera med måtta och med respekt för platsens särart – finns alla representerade: gotlänningar, sommarboende och tillfälliga semesterfirare.

Klart är att diskussionen då, när massturismen var ny på Gotland, i mycket liknade den diskussion som förs idag. Idag pratar vi om hållbar turism – ett begrepp som inte förekom i tidningen under 1960- och 1970-talen – och det omfattar såväl ekonomisk hållbarhet (möjlighet till försörjning för människor på orten) som social och ekologisk hållbarhet, precis samma problematik som den som tydliggörs under min undersökningsperiod. Någon lösning har man fortfarande inte funnit, vilket väl också ligger i sakens natur. Här är det trots allt olika intressen som står mot varandra, lätt att se saker och ting i olika perspektiv och omöjligt att säga vem som har rätt eller älskar Gotland mest.

Källor och litteratur

Tryckta källor

Gotlands Allehanda (GA):
26 juni 1960 »Önskemål om parkeringsförbud i hamnen från GTF, Reso och Ångbåtsbolaget».
8 juli 1960 (insändare) »Vänlighet kostar ingenting.»
11 juli 1960 (insändare) »Svar till Båstads-frun».
15 juli 1960 (insändare) »Varför inte bärplansbåtar?»
16 juli 1960 »Turisten skäller på servicepersonalen när det regnar.»
28 juli 1960 »Liv och leverne just nu. Stånga-Burs-När».
13 augusti 1960 »Turister i Lau brister i pietet.»
27 augusti 1960 (insändare) »Olämplig sommarbebyggelse hotar förstöra Fårös naturskönhet.»
30 augusti 1960 »Det finns gott om optimister på det ödsliga Gotland i TV.»
13 juni 1961 (insändare) »Är vi miljöblinda?»
8 juli 1961 (insändare) »Bevara Gotlands-stränderna.»
22 juli 1961 (insändare) »Egna stugor det bästa för våra sommargäster».
4 augusti 1961 »Optimistiska tongångar från Gotlands köpmän».
13 juni 1962 »Roma-turism får utvecklas bara på privata initiativ?»
22 maj 1962 »Industri och turism konkurrerar om rum.»
30 maj 1962 (insändare) »Den gotländska kusten».
17 maj 1963 »Färre turister till Holmhällar. Ägaren: Jag får inte bygga ut.»

5 juni 1964 »Skärmytsling om campingtoaletter».
12 juli 1963 »Exotisk turist».
17 juli 1963 »Ivo Andric på lustvandring bland Gotlands fornminnen».
19 juli 1963 (insändare) »Vad skall turisterna tro om renhållningen i Visby?»
11 juli 1964 (insändare) »Tippen på stranden».
25 juli 1964 (insändare) »Fördela rummen rättvist!»
28 juli 1964 »Nu slår juli julen.»
14 september 1964 (insändare) »Angående turismen».
25 maj 1965 »Diskussionsinlägg i radio om Gotland och turismen».
20 juli 1965 »Dollarturister i stan».
18 augusti 1965 (insändare) »Att sälja Gotland».
23 augusti 1965 (insändare) »Kvalitetsturisten».
30 augusti 1965 (insändare) »Kvalitetsturism igen».
10 september 1965 »Jodå, det är just känslan för Gotland som behövs.»
25 juli 1970 »Första utlandsresan från hemlandet Tunisien».
27 maj 1971 insändare »Byggnadsnämnd, storstövlar och gotländsk naturvård».
3 juni 1971 »Japanska turister på ön».
29 juni 1971 »Holmhällars raukfält utsatt för vandalism!»
27 juli 1971 »Fritidsboende i Gotlands fiskelägen kan spoliera hela den gamla miljön.»
3 augusti 1971 »Storsudret bör satsa mera på turismen.»
6 augusti 1971 (ledare) »Ihreviken i ett större sammanhang».
6 augusti 1971 (insändare) »Blå dunster i Ihre».
25 augusti 1970 (insändare) »Raukar och vandaler».
17 maj 1972 »Första dollarturisterna här».

Litteratur

Becker, Elisabeth, 2013: Overbooked. The exploding business of travel and tourism. New York.

Befolkning. Befolkningsutveckling och befolkningsstruktur på Gotland till år 1973. 1973. Gotlands kommun.

Gustavsson, Anders, 1981: Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid bohuskusten. Lund.

Hylland Eriksen, Thomas, 2016: Overheating. An Anthropology of Accelerated Change. London.

Jansson, Christer, 2011: Gotland och dess färjor. En nostalgisk bildkavalkad om resandet. Stockholm.

Jonsson, Sverker, 2002: Tv förändrar världen (1958–1975). I: Den svenska pressens historia IV. Bland andra massmedier (efter 1945). Red. Lars Åke Engblom, Sverker Jonsson & Karl Erik Gustafsson. Stockholm. S. 134–247.

Länsstyrelsen i Gotlands län, 1970: Turismen på Gotland. Turismens betydelse för Gotlands ekonomi, service, sysselsättning m.m. Länsplaneraren 1970:2.

Löfgren, Orvar, 1990: Längtan till landet annorlunda. I: Längtan till landet Annorlunda: Om turism i historia och nutid. Stockholm. S. 9–49.

Nilsson, Per Åke, 2010: Fjällturismens historia. En studie av utvecklingen i Åredalen. 4 (omarb.) utg. Hammerdal.

Puijk, Roel, 1996: Dealing with Fish and Tourists: A Case Study from Northern Norway. I: Coping with Tourists. European Reactions to Mass Tourism. Red. Jeremy Boissevain. Providence. S. 204–226.

Sjöberg, Gustaf, 2011: Besökare på Gotland. En studie av relationerna mellan förväntningar och upplevelser. Licentiatuppsats, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala.

Turismen på Bornholm ca. 1850–1900

Et eksempel på afspejling af holdninger til modernitetens udtryk

Bente Jensen

> Tusinder af Turister strømme nu hver Sommer over til »Østersøens Perle«. Moderne Hoteller ere opførte paa de meste besøgte Steder og i Sommertider pulsere nu et moderne Turistliv, hvor for faa Aar siden Naturen henlaa i stille Fred kun af og til besøgt af bornholmske Familier med deres Madkurve. Stærkest repræsenterede ere Tyskerne, som i høje Toner lovprise den skønne Natur, men desværre af og til ikke undse sig ved at udbryde: Denne Ø burde være Vor! (Jørgensen 1901, bd. 2, s. 330.)

Som i øvrige dele af Skandinavien og i Østersøområdet fx på Gotland (Scholz 2013 s. 283, Scholz 2018) var tyskere initiativrige i opdagelsen af lokaliteter som turistrejsemål. Det førte på Bornholm til løbende diskussioner og konflikter om turismens udvikling i perioden op til Første Verdenskrig, som lokalt kaldes »tyskertiden«. Tyskerne udgjorde samtidig med, at de var turister, en gruppe, der sammen med det københavnske borgerskab, bragte modernitet til øen i form af konkrete tiltag og blotte tilstedeværelse. Tyske initiativer var stærkt medvirkende til, at turismen på øen blev professionaliseret fra slutningen af 1880'erne. Min formodning er, at de tyske turisters talrige tilstedeværelse og virke betød, at holdninger til turismen og samtidig til modernitet blev formuleret eksplicit på Bornholm på en måde, det hidtil ikke er påvist på andre danske lokaliteter. En undtagelse er dog Fanø i den sydlige del af Danmark, hvor tyskerne ligeledes spillede en dominerende rolle i etableringen af øen som turistmål i 1890'erne. Det blev her såvel som på Bornholm opfattet som provokerende kun tre årtier efter nederlaget til Tyskland i 1864 (Lauridsen 1993 s. 43 f.; Hahn-Pedersen 2016 s. 114; Jensen 1995, Jensen 2016). I Danmark blev den nationale identitet i perioden som en del af moderniteten formuleret med en tydelig reference til nederlaget og den efterfølgende formindskelse af nationsstatens udstrækning, der nødvendiggjorde en eksponering af de tilbageblivende landskaber og især ejerskabet til dem, som historikeren Uffe Østergaard har behandlet i flere værker (Østergaard 1992). Diskussioner for og i mod turismens moderniserende effekt vil jeg således plædere for kom til at hænge tæt sammen med formuleringen af den regionale og lokale identitet på Bornholm fra 1850 til slutningen af århundredet og fortsatte ind i 1900-tallet (Jensen 2016). Der udskilte sig to fraktioner i holdningen til turismen, en kritisk idealistisk holdning og en pragmatisk praktisk tilgang, som det skal blive vist i det følgende.

Bornholms turismehistorie

I 1993 tog tidsskriftet »Den jyske Historiker« turismehistorie op i temanummeret: »Kyst, vand og borgerstand«, hvor Bornholm indgik som en case (Jensen 1993b). I temanummeret var tilgangen til turismen sundheds- og nationalidentitetshistorisk. Bornholms turismehistorie er senest behandlet i publikationen »Bornholm – Danmarks ferieø« (Jensen 2016), som dækker perioden 1850 til 1970 med tråde op til i dag. Der kan identificeres faser i turismen på øen med inspiration fra Butlers klassiske opdeling af en turistdestinations livscyklus, TALC-modellen (Butler 2011). Modellen er omdiskuteret og har et evolutionistisk sigte, men synes retrospektivt i turismehistorisk sammenhæng anvendelig i en tentativ faseopdeling. Faserne er korrigeret ift. lokale særudviklingstræk, som modellen af naturlige årsager ikke tager højde for.

Fase 0, 1800–1849: Denne for-fase identificerer Butler ikke, men i perioden foretages udpegning af det bornholmske turistlandskab gennem økonomiske opdagelsesrejsendes beretninger, hvis egentlige formål var at beskrive øens industrielle muligheder og økonomiske forhold. De første landskabsmalere besøgte også øen og formidlede et billede af landskabet til resten af Danmark (Jensen 1993a, 1993b).

Fase 1, 1850–1886: »Exploration«. Bornholm opdages som turistmål og der etableres en infrastruktur og et turist-»håndværk« med tæt relation mellem turister og lokale.

Fase 2, 1887–1905: »Involvement«. Der etableres et egentligt turisterhverv. Søkurbad og badehoteller bygges på den nordlige del af Bornholm. Der udviklede sig en erhvervsmæssig relation mellem lokale og turister, og turisterne ankom i større antal. Samtidig blev den første egentlige kritik af turismen formuleret på grund af tysk aktivitet i udviklingen af erhvervet. I 1887 åbnede det første moderne badehotel, Blanchs Hotel, ved Hammershus Slotsruin.

Fase 3, 1906–1914: »Development« og »consolidation«. De to faser er ikke mulige at adskille, fordi turismen ikke udviklede sig med samme hastighed på hele Bornholm. Turismen var i drift, der var regelmæssig forbindelse til Tyskland, Sverige og Danmark. Der blev bygget flere »moderne« hoteller, pensionater samt de første sommerhuse. Turismen i denne periode omfattede større dele af øen og lokale turistforeninger (Gudhjem 1907, Svaneke 1914) blev dannet.

Fase 4, 1915–1918: »Stagnation«, ikke på grund af behov for »rejuvenation« som i Butlers faseopdeling, fordi en destination var slidt ned, men på grund af eksterne forhold i form af Første Verdenskrig. Krigen holdt turisterne og især tyskerne væk og havde som konsekvens, at erhvervet måtte reetablere sig selv i 1918 efter at have stået på »stand by« under krigen, hvor tyskerne ikke kunne rejse ud og Østersøen var farefuld at krydse for danske og svenske turister på grund af minefare.

Observationer af at turismen var agent for det moderne og med til at aftraditionalisere øen sker allerede i fase 1 samtidig med opdagelsen af øen som turistmål. Kritikken af turismen forstærkes i fase 2 (»involvement«-fasen), hvor

Badehotellet, Blanchs Hotel, startede en professionalisering af turisterhvervet på Bornholm, da det åbnede i 1887. Det var det første mondæne, moderne bade- og turisthotel. Hotellet lå placeret med en formidabel udsigt til Hammershus Slotsruin. Det blev revet ned i 1970'erne for at give plads til en ferieby. (Kjøller, Bornholms Museum.)

turisterhvervet og turisterne skaber ændringer i samfundet. Det er disse to faser, denne artikel vil fokusere på.

Moderniteten er set nedefra fra empirien eller teksten i et forsøg på at identificere og analysere spor af omtale af begrebet gennem dets fremtrædelsesformer eller tilknyttede processer. Kilderne til turismehistorien har spredt karakter, hvilket samtidig afspejler turismens kompleksitet og flygtighed i materialet: Dagspresse, guidebøger, rejseberetninger, topografisk litteratur, offentlige og private arkiver samt et omfattende fotografisk materiale. Herfra er identificeret felter, hvor referencer til modsætninger mellem værdier fra henholdsvis det traditionelle og det moderne samfund kolliderer i turismekonteksten. Det vil konkret sige især i form af urbanisering, mobilitet og kommunikation, som er knyttet til formuleringen af en national identitet i sammenhængen.

Opdagelse og modernitet

En afgørende forudsætning for turismens udvikling på en ø som Bornholm var en stabil infrastruktur, der sikrede mobilitet og kommunikation. I 1857 blev der

på et lokalt interessentselskabs initiativ etableret en fast rute mellem Rønne og København med en hjuldamper om sommeren (Trap 1857 s. 13). I 1866 blev stiftet et aktieselskab, hvis formål var at etablere en regelmæssig overfart i sommerhalvåret (Lyngby 1944 s. 299 f.). Hermed var overfarten over Østersøen sikret.

Opdagelsen af øen har ikke som i fx Skagen og Hornbæk efterladt sig en myte, der gør det muligt at udpege enkeltpersoner, kunstnere eller specifikke grupper som toneangivende i promoveringen af øen. Der er snarere tale om en proces fra 1850 til 1880'erne, hvor øen gradvist blev indlemmet i udvalget af turistrejsemål i Danmark og initiativerne blev taget uden for øen. Periodiseringen har lighed med opdagelsen af øvrige turistmål i den danske provins (Holm 1984 s. 11 ff.; Bøgh 1987 s. 37 ff.). De første turister var rejsevante pionerer især fra det københavnske borgerskab. Turisterne tilpassede sig rejsemålet, de lejede sig ind på lokale gårde og blev transporteret rundt af de lokale eller vandrede selv. De kan således klassificeres som modedannende pionerer eller en elite af individuelle rejsende, der benyttede sig af de eksisterende faciliteter, hvilket svarer til »explorer« og »elite tourists« i antropologen V. L. Smiths klassiske opdeling af turisten i syv typer efter turismens indvirkning på den lokale kultur (Smith 1989 s. 11–15; Burns 1999 s. 42).

Turisternes egne beretninger, der starter fra »opdagelsen« af Bornholm i 1850'erne, viser indsigt i konsekvensen af deres egen tilstedeværelse, der i sig selv udfordrede idealet om den autentiske lokalitet som uberørt af udviklingen og det moderne. Forfatteren Vilhelm Bergsøe beskrev i erindringer i 1850'erne Bornholm som »et Terra Incognita, hvor en Turist var ligeså sjælden som en Tiger« (Bergsøe 1903 s. 35). I 1855 udgav forfatterinden Maria Bojesen den første turistguide, »Rejse gennem Danmark«, der medtog Bornholm (Bojesen 1855), og de første beretninger om øen som turistrejsemål dukkede op i hovedstadspressen. En anden forfatter, Elisabeth Martens, berettede om en eftermiddag i de bornholmske klipper i 1859 (Martens 1859). Både Martens og Bojesen havde et nationaløkonomisk og politisk formål med deres skrifter, idet de ønskede at vende det københavnske borgerskabs fokus fra Europa som rejsemål og argumenterede således for at blive i Danmark og ikke rejse udenlands, fx til Tyskland.

Der herskede en erkendelse i samtiden om, at tiderne var ved at ændre sig og således også forholdene på Bornholm. Forfatteren og maleren Holger Drachmann bemærkede fx i breve hjem til familien i København i 1868, hvordan bornholmerne havde mistet deres umiddelbare naivitet. Han havde observeret, at det var blevet dyrere at finde logi, når han sammenlignede med de foregående somre:

> Med hensyn til det finantsielle Spørgsmaal har jeg opdaget, at Nordbornholm og Bornholmerne er gaaet frem, siden jeg sidst var her i Cultur og dermed ogsaa i Forandringer og ligesom Culturen har sit Centrum i Hovedstaden derfra aftager mod Periferien, saaledes ogsaa Priserne (Holger Drachmann 1932 s. 84).

I guidebøgerne var moderniseringen også et tema: Museumsinspektør på Nationalmuseet Peter Hauberg skrev i den første udgave af »Bornholm i Billeder og Text« fra 1879: »Paa grund af øens isolerte Beliggenhed have Bornholmerne længe bevaret et gammeldags Præg, som dog mere og mere forsvinde under Nutidens raske Fremskridt og ved lettere Forbindelse med Omverdenen« (Hauberg 1879 s. 14), efterfulgt af en opremsning af fremskridt som telegraf, bedre havneforhold og flere industrier. I den tredje udgave af guiden, der udkom i 1894, konstaterede han, at telefonen nu gjorde det for let at kommunikere med omverdenen (Hauberg 1894 s. 22). Kommunikationsteknologi og bedre infrastruktur blev set som aftraditionaliserende.

I opdagelses- og »exploration«-fasen spillede mødet med en anderledes natur en afgørende rolle for Bornholms succes som turistrejsemål. Øen med klippekysterne blev i perioden en substitut for Sachsisk Schweiz i Tyskland og en mulighed for at bestige bjerge uden at forlade Danmark (Jensen 1993b). Hermed skriver opdagelsen af Bornholm sig ind i en europæisk udvikling. Urry har i »The Tourist Gaze« dekonstrueret turistens blik og påvist hvordan, der gennem et tillært turistkodex udskilles landskaber som særligt seværdige ud fra historisk foranderlige kriterier (Urry 1990). I opdagelsesperioden var det pittoreske og autentiske gennemgående parametre, begejstringen for det ruinøse, uberørte, som Ian Ousby og Malcolm Andrews har påvist det i analysen af skabelsen af den engelske »tourist map«, ligesom James Buzard har gjort det i en undersøgelse af englænderes tilgang til populære rejsemål på kontinentet i 1800-tallet (Ousby 1990; Andrews 1989; Buzard 1993). Löfgren har belyst udviklingen i Europa og påvist, hvordan turistlandskabet sammen med længslen efter det uberørte kom til at omfatte en Alpekult, en higen efter bjerglandskaber. Dette var udtryk for en kombination af æstetik og politik, fordi Schweiz i begyndelsen af 1800-tallet var ideallandet for demokratisk tankegang (Löfgren 1999 s. 34 f.). I Danmark kom de bornholmske klipper til at fungere som bjergsubstitutter. Turisten havde i 1800-tallet frigjort sig fra et forhold til naturen som baseret på afhængighed af produktion. Herefter blev det muligt for turisten at møde landskabet gennem konsumtion, og de medbragte dermed nogle andre forbrugsvaner end dem, de lokale besad.

Med turismen som erhverv transformeredes landskaberne til at blive seværdigheder. Samtidig udtrykte turisterne fra starten ønsket om en komfortabel rejse, hvilket er turismens evige paradoks (Jensen 1993a). Landskabets oprindelighed blev således udfordret af turisternes krav til tilgængelighed i form af hoteller, stier, skiltning og badeanstalter. En illustrativ beskrivelse af det forhold er forfatteren Adolf Rosenkildes rejseberetning i 1866, der sidestillede turismen med stenværksindustriens påvirkning af landskabet og samtidig berørte det nationale element: Truslen fra Tyskland:

> Det varede længe førend man rigtig fik Øiet op for de store Skønheder, men saa meget ivrigere søger man nu at indhente det forsømte. Med utaalmodig Hast iler hele Skarer til Bornholm, som gjaldt det om at komme tidsnok, før dette Øfolk har tabt

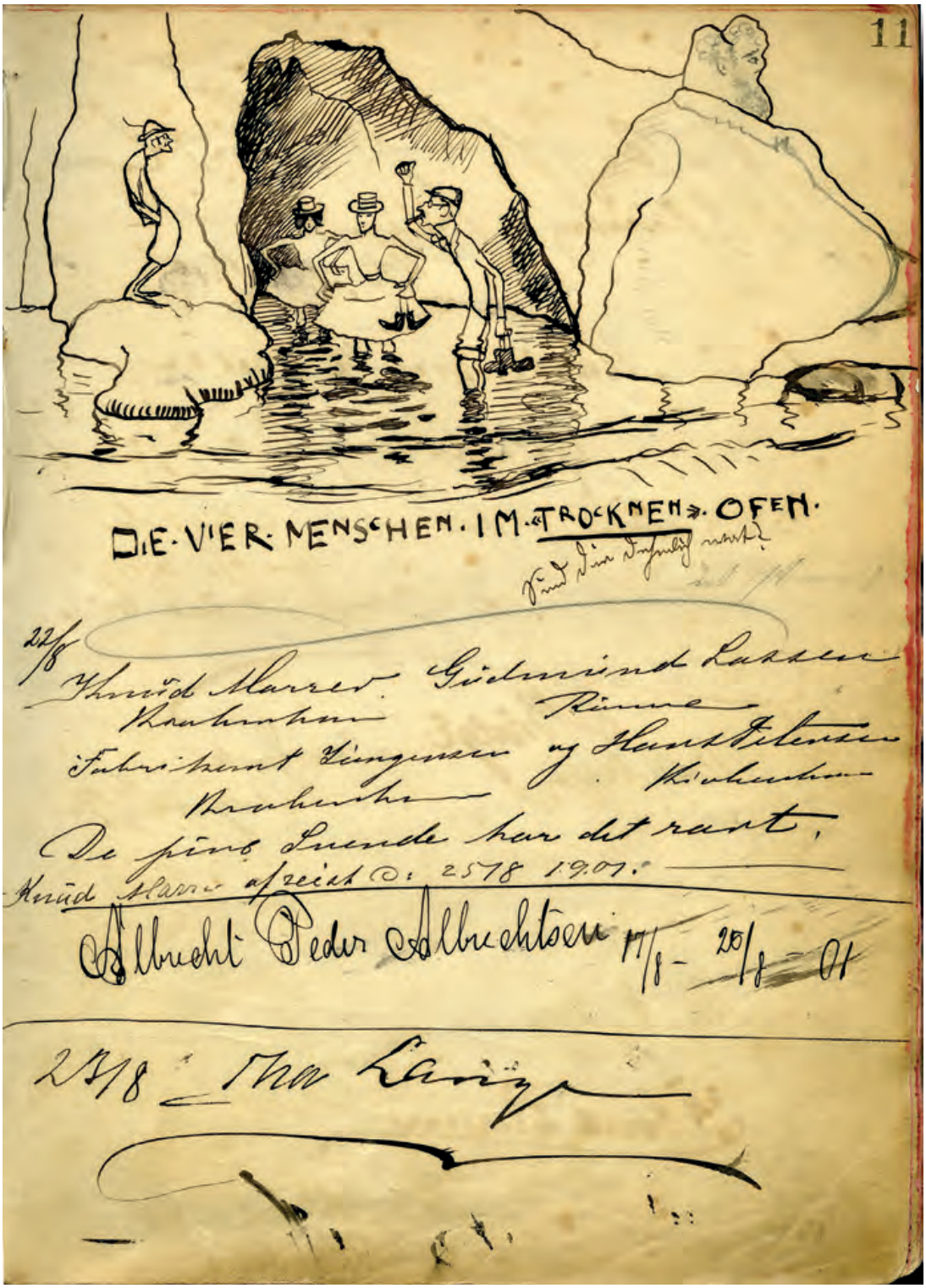

Tegning fra Blanchs Hotels gæstebog fra 1901, der på humoristisk vis viser tyske turisters betagelse af de bornholmske klippepartier, her i en næsten tør ovn, klippespalte, i nærheden af Hammershus på den nordlige del af Bornholm (Bornholms Ø-arkiv).

> sin Oprindelighed, sin Naivitet og Elskværdighed eller før Hs. Majestæt Kong Wilhelm af Preussen […] tager Øen i Besiddelse eller før de bornholmske Pottemagere har forvandlet Lerjorden til Kar og den københavnske Magistrat har omsat de maleriske Fjelde i Fliser og Brosten (Rosenkilde 1866 s. 418).

I løbet af 1800-tallet skete en nationalisering af sublime landskaber og de indgik som elementer i den lokale og nationale identitet (Löfgren 1999 s. 35). En lang række konflikter og diskussioner af turismens påvirkning af bornholmerne og landskabet opstod især i forbindelse med tyske forsøg eller realiseret køb af jord og ejendom til turismeformål ved tungt nationalt ladede landskaber som Hammershus Slotsruin og Helligdomsklipperne i perioden fra opdagelsen til begyndelsen af 1900-tallet (Jensen 2016).

Professionalisering

Fra slutningen af 1880'erne var turismen etableret som erhverv på Bornholm, hvilket svarer til »involvement«-fasen i TALC-modellen. Der skete en professionalisering af logiet i form af badehoteller. I 1887 blev Bornholms første badehotel opført, Blanchs Hotel, tæt ved Hammershus Slotsruin. Det introducerede en hel ny form for urban arkitektur i naturen med moderne bekvemmeligheder, som ikke fandtes i den lokale bebyggelse. Fra at have lagt vægt på mødet med naturens sceneri og mødet med de lokale, en form for »etnisk« turisme i oplevelsen af det traditionelle lokalsamfund, kom søbadene nu i højere grad til at indgå som en attraktion. Udviklingen skete samtidig med, at antallet af tyske turister øgedes og skyldes formodentlig indflydelse fra den stærke tradition for regulerede kur- og søbade i Tyskland, som nu nåede Bornholm. En reportage »Fra de danske Badesteder« i dagbladet Politiken i 1887 gav en karakteristik af badestedsniveauet på Bornholm, der også introducerede en overgang til en mere reguleret tilgang til naturen, havet og ikke mindst krop i de nye badehoteller:

> Badested kan man nok kalde »Helligdomsgaarden«, thi man badede derfra, men saa blødagtige Indretninger som Badehuse var rigtignok ukendte. Hver søgte sig en Klippekrog, der forekom ham praktikabel og proklamerede den saa som sit »Badehus« … Journalisten begav sig herefter videre til Hammeren og besøgte det ny opførte Blanchs Hotel: »Her var Badested saa godt som ved nogen Kyst i Verden, civiliserede Trapper ned ad Skraaningerne, Badehuse, Table d'Hote, Tyskere ... « (Politiken 15. august 1887 s. 2).

I 1894 blev der etableret en søbadeanstalt i Sandvig, Østersøbadet eller Ostseebad Bornholm, på den nordlige del af Bornholm på tysk initiativ. Befolkningen i tvillingebyerne Allinge/Sandvig anså tidligt turismen som et tiltrængt supplement til byernes økonomi, som var baseret på fiskeri, stenbrudsdrift suppleret med landbrug. I Sandvig boede der ifølge folketællingen i 1890 415 indbyggere, i Allinge 1423 (Statistisk Bureau 1890). Ifølge referatet fra badets første generalforsamling havde besøget det første år været 1480, her forblev det stabilt op til 1902 (Bohn 1913). Efter flere skibe blev sat ind på forbindelsen til Tyskland kom antallet af turister op på 2000 i 1903 og i perioden 1905 til Første Verdenskrigs udbrud, hvor turismen var i konsoliderende fase, var antallet over 8000 (Bohn 1913). Der er således tale om en betydelig forøgelse af befolk-

Badeliv på Østersøbadet i 1890'erne. Kurbadet blev etableret i 1894 i Sandvig i et samarbejde mellem tysk kapital og lokale entreprenører og var med til at bringe badeturismen til Bornholm. (Kjøller, Bornholms Museum.)

ningen i løbet af sommeren. På generalforsamlingen i 1895 konstaterede selskabets formand, at badet havde mødt megen kritik fra starten: »Hvor man kom, beklagede man sig over Tyskerne og det tyske Selskab« (BA 29. juni 1895; BT 27. juni 1895).

Med aktieselskabet Østersøbadet blev i 1894 ikke blot etableret et kurbad på Bornholm, bestyrelsen udgjorde en organisering af turisterhvervet på Nordbornholm, et samarbejde mellem hotelværterne. Medlemmer af bestyrelsen blandede sig i debatten om turismen på Bornholm og var talsmænd for initiativer i forhold til turismens udvikling især på Nordbornholm med holdninger, som repræsenterede turismen som erhverv de næste mange år. Det fremgår af Allinge/Sandvig Kommunes forhandlingsprotokoller og selskabets generalforsamlings referater samt i avisdebatter. Søbadet og turismen bragte urbanisering til tvillingebyerne Allinge/Sandvig, flere avlsgårde i byernes centrum blev ombyggede og paladshotelarkitektur med moderne teknologiske løsninger erstattede traditionelt bindingsværk i begyndelsen af 1900-tallet, ligesom der blev tænkt i rekreative anlæg i byen og underholdning. Infrastrukturen blev forbedret. Turismen introducerede en fritidslivsstil gennem ny forbrugsvaner, tidsbrug og anderledes beklædning, hvilket tydeligt fremgår af samtidigt fotografi og reaktioner på denne livsstil i den lokale presse (Jensen 2016 s. 38).

Hotel Hammershus lå på vejen til Hammershus Slotsruin. Her var der hoteldrift indtil slutningen af 1960'erne, hvor man valgte at nedrive hotellet for at åbne for udsigten til ruinen. Det var i dette område en bornholmer, Lauritz Møller, i 1896 ansøgte om at drive endnu et hotel, hvilket gav anledning til en diskussion af turismeerhvervet både på statsligt niveau og i avisdebat. (Kjøller, Bornholms Museum.)

Turismen i modvind – et eksempel

Avlsbruger Lauritz Møller havde flere gange søgt Indenrigsministeriet om bevilling til at drive hotel ved Hammershus Slotsruin og fået afslag, fordi kritikere frygtede, han var strømand for det tyske rederi Braeunlich, der drev færgeruten til Stettin (Indenrigsministeriet 1. Kontor 2362/1894). Andet afslag på ansøgningen i 1896 gav anledning til en avisdebat (Indenrigsministeriet 1. Kontor 440/1896). Diskussionen er valgt, fordi der formuleres holdninger, som kom til at præge turismedebatten på Bornholm.

Direktionen i Østersøbadet anbefalede anden gang åbent ansøgningen. Med henvisning til selskabets kontrakt med det stettinske rederi havde det forpligtet sig til at sørge for natlogi til passagererne, og det krav kunne man med den store turiststrøm fra Tyskland kun opfylde, hvis der blev drevet tre gæstgiverier ved Hammershus (Anbefaling fra Østersøbadet. Østersøbadet Bornholms direktion til Indenrigsministeriet (440/1896)). Diskussionen startede i Bornholms Avis (BA) med et indlæg, der anslog problematikken. En anonym brevskriver knyttede Møllers ansøgning til en lang række af »upatriotiske« foretagender, som i forvejen var knyttet til Allinge/Sandvig Kommune, bl.a. anlæggelsen af Øster-

søbadet i 1894. Vedkommende opfordrede til, at man satte en stopper for »den Prisgiven af et af vort Fædrelands skønneste Punkter til materielle Fordele for nogle upatriotiske Mænd« (BA, 6. marts 1896). De lokale politikere blev mistænkeliggjort for manglende loyalitet over for det danske ved at gå aktivt ind i projekter, hvor der var tyskere involveret. Emil Bohn, der stadig var formand for Østersøbadets direktion, gik ind i debatten med det modsatte synspunkt: »Folk her Nordpaa er ikke blevet mere tyske af det.« Han fremførte, at »Turismen var til fordel for hele Samfundet.« Bohn problematiserede, at i resten af Danmark blev tiltrækningen af tyske turister betragtet som en fortjeneste. Når rejsemålet var Bornholm, blev det samme betegnet som antipatriotisk (BA, 10. marts 1896). Med et økonomisk argument fik Bohn placeret turismen som en patriotisk gerning for almenvellet. AB fra Allinge/Sandvig blandede sig i debatten:

> Tyskerne komme her i massevis, og de tyske Turister har vi store Fordele af. Vi mene nemlig, at de tyske Penge ere lige saa gode som danske og finder det ikke upatriotisk at tjene Penge hos Tyskerne, tvertimod naar Tyskerne kommer her og vil lade os tjene en hel Del Penge, maatte vi være Idioter, om vi fatte os der imod. Derfor mene vi dog at kunne være Patrioter (BA, 11. marts 1896).

AB fandt ikke, at overførsel af penge skulle omgærdes af nationale følelser, patriot og idiot fulgtes ad i hans økonomiske argumentation. Herefter skrev den anonyme brevskriver, som folk senere i debatten hævdede måtte være museumsinspektør Peter Hauberg, at han var ikke imod turisme, kun når den medførte »en fremmed Invasion som efterhaanden bringer Øens Industri og værdifulde Foretagender over paa Udlændinges Hænder« og samtidig mente han ikke uventet, at der skulle tages hensyn til naturskønhed og historiske mindesmærker. »De tilhører ikke alene Allinge og Sandvig Kommune og er ikke til for at skaffe nogle enkelte Mænd en Pengefordel.« Naturen tilhørte alle, var til alles gavn som rekreativ ressource og stod uden for økonomisk fortjeneste, ifølge brevskriverens opfattelse. Han troede ikke på, at folkene bag Østersøbadet var gået ind i turismeerhvervet for at tjene kommunen, men for at tjene sig selv. Det nationale aspekt og Bornholms særlige placering blev understreget ved at minde Bohn om, at hans »ejendommelige skønne Fødeø er et af vort Fædrelands Yderpunkter, hvortil man i flere Henseender maa tage særlig Hensyn« (BA, 14. marts 1896). Endnu en anonym brevskriver blandede sig i debatten med et indlæg om »Overdreven Tyskervenlighed«. Han karakteriserede holdninger om Bornholm kun for bornholmerne som utidssvarende. Pragmatisk fastslog han, at når øen nu engang var turistø, måtte man tage venligt mod turisterne som gæster, uanset hvilken nation de kom fra. Men et var at modtage dem som gæster, noget andet var at se dem som ejere af naturskønheder og herrer på hoteller. Han pointerede, at danske ikke kunne se på tyskerne med de samme øjne som andre efter erfaringerne fra Sønderjylland, der nu var tysk. Som gæster kunne tyskerne accepteres, selvom »der er nok saa mange stofmaterielle Mennesker, som kalder slig

Følelse for forloren Patriotisme.« Dette indlæg gik ind i, hvilke relationer der kunne accepteres med tyskerne og fungerede i diskussionen som medierende. Vært/gæst kunne accepteres, her var tale om en udveksling, der blev styret af bornholmerne. Anderledes var det, når tyskerne indgik i en ulige relation som herrer, det ville sige som ejere af jord eller ejendom, det var uacceptabelt (BT, 19. marts 1896). Emil Bohn fastholdt, at Bornholm ikke blot var et yderpunkt, men et glanspunkt. Naturens skønhed og historiske mindesmærker led ikke overlast ved at blive beundret »paa alle Slags Tungemaal«. Hele kommunen opnåede indtægt herved og ville få mere, når øen fik ry som »Turistland« (BA, 19. marts 1896).

Lokalhistorikeren M. K. Zahrtmann skrev et indlæg i Berlingske Tidende om sagen. Hans ærinde var især at beskytte naturens oprindelighed og ejendommelighed mod alle forstyrrelser, som han så det moderne som, tyske såvel som danske. Idealet var den traditionelle »uberørte« natur, som et moderne hotels »urolige, jagende Liv og støjende Adspredelser« ville ødelægge. Han mente, at man skulle »fare varligt med vort Fædrelands skønneste Punkter«, hvis bevaring på længere sigt vil være den største tiltrækningskraft (24. marts 1896).

Turismen, det moderne og forholdet til nationalismen

I den behandlede diskussion i 1896 repræsenterede Emil Bohn turisterhvervet og Østersøbadets interesser støttet af anonyme indlæg fra Allinge/Sandvig. Den idealistiske holdning blev fremsat anonymt. Deltagerne i diskussionen delte sig i to fraktioner: en tilbageskuende fraktion, der ønskede at bevare status quo i et traditionelt samfund, og en moderne, fremskridtselskende fraktion. Turismen blev anskuet som agent for det, der blev opfattet som den fremadstormende udvikling, der gennem øget kommunikation, urbanisering og øget infrastruktur bragte nye former for konsumption, selvfremstilling og arkitektur. Den kritiske holdning udsprang af et standpunkt, som fordrede, at bornholmerne satte idealer over materiel vinding og fremskridt. Var økonomien i form af turismen et gyldigt argument for forandring, når det førte til aftraditionalisering og ødelagde autenticiteten? Prædikater som »fordærvede« blev brugt om folk i turisterhvervet på Nordbornholm.

En bekymring var ligeledes, at bornholmerne mistede deres integritet og underlagde sig gæsten, turisten og mistede værtsrollen i løbet af moderniseringsprocessen. Professionaliseringen af erhvervet efter 1887 betød, at turisten blev modtaget uden for værtens hjem, og bornholmerne nu i højere grad blev servicepersonale som tjener, kusk, tjenestepige etc. En del af turisterne trak sig tilbage til badehoteller, der i sine komfortable moderne indrettede mikrosamfund leverede passende sociale urbane omgangsformer (Bøgh 1985). Kritikken af forskydningen af balancen i relationen mellem vært og gæst var inspireret af

samtidige diskussioner i Norge, hvor forfatteren Knut Hamsun gjorde sig til talsmand for, at turismen havde fordærvet de lokale og gjort dem til en samling af »ledåbnere, opvartere og hoppende abekatte« (Nilsen 1993 s. 49; se også Skåden 2018). Kun hvis de lokale udøvede traditionelle erhverv, kunne de bevare deres ære og integritet og dermed leve op til billedet af »den ædle vilde«. Kulturpåvirkningen blev opfattet som depraverende, ødelæggende (Nilsen 1993 s. 51). Når gæsten var tysk, var den rolle i Danmark dobbelt ydmygende af nationale grunde.

Diskussionen på Bornholm i slutningen af 1800-tallet er en af nøglerne til at få indblik i, hvorledes samtidige holdninger til turismen og de moderniserende implikationer blev formuleret, hårdt presset af det nationale argument, som stod stærkt i debatten. Analysen er tæt på empirien og det er her, vi finder modsætningerne. De behandlede temaer og fraktioner er repræsentative for diskussion af turismen på Bornholm de følgende årtier og forstærkes som nævnt, da tyskere opkøber bornholmsk jord i turismens konsolideringsfase i begyndelsen af 1900-tallet (Jensen 1993a, 1993b, 1995, 2002, 2016). Relationen til det nationale, nationalisme og dermed også til det tyske er ofte forekommende i diskursen eller talen om turismen på Bornholm i perioden op til Første Verdenskrig. Tyskerne kan anskues som bærere af modernitet, som iværksættere af projekter og en urban måde at tilgå og konsumere landskabet på, der opfattes som dominerende og dermed også provokerende forstærket af deres nationalitet.

Den norske forsker Berit Eide Johnsen har påpeget behov for at analysere skandinavisk turismehistorie ud fra et regionalt og komparativt perspektiv (Johnsen 2013). Det kan være frugtbart at undersøge, om lignende træk gør sig gældende på andre turistmål i Skandinavien, som blev opdaget og/eller udviklet sammen med tyskere i perioden op til Første Verdenskrig, så udviklingen på de enkelte lokaliteter ikke fremstår som unik. Samtidig skal der plæderes for, at analyse på lokalt niveau har en force i et relativt nyt forskningsfelt, fordi den tilfører analysen dybde og åbner for identifikation af lokale variationer.

Kilder og litteratur

Andrews, Malcolm, 1989: The Search for the Picturesque. Landscape Aesthetics and Tourism in Britain 1760–1800. Aldershot.

BA = Bornholms Avis.

Bergsøe, Vilhelm, 1903: Studenterleben og Studieliv. Erindringer fra det forrige Aarhundrede. København.

Bohn, Emil, 1913: Aktieselskabet Østersøbadet Bornholm 1894–1913. I: Nord-Bornholms Ugeblad. 24. oktober 1913.

BT = Bornholms Tidende.

Burns, Peter M., 1999: An Introduction to Anthropology & Tourism. London.

Butler, Richard W., 2011: Tourism Area Life Cycle. Oxford. (Contemporary Tourism Reviews.)
Buzard, James, 1993: The Beaten Track. European Tourism, Literature, and the Ways to »Culture«, 1800–1918. Oxford.
Bøgh, Charlotte, 1985: Ferie – hvad er det? I: Sommerglæder. Arv og Eje. Hyldest til Peter Seeberg, 60 år. Red. Jørgen Slettebo. Viborg. S. 37–61.
Hahn-Pedersen, Morten, 2014: Fra badegæster til landliggere til masseturisme. Oversigt over kystturismens udvikling i Sydvestjylland. I: Sjæklen. S. 111–131.
Hauberg, Peter, 1879 og 1894: Bornholm i Billeder og Text. 1. udgave 1879, 3. udgave 1894. København.
Holger Drachmann i Breve til hans Fædrenehjem. Red. Harriet Benzon. 1932. København.
Holm, Poul, 1984: Kulturmøde ved kysten 1860–1914. Borgerskabets opdagelse og iscenesættelse af kystlivet. I: Meddelelser fra Kattegat-Skagerrakprojektet, nr. 5. Red. Anders Gustavsson m.fl. Aalborg. S. 9–35.
Jensen, Bente, 1993a: Bornholm og »Bornholm« – turismens paradox. I: ARR. Idéhistorisk Tidsskrift 3. S. 28–35.
Jensen, Bente, 1993b: Danmarks Schweiz. Da Bornholm blev opdaget som turistmål. I: Den jyske Historiker 65. S. 49–79.
Jensen, Bente, 1995: Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed. I: Fortid og Nutid. S. 28–47.
Jensen, Bente, 2002: Mellem gammelt og nyt. I: Bornholmske Samlinger, 3. rk, 2. S. 151–173.
Jensen, Bente, 2016: Bornholm – Danmarks ferieø. Træk af turismens historie. Aalborg.
Johnsen, Berit Eide, 2013: Research on the history of Scandinavian summer and seaside tourism – transnational and transregional perspectives? I: Journal of Tourism History 5:3. S. 246–264.
Jørgensen, J. A., 1901: Bornholms Historie bd. 1 og 2. Rønne.
Lauridsen, John T., 1993: Et internationalt badested – »Fanø Nordsøbad« mellem dansk og tysk 1890–1904. I: Den jyske Historiker 65. S. 79–94.
Lyngbye, Johannes, 1944: Bornholmernes Land, bd. 2. Rønne.
Löfgren, Orvar, 1999: On Holiday. A History of Vacationing. Berkeley, Los Angeles & London.
Martens, Elisabeth (pseudonym for Louise Bjørnsen), 1859: En Eftermiddag mellem de danske Klipper. I: Folke. S. 338–345.
Nilsen, Roland, 1993: Med retten til ikke å være turist. I: ARR. Idéhistorisk Tidsskrift 3. S. 47–51.
Ousby, Ian, 1990: The Englishman's England. Taste, Travel and the Rise of Tourism. Cambridge.
Scholz, Michael F., 2013: »Auge der Ostsee« – Gotland als touristisches Ziel für Deutsche vor 1900 – im Spiegel zeitgenössischer Publikationen. I: Ostsee – Kriegsschauplatz und Handelsregion. Festschrift für Robert Bohn. Red. Thomas Wegener Friis & Michael F. Scholz. Visby. S. 283–316.
Scholz, Michael F., 2018: Regional identitet som politisk fråga – Gotlandturism och varumärkesutveckling fram till andra världskriget. (I denna volym.)
Skåden, Kristina, 2018: »Schöner als in der Schweiz«: norsk-sveitsiske relasjoner i diskusjoner om norsk turisme. (I denna volym.)
Smith, Valene L., 1989: Introduction. I: Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism. Red. Valene L. Smith. 2. udgave. Philadelphia. S. 1–17.
Sommerglæder. Arv og Eje. Hyldest til Peter Seeberg, 60 år. Red. Jørgen Slettebo. 1985. Viborg.
Statistisk Bureau, 1890: Foreløbig Opgørelse af Folketællingen 1890. København.

Trap, J. P., 1857: Beskrivelse af Landet Bornholm. København.
Urry, John, 1990: The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies. London.
Østergaard, Uffe, 1992: Peasants and Danes – National Identity and Political Culture in Denmark. I: Comparative Studies in Society and History 34:1. S. 3–27.

»Tyskland er og har altid været de store feriemuligheders land«

Fortællingen om Forbundsrepublikken Tyskland gennem danske guidebøger fra 1950'erne og 1960'erne

Julie Andersen

Citatet i overskriften er den første sætning i en dansk guidebog fra 1954, der beskriver Forbundsrepublikken Tyskland (BRD), den vesttyske kultur og den tyske befolkning (International Turistfører Vesttyskland 1954 s. 3). Guidebogen blev udgivet i en turbulent tid, hvor spørgsmålet om BRD's rolle i Europa efter Anden Verdenskrig fyldte meget i europæisk og dansk politik.

Såvel den danske regering som dele af den danske befolkning var påpasselig overfor BRD's rolle i efterkrigstidens Europa. Ifølge en opinionsundersøgelse fra det danske Gallup institut fra 1950 ønskede en tredjedel af den danske befolkning et svagt BRD, idet flertallet mente, at et stærkt BRD udgjorde en risiko for en ny krig (Bør man ønske sig et stærkt Tyskland 1950). Den danske frygt for et stærkt BRD og et ophør af den europæiske fred kan begrundes med den militære og politiske udvikling i det dansk-tyske forhold fra 1864 til 1955. I 1864 led Danmark nederlag til Preussen og måtte som følge heraf afstå hertugdømmerne Slesvig og Holstein samt Lauenborg. Efter den preussiske sejr i 1864 og med samlingen af Tyskland i 1871 var landet den danske stat politisk og militært overlegen (Lammers 2005 s. 18 f.). Den danske frygt for tysk invasion blev realiseret 9. april 1940, da Hitlers tropper besatte Danmark, og efter Anden Verdenskrig voksede den danske frygt for tysk militærmagt igen frem ved dannelsen af BRD i 1949. Med indtrædelse i NATO 1955 havde BRD eget militær, hvilket Tyskland ikke havde haft siden kapitulationen ti år forinden.

Historikere har argumenteret, at danskere ikke tog på ferie til Tyskland og senere BRD som følge af Anden Verdenskrig. Derimod rettede de interessen mod Sydeuropa (Lidegaard 2013 s. 361) eller Norge (Nellemann 1989 s. 201). Ifølge Gallupundersøgelser fra 1966 (Familien Danmark På Sommerferie 1966) og 1968 (Vinterferie I Udlandet 1968) var BRD imidlertid danskernes foretrukne rejseland fra 1960–1967, bortset fra 1966 hvor Italien var det mest ønskede ferieland. Det vides ikke, hvor mange danskere der faktisk rejste på ferie til BRD, da der ikke findes detaljeret statistik over dansk udlandsturisme før 1970. Gallupundersøgelserne giver imidlertid et billede af dansk udlandsturisme i de første to årtier efter Anden Verdenskrig. Ifølge en Gallupundersøgelse fra 1952 havde en tredjedel af befolkningen været i udlandet efter 1945. Under-

søgelsen giver dog ikke svar på, om udlandsbesøgene var i forbindelse med ferie, forretning eller familiebesøg (Stadig Flertal i Befolkningen 1952).

Med afsæt i ovenstående skildring om det spændte politiske og militære forhold mellem Danmark og Tyskland i næsten 100 år er det interessant, at BRD var danskernes foretrukne rejseland efter Anden Verdenskrig, og et spørgsmål rejser sig: Havde det en betydning for formidlingen af ferielandet BRD, at Danmark få år forinden havde været besat af Tyskland? I nærværende artikel undersøger jeg med afsæt i 19 guidebøger fra 1953–1969 omhandlende BRD, hvilken fortælling guidebøgerne konstruerede om landet og den vesttyske befolkning.

Udgangspunkt

Indenfor turismefeltet har flere forskere beskæftiget sig med guidebøger i historisk perspektiv. Orvar Löfgren anvender analysen af guidebøger til at underbygge sin tese, at rollen som turist er tillært. I 1782 udgav briten William Gilpin en guidebog over Lake Distrikt i England, der fortalte turisterne, hvor de skulle kigge hen i naturen, og hvordan de kunne erkende det smukke i naturen. Læringsprocessen var begyndt (Löfgren 1999 s. 20).

Richard Gassan argumenterer i undersøgelsen af de tre første amerikanske guidebøger fra henholdsvis 1822 og 1825, at tre forhold skal være tilstede ved fremstillingen af guidebøger: 1) en turismeindustri, 2) købere (turister) og 3) en skrivekultur (Gassan 2005 s. 52, 56). Dette argument anvendes i nærværende artikel. Selvom Tyskland havde tabt Anden Verdenskrig og led under store krigsskader, blomstrede turismeindustrien forholdsvis hurtigt op,[1] turister tog igen på ferie i landet, og danskere købte derfor guidebøger.

En tredje relevant forsker indenfor feltet er Peter Siegenthaler. Med udgangspunkt i japanske guidebøger fra 1948–1991 har Siegenthaler foretaget en komparativ analyse af byerne Hiroshima og Nagasaki med formålet at undersøge arven efter Anden Verdenskrig og japanernes tilgang til krigen. Siegenthaler påviser gennem sit fokus på fortiede emner, at japanernes behandling af Anden Verdenskrig i efterkrigstiden er mere kompleks end den hidtidige forskning har vist. Betændte politiske emner såsom Stillehavskrigen og årsagen til atombombesprængningerne i 1945 præsenteres enten indirekte i guidebøgerne eller udelades helt (Siegenthaler 2002 s. 1124 f.). Hvad der udelades i den nationale fortælling i guidebøgerne er således med til at determinere, hvad der fortælles, og hvordan det fortælles. I min analyse vil jeg med samme tilgang som Siegenthaler analysere artiklens kildemateriale. Jeg vil ligeledes anvende Löfgrens tese, at guidebøger var med til at lære turisterne at tage på ferie og at være ferie.

[1] Det første turismekontor genåbnede allerede i august 1945 i Berlin (Spode 2003 s. 131).

På ferie med guidebogen i hånden

Kildematerialet består som nævnt af 19 guidebøger. 16 guidebøger er fra serien »Turen går til« fra Politikens Forlag, mens de resterende tre skiller sig ud, idet de er fra to andre forlag. Guidebogen »Vesttyskland« fra 1953 er fra H. Hirschsprungs Forlag, og guidebøgerne »International Turistfører. Udgave: Vesttyskland« fra hhv. 1954 og 1955 er fra I. T. Rejsefører Forlag. Den første guidebog fra Politikens Forlag er fra 1954, hvilket er samme år som »Turen går til«-serien blev lanceret. Den sidste er fra 1969. I serien er yderligere en inddeling: seks guidebøger har titlen »Turen går til Tyskland«, fire har titlen »Turen går til Nordvesttyskland«, tre har titlen »Turen går til Sydtyskland«, og tre bærer titlen »Turen går til Berlin«.

Udover at vise læseren vejen til turistmål var guidebogen en hjælper i praktiske henseender som til informationer om infrastruktur, bykort mv. For eksempel indeholder guidebøgerne information om grænseovergange mellem BRD og Den tyske demokratiske Republik (DDR). Informationsniveauet svinger imidlertid i kildematerialet. Mens Politikens guidebøger hjælper turisten i form af symboler for eksempelvis prisklasser indenfor hotel- og restaurationsbranchen, er der næsten ingen hjælp at hente i guidebogen »Vesttyskland« fra 1953. Det forklares sjældent, hvorledes turisten for eksempel kan køre med bus fra A til B, eller hvor restauranterne er placeret i byerne. Som læser får man dermed indtrykket af, at denne guidebog var nyttig for turister, der tog på pakkerejse med en guide, modsat Politikens guidebøger der lægger op til individuelle ferier.

Guidebøgerne fra Politikens Forlag havde ud fra det fremførte som deres formål at klæde de danske turister bedst muligt på til deres ferie. De var med fra start til slut og gav via forfatterens eksplicitte tilstedeværelse i teksten læseren følelsen af at være i trygge hænder: »Vi kører altså ud af Koblenz ad hovedvej 49. Snart ser vi på den ene side af floden den lille by Winningen […] Vi runder Dieblichberg, kigger til Niederberg og Oderberg (se kortet) og kommer til Oberfell» (Turen går til Tyskland 1954 s. 38). Med guidebogen som følgesvend kunne turisten sikkert udforske BRD.

Guidebøgerne gav også læseren tips og hjalp den uoplyste turist: »Nogle af de bedste vine fra egnen stammer fra vinbjergene: Scharlachberg, Eisel, Rochusberg, Schwärtzchen og Rosengarten. Så har De en lille vejledning at gå efter, når De vil prøve Dem frem og drikke de fornødne prøveglas […]« (Gottschalk m.fl. 1953 s. 58). Herudover giver bøgerne tips til at undgå turistfælderne: »Står der slet og ret f.eks. Niersteiner eller Liebfraumilch på etiketten, uden angivelse af vingård og ejer, kan man være sikker på, at det ikke er stedets bedste vin, der er i flasken« (Turen går til Tyskland 1954 s. 16). Endelig er der tips rettet mod trafikken, samt hvordan bilisten skulle gebærde sig på de små veje på landet: »Husk at lukke lågen ved ind- og udkørsel« (Turen går til Sydtyskland 1959 s. 31). For den uerfarne bilturist bliver princippet motorvej, »autostradaen« (International Turistfører Vesttyskland 1954 s. 12), også forklaret:

> På autostradaerne er kørebanerne i hver kørselsretning adskilt i midten ved en rabat. På hver side af denne findes en dobbelt kørebane, hvis højre del benyttes til almindelig kørsel, medens den venstre del anvendes ved overhaling. På autostradaerne er det forbudt at vende og at køre over rabatten, som adskiller kørebanerne. Det er ligeledes forbudt at parkere udenfor de dertil indrettede pladser (International Turistfører Vesttyskland 1954 s. 12).

Selvom guidebøgerne fra Politikens Forlag lægger op til en individualisering af ferierne, var de i deres form med til at standardisere danskernes ferie, idet de indeholder afsnittet »19 ruter gennem Vesttyskland«. Bøgerne anerkender imidlertid, at nok ikke alle ønskede at følge de foreslåede ruter, og opfordrer som nævnt også netop til individualitet: »Selv får De måske de allersmukkeste minder med hjem fra den lille »torneroseby« vi ikke har kunnet få med i bogen, men som De opdager på egen hånd, når de først er dernede« (Turen går til Tyskland 1954 s. 3).

Guidebøgernes målgrupper

Kildematerialets målgruppe er ikke den samme. Ud fra bøgernes indhold og den læser, de henvender sig til, er det tydeligt, at guidebogen »Vesttyskland« fra 1953 og guidebøgerne »International Turistfører« fra 1954 og 1955 henvender sig til bilisten: »Glückstadt er anlagt i 1617 af Christian IV. En autofærge sejler fra Glückstadt til byen Wischhafen i Niedersachsen« (International Turistfører Vesttyskland 1954 s. 27). Bøgerne henvender sig således til den velstillede turist, idet en lille procentdel af den danske befolkning i 1950'erne ejede en bil; i 1955 ejede 4,8 % af befolkningen en bil.[2] Politikens guidebøger henvendte sig ikke kun til overklassens Danmark men også til mindre bemidlede turister, der benyttede offentlige transportmidler eller var på vandretur (Turen går til Nordvesttyskland 1959 s. 95). Politikens målgruppe ses også i guidebøgernes tips, f.eks. i forbindelse med restaurantbesøg: »Den billigste og nemmeste måde at klare et middagsmåltid på er at bestille den faste menu, Tages-Gedeck« (Ewerlöf 1969 s. 18).

Indenfor feltet tips og råd skinner det danske samfunds økonomiske og teknologiske udvikling i undersøgelsesperioden igennem i Politikens guidebøger. Hvor guidebogen fra 1959 giver informationer til både den velstillede og mindrebemidlede, lægger guidebogen fra 1965 ikke skjul på, at hovedmålgruppen nu er bilisten: »Den stærkt voksende motorisering har gjort det naturligt at basere rejsebeskrivelserne på landevejene« (Ewerlöf 1965 s. 3).

En anden gruppe danskere, der også bliver en del af målgruppen i løbet af perioden, er campisterne. Mens de i første udgave af Politikens guidebog i 1954 får skænket sparsomt med plads, er der allerede i 1955 et direkte fokus

[2] Tabel 149, »Antal indregistrerede motorkøretøjer m.v. den 31. december 1955«, og tabel 6, »Beregnede folketal ved begyndelsen af hvert af årene 1943–55«. I: Statistisk Årbog 1955. Danmarks Statistik. Red. Det statistiske Department. 1956. København.

på dem: »Selvom De i en vis udstrækning måske selv sørger for madlavningen på campingpladserne, er det en god idé engang imellem at tage et måltid ude« (Turen går til Sydtyskland 1959 s. 5). Campinglivet var i 1950'erne ikke et ukendt fænomen for danskerne. Den fandt sin vej til det danske ferieland i mellemkrigstiden, men stoppede brat samtidig med resten af turismeindustrien, da Anden Verdenskrig brød ud. Efter krigen fik camping en renæssance, idet den gjorde ferier mulige for turister, der ikke havde råd til at leje et hotelværelse eller ejede et sommerhus (Strandgaard m.fl. 1989 s. 179). Derudover havde den en anden fordel. Ligesom bilen lagde den op til individualitet, sådan som guidebogen »Vesttyskland« fra 1953 opfordrer læseren til:

> Bilturisten kan ikke gøre noget bedre end at køre kryds og tværs gennem landskabet. Lad Dem lokke af vejskiltene med deres underlige navne. Drej af fra hovedvejen uden frygt, og det varer ikke længe, før man atter støder på en ny landevej (Gottschalk m.fl. 1953 s. 25).

Med bilen pakket, kunne turisten forlade de store hovedveje og gå på opdagelse i BRD, og med et telt i bagagen var der ingen grænser for, hvor turisten skulle sove, blot ejeren af grunden havde givet tilladelse: »Teltslagning samt parkering af campingvogne udenfor egentlige Campingpladser er ofte mulig, dog må naturligvis ejerens samtykke indhentes« (Turen går til Tyskland 1957 s. 16).

Fortiden og naturen

I guidebøgerne findes tre spor af fortællinger i form af et tekstuelt, et visuelt og kombinationen af de to. De tre spor forfølger fem temaer: 1) længslen efter fortiden, 2) modernitet, 3) naturen, 4) arven efter Anden Verdenskrig og 5) den kolde krig. Som det vil fremgå af analysen træder temaerne frem med forskellig styrke.

Den største fortælling blandt de fem er fortællingen om Tysklands fortabte fortid, og fortællingen understøttes både tekstuelt og visuelt i kildematerialet. Det er den sorgløse, romantiske fortid, guidebøgerne formidler til læseren, og det er den, som samfundsmæssigt er at tilstræbe: »Bergstrasse er et landskab, som man helst vil have reserveret for gamle sporvogne og vandrende svende« (Gottschalk m.fl. 1953 s. 30). I formidlingen ligger implicit, at samtiden har ødelagt det engang så fine land samt dets kultur, men enkelte steder kan turisten være heldig at finde en uberørt egn eller landsby: »I dalene og op ad højderne ligger gamle middelalderbyer, som tiden ligesom ikke har berørt« (Gottschalk m.fl. 1953 s. 31). I byerne kan turisten også opleve fortidens storslåethed, som for eksempel i Trier, der såvel tekstuelt som visuelt præsenteres for læseren med udgangspunkt i romertiden: »Også for turismen er Trier en vigtig by, takket være de enestående minder fra romertiden« (Ewerlöf 1969 s. 39).

Ruiner fra romertiden, middelalderen og renæssancen indtager en central rolle i den visuelle fortælling om BRD, hvorimod billeder af ruiner fra Anden

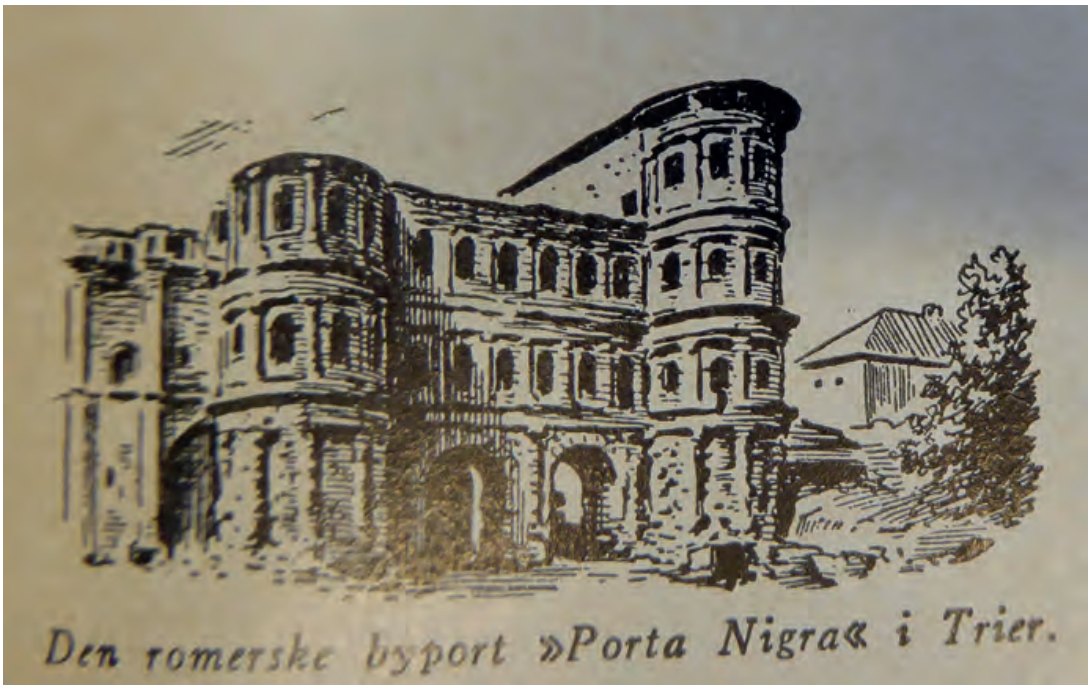

Det eneste billede fra Trier i guidebogen er billedet af »Porta Nigra«, bygget i antikken. Dermed understøtter billedet tekstens fortælling (Ewerlöf 1969 s. 39).

Verdenskrig næsten ikke findes i kildematerialet. I serien »Turen går til Berlin« findes ét billede af ruiner fra Anden Verdenskrig, men selv på dette billede er de ikke en central del af billedet, idet de ses bag et skilt ved en zonegrænse (Hammerby 1960 s. 10). Billedet med ruiner fra Anden Verdenskrig står i skarp kontrast til resten af kildematerialets visuelle fortælling med fokus på den romantiske, eventyrfyldte og sorgløse fortid. Denne fortælling ses blandt andet på første side i serien »Turen går til Nordvesttyskland«.

Turen går til Nordvesttyskland 1959 s. 3.

Turen går til Sydtyskland 1966 s. 3.

Hvis læseren ud fra billedet ikke skulle have fanget den idylliske stemning og længslen efter fortiden, definerer billedteksten billedets stemning: »Livet går sin rolige gang i de mange små, hyggelige byer, hvor husmødre går på indkøb på det lille torv, der er omgivet af velholdte, gamle bindingsværkshuse« (Turen går til Nordvesttyskland 1959 s. 3). Billedtekstens funktion er således at få læseren på de rette tanker omkring BRD og vise, at det er et fredeligt, idyllisk land, hvor turisten vil møde fortiden i de små byer. Ifølge Roland Barthes er det netop billedtekstens funktion. Den skal definere billedet for læseren, så læseren forstår billedet på fortællingens præmisser (Barthes 1977 s. 39).

I serien »Turen går til Sydtyskland« slås eventyrtonen visuelt an med et billede på bogens første side:

Slottet Neuschwanstein ligner et eventyrslot med spir på tårnene samt en port til at komme ind på slottet og er placeret i en dal omringet af bjerge og skove langt væk fra byens larm og støj. Læser man videre i bogen, udgør eventyrfortællingen ikke den eneste fortælling om Sydtyskland. I lighed med eventyrfortællingen spiller idyllen og romantikken en rolle ved fortællingen om Sydtyskland, hvor naturomgivelserne fuldfører denne fortælling: »Den sagnomspundne flod er på denne strækning omgivet af idylliske dale og høje, stejle bjerge, og som næppe noget andet sted ligger her den ene middelalderlige borg eller ruin ved siden af den anden« (International Turistfører Vesttyskland 1954 s. 171). Mens eventyrfortællingen i sin form ikke trækker på elementer fra fortiden, spiller fortiden sammen med naturen en vigtig rolle i definitionen på det romantiske og idylliske

Turen går til Tyskland 1957 s. 63.

BRD. I »Turen går til Tyskland« fra 1954 uddybes udsagnet »[s]om turistland er Vesttyskland meget alsidigt« med følgende begreber og vendinger: »herlige badesteder«, »idylliske skovklædte bjerglandskaber«, »smilende grønne bjerge med yndige dalstrøg, der gemmer mange idylliske feriebyer« (Turen går til Tyskland 1954 s. 20). Denne stemning understøttes visuelt, f.eks. med en illustration af Hamborg i »Turen går til Tyskland« fra 1957, hvor naturelementer samt gamle bygninger skaber den idylliske og romantiske stemning.

Yderligere en dimension af romantikken er som nævnt det historiske lag, især antikken og middelalderen. Hvor guidebøgerne ofte nævner ruiner fra antikken, som turister kan besøge, inddrages middelalderen ved beskrivelser af landet fremfor konkrete turistdestinationer: »Det er en lille perle af middelalderlig romantik i naturskønne omgivelser« (Turen går til Tyskland 1957 s. 63).

Naturen deles op i på flere måder i guidebøgerne. Hvor den gode natur udgøres af romantik og idyl og i fysisk form af f.eks. bjerge, defineres den mindre gode natur, som naturen danskere er bekendt med:

> Mod nord virker landskabet ikke særlig fremmedartet på os danskere. Det er i virkeligheden den samme natur som i Jylland, der strækker sig helt ned til egnen omkring Hamburg […] Men så skyder urfjeldet pludseligt tilvejrs i Harzen, Teutoburger Wald, Rhön, de Rhinske Skiferbjerge, Schwarzwald og Bayerischer Wald (Ewerlöf 1969 s. 3).

Hvis naturen mindede for meget om den danske, var den altså ikke interessant eller besøgsegnet ifølge guidebøgerne fra Politiken. Derimod var eksotiske elementer som bjerge og floder at foretrække. Ved læsningen af guidebøgerne fra Politikens forlag er det tydeligt, at forfatterne ikke kun skelner mellem god og dårlig natur, de definerer også naturen og byerne i forhold til hinanden, og det er tydeligt, at naturen er bedre end byen: »Det dejlige parkanlæg omkring Maschsee, Maschparken bag rådhuset og Herrenhäuser Königsgarten er friske åndehuller med stor blomsterpragt, der får en til at glemme, at man er i en storby« (Ewerlöf 1965 s. 71). I beskrivelsen af byerne fokuserer forfatterne på naturelementet og gør det klart, hvor turisterne kan finde »hvil« fra byens larm og

støj. Ifølge forfatterne er naturen at foretrække for turisterne: »Dalen her ligger uden for de store turistveje, der kommer næsten ingen mennesker, og en sommerdag med høj himmel og strålende solskin bør De slå Dem til ro og nyde idyllen heroppe« (Turen går til Tyskland 1957 s. 45).

Modernitet

I kildematerialet sættes byerne dog ikke udelukkende i et negativt lys. De bruges også som led i fortællingen om det moderne BRD. Hamborg og Berlin er især to byer, der iscenesættes som moderne samt et produkt af den positive konsekvens af genopbygningen af landet efter Anden Verdenskrig: »I Vest-Berlin er krigens vældige ruindynger bragt af vejen og store nye boligkvarterer med højhuse har rejst sig. I City står de store forretningers skyskrabere side om side« (Ewerlöf 1965 s. 120). Ligeledes nævner en guidebog fra 1964 Vestberlins Freie Universität med dets »hypermoderne bygninger« (Hammerby 1964 s. 50). Hvor serien »Turen går til Sydtyskland« lægger vægt på det romantiske aspekt af eventyrlandet BRD, har »Turen går til Berlin«-serien fokus på modernitet samt den politiske situation i landet og resten af verden. Implicit i begrebet modernitet ligger ved læsningen af »Turen går til Berlin«-serien både før og efter murens opførelse i 1961 et fokus på fremtiden: »[e]n by, hvor fremtiden beskæftiger mere end fortiden« (Hammerby 1964 s. 3). Dette er endnu en modsætning til »Turen går til Sydtyskland«, hvor roman-

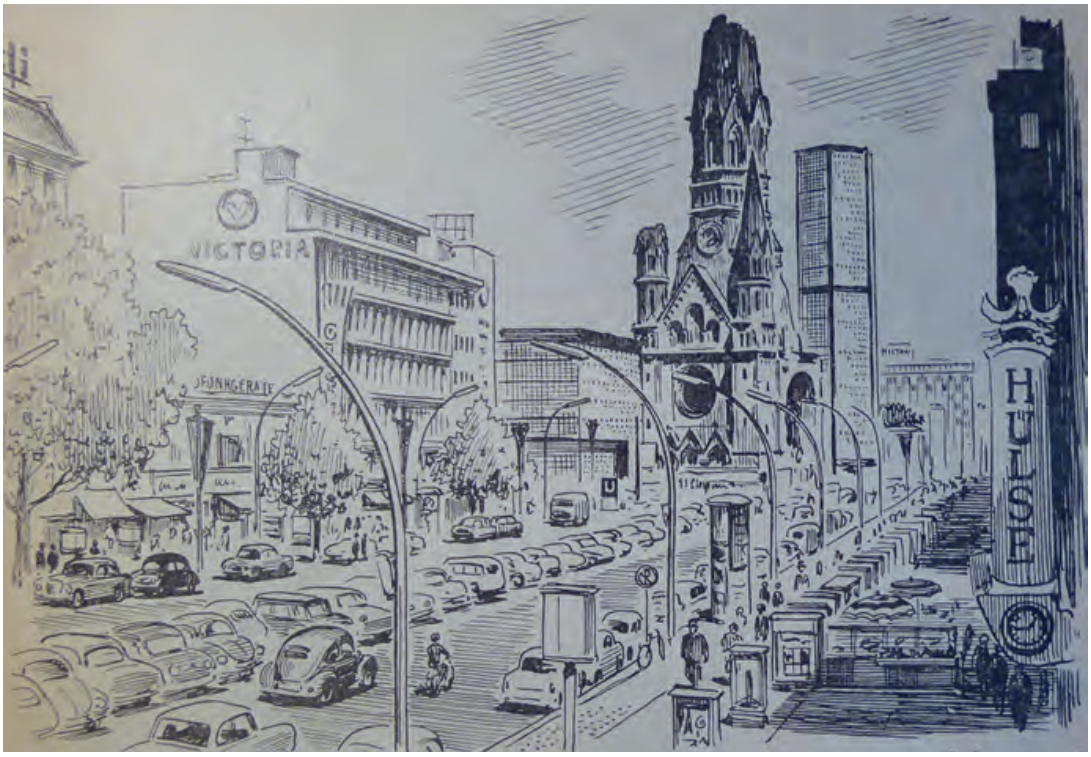

Hammerby 1964 s. 3.

tikken som vist defineres ud fra fortiden. Mens de to serier af guidebøger fremstår som kontraster i deres fortælling om landet BRD, har de et til fælles: forsøget på at skrive en positiv fortælling om BRD frem.

Visuelt understøttes fortællingen om det moderne Berlin fra første side i »Turen går til Berlin«-serien, idet guidebøgernes første side prydes af et billede af Vestberlins store shoppinggade Kurfürstendamm med U-Bahn-station, busser og et nyt moderne kirketårn ved siden af den bombede Gedächtniskirche.

Og ligesom med billedteksten fra guidebøgerne »Turen går til Nordvesttyskland« fører guidebogen over Berlin læseren på rette tanker, hvis denne ikke skulle have opfanget det ved billedet: »Hele dagen og langt ud på natten er der en myldrende trafik af biler, busser og fodgængere på Kurfürstendamm med de elegante butikker og utallige cafeer. For enden af den livlige strøggade ses den moderne Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche og den gamle kirkes sønderknuste tårn« (Hammerby 1964 s. 3).

Glansbilledet krakelerer

Men Berlin var ikke kun en moderne storby i 1950'erne og 1960'erne. Det var også en by, hvor historiens gang få år inden satte sine markante spor i byen, og hvor danske turister ville opleve den kolde krig på tæt hold: »Et Berlin-besøg i dag bliver således en praktisk anskuelsesundervisning i de problemer, der siden krigen har optaget verden« (Hammerby 1960 s. 4). Mens guidebogen af 1960 forsøger at dæmpe konsekvensen af den kolde krigs anspændte situation i byen, må den, som det ovenstående citat viser, indrømme, at turisten vil komme til at opleve konflikten. Bogen kommer således også ind på landets og verdens svære situation:

> Berlin er […] blevet et spejlbillede af det spaltede Tyskland og i videre forstand af vor splittede verden. Her mødes inden for samme bygrænse Øst og Vest. To ideologier, to økonomiske systemer tørner sammen – men hver for sig indstillet på at give byens gæster det bedst mulige indtryk af deres fortræffelighed (Hammerby 1960 s. 3).

At tage på ferie til BRD i perioden var således ikke kun en oplevelse af smukke borgruiner og skovklædte dale, men også et møde med en alvorlig fortid og samtid. Guidebogen »Vesttyskland« fra 1953 ligger i sin beskrivelse af landet ikke skjul på, at landet var besat, og hvordan turisten vil kunne opleve det: »I dag er Heidelberg overfyldt med amerikanske besættelsestropper, der her har hovedkvarter for en stor del af deres armé i Vesttyskland« (Gottschalk m.fl. 1953 s. 31).

Mens den positive fortælling fylder størstedelen af den samlede fortælling, italesættes arven efter Anden Verdenskrig i flere af guidebøgerne. Således kan læseren læse om kz-lejre, eller hvordan store dele af den tyske kultur er gået tabt under talrige luftbombardementer fra Anden Verdenskrig: »Desværre er Frankfurts gamle by, som var en virkelig middelalderby, fuldstændig ødelagt

af brand og bombe. Der er intet tilbage!« (Gottschalk m.fl. 1953 s. 27 f.). Flygtninge var ligeledes en del af arven efter krigen, og flere guidebøger nævner dem, for eksempel ved beskrivelsen af den konflikt, der opstod mellem lokale og flygtninge i årene efter 1945, eller ved beskrivelsen af byernes demografiske forandring under krigen (Hammerby 1964 s. 6). Glansbilledfortællingen, som størstedelen af kildematerialet skaber, krakelerer, og frem i sprækkerne kommer de samtidsproblemer, som tyskerne kæmpede med: arven efter Anden Verdenskrig og den kolde krig.

Konklusion

Den overordnede fortælling om BRD som turistland ifølge guidebøgerne er en fortælling om et møde med det moderne og det gamle traditionsrige land:

> Lige så afvekslende som landskabet er bebyggelsen, der varierer fra små romantiske landsbyer med toppede brostensgader til moderne storbyer med funkispræg og fra maleriske middelalderbyer med smukke bindingsværkshuse og smalle stræder til store, larmende industribyer […] over hvilke himlen farves mørk af røgen fra de talrige fabriksskorstene, som vidner om arbejdsomhed og genopbygning (International Turistfører Vesttyskland 1954 s. 3).

Og denne fortælling understøttes visuelt f.eks. af et torv omkranset af bindingsværkshuse eller et slot i en dal klædt med træer. Selvom flere af guidebøgerne ikke kun fortæller en rosenrød historie om BRD men også inddrager landets samtidige konflikter og udfordringer udelades en bestemt problematik: det negative forhold mellem Danmark og BRD. Striden om grænsen i Jylland nævnes ikke, ej heller det danske mindretal i Flensborg, der kun nævnes i kraft af beskrivelsen af den danske Duborg-skole (International Turistfører Vesttyskland 1954 s. 36).

En del af fortællingen om BRD er således også den udeladte fortælling, den problematiske fortælling. Mens flere og flere elementer fra Anden Verdenskrig finder sin vej til guidebøgerne i 1960'erne, forbliver den dansk-tyske konflikt usagt. Spørgsmålet er hvorfor. Kildematerialet giver ikke et entydigt svar på dette, men i kraft af mediets form – guidebøger – kan et svar måske findes. Guidebøger produceres til at oplyse om en kommende feriedestination, vejlede under ferien ved hotel- og restaurantvalg samt for eksempel give tips om lokale vine. Fokus er således den danske turists ferie i BRD, og i fremstillingen af landet er formålet ikke at skildre landets politiske situation, men derimod hvilke rammer landet tilbyder for en sommerferie. En anden grund kan ligeledes være, at konflikten i den dansk-tyske grænseregion var en mindre konflikt i forhold til den globale konflikt mellem Øst og Vest og det samlede Tysklands historie.

Guidebøgerne standardiserer med deres forslag til ture, hoteller, seværdigheder og restauranter BRD som ferieland. Derudover definerer de også et normsæt for turismeværdier. Der er den gode natur i form af bjerge og floder og den dårlige natur i form af f.eks. heden. Der er gode ruiner fra antikken og

dårlige ruiner fra Anden Verdenskrig. Og så er der naturen fremfor byerne. På trods af, at mange byer ifølge guidebøgerne var moderne storbyer, var naturen for turisten at foretrække. Dermed definerer guidebøgerne også den gode turist og den gode ferie. Den gode turist har tid til at opleve landet. Han eller hun kører ikke hurtigt igennem, men stopper op og går på opdagelse i landet. Den gode turist foretrækker naturen fremfor byen, for det perfekte feriested er ude på landet, hvor samtiden eller den unge fortid ikke har ødelagt landets skønhed og romantik:

> Næsten alt, hvad Mosel besidder af romantik og naturskønhed er forenet [i] […] Moseldalen: stejle vinbjerge, skovklædte højdedrag, vældige klippeskrænter, store frugtplantager, kløfter, der skærer sig dybt ind i landet, og middelalderlige borge (International Turistfører Vesttyskland 1955 s. 182).

Kilder og litteratur

Kilder

Bør man ønske sig et stærkt Tyskland? Hvad er bedst – Et stærkt eller et svagt Tyskland? Red. Dansk Gallup Institut. 1950.
Ewerlöf, Paul, 1959: Turen går til Nordvesttyskland. Red. Torben J. Meyer. København.
Ewerlöf, Paul, 1965: Turen går til Nordvesttyskland. Red. Torben J. Meyer. København.
Ewerlöf, Paul, 1966: Turen går til Sydtyskland. Red. Torben J. Meyer. København.
Ewerlöf, Paul, 1969: Turen går til Tyskland. Red. Torben J. Meyer. København.
Familien Danmark På Sommerferie. Gallup Markedsanalyse A/S 23. 1966.
Gottschalk, Gerda, m.fl., 1953: Vesttyskland. København.
Hammerby, Gert, 1960: Turen går til Berlin. Red. Torben J. Meyer. København.
Hammerby, Gert, 1964: Turen går til Berlin. Red. Torben J. Meyer. København.
International Turistfører. Udgave: Vesttyskland. 1954. Svendborg.
International Turistfører. Udgave: Vesttyskland. 1955. Svendborg.
Stadig Flertal i Befolkningen for Tysklands Oprustning Indenfor Den Vesteuropæiske Hærs Rammer. Red. Dansk Gallup Institut. 13. 1952.
Statistisk Årbog 1955. Danmarks Statistik. Red. Det statistiske Departement. 1956. København.
Turen går til Tyskland. Politikens Rejsehåndbog 5. Red. Paul H. Ewerlöf & Ib Withen. 1954. København.
Turen går til Tyskland. Politikens Rejsehåndbog 5. Red. Paul H. Ewerlöf, Torben J. Meyer & Ib Withen. 1957. København.
Turen går til Tyskland. Politikens Rejsehåndbog 5. Red. Paul H. Ewerlöf, Torben J. Meyer & Ib Withen. 1958. København.
Turen går til Sydtyskland. Red. Paul Ewerlöf & Torben J. Meyer. 1959. København.
Vinterferie I Udlandet. Hver Femogtyvende Af Os Tager Afsted Til Sne Eller Sol. Gallup Markedsanalyse A/S 8. 1968.

Litteratur

Barthes, Roland, 1977: Image Music Text. Essays Selected and Translated by Stephen Heath. London.

Gassan, Richard, 2005: The first American tourist guidebooks: Authorship and the print culture of the 1820s. I: Book History 8:1. S. 51–74.
Lammers, Karl Christian, 2005: Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter? Det dansk-tyske forhold efter 1945. Aarhus.
Lidegaard, Bo, 2013: En fortælling om Danmark i det 20. århundrede. København.
Löfgren, Orvar, 1999: On Holiday: A History of Vacationing. Berkeley, Los Angeles & London.
Nellemann, George, 1989: Ferie i det fremmede. I: Dagligliv i Danmark i vor tid. Bind 2: Arbejde og fritid. Red. George Nellemann m.fl. København. S. 200–224.
Siegenthaler, Peter, 2002: Hiroshima and Nagasaki in Japanese guidebooks. I: Annals of Tourism Research 29:4. S. 1111–1137.
Spode, Hasso, 2003: Wie die Deutschen »Reiseweltmeister« wurden. Eine Einführung in die Tourismusgeschichte. Erfurt.
Strandgaard, Karen m.fl., 1989: Ferie i Danmark. I: Dagligliv i Danmark i vor tid. Bind 2: Arbejde og fritid. Red. George Nellemann m.fl. København. S. 176–199.

Visuelle repræsentationer af den danske kyst – landskab, kultur og modernitet

Lulu Anne Hansen

Turismen og det visuelle

Den hvide sandstrand og den uspolerede kyst udgør nogle af de mest ikoniske billeder inden for turismens visuelle kultur, men inden for turismestudier er den historiske udvikling af det visuelle udtryk kun behandlet sparsomt (Urry & Larsen 2011 s. 155 ff., 164 f.).

Selvom der i de sidste år er kommet øget fokus på andre sanser, er der ingen tvivl om, at det visuelle spiller en central rolle, når det handler om at forstå turismens mentale landskab – ikke mindst kystlandskabet (Löfgren 1994 s. 104 f.). Det er hensigten med nærværende bidrag at tilbyde nogle refleksioner omkring udviklingen af badeturismens visuelle kultur med udgangspunkt i historiske postkort.

Badeturismens kultur

Selvom badeturismen er et relativt udbredt forskningsområde i en europæisk kontekst, er de visuelle aspekter, der knytter sig til denne aktivitet mindre velbelyste. I denne sammenhæng vil det særligt handle om at se på det spændingsfelt mellem liminalitet og konservatisme, som karakteriserede den tidlige badeturisme.

Turismen er traditionelt blevet set som et barn af og ligeledes en bærer af moderniteten. I den forbindelse har Webb (2005 s. 123 ff.) peget på, hvordan feriekonteksten betød et opbrud i den sociale disciplinering af mennesket, der kom til at gennemsyre samfundslivet. Her udgjorde ferien modsætningen til dagligdagen, hvor kroppen blev givet fri og hverdagens strenge rutiner opgivet i en nærmest karnevalesk atmosfære. Omvendt mener han og andre, at netop dagligdagens rutiner langt hen ad vejen blev opretholdt også under ferien (Bøgh 1985 s. 185 f.; Chase 2011 s. 213 ff., 224 f.; Webb 2005 s. 123 ff.). På flere måder kan feriekonteksten dermed siges at have udgjordt et spændingsfelt af både oprør og konformitet for det moderne menneske. Hertil kommer, at badeturismen altid har haft en særstatus. Dean MacCannell (1989) har haft afgørende indflydelse på vores forståelse af den såkaldte masseturists higen efter det oprindelige eller autentiske. Men hans observationer har sjældent været an-

vendt på badeturismen, der snarere synes at have stået i modsætning til den oplevelsessøgende eksotiske eller urbane turisme, som han først og fremmest tager udgangspunkt i (Hazbun 2010 s. 207). Som påpeget andre steder har også havbadeturismen taget et utal af forskellige former og rummer såvel øjeblikke af immobil ro som aspekter af det dannende og aktive fritidsliv, der også kendetegner de turistmæssige aktiviteter i mere urbane miljøer (Löfgren 1994 s. 123). Det er derfor også af interesse at spørge til, hvordan den søgen efter det autentiske, som MacCannell har peget på som et karakteristisk element i den moderne masseturisme, er til stede i den tidlige badeturisme.

Det er således i krydsfeltet mellem turismens visuelle kultur og moderniteten inden for den tidlige badeturisme, at dette foreløbige studie skal ses. Formålet er at se på, hvad en analyse af den visuelle iscenesættelse af den tidlige badeturisme kan sige om bl.a. forholdet mellem civilisation og menneske samt det moderne og det autentiske. Det vil i det følgende ske gennem fire analytiske nedslag i et visuelt kildemateriale – primært postkort, som er cirkuleret, og som har spillet en vigtig rolle i udviklingen af badeturismens visuelle landskab.

Postkort som kilde

Den visuelle sans er en integreret del af turistoplevelsen. Eller sagt med andre ord: Turistoplevelsen indebærer en fortløbende indsamling af visuelle indtryk, som igennem fotografiet kan fastholdes, bevares og deles med eftertiden og dermed give ferieoplevelsen »evigt« liv. En del litteratur har beskæftiget sig med fotografiets betydning for udviklingen af turistblikket (Edensor 1998; Urry & Larsen 2011). Også postkortet er nært forbundet med fotografiet, og det er på den baggrund efterhånden blevet en anvendt kilde inden for samtidige studier af turismen, dens betydning for forståelsen af »det andet« eller »de andre«, for nationale identiteter og for konstruktionen af turismens mentale landskab (Markwick 2001; Pritchard & Morgan 2003). Men der findes fortsat kun spredte undersøgelser af postkortets historiske betydning i turismens visuelle vokabular (Crouch & Lübbren 2003 s. 3 f.). Det kan synes ironisk, eftersom postkortet fra slutningen af 1800'tallet og helt frem til i dag har været ét af de mest udbredte turistobjekter. Muligvis skyldes det, at der knytter sig en række udfordringer til dets anvendelse som historisk kilde – ikke mindst blev postkortet også anvendt uden for den turistmæssige kontekst til mere rendyrkede kommunikationsformål. Det gør det dog fortsat til en interessant kilde, når det handler om at forstå, hvordan de visuelle elementer kombineredes i meningsfulde sammenhænge, som repræsentationer for bestemte steder og aktiviteter.

Nærværende analyse har interesseret sig for den mening, der kan læses ind i postkortenes visuelle elementer og deres sammensætning. På den måde har analysen også været afhængig af den tekstproduktion, der har omgivet postkortene f.eks. i form af rejsebrochurer, tidsskriftsartikler m.m.

Studiet tager udgangspunkt i vadehavsøerne Fanø og Rømø, og kildematerialet udgøres af bl.a. postkort fra Carl Stenders forlag, hvis arkiv opbevares på Sydvestjyske Museer. Det indeholder tusinder af postkort fra hele Danmark, hvoraf knap 450 er identificeret fra Fanø. Kortene dækker perioden helt tilbage fra slutningen af 1800'tallet til 1980'erne, men langt den største del er fra perioden frem til 1960'erne. Hertil kommer en privat samling på godt 500 postkort fra ca. samme periode.[1] Materialet fra Rømø er knap så righoldigt, da det næsten ikke er repræsenteret i Stenderarkivet, men dog er inddraget i form af en enkelt større privat samling. Derfor er dette materiale udelukkende inddraget perspektiverende. Som påpeget i anden sammenhæng er netop private samlinger problematiske, når det handler om repræsentativitet og hyppighed af enkeltmotiver (Rheinheimer 2007 s. 220). Men målet har her i mindre grad været at se på modtagelse og anvendelsen af postkortene. I stedet har det handlet om at dykke ned i den betydningsdannelse, som de repræsenterer. Udover postkortene inddrages en del af det tidlige markedsføringsmateriale for at uddybe undersøgelsen.

I en artikel, der beskæftiger sig med postkortet som historisk kilde til turismen, har Martin Rheinheimer (2007) ved hjælp af en kvantitativ analyse vist, hvordan motiverne på postkort fra den tyske del af Vadehavet udviser interessante forskelle i forhold til, hvilke visuelle elementer, der er de dominerende (2007 s. 232). I det følgende vil Rheinheimers motivkategorier i højere grad blive diskuteret kvalitativt med henblik på at nuancere de lag, der findes inden for forskellige typer af motiver, og hvordan deres betydning ændres over tid.

F.eks. taler Rheinheimer om kategorien »infrastruktur«. Et tættere blik på denne motivkategori afslører nogle interessante spændinger mellem tradition og modernitet. Hvorfor vises f.eks. Troljen – en slags hestetrukken sporvogn – der ifølge Sørensen (1998 s. 27 f.) blev etableret i slutningen af 1800'tallet på Rømø som en moderne løsning for badegæsterne, fortsat på postkort trykt i 1950'erne – 20 år efter, at den var taget ud af drift?

Rheinheimer peger på otte kategorier af motiver (Rheinheimer 2007 s. 226 ff.). Det drejer sig om 1) infrastruktur, herunder hoteller, promenader, landgangsbroer, transportmidler o.l., 2) rene landskabsmotiver, som hav, klitter o.l., 3) billeder fra luften, landkort m.m., 4) kort med flere billeder i ét, 5) seværdigheder, 6) badegæster, 7) lokalbefolkning, 8) andet. I nærværende undersøgelse er der fokus på kat. 1, 5/7, 6, da disse synes mest frugtbare at diskutere inden for nærværende problemstilling.

[1] Martin Rheinheimer skal have stor tak for udlån af sin store postkortsamling fra Fanø. Ligeledes er en større privat postkortsamling på ca. 700 kort fra Rømø inddraget. Disse dækker hele øen. Ca. 500 er fra før 1970'erne. http://www.skaerbaek.com (tilgået 3.8.2016).

Analyseramme

Undersøgelsen er opdelt i to hovedperioder. Det drejer sig om tiden fra 1890'erne til Første Verdenskrig samt Mellemkrigstiden. Hertil kommer et perspektiverende blik på tiden efter Anden Verdenskrig. Den første periode kan betragtes som etableringsperioden for de store badesteder ved såvel Fanø Bad som Lakolk på Rømø – om end sidstnævnte kom lidt senere i gang. Perioden er karakteriseret ved, at man ønskede at gøre opmærksom på stederne som attraktive feriedestinationer, der kunne tage kampen op med de etablerede badesteder (Lauridsen 1993; Sørensen 1998). Netop denne fase er særlig interessant, idet den giver en mulighed for at få et indblik i, hvad de enkelte respektive steder anså for at være af interesse for de potentielle badegæster, der skulle lokkes væk fra andre europæiske badesteder. Den anden periode rækker fra omkring udbruddet af Første Verdenskrig til slutningen af mellemkrigstiden, hvor badestederne oplevede deres storhedstid. Endelig indgår der, hvor relevant, udblik til efterkrigstiden med henblik på at perspektivere de analytiske betragtninger.[2]

Den vigtige infrastruktur

Såvel ved Fanø Bad som ved Lakolk på Rømø skulle man i den første periode til at definere sig selv og sine målgrupper, og infrastrukturen var et vigtigt element heri. I det følgende handler det om overnatningsfaciliteterne.

Fanø Bad blev etableret som aktieselskabet Fanø Nordsøbad i 1890.[3] Der var tale om et ambitiøst projekt, som kun var kommet i stand ved hjælp af tysk kapital. Formålet var at tiltrække Europas elite og dermed at udgøre en konkurrent til bl.a. badestedet Wyk på Føhr, som Danmark havde mistet efter krigen med Preussen i 1864. Det var derfor også kontroversielt, at badet kun blev sikret ved hjælp af tyske midler (Lauridsen 1993 s. 82).

Det første hotel, Kurhotellet, stod klar i 1892 og åbnede med megen pomp og pragt. Herefter fulgte to andre større hoteller i årene umiddelbart derefter. På en række postkort fra den tidlige periode troner hotellerne da også majestætisk i det ellers øde landskab, hvor der kun efterhånden dukkede mere bebyggelse op. Det er i den forbindelse ikke uinteressant at notere sig den stil, som hotellerne er bygget i, for der forelå faktisk nogle relativt strenge retningslinjer for, hvilken type byggeri, man ønskede ved Nordsøbadet (Lassen 1962 s. 34). Eftersom mange af jordstykkerne var opkøbt af tyske forretningsmænd, blev der opført en del af de såkaldt tyske tårnvillaer, hvis elementer og udsmykning var udført af tyske håndværkere og herefter transporteret til Fanø, og Kurhotellet, som blev opført af aktieselskabet bag Nordsøbadet, var tegnet af en tysk arkitekt.

[2] Postkortene er søgt tidsangivet ud fra primært frimærker, stempler og til dels motiver.
[3] Badet ændrede i 1904 navn til Fanø Vesterhavsbad.

Også de øvrige to store hoteller, Kongen af Danmark og Strandhotellet, blev opført i en eksklusiv liebhaverstil, der signalerede, at der var råd og vision til at levere det ypperste af det ypperste. Som det hedder i en rejsefører fra 1897 om Fanø Bad: »Højst forunderligt virker derfor synet af disse hovedstadshuse, disse rigmandsvillaer i denne øde, golde natur« (Fanø, Esbjerg og Ribe 1906 s. 10 f.). Citatet giver et indblik i, hvordan postkortene var tænkt og blev modtaget blandt køberne. Hotellerne var ikke alene udtryk for badets karakter, men også for det særegne ved stedet.

De var udtryk for civilisationens tilstedeværelse i den ellers golde natur. Tæmningen af naturen i form af tilegnelsen af landskabet gennem bygninger, anlæg og grænsedragninger skete på den måde ikke kun rent fysisk men også rent visuelt i den iscenesættelse af landskabet omkring klitterne, som såvel postkort som fotografier fra perioden bidrog til at udbrede. Langt den største gruppe af motiver fra Fanø Nordsøbad i perioden udgøres frem til Første Verdenskrig af hotellerne og villaerne, enten som det helt dominerende motiv eller som integrerede i landskabsmotiverne. De var med til at definere badets visuelle kendetegn.

Fotografierne af kurhotellerne og villaerne holdt sig interessant nok langt op i 1950'erne som yndede motiver for postkortene fra Fanø Bad, som stedet i dag kaldes. Det til trods for, at andre typer af byggestile efterhånden dukke op. Fx blev der i 1930'erne ved området omkring Sønderklit bygget en række huse i mere traditionel Fanø stil. Alligevel er disse kun at finde på meget få af de postkort, som viser bygningskulturen ved Fanø Bad i mellemkrigstiden. Måske fordi de netop ikke var oprindelige som de skipperhuse, der kunne findes i øens to hovedbyer Nordby og Sønderho. De tidlige visuelle iscenesættelser af den logimæssige infrastruktur havde dermed et klart og entydigt fokus på badets moderne faciliteter. Lidt anderledes synes det at have forholdt sig på Rømø, hvor Nordseebad Lakolk blev etableret i 1898 af den driftige og tysksindede pastor Jacobsen. Badet var dengang tysk og pastoren gjorde sit bedste for at fremme den tyske kultur i området. Jacobsen fik i de kommende år fremstillet en række blokhuse til familier, der blev opført i en karakteristisk stil inspireret af nordisk mytologi og gående under betegnelserne vikingestil, Schweitzerstil, Norsk stil eller dragestil (Sørensen 1998, 11 ff.). Netop disse blokhuse er altdominerende på postkortene fra Lakolks første år. Husene skulle vække mindelser om en fortid, som lå meget langt fra den samtid gæsterne kom fra. Husene var på den måde på én gang kuriositeter, men de signalerede også en eskapisme, som lå meget langt fra det moderne udtryk, der kom til at præge Fanø Bad.

Badevognene – fra regler til romantik

Det kan diskuteres om badevognene hører til inden for kategorien badegæster eller infrastruktur, idet de sjældent vises uden badegæster, men dog samtidig i deres oprindelige funktion må siges at have været et redskab til at fremme tu-

risternes adgang til havet. Under alle omstændigheder er de frem til perioden efter Anden Verdenskrig et yndet motiv på de postkort, der er produceret omkring badet.

Vognene var i sig selv ikke enestående for Fanø, men de havde en særlig betydning ved Nordsøbadet, fordi de repræsenterede den helt igennem regulerede politik, der førtes inden for aktieselskabets område. Aktieselskabet rådede nemlig over hele 1.500 meter af forstranden ved hotellet og havde derfor ret til at fastsætte regler for, hvordan badningen skulle foregå, og det gjorde man (Lauridsen 1993 s. 83). For at sikre den grad af eksklusivitet, som badet skulle repræsentere var det også højst nødvendigt, at man sikrede de rette omgangsformer. Det betød i denne sammenhæng, at det ikke var tilladt at klæde om på stranden uden brug af badevogne. Vognene sikrede på den måde opretholdelsen af en streng orden, der også skulle signalere badets eksklusive karakter, og i perioden frem til Første Verdenskrig er der en klar tendens til, at de fremstilles som en integreret del af badelivet med badende på vej ud af dem, eller i gang med badning omkring dem.

Badevognene blev anset for at være den bedste og mest bekvemme form for facilitet, når det handlede om at komme ærbart i og op af havet. På øen Scheveningen blev vognene allerede omkring 1806 set som en nødvendig forudsætning for at etablere et moderne og attraktivt badested (Furnée 2011 s. 37), og på Fanø godt 100 år efter husker en kvinde tydeligt, at vognene var et behageligt redskab. Hun beskriver dem bl.a. som »hvidskurede og lækre«.[4] Badevognene var på den måde, ligesom i øvrigt villaerne og strandhotellerne udtryk for den bekvemmelighed og de velordnede forhold, der herskede på det civiliserede badested.

Badevognene blev ødelagt under den tyske besættelse 1940–45, men de blev efter krigen genetableret og blev først helt hugget op omkring 1960. På det tidspunkt blev de imidlertid tillagt en anden betydning. Hvornår præcist der sker et skifte i den betydning, som badevognene tillægges og dermed også det syn på dem, som postkortene repræsenterer, kan ikke bestemmes entydigt. Men i 1932 opstår der en kontrovers, som gengives i pressen (Bang 1985), og som handlede om, at badedirektionen forsøgte at kontrollere at badningen på stranden ud for kurhotellet foregik fra vognene. Det blev mødt med modstand fra de mange fra fastlandsbyen Esbjerg, der i sommermånederne tog til Fanø for at bade. Man søgte at finde en løsning, der tillod badegæsterne iført badekåbe at bevæge sig direkte fra hotellerne, omend det tog tid at nå en aftale, der var økonomisk tilfredsstillende for alle parter. Episoden indikerer imidlertid, at badevognene på det tidspunkt var blevet omstridte og i værste fald overflødige.

Af samme grund kan det også undre, at man efter besættelsen valgte at genetablere dem, og det kunne indikere, at vognene på dette tidspunkt havde fået en mere nostalgisk betydning. I mellemkrigstiden synes postkortene, som viser

[4] Vognene blev i øvrigt allerede i 1881 omtalt i Illustreret Tidende som praktiske og godt indrettet. Illustreret Tidende 28.8.1881.

Postkortet med den badende kvinde på vej i vandet fra badevognen går igen fra slutningen af 1800'tallet til mellemkrigstiden. Oprindeligt skulle motivet vise vognenes praktiske funktion (Dansk Postkortsamler Klub/Sydvestjyske Museer).

badevognene, at signalere et langt mindre praktisk element. Hvor vognene i den tidlige periode primært blev afbilledet som en integreret del af badelivet, er der i mellemkrigstiden flere billeder, hvor vognene synes at udgøre et motiv i sig selv eller med andre ord en del af kystlandskabet. Dette bliver for alvor tydeligt i efterkrigstiden, hvor vognene fremstår som en kulisse eller staffage til hovedmotiverne. Badevognene er blevet et nostalgisk Fanø-ikon frem for et praktisk redskab og udtryk for badets modernitet.[5] Objektet er det samme, men dets betydning har ændret sig, og man kan måske ligefrem tale om en form for historisering af badeturismen blandt turisterne selv.

Folkedragten – en kommerciel succes

Lokalbefolkningen må betragtes som en seværdighed på linje med andre kulturelementer, der figurerede på postkortene – ofte fremstilles de to ligefrem samtidig. Som Rheinheimer har bemærket blev Fanø-konen et uforligneligt ikon for Fanø (Rheinheimer 2007 s. 234). Men interessen for Fanø-pigen og den visuelle iscenesættelse af sammen ændrede sig. Af de 30 fotos, som figurerede i et prospekt fra Nordsøbadet i 1897 findes der kun to billeder, hvorpå

[5] Om det skal forstås helt så simpelt kan man spørge til, idet vognene i kraft af deres efterhånden langvarige tilstedeværelse på andre badesteder muligvis også har opnået en symbolværdi.

De traditionelle Fanødragter blev allerede fra begyndelsen af 1900'tallet et yndet motiv. I mellemkrigstiden blev billederne mere æstetiserede (Martin Rheinheimer privatsamling, Sydvestjyske Museer sagsnummer: SJM 618).

ses en kvinde i Fanødragt,[6] i begge tilfælde mere som staffage, end som hovedmotiv. Til det ene foto med titlen »En gammeldags Brønd i Nordby« er en Fanø-pige afbilledet i flirtende positur med en mand ved den brønd, der har lagt navn til billedet, mens der på det andet billede med titlen »Parti af Nordby på Fanø« ses en ældre Fanø-kone gående på en sti med de traditionelle Fanøhuse og en mølle i baggrunden.

Betydningen af dragten er dermed endnu ikke entydigt bestemt. Fx noterer en rejsende i 1898, at man kan håbe, at dragterne snart vil gå af mode, idet de er så lidt flatterende for øens kvinder (Pinholt 1898). Først i løbet af 1900'tallets første årtier, synes dragten at have vundet øget indpas som motiv for at blive helt dominerende i løbet af mellemkrigstiden.

Mens kvinderne i prospektet fra 1897 figurerer som en kuriøs staffage i afbildningerne af andre traditionelle elementer på øen som f.eks. en gammel brønd eller den traditionelle skipperbebyggelse, dukker der i mellemkrigstiden et langt større spektre af motivelementer op.

For det første findes en hel række postkort, der viser Fanøkvinderne i landskabet. Særligt populært var et motiv med én eller flere kvinder og børn i klitterne. Hertil kommer en række billeder, der viser kvinderne beskæftiget med hjemlige sysler – enten i eller uden for huset. Kvindernes arbejde i markerne,

[6] Prospektet dateret 1897 findes hos Sydvestjyske Museer. Dreesen 1897.

som ellers ofte var noget af det, der blev italesat i de skriftlige beretninger om øen og dens særpræg, var tilsyneladende ikke et populært motiv. Faktisk er det kun lykkedes at finde to postkort med en Fanøkone i arbejdspåklædning iført den karakteristiske sorte maske, der dækkede ansigtet, og kun på det ene udgør hun alene hovedmotivet. Endelig findes en række postkort, der viser lokalbefolkningen i selskab med turisterne eller portrætteret i et fotostudie.

Det er kendetegnende for kortene fra den tidlige periode, at der ofte er tale om en blanding af både mænd, kvinder og børn – de to sidstnævnte grupper ofte iklædt de karakteristiske Fanødragter og udgørende en del af et gadeparti, et kig ned af en af de smalle stier, også kaldet slipper, eller i og omkring havnemiljøet. Fanødragten figurerede på de tidlige billeder oftere som en del af hele miljøer i de to hovedbyer Nordby og Sønderho, og der er ofte tale om et mere råt udtryk, end på de senere billeder.

Det giver sig selv, at Fanø og i særdeleshed Nordby også udviklede sig i perioden, og at veje såvel som bygninger oplevede forbedringer, men det er alligevel bemærkelsesværdigt, at netop de tidlige fotos og postkort i så høj grad synes at fremhæve de relativt primitive forhold som bl.a. de mudrede veje, rustikke huse eller brønde. Fascinationen ved civilisationens møde med det primitive skippersamfund, synes at ligge bag de tidlige motiver, og det står i nogen grad i kontrast til de italesættelser, der fandt sted i forskellige brochurer og markedsføringsmaterialer, hvor fannikernes succes som sø- og handelsfolk ofte blev fremhævet (Illustreret Tidende 1895 s. 610; Nordseebad Fanö 1900 s. 5 f.). I den forbindelse synes der at have udviklet sig en særlig positur i klitterne, hvor kvinderne skyggende med den ene hånd for øjnene spejder ud over havet. Posituren skulle sandsynligvis signalere, at kvinderne afventede deres kæres hjemkomst fra havet.

Sideløbende dukker der imidlertid også en mere æstetiseret brug af folkedragten op, hvor bymiljøets mere nostalgiske elementer fremhæves. Dette slår for alvor igennem i løbet af mellemkrigstiden, og bliver dominerende i tiden efter Anden Verdenskrig. Her findes en række mere kunstigt opstillede hverdagssituationer som fx Fanøkvinder i snak over et stakit, spadserende eller udførende en række hverdagssysler. Ligeledes viser en række fotos også kvinder siddende i klitterne, plukkende blomster eller i lignende idylliske og afslappede positurer. Her er det i højere grad kvinderne og dragterne, der i sig selv er i fokus. Hertil kommer en serie af kolorerede postkort, der viser livet i Fanøhjemmene. Nu træder de farverige dragter for alvor frem, og her dukker også mere specifikke referencer til Fanøkulturen op fx i afbildninger af det såkaldte Fanøsmørrebrød. Samtidig forsvinder Fanødragten fra gadepartierne, der nu i stedet fremtræder med de idylliske søfartshjem og de smalle gader og slipper.

Overordnet synes det derfor som om, at de tidlige postkort udtrykte en slags antropologisk interesse i lokalbefolkningen som noget *andet* end det, gæsterne selv repræsenterede. Det er interessant, fordi de tidlige postkort ikke på samme måde som de senere synes at repræsentere en nostalgisk fascination ved, at

dragterne fortsat anvendtes, men mere en kuriøs interesse, for noget der var anderledes end det, man kom fra. Til sammenligning findes der endvidere relativt få postkort med nationaldragter fra Rømø. Kun ét kort fra Stenderarkivet i perioden frem til Anden Verdenskrig har dragten som motiv, mens der i den private skærbæksamling findes 13, hvoraf seks dog er baseret på det samme fotografi. Endvidere er variationen over motiver begrænset, flere stammer fra en serie tegnede kort, forestillende de danske nationaldragter fra 1900–1940'erne.

Badegæsterne – imellem frihed og regulering

Kun ét af de gamle fotos fra Fanøprospektet anno 1897 viser en badescene. Det har titlen »Badevogn på Fanø« og viser en badevogn rullet lidt ud i vandet med en kvinde, der gør klar til at hoppe i brændingen. Ved badevognen ses desuden bademesteren med sin hest (Dreesen 1897 s. 12). Det giver sig selv, at billedet er opstillet, idet det ikke var normal kutyme, at bademesteren forblev ved vognen, mens gæsten eller gæsterne badede (Hjorth Rasmussen 1975 s. 14 f.). Billedet er derfor nok mere udtryk for et ønske om at vise faciliteterne i form af badevognene, som angivet oven for.

Badebillederne synes først for alvor at være blevet en del af Fanø Bads visuelle vokabular i årene efter århundredeskiftet. Men så bliver det også interessant at notere sig, hvordan badningen iscenesættes. For mens badedirektionen holdt strengt på reglerne omkring badning og omklædning samt omgangsformer på stranden og i vandet (Lauridsen 1992 s. 83 f.), viser en analyse af den badekultur, der portrætteres på postkortene, en relativt løssluppen omgangsform allerede forud for Første Verdenskrig.

At badestedet på Fanø gerne ville betragte sig som værende på forkant og byde på de mest moderne faciliteter og bekvemmeligheder, fremgår bl.a. af, at kvinder og mænd kunne bade sammen – hvis de ønskede det. Det kunne de, så længe de opførte sig tækkeligt, som det hed i reglementet (Lauridsen 1993 s. 82). Og bade sammen gjorde de, hvis man skal tage de mange postkort fra 1900'tallets første årtier for pålydende. Selvom badegæsterne overordnet set udgør en mindre motivgruppe, findes der mange postkort som viser begge køn i vandet, tilsyneladende med stor glæde og entusiasme. Lignende postkort findes ikke fra Rømø, hvor man skal helt op i 1930'erne før der i de tilgængelige samlinger findes postkort, der viser folk i vandet. Det betyder naturligvis ikke, at de ikke har eksisteret, men ikke i så udpræget grad som på Fanø.

Flere af postkortene fra Fanø Bad fra tiden før Første Verdenskrig viser det, der lader til at være familier med både forældre og børn i vandet eller voksne af begge køn sammen. Badegæsterne smiler, poserer og ser ud til at more sig – der er et klart element af leg over flere af billederne. Mens man således fra badedirektionens side opretholdt et relativt strengt reglement omkring badet og den kyststrækning, der hørte til, synes de visuelle iscenesættelser af badegæsterne tidligt at være præget af et element af underholdning og morskab, no-

Mænd og kvinders fællesbadning blev allerede i begyndelsen af 1900-tallet visuelt iscenesat ved Fanø Bad (Dansk Postkortsamler Klub/Sydvestjyske Museer).

get der for alvor slog igennem i mellemkrigstiden. Interessant nok, synes netop dette element at forsvinde fra vandet og i stedet indgå som en del af badekulturen på land i tiden efter Anden Verdenskrig.

Overgangen til badning for morskab frem for rene helseeffekter var naturligvis glidende, men det er bemærkelsesværdigt at badebillederne af den omtalte slags eksisterede for Fanø, men tilsyneladende slet ikke på Rømø. Samtidig var reglerne omkring badning endnu frem til Første Verdenskrig relativt strenge, og det må derfor siges at være interessant, at den legende tilgang til vandet, som Kayser Nielsen (1993 s. 19) identificerer som en del af modernitetens omfortolkning af vandet, slår igennem i billederne fra Fanø allerede i den tidlige periode.

Opsamling

Den foregående undersøgelse har tentativt peget på en række interessante træk i den visuelle iscenesættelse af badeturisme på Fanø i årene fra 1890'erne til før Anden Verdenskrig. Det har været af særlig interesse at se på, hvordan badeturismen som et barn af moderniteten rent visuelt har iscenesat sig med såvel fremadrettede som tilbageskuende referencer.

Undersøgelsen har peget på, at nostalgien blot var ét af flere elementer i den visuelle iscenesættelse af Fanø, og at det i højere grad var et element, der op-

stod efter Første Verdenskrig. Motivvalget for de første postkort var i høj grad møntet på at vise badets moderne karakter. Behovet for at vise faciliteterne eller infrastrukturen blandede sig tilsyneladende med en interesse fra gæsternes side for at vise, hvor og hvordan de boede og omstændighederne ved opholdet. Sådanne træk synes universelle og kan spores frem til i dag blandt postkort fra enkelte destinationer, men det interessante er den dominans denne type af billeder synes at have haft i denne tidlige periode ved Fanø Bad og deres kontrast til Lakolks mere nostalgiske tilbageskuen.

Interessen for lokalbefolkningen synes i nogen grad at have udvist en større grad af nostalgisk tilbageskuende tendens. Hvor denne dyrkelse imidlertid i de tidligste år synes at have haft en slags antropologisk interesse og fascination af at bevæge sig rundt mellem det, man kunne opfatte som en slags oprindelige eller autentisk folk, skiftede den i løbet af 1920'erne og 1930'erne, og synes i langt højere grad at have rummet dyrkelsen af en æstetiseret folkekultur, hvor Fanødragten blev det bærende symbol. Her var netop nostalgien i højsædet, samtidig med at gadepartier o.l. ligeledes blev iscenesat med et mere romantisk islæt. Denne form for nostalgiske iscenesættelse var dermed noget, der opstod, og det var ikke en entydig del af den tidlige iscenesættelse af badestedet. Fanødragtens popularitet som nostalgisk motiv for postkortene følger muligvis, at det blev almindeligt for turisterne at iscenesætte sig selv og lade sig fotografere med Fanø-dragten, som det netop var tilfældet frem til den tidlige mellemkrigstid.[7] Netop folkedragten og dens udbredelse i postkortmaterialet udgør en markant forskel imellem Fanø og Rømø. Det kan naturligvis skyldes repræsentativitetsproblemer, men som oven for nævnt, burde forskelle også kunne aflæses i dette materiale. I stedet kan der nok peges på betydningen af det identitetsarbejde, der er foregået på Fanø, men slet ikke findes tilsvarende på de øvrige vadehavsøer. Undersøgelser af andre aspekter af folkekulturen, bl.a. madtraditioner, har netop peget på sådanne forskelle (Overgaard 2015 s. 83 f.). Mens Nordsøbad Lakolk gik fallit umiddelbart efter århundrede skiftet, for herefter at blive videreført gennem privat udstykning i årene efter genforeningen med Danmark. De nye sommerhusejere havde dermed ikke nogen særlig interesse i at markere øens særegenheder.

En lignende forskydning fra praksis til nostalgi blev endnu tydeligere i forhold til badevognene, som først indgik i badets visuelle sprog som udtryk for dets topmoderne faciliteter og eksklusivitet, mens de siden kom til at fungere som et nostalgisk ikon for badeturismen *selv*. Overgangen var glidende, men den synes at rumme en form for historisering af turismen selv, som det er værd at hæfte sig ved.

Endelig blev der peget på det element af løssluppenhed, som også var en del af de tidlige postkort netop på Fanø. Her blev den moderne badegæsts værdier om kvalitetstid og feriesjov udtrykt tidligere i de visuelle materialer, end det

[7] En gennemgang af Fanø-fotografen Kromanns kundebøger fra Fanø i perioden 1882–1953 viser, at langt de fleste motiver, som kan fremfindes med søgeordet Fanødragt findes i perioden mellem 1900 frem til 1925 (Esbjerg Byhistorisk Arkiv, Jens Nielsen Kromann, 75,7: A3817).

var tilfældet i de tekstlige italesættelser, der særligt knyttede sig til Fanø Bad, mens badebilleder fra Lakolk var langt mere sjældne. Igen synes det relevant at pege på badenes forskellige udviklingstræk og karakteristika. Mens Lakolk grundlæggende henvendte sig til den øvre tyske middelklasse, var Fanø Nordsøbad tiltænkt den internationale elite. Selvom begge steder har talt til tyske målgrupper, har der været tale om forskellige socialgrupper. Muligvis er det det, der på Rømø slår igennem med en måske mere konservativt stemt middelklasse, det »pæne borgerskab«, der muligvis længere så badet som en pligt end som en fornøjelse (Sørensen 1998 s. 57, 78 f.).

Overordnet set giver artiklen nogle perspektiver på, hvordan historiske postkort kan bidrage med nye indsigter til de turistmæssige landskab, der knyttede sig til den tidlige badeturisme. Om end materialet er behæftet med en række usikkerhedselementer åbner det også blikket for flere interessante indsigter, der ikke blot supplerer men også uddyber det skriftlige materiale og peger på badeturismens komplekse karakter. Men det er også klart, at det skriftlige materiale udgør et uundværligt redskab til at forstå postkortenes betydningsdannelser. Nærværende udgør blot nogle foreløbige refleksioner, men det indikerer ligeledes, at der er langt mere at udforske inden for badeturismens visuelle kultur.

Litteratur

Bang, Jytte, 1985: Om Kongen og Kuren og muntre oplevelser på Fanø. I: Vestkysten (25.7). Esbjerg. Esbjerg Sektion. S. 3 f.

Bøgh, Charlotte, 1985: Badehoteller – borgerskabets borge. I: Arv og Eje. S. 149–198.

Chase, Laura, 2011: Public Beaches and Private Beach Huts: A Case Study of Inter-war Clacton and Frinton, Essex. I: Histories of Tourism. Representation, Identity and Conflict. Red. John K. Walton. Clevedon. S. 211–227.

Crouch, David & Lübbren, Nina, 2003: Introduction. I: Visual Culture and Tourism. Red. Nina Lübbren & David Crouch. Oxford. S. 1–20.

Dreesen, Wilhelm, 1897: Fanø Nordsøbad. Flensborg.

Edensor, Tim, 1998: Tourists at the Taj: Performance and Meaning at Symbolic Sites. London.

Fanø, Esbjerg og Ribe. Illustrerede rejsebøger. 1906, nr. 18:1. København.

Furnée, Jan Hein, 2011: A Dutch Idyll? Scheveningen as a Seaside Resort, Fishing Village and Port, c. 1700–1900. I: Resorts and Ports. European Seaside Towns since 1700. Red. Peter Borsay & John K. Walton. Bristol. S. 33–49.

Guide til Fanøs Historie. Red. Nordby Sognearkiv. Tilgået 2.2.2017: http://www.mitfanoe.dk/index.php/da/fanos-historie/badevaesen-pa-fano/1125-badestedet-fano-gennem-50-ar-1890-1940/809-badevogne

Hazbun, Waleed, 2010: Modernity on the Beach: A postcolonial reading from southern shores. I: Tourist Studies 9:3. S. 203–222.

Hjorth Rasmussen, Allan, 1975: Hav og klit. Turisme på den jyske vestkyst gennem 100 år. Esbjerg.

Kayser Nilsen, Niels, 1993: Fare, frihed og sundhed – om vandforestillinger i moderne tid. I: Kyst, vand og borgerstand. Den jyske Historiker 65. S. 7–23.

Lassen, Olaf, 1962: Badestedet Fanø igennem 50 år. Fanø.

Lauridsen, John T., 1993: Et internationalt badested – Fanø Nordsøbad mellem dansk og tysk 1890–1904. I: Kyst, vand og borgerstand. Den jyske Historiker 65. S. 79–94.
Löfgren, Orvar, 1994: Learning to be a tourist. I: Ethnologia Scandinavica, 25. S. 102–125.
MacCannell, Dean, 1989: The Tourist. A new Theory of the Leisure Class. (Ny udgave.) New York.
Markwick, Marion, 2001: Postcards from Malta. Image, Consumption, Context. I: Annals of Tourism Research 28:2. S. 417–438.
Nordseebad Fanö. 1900. Berlin
Overgaard, Anne Marie, 2015: Fastholdelse og revitalisering af kosttraditioner ved Vadehavet. I: Mad og Regionalitet. Dansk Madhistorie nr. 16. Red. Inge Adriansen et. al. Auning. S. 74–89.
Pritchard, Annette & Morgan, Nigel, 2003: Mythic Geographies of Representation and Identity: Contemporary Postcards of Wales. I: Journal of Tourism and Cultural Change 1:2. S. 111–130.
Rheinheimer, Martin, 2007: Der Mythos der Seebäder. I: Inszenierungen der Küste. Red. Norbert Fischer, Susan Müller-Wusterwitz & Brigitta Schmidt-Lauber. Berlin. S. 219–237.
Søndagsbladet 1898: J. Gr. Pinholt, 1898: En udflugt til Fanøbadet. I: Søndagsbladet 7:4. S. 27–29.
Sørensen, H. E., 1998: Lakolk 1898–1998. Skærbæk.
Urry, John & Larsen, Jonas, 2011: The Tourist Gaze 3.0. London.
Vestkysten 25.7.1985.
Webb, Darren, 2005: Bakhtin at the Seaside. Utopia, Modernity and the Carnivalesque. I: Theory, Culture & Society 22:3. S. 121–138.

Turism och kulturarv

Kurorter och kulturarv

Elisabeth Mansén

De gamla vattenkurorterna ligger spridda över Europa och utgör en självklar del av turismens historia. Besökare lockas till kulturmiljöer som erbjuder vila, frisk luft, bad, diet och hälsovård. Traditionen bjuder att gästerna samtidigt ska kunna odla sitt kulturintresse, vårda sin hälsa och utveckla sina sociala kontakter. Även de svenska hälsobrunnarna, som Medevi, Ronneby och Loka, erbjuder just den blandning av nytta och nöje som förenar hälsoturism, upplevelseindustri och kulturintresse. Brunnsgästerna kan dricka källvatten, vandra i brunnsparken och prova gyttjemassage. De kommer av hälsoskäl, av ren nyfikenhet eller så samlar de på kurorter som på frimärken och fågelarter.

Många kurorter har en lång och väldokumenterad historia att utnyttja för att locka turister, men den rymmer också kontroversiella inslag. Medicinens historia har många sidospår och återvändsgränder, och bilden av fashionabla kurorter präglade av lyx och celebriteter motsägs av den statistik som visar att enklare gäster alltid varit i majoritet, åtminstone vid de svenska hälsobrunnarna (Mansén 2005 s. 73–79, 218 f., 2008 s. 299 ff.; Om Loka Brunn). Hela detta kulturarv, på gott och ont, kan användas i kurorternas reklam, vilket gör dem till ett utmärkt ämne för en studie i turismens historia.

Kurortskulturen är ett internationellt fenomen, en europeisk tradition med rötter i de stora badanläggningarna i antikens Rom (Mansén 2001, även för det följande). Till Sverige importerades seden att inte bara bada utan även dricka mineralvatten som medicin under stormaktstiden, som kulturell fernissa, för att täcka behovet av vård efter de långa krigen samt för att behålla mer kapital inom landets gränser. Sveriges kurortshistoria startade vid Medevi sommaren 1678; fler hälsobrunnar etablerades under 1700-talet, och kurorterna blev under flera hundra år eftersträvade resmål för både fattiga och rika. Tillsammans tog de svenska kurorterna emot tusentals besökare varje år ännu kring sekelskiftet 1900 och verksamheten var omfattande åtminstone fram till första världskriget. Under en lång nedgångsperiod i mitten av 1900-talet lades många kurorter ned, men vår tids koncentration på kropp och hälsa har väckt nytt liv i traditionen. Intresset för olika dieter, för äkta mineralvatten och för spa-helger med diverse bad och behandlingar har lett till att Föreningen Svenska Spahotell år 2017 har 42 medlemmar, bland andra Ronneby, Loka och Mösseberg (Föreningen Svenska Spahotell). Ronneby brunn uppmärksammar utvecklingen på sin hemsida: »Idag har det åter blivit modernt med kurortsbesök […]» (Ronneby brunn. Om oss. Historia).

Forskning och litteratur om kurorter inriktar sig ofta på enskilda platser, antingen berömda orter som Bath, Karlsbad och Baden-Baden eller mindre hälsobrunnar av mer lokalt intresse. I enstaka fall ligger fokus på turismens betydelse (Bauer 1993). Av större relevans för denna studie är de verk som lyfter blicken och försöker fånga det karaktäristiska för en nationell kurortskultur (Croutier 1992; Fuhs 1992; Hembry 1990, 1997; Křížek 1990; Large 2015; Mackaman 1998; Mansén 2001; O'Dell 2010; Rockel 1986). Men även här blir det mest en fråga om bakgrundskunskaper och referensramar. Hittills tycks ingen ha intresserat sig för att studera hur kurorterna förhåller sig till sin historia.

I denna artikel presenteras resultatet av en idéhistorisk studie av hur de svenska kurorterna använt sig av historia och kulturarv i sin marknadsföring. Det primära materialet består av verksamma svenska kurorters hemsidor, och den fråga som ställs är helt enkelt: När och hur aktualiseras historien i ord och bild på kurorternas hemsidor? Undersökningen har en klar mediehistorisk relevans och faller inom ramen för det som kallas historiebruk. Den försöker även identifiera vilken historia som förblir osynlig samt utvärdera när kulturarvet utgör en tillgång och när det blir mer problematiskt.

Urvalskriteriet har varit att kurorten idag har en egen hemsida där den gör anspråk på att kallas kurort, brunn eller hälsokälla och att den har en dokumenterad historia på minst 100 år. Det resulterar i Loka, Medevi, Mösseberg, Ronneby, Sätra och Söderköping. Dessa visar också sin ambition som turistmål genom att ha hemsidespresentationer på både svenska och engelska, Medevi även på tyska och Söderköping på sex språk. En gång betydelsefulla hälsobrunnar som Djurgårdsbrunn, Porla och Ramlösa uppfyller inte dessa kriterier.

Tidsmetaforer

Särskilt spännande är de olika metaforer som används för att skildra relationen till historien, som tidsresan, framtidsprojektionen eller löftet om en plats där tiden står stilla. Medevi utlovar en behaglig sensation av att känna historiens vingslag och Ronneby förenar gammalt och nytt i en lycklig formulering av att allt och ingenting har förändrats. Söderköpings brunn skapar i stället en stark kontrast mellan historia och nutid. Men oavsett vilken attityd brunnarnas hemsidor intar, blir historien ett viktigt inslag i marknadsföringen av kurorten som turistmål. Det finns ingen klassisk kurort som med tystnad förbigår sitt kulturarv.

Medevi brunn är äldst bland Sveriges hälsobrunnar och inleder med att understryka att Medevi är Nordens äldsta hälsobrunn och ett unikt kulturminne från 1700-talet. Sidan »Om Medevi brunn. Historik» anknyter till den svenska kurortskulturens fader och utmärker sig genom att exakt ange brunnens startår:

> Själva källan Medevi Brunn grundades 1678 då läkaren Urban Hjärne analyserade vattnet. Under 17- och 1800-talen växte verksamheten Medevi Brunn fram och många kom hit för att dricka vattnet och bli friskare i både kropp och själ. Brunnen finns kvar, men numera tror vi snarare att det är miljön och möjligheten till både rörelse och rekreation som gör gott. Välkommen till lugnet (Om Medevi brunn. Historik).

En motsats mellan historia och nutid konstrueras, där miljön, motionen och lugnet framställs som något nytt. Sambandet mellan kropp och själ består, men den vaga formuleringen att »många» kommit till Medevi undviker frågan om vilka socialgrupper det gäller. Medevis hemsida erbjuder sedan ett generöst axplock ur brunnens historia. Man betonar bevarade traditioner som brunnsorkestrar och grötlunk. Texten inleds med ett löfte om en »paus i en annan tid» och avslutas med ytterligare en hänvisning till historien: »Varmt välkommen till Medevi Brunn och njut av historiens vingslag!» (Medevi brunn).

Historien är uppenbart central för Medevi brunn. Den engelska presentationen inleds med ett lockande erbjudande om att resa tillbaka i tiden:

> Step back in time and enjoy a break in what might as well be a different era. Medevi Brunn is located approximately 20 kilometers north of Motala, in the county of

Medevi brunn. »Ta en paus i en annan tid.» Medevi brunn. http://medevibrunn.se/ Hämtat 2016-11-02.

> Östergötland. It is the oldest spa in Scandinavia, and a unique heritage conservation site dating back to the mid-18th century. Medevi Brunn is all about tranquility, peace and quiet (Medevi brunn. English).

Medevi betonar återigen sin status av att vara äldst, nu i Skandinavien, och av att ha ett unikt kulturarv med traditioner från 1700-talet. Även den tyska hemsidan utlovar ett besök i en annan tid: »Nehmen Sie sich eine Pause in einer anderen Zeit.» Den uppger att Medevi är äldst, nu i Norden, och lyfter tydligt fram sin position som unikt kulturminnesmärke: »Medevi Brunn, die älteste Heilquelle im Norden und ein einzigartiges Kulturandenken von der Zeit des 17. Jahrhunderts» (Medevi brunn. German). Tidsspannet och det geografiska området varierar, men Medevi brunn lanserar definitivt sin egenart med kulturarv och historia som vapen.

Loka brunn inleder med en liknande hänvisning till en lång kurortstradition – som lever vidare:

> Under lång tid har Loka Brunn skänkt människor livskraft. Hit har människor vallfärdat i århundraden för att mötas, dricka brunn, njuta och koppla av. Sedan 2007 ägs och drivs Loka Brunn av familjen Spendrup och traditionen lever vidare. Än idag är Loka en uppskattad plats för möten, avkoppling och rekreation. Anläggningen är modernt utrustad, men ursprunget och historien är omsorgsfullt bevarad. Detta gör Loka Brunn till en unik plats som vi gärna delar med oss av (Om Loka Brunn).

Loka är inte äldst av Sveriges kurorter och startåret nämns inte. I stället används vagare tidsangivelser som »lång tid» och »i århundraden». Kontinuiteten och ambitionen att bevara kulturarvet markeras dock tydligt i formuleringar som att traditionen lever vidare och att historien är omsorgsfullt bevarad. Den engelska hemsidan utgör en trogen översättning, där det historiska arvet fokuseras och tidsuppgifterna förblir vaga. Startsidan har en länk till »Historik», där man återigen väljer ett långt och vagt tidsperspektiv. Längst blir tidsspannet då det sägs att vattnet skänkt kraft sedan »urtiden» och hävdas att folk kommit till källan redan »för tusen år sedan» (Om Loka Brunn. Historik). Därefter presenteras nedslag i brunnens historia från de senaste 300 åren, från ursprungslegender till kungabesök. Hemsidan fortsätter med en presentation av Sveriges kurortsmuseum och en hänvisning till dess hemsida.

Loka brunn skiljer sig från andra brunnar genom att rymma Sveriges kurortsmuseum, i sig ett turistmål som förenar kurorter och historia. Det gör historien till en särskild tillgång för Loka brunn. Kurortsmuseets hemsidesreklam betonar såväl turisternas intresse för historia och kultur som brunnens ansvar för att vårda sitt kulturarv. Turisten som fenomen nämns redan när det gäller 1700-talet: »Till brunnarna reste också dåtidens turister» (Historien om Sveriges kurorter). Framställningen har en stark tonvikt på Loka brunn och rymmer vid sin fot en tidsskala med 22 nedslag i brunnens historia, från 1641, då Urban Hiärne föddes, till 1996, då kurortsmuseet öppnades. Förutom berömda besökare presenteras tidpunkter för nybyggnad (av allt från brunnskyrka till mangelbod) och anläggningens modernisering (elektriskt ljus och vattenklosetter).

Ronneby brunn. »Nytta och nöje sedan 1705». http://www.ronnebybrunn.se/om-oss/historia/ Hämtat 2016-10-23.

Ronneby brunns hemsida startar också tveklöst med historien och hävdar att besökare där kunnat förena nytta & nöje sedan 1705.

Även den utförliga engelska hemsidan fokuserar historien och inleder sin presentation med startåret: »Since 1705, people have been coming to Ronneby Brunn to relax, socialize and improve their health» (About Ronneby brunn). Den vaga referensen till »people» kompenseras i viss mån av att syftet med deras besök anges vara att koppla av, umgås och förbättra sin hälsa.

Om Medevi erbjuder en resa tillbaka i tiden och Loka vill bevara sin historia, så väljer Ronneby en annan väg och låter gammalt och nytt mötas i nuet:

> During the glory days of health resorts the guests came here, not only to drink healthy water from the well, but also to indulge in good food, entertain themselves and talk business on the porch of the hotel. Ronneby Brunn was synonymous with wellbeing and pleasant moments. Some three hundred years later, friends, colleagues and families still come here to be entertained at the show stage, strengthen their team, make important decisions, socialize, swim and enjoy our SPA. Everything and nothing has changed (About Ronneby brunn).

Avslutningsmeningen »Everything and nothing has changed» motsvaras på den svenska sidan av att allt och ingenting har förändrats. Den som klickar vidare får under rubriken »Tre sekel av välbefinnande!» en utförlig historik med angivande av 17 viktiga årtal. Ronnebys särart framgår av att listan har sin tyngdpunkt på tiden efter 1900.

Sätra Brunn erbjuder ytterligare ett förhållningssätt till historien genom att

projicera historien på framtiden. Hemsidan är mer offensiv i sin marknadsföring av historien och inleder sin presentation med utropet: »Vi tänker finnas i minst 300 år till!» (Sätra brunn. Om oss). Vistelsen vid brunnen lanseras som ett sätt att hejda tidens gång. Formuleringen lyder: »För människor som behöver stoppa tiden för att sätta fart på tanken erbjuder Sätra Brunn en oas i nutiden.» Presentationen avslutas med att betona likheten mellan då och nu: »Än idag är mycket sig likt på Sätra Brunn. Även i nutid mår våra gäster bra av att besöka den rofyllda miljön, promenera i de vackra parkerna och delta i någon av alla sociala aktiviteter som erbjuds» (Sätra brunn. Om oss).

Historiken betonar helhetssynen, liksom kombinationen av medicinska, sociala och kreativa inslag. Sätra brunn beskrivs som en plats för återhämtning, möten och nytänkande, där »helhetssynen på människan är genomgående». Kontinuiteten betonas särskilt, liksom förankringen i svenskt 1700-tal: »Till Sätra Brunn har människor kommit oavbrutet sedan år 1700 för att må bra och ta del av ett socialt liv» (Sätra brunn. Historia).

Sätra brunn deklarerar tydligt att de anser att tiden inte står stilla. De håller historien levande men vägrar att endast bli ett museum. Historien ges en framträdande position även när miljöpolicyn presenteras och relationen till kulturarvet kommenteras explicit:

> På Sätra Brunn arbetar vi med att bevara och utveckla ett kulturarv. Som besökare och gäst hos oss vill vi ge dig en upplevelse som är väl förankrad i vår historia. En historia som går tillbaka till 1700-talet. Här står tiden inte stilla. Varje dag bygger vi vidare på kulturarvet, det som händer i dag är en del av morgondagens kulturarv (Sätra brunn. Om oss).

1700-talet lyfts åter fram, liksom medvetenheten om den föränderliga historien och det aktiva arbetet med kulturarvet. Besökarens omedelbara upplevelse förväntas vara väl förankrad i historien.

Den engelska varianten av hemsidan översätter historikens vackra svenska formulering »Vi har en skön historia» till det mer publikfriande »We have a groovy history» (Sätra brunn. History). Därefter följer upplysningar om Sätra Brunn som en av Sveriges äldsta kurorter samt en översättning av den svenska sidan. Fokus ligger på nöjesliv och kontinuitet: »People have come to Sätra Brunn in a constant stream since the year 1700 to feel good and enjoy the rich social life» (Sätra brunn. History).

Mösseberg presenterar textmässigt samma historia på engelska som på svenska, men förvånande nog utan bilder. Kanske ser det inte tillräckligt magnifikt ut. Texten erkänner att den forna storhetstiden gått förlorad och de stora träbyggnaderna har brunnit ned (ett vanligt inslag i brunnshistoriker). Bevarandet av kulturarvet betonas och förhållandet till historien får ytterligare en metaforisk beskrivning – den lite märkliga bilden av vattnet som rinner åter till sin källa: »Även om många av Kurorten Mössebergs forna, celebra besökare idag har gått ur tiden – går arvet vidare. Med det hälsobringande vattenflödet som ett fortsatt bärande tema är Kurorten Mösseberg tillbaka vid sina källor, sitt ursprung» (Kurorten Mösseberg. Historik).

Söderköpings brunn, slutligen, skiljer sig helt från övriga brunnar genom att markera distans till kurortstraditionen och i stället betona sin kommersiella historia. Den inledande rubriken lyder: »Söderköpings Brunn – Sveriges näst äldsta företag». Brunnen anges ha anor från 1774 och presentationen väljer att kontrastera nytt mot gammalt: »Idag har naturligtvis dagens Spabehandlingar lite gemensamt med Dr. Olof Lagbergs kallvattenkurer i början av 1800 talet. Eller vad sägs om följande program» (Söderköpings brunn. Historik). Därpå citeras ett dagsschema med start kl. 04.30 samt sådana inslag i brunnsreglerna som är ägnade att väcka förvåning, som böter för att sova middag eller att vid brunnen missbruka Guds namn. Avslutningen betonar åter skillnaden mellan då och nu: »Varefter åren led så moderniserades givetvis behandlingarna. Idag är Brunnen ett modernt konferens och turisthotell med varje komfort som man kan önska» (Söderköpings brunn. Historik). Denna historik med stark tonvikt på det moderna återges parallellt på sex språk (svenska, norska, danska, finska, engelska och tyska). Översättningarna är dock så märkliga att de för tanken till Google translate. Vissa ord, som »sakfällas» och »ståbad», översätts inte alls; uttrycket »brunnsgäst» blir på engelska »well guest» och muterar sedan till »godt gæst» och »gut Gast», och av någon anledning blir »avresa från Brunnen» på engelska »departure from the cockpit», varpå sagda cockpit återkommer i samtliga översättningar (Söderköpings Brunn. Historik). Man får anta att hemsidestillverkarna förutsätter att ingen intresserar sig för brunnens historia – i alla fall inte utländska turister. Intrycket förstärks av det sätt hemsidan presenterar 24 »Bilder från förr», vykortsliknande miljöbilder från 1900-talet utan kommentarer, hämtade ur en äldre publikation. De är tillgängliga endast på vissa vägar genom hemsidan, på andra vägar möts besökaren av kommentaren: »Hoppsan, sidan kunde inte hittas!»

Relationen mellan historia och nutid kommenteras på samtliga hemsidor, även om olika attityder och tidsmetaforer aktualiseras. Söderköping är ensam om att så starkt betona brottet. Betydligt vanligare är att teckna en tilltalande bild av den bevarade historien, skildra en varierande grad av kontinuitet och betona ansvaret för kulturarvet.

Undergörande källor, medicinska mirakel och vetenskap

Vissa brunnsorter lyfter fram religiösa traditioner, legender kring medeltida helgon och undergörande källor. Ett fåtal leder sitt ursprung till ett namngivet helgon. Mösseberg nämner S:t Eriks källa även på sidan för svenska spahotell: »Kurorten Mösseberg har en lång bakgrund som vattenkuranstalt. Här, på Mössebergssluttningen vid mynningen av S:t Eriks källa, har människor sökt helande i det mineralrika bergsvattnet» (Föreningen Svenska

Spahotell. Kurorten Mösseberg). Medevi brunn anknyter mer allmänt till en medeltida offerkälla: »Historien runt Medevi går tillbaka till medeltiden då Medevi var en offerkälla» (Om Medevi brunn. Historik). Loka brunn lyfter fram specifika lokala legender: »Det var här som den dövstumme drängen vid Värstorp fick sitt målföre tillbaka efter att ha druckit ur källan. Det var här som Klen-Anders föll i gyttjan och blev Stark-Anders […]» (Om Loka Brunn. Historik). Söderköping avviker återigen. Hemsidan har visserligen en bild av S:ta Ragnhild under rubriken »Bilder från förr» men säger ingenting om kopplingen till källan.

Minst lika vanligt i kurorternas historia är berättelser om medicinska mirakel – att blinda får synen tillbaka, döva hör, lama går, gikt och reumatism försvinner och att järnkällor befrämjar fruktsamheten. Sätra brunns historik nämner att det i brunnshuset tidigare fanns kryckor och käppar som lämnats kvar som bevis på lyckade kurer (Sätra brunn. Historia). Och om Medevi brunn sägs att det röda vattnet var känt för att bota bland annat ögonsjukdomar och ofruktsamma kvinnor (Om Medevi brunn. Historik). Loka brunn berättar om hur kung Adolf Fredrik blev botad från sin migrän (Om Loka Brunn. Historik). Men den nutida svenska hemsidesreklamen aktar sig för överdrivna löften om medicinska underkurer.

De vetenskapliga upptäckternas betydelse för brunnslivet markeras på flera hemsidor. Sätra brunn börjar ambitiöst i 1600-talets Europa och erinrar om den gamla humoralpatologin:

> Under andra halvan av 1600-talet var det högsta mode i Europas societet att vistas på kurort och dricka brunn. Den medicinska vetenskapen utgick ifrån att man blev sjuk om de fyra kroppsvätskorna kom i obalans. Ett sätt att få vätskorna i balans var att dricka vatten, gärna mineralhaltigt sådant (Sätra brunn. Historia).

Även Loka brunn anknyter i sin historik till Sveriges behov av att i äldre tid förbättra sjukvården genom att ansluta sig till den europeiska kurortstraditionen (Om Loka Brunn. Historik). Mösseberg nämner Carl von Linnés insatser och speciellt hans besök i grannskapet under Västgötaresan 1746 för att skaffa sig en anknytning till 1700-talets vetenskap, trots att kurorten grundades först 1864 (Kurorten Mösseberg. Historik).

Storhetstider och frontalgestalter

Hälsobrunnarna lyfter gärna fram sin storhetstid, ofta knuten till någon viss person, en vid brunnen verksam läkare eller någon berömd gäst. Kungliga besök hör till de vanligaste inslagen i kurortsreklamen. Medevi brunn anför en lång rad, Mösseberg kontrar med lika många. Loka brunn lyfter fram Adolf Fredrik, Lovisa Ulrika och Gustav (III). Sätra och Ronneby har däremot inget att anföra. Alternativet till kungligheter är kända kulturpersonligheter. Kurortsmuseets hemsida presenterar en rad berömda besökare vid Loka brunn: Carl

von Linné, professor Peter Jonas Bergius (som analyserar gyttjan), kemisten Jöns Jacob Berzelius och sångerskan Christina Nilsson (Historien om Sveriges kurorter. Sveriges kurortsmuseum). Mössebergs »kändisar» skiljer sig från de övriga genom att vara av lite yngre datum: Verner von Heidenstam, Albert Engström, Folke Bernadotte, Gustaf Dalén och Thor Modéen (Kurorten Mösseberg. Historik).

Flera brunnsorter tvekar inte att, åtminstone ur historien, lyfta fram överklassen som grupp. Mösseberg har »I ädla celebriteters sällskap» som rubrik för sin historia, hänvisar till »svensk elit» och »samhällets toppskikt» (Kurorten Mösseberg. Historik). Ronneby låter sin engelska hemsida föra fram som reklam att både svensk och utländsk överklass gästade brunnen: »Ronneby Brunn became the country's leading health resort and people from both the Swedish and international upper class came to enjoy life here with healthy water and beautiful surroundings» (About Ronneby brunn). Den svenska texten är mer exakt och blir därför mer nyanserad. Den fokuserar också de rika besökarna, men upplysningen att det 1907 inskrevs 2774 gäster, varav 1192 i första klass, bevisar ändå att flertalet, nämligen 1582, tillhörde de lägre klasserna (Ronneby brunn. Om oss. Historia).

När det gäller vanligare besökare är kurorternas hemsidor ofta påfallande vaga och mer återhållsamma med hänvisningar till historien. Troligen dominerar ännu den felaktiga föreställningen att endast »fint folk» gästade de gamla kurorterna. Medevi brunns hemsida håller sig till att »många» kom till brunnen på 1700- och 1800-talen för sin hälsas skull (Om Medevi brunn). Senare sägs att uppdelningen mellan olika samhällsskikt blev mindre strikt under 1900-talet, vilket förutsätter en (outtalad) historisk motsats (Om Medevi brunn. Historik). Loka brunns hemsida nämner »borgare» bland gästerna men väljer annars att tala allmänt om »människor» som i århundraden vallfärdat till brunnen (Om Loka Brunn resp. Om Loka Brunn. Historik).

Egentligen är det bara Sätra brunn som tydligt gör anspråk på en historia där man redan från början tar emot gäster från alla samhällsklasser. Hemsidan deklarerar: »Till Sätra Brunn kom inte bara societeten, då liksom nu var alla välkomna. Till Sätra Brunn kom även allmogen och de fattiga.» Ändå redovisas ärligt jämlikhetens gränser och den gamla hierarkins uttryck: »Som gäst på 1700-talet var du tvungen att följa strikta regler, oavsett samhällsstatus. Tidigt på morgonen var källan öppen för de fattigaste, lite senare kom allmogen och vid sextiden på morgonen var det dags för societeten att besöka källan» (Sätra brunn. Historia).

Brunnsparker och dietregler

Historiskt sett är kurorternas parkanläggningar av stor betydelse för brunnens status. Parken ansågs tidigt både estetiskt och medicinskt viktig. Där skulle brunnsgästerna motionera och konversera, och där odlades välgörande örter

och växter (Mansén 2001 s. 167–176). På kurorternas hemsidor uppmärksammas även idag parker och natursköna omgivningar. Brunnsparken i Ronneby framhävs på hemsidan som en av de mest välbesökta turistattraktionerna i sydöstra Sverige. Den engelska hemsidan deklarerar stolt: »Originating from the 1750's, Brunnsparken is one of the most visited tourist attractions in the southeastern part of Sweden» (Ronneby brunn. About Ronneby brunn Hotel). Den svenska hemsidan hävdar att det var just historiska värden (rimligen i kombination med omfattande renovering och nyplantering) som 1996 gjorde Ronneby Brunnspark till byggnadsminne. Som bevis på dess höga status framhålls att parken, efter upprustningen till 300-årsjubileet, tilldelats flera fina priser som Sveriges vackraste park (2005) och Sveriges mest inspirerande park (2013) (Ronneby brunn. Om oss. Historia).

Löften om frisk luft, vila och god mat är vanliga inslag i brunnarnas reklam. Däremot är den historiska anknytningen här inte lika tydlig. De flesta håller sig till nutidens utbud, men Sätra brunn rapporterar ärligt att grundaren Samuel Skragge ansåg det farligt att äta grönsallad och kött. Sätra, Ronneby och Loka erinrar också om den gamla seden att dricka stora mängder av det hälsobringande källvattnet. Endast Medevi lyckas hitta delikata råd redan i det historiska materialet: »Diet – sträng och lättsmält. Därför rekommenderades oxkött eller fisk såsom abborre, forell, gädda och vätternröding. All saltad eller rökt mat var förbjuden. Helst skulle vin drickas till maten, alternativt öl» (Om Medevi brunn. Historik). Det låter ju inte så illa.

Osynlig historia

Där finns många historiska inslag som förblir osynliga – glöms, förvanskas eller förtigs. Ett genomgående drag i kurorternas marknadsföring på 2000-talet är fokus på ren natur, regelbunden träning och noga reglerad kost. Här anknyter reklamen mer sällan till historien, trots att nyttan av frisk luft, motion och diet redan från starten ingick i läkarnas rekommendationer för en brunnsvistelse. Det anses dessutom vara just vid kurorterna som sjukgymnastiken växte fram (Mansén 2001 s. 513). Kurortsreklamens starka tonvikt på kungligheter och överklass osynliggör de många fattiga som i äldre tider vistades vid brunnen (Mansén 2001 s. 64). Bilden av vattenkurorterna som luxuösa miljöer där man åt gott och drack måttligt kräver att vissa inslag tonas ned.

Bildmaterialet på kurorternas hemsidor utnyttjar knappast den historiska bildskatten fullt ut. Medevi och Loka förlitar sig främst på sina fint bevarade miljöer och nöjer sig med nutida bilder av gamla byggnader i sommarskrud. Sätra är originellast. Hemsidans enda bild till brunnens historik föreställer nio slitna badborstar och en gammal trasa. Mest bildrik är Mössebergs hemsida med sju historiska bilder av byggnader, interiörer och människor, såväl berömda brunnsgäster som anställda badare i stora förkläden.

Loka och Ronneby utmärker sig genom att använda filmmediet för att lanse-

ra både historia och nutid. Lokas film rymmer uppmaningen »Upplev historien!» och presenterar såväl gamla som nya bilder av hus, interiörer, brunnsgäster och folk utklädda i 1700-talskläder. Ronneby, som bara visar upp en historisk bild på hemsidan, av brunnspaviljongen med brunnsgäster på 1800-talet, erbjuder i stället flera ambitiösa filmer med historiska sekvenser. Avsnittet om den historiska brunnsparken är långt (10:37), utförligt och initierat. Sammanfattningsvis är bildmaterialet på kurorternas hemsidor dock skralt och åtskillig historisk text är helt bildlös.

Avslutning

Resultatet av denna undersökning är tydligt: Historia och kulturarv spelar en viktig roll i marknadsföringen av svenska kurorter som resmål och turistattraktioner. De sex kurorterna lyfter fram historien redan i ingresser och inledande presentationer. Hemsidorna innehåller alltid en historik, för Medevi redan på startsidan, för de övriga på särskild sida.

Historien presenteras oftast som en tillgång i kurorternas reklam, särskilt när det gäller tillkomsthistoria, blomstringstid och illustra gäster. De flesta hemsidorna framhåller en lycklig kombination av hälsoturism och nöjesresor. Flera kurorter lyfter fram sitt kulturarv och lovar att vårda sina traditioner. Sätra talar explicit om värdet av ett kulturarv i ständig förändring. Undantaget är Söderköping som med väl valda exempel konstruerar en stark motsättning mellan historia och nutid.

Historien blir mer problematisk när det gäller brunnsgästernas sociala tillhörighet och deras medicinska förväntningar. Hemsidorna vill helst skapa ett intryck av lyx och överflöd. Sätra brunn är ensam om att insistera på en obruten tradition av gäster från alla samhällsskikt. När det gäller medicinska behandlingar undviker man att gå in på detaljer, men förvånande nog förekommer en referens till humoralpatologins vätskebalans, kanske för att det ger mer begripliga associationer till lugn och harmoni.

Vid presentationen av diet, mat och dryck varierar hemsidornas attityder. Söderköping satsar återigen på kontraster, Sätra på det historiskt givna och Medevi hittar lockande exempel i sin historia. De flesta publicerar dock menyer utan historisk förankring. Indirekt skapas föreställningen att man alltid ätit och druckit gott vid brunnen, något historiska framställningar inte alltid bekräftar.

Den skiftande användningen av historia och kulturarv visar hur kurorterna förhåller sig till skilda attityder och värderingar kopplade till kultur, politik, hälsa och livskvalitet. Undersökningen visar att det finns en rad gemensamma drag i användningen av historien, men också ett antal intressanta skillnader. Medevi lyfter fram sitt tidiga startår, Loka sitt kurortsmuseum, Sätra sin byggnadskultur, Ronneby sin brunnspark, Mösseberg sina celebra gäster och Söderköping kontrasten mellan då och nu. Sveriges kurortsmuseum, år 1996 inrättat

Sveriges kurortsmuseum. »1746 Carl von Linné gästar Loka brunn». http://www.sverigeskurortsmuseum.se Hämtat 2016-10-22.

som ett monument över kurorternas framgångsrikt vårdade kulturarv, utgör ännu ett tecken på att historien har betydelse.

Det tidsspann som aktualiseras är olika långt, men det är uppenbart att en lång historia ger status. Lokas hemsida startar med »urtiden», Medevi börjar med startåret 1678. Sätra och Ronneby håller sig till ca 300 år. Mösseberg berättar en historia som börjar 1746, även om brunnen etableras drygt hundra år senare.

Den historia som skildras på kurorternas hemsidor är olika lång och hämtas från skilda håll. Flera anknyter till medeltidens undergörande källor, till myter och legender, till vetenskapliga upptäckter, till medicinens utveckling, till de svenska kurorternas startår och till utvecklingen under 1700-talet. Andra möjliga associationsbanor lämnas oprövade. Ingen väljer att associera till antikens badanläggningar eller till österländska traditioner. Ingen säger sig heller vara inspirerad av andra svenska kurorter, vilket säkert i många fall vore med sanningen överensstämmande. Kurorternas historia kopplas sällan till politiska händelser eller ekonomiska trender, vilket också vore rimligt. Hemsidespresentationerna utgör tydliga bevis på att man väljer den historia som gynnar den egna kurortens karaktär.

Källor och litteratur

Källor

(Hemsidor från samma domän står samlade.)

Loka Brunn
Om Loka Brunn. http://www.lokabrunn.se/om-loka-brunn/ Hämtat 2016-10-23.
Om Loka Brunn. Historik. http http://www.lokabrunn.se/om-loka-brunn/historik/ Hämtat 2016-10-23.
About Loka Brunn. http://www.lokabrunn.se/en/about-loka-brunn/ Hämtat 2016-10-23.

Medevi brunn
Medevi brunn. http://medevibrunn.se Hämtat 2016-10-23.
Medevi brunn. English. http://medevibrunn.se/english/ Hämtat 2016-10-23.
Medevi brunn. German. http://medevibrunn.se/german/ Hämtat 2016-10-23.
Om Medevi brunn. http://medevibrunn.se/om-medevi-brunn Hämtat 2016-10-23.
Om Medevi brunn. Historik http://medevibrunn.se/om-medevi-brunn/historik Hämtat 2016-10-23.

Mösseberg
Kurorten Mösseberg. http://www.kurortenmosseberg.se Hämtat 2016-11-01.
Kurorten Mösseberg. Historik. http://www.kurortenmosseberg.se/historik Hämtat 2016-11-01.
Kurorten Mösseberg. Historik. Eng. http://www.kurortenmosseberg.se/en/historik Hämtat 2016-11-01.

Ramlösa brunn
(Företagets sida är ramlosa.se, medan ramlösa.se är skapat av en privatperson.)
Ramlösa. http://ramlosa.se Hämtat 2016-10-23.
Ramlösa. Brunnsparkshotellet. http://ramlösa.se/plater-byggnader/brunnsparkshotellet/ Hämtat 2016-10-23.
Ramlösas historia. http://ramlösa.se/historia-fakta/ramlosas-historia/ Hämtat 2016-10-23.
Historien bakom hälsokällan i Ramlösa. http://ramlösa.se/historia-fakta/historien-bakom-halsokallan-i-ramlosa/ Hämtat 2016-10-23.

Ronneby brunn
Ronneby brunn. http://www.ronnebybrunn.se Hämtat 2016-10-23.
Ronneby brunn. Om oss. Historia. http://www.ronnebybrunn.se/om-oss/historia/ Hämtat 2016-10-23.
Ronneby brunn. About Ronneby brunn Hotel.
http://www.ronnebybrunn.se/aboutronnebybrunnhotel/ Hämtat 2016-10-23.
(Ronneby brunn har på sin hemsida 2016-10-23 även icke fungerande länkar till presentationer på tyska och polska.)

Svenska Spahotell
Föreningen Svenska Spahotell. http://www.svenskaspahotell.se/om-oss/ Hämtat 2017-08-12.
Föreningen Svenska Spahotell. Våra Spa. Kurorten Mösseberg. http://www.svenskaspahotell.se/vara-spa/kurorten-mosseberg/ Hämtat 2016-11-01.

Sveriges kurortsmuseum

Sveriges kurortsmuseum. http://www.sverigeskurortsmuseum.se Hämtat 2016-10-22.

Historien om Sveriges kurorter. Sveriges kurortsmuseum. http://www.sverigeskurortsmuseum.se/Historien+om+Sveriges+kurorter_1053.html. Hämtat 2016-10-22.

Sätra brunn

Sätra brunn. Om oss. http://satrabrunn.se/om-oss/ Hämtat 2016-10-23.

Sätra brunn. Historia. http://satrabrunn.se/historia/ Hämtat 2016-10-23.

Sätra brunn. History. http://satrabrunn.se/en/history Hämtat 2016-10-23.

Sätra brunn. http://satrabrunn.se/om-oss/sa-vardar-vi-kulturarvet Hämtat 2016-10-23.

Söderköpings brunn

Söderköpings brunn. http://soderkopingsbrunn.se Hämtat 2016-10-31.

Söderköpings brunn. Historik. http://soderkopingsbrunn.se/om-soderkopings-brunn/historik/ Hämtat 2016-10-31. (Valbara språk: svenska, norska, danska, finska, engelska och tyska.)

Söderköpings brunn. http://soderkopingsbrunn.se/bilder/fran-forr/ Hämtat 2016-12-12.

Litteratur

Bauer, Alfred E., 1993: Tourismus und Regionalplanung: die Bedeutung von Heilbädern für den ländlichen Raum, dargestellt am Beispiel des Heilbades Bad Soden-Salmünster. Frankfurt am Main.

Croutier, Alev Lytle, 1992: Taking the waters. Spirit, art, sensuality. New York.

Fuhs, Burkhard, 1992: Mondäne Orte einer vornehmen Gesellschaft. Kultur und Geschichte der Kurstädte 1700–1900. Hildesheim.

Hembry, Phyllis M., 1990: The English spa 1560–1815. A social history. London.

Hembry, Phyllis M., 1997: British spas from 1815 to the present. A social history. Madison, [N.J.].

Křížek, Vladimír 1990: Kulturgeschichte des Heilbades. Leipzig.

Large, David Clay, 2015: The grand spas of Central Europe. A history of intrigue, politics, art, and healing. Lanham, Maryland.

Mackaman, Douglas Peter, 1998: Leisure settings. Bourgeois culture, medicine, and the spa in modern France. Chicago, Ill.

Mansén, Elisabeth, 2001: Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880. Stockholm.

Mansén, Elisabeth, 2005: Brunnsliv & kurortskultur i Ronneby 1705–2005. I: Ronneby brunn under trehundra år 1705–2005. Red. Lis Hogdal. Stockholm. S. 17–[81].

Mansén, Elisabeth, 2008: Kurorter och vattenkurer. I: Til at stwdera läkedom: tio studier i svensk medicinhistoria. Red. Gunnar Broberg. Lund. S. 285–301.

O'Dell, Tom, 2010: Spas: the cultural economy of hospitality, magic and the senses. Lund.

Rockel, Ian, 1986: Taking the waters. Early spas in New Zealand. Wellington.

Att resa i Lappland i Maupertuis fotspår

Osmo Pekonen

En av de internationellt sett mest berömda Lapplandsresenärerna genom tiderna är den franska matematikern Pierre-Louis Moreau de Maupertuis (1698–1759), som tillhör upplysningstidens färgstarka vetenskapsmän och universalgenier. Han ledde åren 1736–1737 en vetenskaplig expedition till Tornedalen för att mäta jordens form. Maupertuis Lapplandsresa tillmäts stor betydelse i den internationella vetenskapshistorien. Samtidigt bidrog hans livliga reseskildringar till att fästa uppmärksamheten på Lappland i Europas upplysta kretsar. På senare tid har Maupertuis lyfts fram som en möjlig symbolfigur för turismens utveckling i Lappland och i synnerhet i Tornedalen, Finlands och Sveriges gemensamma gränsområde, som präglas av älvdalens stora naturskönhet och dess rika kulturhistoria.

Vem var Maupertuis och varför reste han till Lappland?

Pierre-Louis Moreau de Maupertuis föddes 1698 i Saint-Malo i Bretagne. Efter en kort militärtjänst i konungens musketörgarde inriktade han sig på att bli matematiker och valdes vid 25 års ålder till medlem av Kungliga franska vetenskapsakademin och sedermera, efter Lapplandsresan, också av Franska akademin. Dessutom blev han korresponderande medlem i den nygrundade Kungliga svenska vetenskapsakademin och var vid karriärens slut president för den Kungliga preussiska vetenskapsakademin i Berlin (Terrall 2002).

Under Maupertuis tid hade frågan om jordens exakta form blivit aktuell. Att jorden är i stort sett klotformig visste redan antikens lärda. Idén om jordklotet som en perfekt sfär kändes behaglig för medeltidens lärda, men numera vet vi att jordklotet snarare är en *geoid* med många slags oregelbundenheter. Det hade man börjat ana redan på 1600-talet. Fransmannen Jean Richer hade märkt att hans pendelur vid ekvatorn i Cayenne släpade efter två minuter per dygn jämfört med tiden i Paris. Isaac Newton hävdade då i sitt magnum opus »Principia» (1687) att jorden vid polerna är tillplattad som en mandarin. Enligt Newton förorsakas detta fenomen av den centrifugalkraft som uppstår på grund av jordens rotation (Newton 1986 [1687]; Bok III, Proposition 19).

Redan på 1600-talet var en utredning av jordens exakta form möjlig med hjälp av gradmätning och astronomisk positionsbestämning. Man måste mäta dels en given meridianbåges längd på markytan, dels den centrivinkel som

motsvarar denna båge. Om jorden är lika rund vid ekvatorn som vid polcirkeln, motsvaras en lika stor centrivinkel av ett lika stort avstånd på markytan. Om jorden är tillplattad vid polerna är avståndet större vid polcirkeln. Om jorden är utdragen vid polerna är avståndet tvärtom kortare vid polcirkeln än vid ekvatorn. Astronomerna Jean-Dominique Cassini och Jacques Cassini, far och son, hade utfört omfattande geodetiska mätningar i Frankrike, men de leddes på grund av små mätfel till den falska slutsatsen att meridianbågarnas längd avtar när man flyttar sig norrut. Detta resultat tydde på att jorden snarare var citronformig, dvs. utdragen vid polerna. René Descartes föråldrade virvelteori (*théorie des tourbillons*) lyftes nu fram för att stödja de två Cassinis resultat (Tobé 1986 s. 9–50).

Allt var bäddat för en lärostrid mellan Frankrikes och Englands vetenskapsmän. En häftig debatt började om jordklotet var till formen en *oblat sfäroid* eller en *prolat sfäroid*. Eller i vardagligare termer: är jordklotet mer likt en mandarin eller en citron? Vem hade rätt: Newton eller Descartes? England eller Frankrike?

Debatten var dock inte enbart av akademiskt intresse. Felaktiga kartor förorsakade skeppsbrott och stora förluster för både handels- och örlogsflottor. Bara den nation som hade tillförlitliga kartor till sitt förfogande kunde räkna sig som en ledande sjömakt. Maupertuis, som hade besökt England år 1728 och bekantat sig med Newtons lära, var bland de unga radikala akademiker som deltog aktivt i den häftiga debatten. Slutligen initierade konung Ludvig XV ett stort forskningsprojekt för att bestämma jordens form genom en global undersökning (Terrall 2002 s. 35–129).

Vetenskapsakademin utrustade två expeditioner för gradmätning. Den ena skulle sändas till ekvatorn, den andra långt upp i norr. Vardera expeditionen skulle med hjälp av triangelmätning på sitt mätningsområde utstaka längden av en meridianbåge om en grad. Ifall bågen var längre i norr än i söder, alltså antingen i Frankrike eller ännu längre söderut vid ekvatorn, skulle Newton ha haft rätt, i motsatt fall Cassini. Den ena expeditionen, som leddes av Charles-Marie de La Condamine, avseglade 1735 till Peru vid ekvatorn (Ferreiro 2011 s. 1–354). Den andra expeditionen, ledd av Pierre-Louis Moreau de Maupertuis, reste 1736 till Lappland vid polcirkeln (Martin 1987 s. 1–140). Här koncentrerar vi oss på den nordliga expeditionen.

Maupertuis expedition avseglade ombord på skeppet »Le Prudent» från Dunkerque den 2 maj 1736 med Stockholm som destination. Som reskamrater hade han fyra andra franska akademiker: astronomerna Charles Étienne Louis Camus, Alexis Claude Clairaut, Pierre-Charles Le Monnier samt den katolska prästen abbé Réginald Outhier, som var expeditionens kartograf, krönikör och själasörjare. Ombord på skeppet fanns också Maupertuis sekreterare Sommereux, tecknaren d'Herbelot samt övrig tjänstepersonal. Till truppen anslöt sig även Anders Celsius såsom representant för den svenska vetenskapen. Celsius hade som professor i astronomi vid Uppsala universitet varit på studiebesök i Paris och lärt känna Maupertuis och hans vetenskapliga

krets. Dessutom hade Celsius varit behjälplig med anskaffandet av mätinstrument, tillverkade av bl.a. George Graham i London. Den i Pello (ca 110 km norrut från Torneå) födda finnen Anders Hellant, en 19-årig sekreterare från länskansliet i Västerbotten, deltog som tolk. Han hade studerat vid Uppsala universitet, lärt sig både latin och franska och var till stor nytta för expeditionen, inte minst tack vare sin lokalkännedom och sina kunskaper i finska. Efteråt fortsatte han sina vetenskapliga studier och blev en välkänd amatörastronom samt ledamot av Kungliga vetenskapsakademien (Tobé 1991 s. 1–224; Pekonen 2013 s. 49–57).

Ursprungligen hade Maupertuis tvekat mellan att resa till Island, till norra Norge eller till svenska Lappland. Celsius vistelse i Paris under expeditionens planering hade påverkat beslutet att välja Sverige som destination. I ett brev skriver Voltaire – Maupertuis goda vän och beundrare vid denna tid, som 1731 hade utgivit Karl XII:s historia – att han gärna skulle ha följt med som expeditionspoet till det svenska riket men att han var rädd att inte överleva kylan uppe i norr. För inte så länge sedan hade ju filosofkollegan Descartes förkylt sig och avlidit i Stockholm.

Det lärda sällskapet stannade några dagar i Stockholm, där Fredrik I skänkte Maupertuis ett jaktgevär. Konungen sade sig hellre delta i en blodig batalj än resa till det vilda Lappland. Med dessa varnande ord i minnet fortsatte det djärva sällskapet resan norrut, närmare bestämt till Tornedalen (Outhier 1982 [1744] s. 19).

Maupertuis anlände till Torneå den 21 juni 1736 och skyndade sig genast till fjället Aavasaksa för att beundra midnattssolen (Maupertuis 1977 [1738] s. 10). Han var förmodligen den första utländska turisten som gjorde detta. Aavasaksa, som numera ligger i den finländska delen av Övertorneå (finska: Ylitornio), blev senare ett klassiskt resmål i Lappland för observation av midnattssolen. Därför är också det Finska Resehistoriska Sällskapet (finska: Suomen Matkailuhistorian Seura) officiellt registrerat i Ylitornio.

Den första vetenskapliga beskrivningen av förhållandena i Lappland

Före Maupertuis hade ganska få resenärer beskrivit förhållandena i Lappland på ett pålitligt sätt. Bland klassikerna kan nämnas Olaus Magnus Gothus »Historia de gentibus septentrionalibus» (1555) och Johannes Schefferus »Lapponia» (1673); bägge hade blivit översatta även till franska. Den franska äventyraren och komediförfattaren Jean-François Regnard hade 1681 följt Torneälven ända till Torne träsk (där han yttrade de berömda orden: *Stetimus hic tandem, nobis ubi defuit orbis,* ’här gjorde vi äntligen halt, där världen för oss tagit ända’), men hans resebeskrivning »Voyage de Laponie» utkom postumt först år 1731. Karl XI hade vid ett besök i Torneå

år 1694 beundrat midnattssolen i Hedvig Eleonora kyrka (som fortfarande existerar), och året därpå hade fenomenet observerats vetenskapligt på samma ort av uppsalaprofessorerna Bilberg och Spole. Däremot var Linnés dagbok från hans Lapplandsresa (1732) inte tillgänglig för Maupertuis; den utkom först mycket senare. Övertorneås kyrkoherde Erik Brunnius hade skrivit en avhandling »Om Torneå stad och dess angränsande socknar» (1731). Den hade Maupertuis inte kunnat läsa, men han träffade författaren på ort och ställe.

Torneå och Pello råkar ligga på ungefär samma meridian, vilket förenklade fältarbetet. Dessutom motsvarar deras avstånd ungefär en grad längs meridianen. Torne älv som förenar dessa orter kunde utnyttjas både som transportväg och om vintern i fruset tillstånd som mätningsyta. Den franska expeditionen vistades i Tornedalen över en vinter och lyckades fullborda sitt geodetiska syfte i rekordtakt – jämfört med den sydamerikanska expeditionen, som återkom till Frankrike först tio år senare. Det var första gången någon i rent vetenskapligt syfte övervintrade i Arktis. Arbetet med att klättra upp på bergstopparna, transportera instrument, tält och proviant och röja urskog för att öppna siktlinjer för triangelmätningen var fruktansvärt tungt. Det utfördes i ett väglöst land, där älven erbjöd den enda transportmöjligheten. På sommaren plågades akademikerna av mygg och var tvungna att smörja in ansiktet med tjära (Maupertuis 1977 [1738] s. 20). Vintertid var förhållandena inte mindre ansträngande: »under en sådan köld att tungan och läpparna frös fast vid kärilet, så snart man ville supa brännvin, som var det endaste man kunde hålla ofruset till att dricka» (Maupertuis 1977 [1738] s. 46, ortografin moderniserad av mig). Maupertuis lyckades i alla fall bevisa att en meridiangrads längd i Tornedalen faktiskt är betydligt längre än nere i Frankrike, vilket bekräftade Newtons tes om att jorden var platt vid polerna. Maupertuis hemkomst i augusti 1737 blev en triumf. Som Voltaire så fyndigt uttryckte saken, plattade Maupertuis inte bara tilll jorden utan också sina vetenskapliga huvudmotståndare Cassini, far och son (Shank 2008 s. 355).

De franska geodeterna reste i Lappland med öppna ögon, nyfikna på allt exotiskt och spännande. Utöver rent matematiska resultat hemförde Maupertuis och hans medarbetare mängder av etnografiska iakttagelser i både skriftlig och visuell form om de allmänna förhållandena i Lappland, och då särskilt i Tornedalen, angående landskapets natur och kultur, flora och fauna, astronomi och meteorologi, olika folkgrupper och deras materiella och andliga värld m.m. Exempelvis fick samernas renkultur, finnarnas rökpörten och bastukultur samt staden Torneås lutherska kyrkoliv en noggrann beskrivning på tidevarvets ledande kulturspråk, franska. Två viktiga reseskildringar uppstod av materialet: Maupertuis forskningsrapport »La Figure de la Terre» (1738) och Outhiers rikt illustrerade bok »Journal d'un voyage au Nord» (1744). Här måste framhållas abbé Outhiers iakttagelseförmåga och objektivitet. Jag har själv ägnat en hel avhandling (Pekonen 2010) åt en närmare

granskning av denna skarpsinniga men anspråkslösa – och därför något bortglömda – gestalts liv och verk.

Äventyraren Maupertuis kan också betraktas som en arketypisk förebild för den utländska turistens beteende i det exotiska Lappland. Han var nyfiken och ville pröva ett och annat som också den moderna turisten gärna vill uppleva. Han åkte i samesläde (pulka) och blev en skicklig forsfarare. Han badade bastu. Han åt lax och renkött. Han lyssnade vid lägerelden på samernas sånger (jojkar) och sagor och gjorde tillsammans med Celsius en utflykt i renrajd för att besöka en sejta, en helig sten i Käymäjärvi nära Pajala (Tobé 1999 s. 1–46). I den bistra vinternatten förundrade han sig över norrskenet och skrev hänförd:

> I söder var en stor trakt av himmelen så hög röd att det syntes lika som hela Orions konstellation hade varit som doppad uti blod […] När man ser dessa lufttecken kan man inte förundra sig om de, som beskådar dem med andra ögon än som filosofer, blir varse brinnande vagnar, fäktande arméer och tusende andra saker (Maupertuis 1977 [1738], s. 54 f., ortografin moderniserad av mig).

De livfulla reseskildringarna som översattes till flera andra språk väckte de vetenskapliga kretsarnas intresse för Lappland. Också en hel del romantiska diktare inspirerades av Maupertuis-expeditionens bild av Lappland, särskilt i England (Pekonen 2010 s. 247–249).

Bilden av samerna och tornedalingarna

I en målning av Robert Le Vrac Tournières lät sig Maupertuis avporträtteras i en samedräkt bestående av ekorrsvansar och renskinnspäls. »Jag skulle ha kunnat vara världens lyckligaste lapp», skrev han i ett brev från polcirkeln till grevinnan de Verteillac (Pekonen & Vasak 2014 s. 115).

I själva verket är Tornedalen inte en del av det »riktiga» Lappland, men liksom Linné och många andra senare resenärer ståtade Maupertuis i lånta fjädrar för att understryka sin heroiska roll som »markisen av polcirkeln» (Voltaire), som hela Frankrike, inte minst kvinnorna, beundrade som en hjältemodig äventyrare (Terrall 2002 s. 1–15). Maupertuis var förmodligen den förste fransman som verkligen tagit del av samernas dagliga liv under den korta utflykt som han gjorde till Käymäjärvi. Många år senare rapporterade han till Preussiska vetenskapsakademin (översättning av Erik Tobé):

> Under återfärden från Kengis mötte vi på älven flera rajder av lappar med sina renar på väg mot Pello. De förde med sig skinn och fisk för att byta med Torneköpmännen vid marknaderna i Lapplands inland. Rajderna bestod av långa rader av *pulkor*. Den första renen, förd av en lapp till fots, drog den första *pulkan* till vilken den andra renen var bunden och därefter på samma sätt nästa och nästa. Ända till 30–40 *pulkor* i rad följde noga det smala spår genom snötäcket som den första renen gjort och som efterföljande renar trampat upp.
>
> När renarna blivit trötta och lapparna valt plats för övernattning formeras en vid cirkel med renarna bundna vid var sina *pulkor.* Så lade sig renarna till vila mitt på den snötäckta isen och samerna utfodrade dem med renlav. För lapparna själva var

Maupertuis i lappdräkt. Jean Daullés gravyr efter Robert Le Vrac Tournières målning. I bakgrunden syns byn Pello och de två observatorierna på Kittisfjället.

det litet mera invecklat att slå läger. Flertalet nöjde sig dock med att tända upp eldar som de kunde lägga sig vid medan kvinnorna och de yngre barnen hämtade fisk från *pulkorna* för att tillaga kvällsmåltiden. Några av lapparna satte upp ett slags tält (kåtor) som just kunde duga som bostad åt lappar. De består helt enkelt av usla trasor av grovt ylletyg som sotats ned så av rök att de såg ut att vara färgade i svart. Tygbitarna fästes på några stänger som bildade en kon med spetsen öppen som rökfång. Där inne vilade sig några av männen vällustigt på björn- och renfällar och fördrev tiden med att röka tobak och reta de män som fortfarande hade sysslor att utföra (Tobé 1999 s. 14 f.).

Slädåkningen i urskogen, som har förevigats i Maupertuis-porträttets nedre del, var ett hjältedåd. »Markisen av polcirkeln» koketterade med sina bedrifter för att imponera inte bara på sina akademikerkolleger utan också på kvinnorna, och detta gjorde han inte utan framgång.

Maupertuis var också den första vetenskapliga resenären som såg att samerna ingalunda liknar Afrikas pygméer, som några tidigare resenärer hade jämfört dem med:

Jag har inte tidigare berättat om hur lapparna ser ut och hur de är vuxna varom många har fabulerat. I allmänhet har man nog överdrivit deras korta växt men det är inte möjligt att överdriva deras fulhet. Under den stränga och långa vintern har de inget annat skydd än de bristfälliga kåtor som jag berättat om. Där brinner det ständigt en faslig eld som upphettar dem på ena sidan medan de blir frostbitna på den andra och under den korta sommaren bryns de ständigt av solens strålar. Den ofruktbara jordmånen kan varken producera säd, frukt eller grönsaker. Allt detta synes medföra att människorasen måste bli degenererad i ett sådant klimat.

Vad angår lapparnas längd så är de mycket kortare än andra människor, dock inte så korta som en del resenärer berättat, att de är pygméer. Bland det stora antal män och kvinnor bland lapparna som jag träffat mätte jag upp en kvinna i åldern 25–30 år som gav di åt ett barn som hon bar i en vagga av björkträ. Hon såg ut att vara vid god hälsa och var proportionerligt växt enligt den allmänna uppfattning jag fått av deras kroppsbyggnad. Hon mätte 4 fot, 2 tum och 5 linjer [1,37 m] och var säkert en av de minsta jag påträffat utan att hon dock avvek mycket från det vanliga i denna trakt (Tobé 1999 s. 16).

Innan Maupertuis hade Regnard rapporterat om samerna: »Deras längd överskrider inte tre alnar [1,46 m], och jag har aldrig sett så löjliga uppenbarelser» (Regnard 1946 [1731] s. 37). Vidare: »Man kan säga, att det efter aporna inte finnes något, som mera liknar en människa» (Regnard 1946 [1731] s. 38). Jämfört med komediförfattaren är Maupertuis beskrivning av samerna mera respektfull och saklig samt vetenskapligt dokumenterad.

Outhier var inte med på utflykten till Käymäjärvi. Han uttrycker sig över huvud taget försiktigare och säger sig inte uttryckligen ha besökt Lappland. Däremot observerade han flitigt liv och leverne i Tornedalen. Om den finska bastun meddelar han följande (översättning av Arne och Gunvor Nordberg):

Befolkningen började att bada ofta. Deras bad är så hett, att Herr de Maupertuis, som ville pröva det, fann att en Réaumurs termometer steg till 44 grader över fryspunkten. I sina badstugor har de en ugn, som är alldeles lik den jag berättat att de har för att torka säden. Den finns också i ett hörn av rummet. Då stenmassan, som den består av, är ordenligt upphettad, kastar de vatten på den, och den vattenånga som uppstår

> fungerar som ett bad. De går i regel i badstugan två och två, och alla har i handen ett risknippe som de piskar sig med för att driva fram svetten. I Pello har jag sett hur en mycket gammal gubbe, som kom ut ur badstugan alldeles naken och svettig, gick över gården i skarp köld utan att han fick något obehag därav (Outhier 1982 [1744] s. 71).

Här kan det påpekas att expeditionen trots Celsius närvaro fortfarande använde Réaumurs termometer: 44 Réaumurgrader motsvarar 55 grader på den moderna Celsiusskalan, som ännu inte var i bruk. Från finsk synpunkt är en sådan hetta i bastun inte enorm. Hovkrönikören hertig de Lyunes (Lyunes 1860 s. 332) berättar ytterligare om hur prästens beskrivning av badarnas nakenhet chockerade hovfolket i Versailles.

Outhier framställer tornedalingarna i positiv dager som sega, kunniga och gästfria. Tack vare det härdade finska manskapet som hade rekryterats som skogsröjare, roddare och bärare framskred fransmännens arbete väl. Med några officerare kunde man tala franska och med prästerna latin. Lokalbefolkningen bistod tjänstvilligt och erbjöd övernattning och mat vid varje tillfälle. Posten kom till Torneå en gång i veckan och gick därifrån snabbt norrut. Tidskrifterna i Paris kunde följa expeditionens rapportering om hur fältarbetet avancerade. Under vinterns lopp blev fransmännen och borgarna i Torneå väl bekanta med varandra. Fester ordnades både hos torneborna och hos fransmännen. Maupertuis underhöll sina gäster med sin gitarr och bjöd exempelvis Västerbottens landshövding Gabriel Gyllengrip på franskt vin (Outhier 1982 [1744] s. 45).

Folkliga berättelser om expeditionens festande har bevarats genom generationer. Historiskt återskapande av »en fransk fest i Tornedalen» har ägt rum ett par gånger, exempelvis för att markera 300-årsminnet av Maupertuis födelse år 1998 och 250-årsminnet av hans död år 2009. Dessa festligheter var begränsade till inbjudna gäster, men en sådan fest skulle turismindustrin kunna utveckla till ett årligt evenemang.

Maupertuis-expeditionens minnesplatser

Maupertuis-expeditionens minne lever i Tornedalen på bägge sidor av gränsen. Flera minnesplatser har skapats i små lokaliteter som annars skulle sakna någon anknytning till den europeiska historiens stora gestalter. Maupertuis själv ville föreviga sitt Lapplandsbesök genom att skapa ett minnesmärke i Torneå, men projektet misslyckades (Tobé 1986 s. 92). Hans reskamrat, astronomen Le Monnier, uppkallade en stjärnbild nära Polstjärnan, *Rangifer vel Tarandus*, dvs. Renen, till expeditionens minne (Pekonen 2010 s. 219). De åtta fjälltopparna – från söder mot norr: Kaakama, Niva, Horilankero, Aavasaksa, Huitaperi, Niemi, Pullinki, Kittis – som utgjorde de viktigaste hörnpunkterna i Maupertuis triangulering, blev världskända såsom uppslagsord i Diderots och d'Alemberts Encyklopedi. Alla toppar utom Pullinki ligger i dag på den finska

Maupertuis-monumentet framför Torneå kyrka är det viktigaste minnesmärket över gradmätningsexpeditionen. Foto: Erik Tobé.

sidan av gränsen. Fyra av dem (Aavasaksa, Huitaperi, Pullinki, Kittis) har hittills markerats med en minnessten, medan huvudminnesmärket för Maupertuis, skulpterat av Olof Eriksson, sedan 1971 står framför den gamla Hedvig Eleonora kyrka i Torneå. Den består dels av en abstrakt geometrisk konfiguration, föreställande mätningens trianguleringskedja och mätningsstjärnan Delta i Drakens stjärnbild, dels av en klassisk porträttmedaljong, skulpterad av den franska konstnären Gwen Jégou. Tillsammans med kyrkan, vars själva spira var trianguleringens sydligaste punkt, bildar Torneå-monumentet den viktigas-

te Maupertuis-minnesplatsen i hela världen. Platsen framför kyrkan bär sedan 1998 namnet »Place de Maupertuis». I Ecuador på andra sidan jordklotet bär huvudminnesmärket av den sydamerikanska expeditionen av La Condamine namnet »Mitad del mundo». Det finns lärda turister som målmedvetet har besökt bägge ställena.

Underligt nog har Maupertuis inget minnesmärke i sin hemstad Saint-Malo. När Frankrike och hans nya hemland Preussen hamnade i det sjuåriga kriget, gick han i landsflykt och dog i Schweiz år 1759. Han är begravd i Dornachs kyrka i kantonen Solothurn, där det finns ett anspråkslöst minnesmärke. Dessutom har han i kyrkan Saint-Roch i Paris fått ett ganska storslaget symboliskt gravmonument, skapat av hans trognaste vän, La Condamine. Vid Unter den Linden i Berlin finner man Maupertuis namn på piedestalen av Fredrik den stores ryttarstaty, inristat bland Preussens statsmän och generaler.

Av de andra deltagarna i expeditionen är Camus, Clairaut och Le Monnier relativit bortglömda utanför specialistkretsarna. Prästen Outhier fick år 2010 ett minnesmärke framför sin hemkyrka på sin födelseort La Marre, en liten by i Jurabergen, tack vare den franskspråkiga avhandling som jag skrev om honom och som blev prisbelönt av Institut de France. Celsius minne lever starkt i Uppsala och i världskulturen, medan Hellant har fått en minnessten på sin födelseort Pello samt en minnestavla i Torneå, på det ställe där hans observatorium – världens nordligaste på sin tid – anlades efter Maupertuis-expeditionens hemresa.

Utanför Torneå var expeditionens viktigaste vistelseorter Övertorneå och Pello. I svenska Övertorneå (finska: Matarenki) står den gamla kyrkan som fanns redan på Maupertuis tid kvar. De franska akademikerna härbärgerades hos den lärda och hjälpsamma kyrkoherden Brunnius, men inget minnesmärke påminner om detta. I Pello, nära polcirkeln på finska sidan av älven, befann sig under vintern expeditionens högkvarter på gården Korteniemi, på sin tid det svenska rikets nordligaste gästgiveri. Gården har förevigats i abbé Outhiers teckningar (Outhier 1982 [1744] s. 75). Korteniemi-gården som genom tiderna hyst också många andra berömda Lapplandsresenärer, nämns som »Pello hotellerie» på en karta utgiven av Pieter van der Aa i Leiden år 1714 och hör således till Europas turismhistoria. Några av gårdens byggnader transporterades vintern 1736–1737 upp på Kittisfjället och förvandlades av Maupertuis till två observatorier, som kan räknas till de första i hela riket. Uppsalaobservatoriet grundades av Celsius först år 1742 efter hans Lapplandsresa (Tobé 2003 s. 44). På Kittisfjället avtäcktes på midsommardagen 1956 en stenpyramid som markerar observatoriernas läge. Däremot återstår ingenting av Korteniemi-gårdens historiska byggnader. De brändes ner – liksom hela byn – av de retirerande tyska trupperna den 16 oktober 1944 i det s.k. Lapplandskriget.

Historiebruk i turismens tjänst

Bland turister finns somliga som kan jämföras med medeltidens pilgrimer: en skara som medvetet vallfärdar »i fotspåren» av stormän från det förgångna. Linnéturister i Uppsala och i Linnés Hammarby, Lutherturister i Wittenberg eller Mozartturister i Österrike är typiska exempel. Skulle Maupertuis ha möjligheter att bli en liknande symbolfigur för turismen i Tornedalen?

Medan minnesstenar och andra byggda monument spelar sin roll i den klassiska turismens tjänst, har olika aktörer i Tornedalen på sistone försökt att skaffa en bättre överblick över »temat Maupertuis» för att skapa olika slags attraktioner. År 2006 grundades en Maupertuis-stiftelse i detta syfte. Tillsammans med de tre finska Tornedalskommunerna (Torneå, Ylitornio, Pello) lanserade stiftelsen ett projekt med namnet »Maupertuis'n jalanjäljillä» ('I Maupertuis fotspår') för att utveckla tjänster under denna marknadsföringsdevis. Projektet finansierades av Europeiska regionala utvecklingsfonden (ERUF) från maj 2013 till mars 2015; tyvärr var de svenska kommunerna inte med i samarbetet. En sammanfattning av projektet finns på en webbsida (http://www.maupertuis.fi), som var avsedd att bli fyrspråkig (finska, svenska, engelska, franska) men som har förblivit närmast finskspråkig. Sajten innehåller en omfattande dokumentation om den historiska bakgrunden och värdefulla idéer om möjliga initiativ för framtiden, av vilka bara ett fåtal hittills förverkligats.

Olika vandringsrutter i Maupertuis fotspår har föreslagits, men dessa är fortfarande bara på idéstadiet. Man kan dock beställa (via den ovannämnda webbsidan) guidning i Maupertuis fotspår i Tornedalen. Planer för t.ex. geocaching finns men har inte förverkligats. Åkning med renspann, forsränning och sportfiske har kommersialiserats i Tornedalen sedan länge, men sådana aktiviteter har inte förknippats med namnet Maupertuis. Tre restauranger utnyttjar – åtminstone i någon mån – temat Maupertuis i sin marknadsföring: Pellonhovi och Vihreä pysäkki i det finländska Pello samt restaurangen Kattilakoski i en svensk by med samma namn; den sistnämnda (http://www.kattilakoski.eu) är den enda som har en hög gastronomisk nivå. Tornedalen som är berömd för sin lax och sik kunde bättre ha kopplat samman sina förstklassiga råvaror och den franska gastronomins höga krav genom att i varje restaurang skapa en »Menu Maupertuis». Enligt reseskildringarna var nämligen Maupertuis själv en typisk fransk *bon vivant* som njöt av Tornedalens fisk och vilt; dessutom hade han enligt reseräkningen med sig en egen kock och 300 buteljer rödvin, 40 buteljer vin från Kanarieöarna, 4 tunnor gott öl och 210 flaskor brännvin (Martin 1987 s. 136).

På den vetenskapliga fronten har flera böcker och artiklar skrivits och olika resehistoriska seminarier och evenemang har ägt rum. Själv har jag i tio år fungerat som Maupertuis-stiftelsens historieexpert, vilket har inneburit exempelvis privilegiet att få spela Maupertuis roll (på franska) i filmen »La Figure de la Terre» av Axel Straschnoy (2015). Filmen har haft en viss internationell framgång och har visats i bl.a. Buenos Aires, Paris, Seoul och Venedig (http://axel.straschnoy.com/tornea/).

Ur filmen »La Figure de la Terre» (2015). Maupertuis och Celsius funderar på jordens form vid Torne älv. I rollerna de finska lärdomshistorikerna Osmo Pekonen (Maupertuis) och Johan Carl Erik Stén (Celsius). Foto: Axel Straschnoy.

För att verkligen få i gång Maupertuis-turismen borde man i Tornedalen skapa en central sevärdhet som skulle kunna fungera som informationscentrum om gradmätningens relativt svårbegripliga tekniska innehåll. Dagens museiteknik bjuder på möjligheter att illustrera den mängd av astronomi, geodesi och matematik som behövdes för att nå Maupertuis resultat om jordens tillplattning. Som forskare i ämnet har jag rekommenderat återuppbyggandet av Korteniemi gård enligt de tydliga planritningar som abbé Outhier publicerade (Outhier 1982 [1744] s. 73). Tillräckliga resurser för detta tycks ändå inte finnas i finska Tornedalen, som redan länge har haft ekonomiska problem.

Ett sådant informationscentrum i Pello kunde också behandla den hundra år senare timade ryska mätkampanjen som leddes av Friedrich Georg Wilhelm von Struve (och hans svenska svärson Daniel von Lindhagen), och vars triangulering i Tornedalen delvis använde samma hörnpunkter som Maupertuis mätning. Struvekedjan som sträcker sig från Svarta havet till Norra ishavet skrevs år 2005 in i Unescos världsarvlista (http://whc.unesco.org/en/list/1187) och har således fått en viss betydelse för turismen.

När det gäller naturturismens utveckling i Maupertuis spår måste man också nämna ett särskilt vackert – men samtidigt sårbart – ställe, nämligen fjället Niemi i Pello. Maupertuis blev bergtagen av dess skönhet och lär ha förmodat att det fanns älvor på detta fjäll. Dessutom hävdade han att rosorna vid älven Tenglio var precis lika vackra som de som man hittar i Frankrikes trädgårdar (Maupertuis 1977 [1738] s. 25). Skotten James Thomson tog upp temat i sin berömda dikt »Seasons» (1740), tolkad till svenska av Frans Mikael Franzén

(Franzén 1800 s. 2): »Till Niemis berg, där sköna elvor sväva / Och över Tenglios bädd en krans av rosor väva.» Niemi har förblivit i sitt naturtillstånd. Frågan är om det är värt att utveckla en turism som lätt skulle kunna fördärva detta unika ställe.

Författaren till denna artikel, som under de senaste åren har ägnat mycken energi åt temat Maupertuis, har emellertid på sistone med en viss frustration fått konstatera att de viktigaste aktörerna i Torneå stads turismindustri inte tror på hans idé, som enligt dem förutsätter alltför mycket lärdom och historiska kunskaper. I stället för Maupertuis – som verkligen besökte Torneå – har ett nybyggt hotell och en ny restaurang i Torneå valt som sitt gemensamma marknadsföringstema sjörövarkapten Svartskägg (finska: Mustaparta) – som nog aldrig härjade Östersjöns kuster! (http://www.mustaparta.fi). Tidens anda tycks vara att popkulturens fiktiva gestalter kan fungera i turismens tjänst bättre än de lärdas hjältar. Som jämförelse kan man tänka på Wallanderturismen i Ystad, Arnturismen i Västergötland eller Draculas betydelse för turismen i Transsylvanien.

Kommentarer om källorna och litteraturen

De ursprungliga huvudkällorna till Maupertuis resa i Lappland är de reseskildringar som skrevs av Maupertuis själv (»La Figure de la Terre» 1738) och av hans reskamrat Outhier (»Journal d'un voyage au Nord» 1744). Den förstnämnda översattes redan år 1738 till svenska av Anders Hellant; en nyutgåva har publicerats av Erik Weinz (1977). Maupertuis bok har också översatts till engelska (1738), tyska (1741), latin (1742) och finska (1977). En kritisk utgåva av Maupertuis alla skrifter från Lappland på originalspråket är Pekonen & Vasak (2014). Outhiers reseskildring har översatts till svenska av Arne och Gunvor Nordberg (1982) men också till tyska (1747), engelska (1808) och finska (1975). Maupertuis standardbiografi är Terrall (2002) som även finns tillgänglig på finska i min översättning (2015). Standardverket om Outhier är numera Pekonen (2010); dito om newtonianismens triumf på kontinenten är Shank (2008). Martin (1987) innehåller många intressanta detaljer om Lapplandsexpeditionen. Den ledande Maupertuis-forskaren i Sverige var överlantmätaren Erik Tobé (1907–2007). Gradmätningens tekniska innehåll, som vi skisserat här ovan, kan närmare studeras i Tobé (1986). Tobé har även publicerat särskilda studier om expeditionens svenska deltagare Hellant (Tobé 1991) och Celsius (Tobé 2003). Den finskspråkiga litteraturen om Maupertuis och om turismindustrins möjligheter kring hans minne är också omfattande. Den finskkunnige läsaren kan konsultera en systematisk bibliografi om dessa skrifter i Pekonen (2010) eller i den finska versionen av Terralls bok (2015). Standardverket om den sydamerikanska gradmätningsexpeditionens färgrika öden är Ferreiro (2011). Maupertuis föregångare Regnard reste i Lappland 1681; hans postuma reseskildring (1731), som Maupertuis förmodligen hade läst, finns

tillgänglig i svensk översättning av Paul-Erik Öhman (1946) samt i en tolkning av Marja Itkonen-Kaila och mig även på finska (2012).

Litteratur

Ferreiro, Larrie D., 2011: Measure of the Earth. The Enlightenment expedition that reshaped the world. New York.

Franzén, Frans Mikael, 1800: Resebeskrifning öfver Finland af en Stockholmsbo. I: Åbo tidning Nr 19. S. 1–3.

de Luynes, Charles Philippe d'Albert, 1860: Mémoires du duc de Luynes sur la Cour de Louis XV (1735–1758), tome 1. Paris.

Martin, Jean-Pierre, 1987: La figure de la terre: récit de l'expédition française en Laponie suédoise (1736–1737). Cherbourg.

de Maupertuis, Pierre Louis Moreau, 1977 [1738]: Jordens figur. Red. Erik Weinz. Luleå.

Newton, Isaac, 1986 [1687]: Naturvetenskapens matematiska principer. Översättning av Carl V. L. Charlier. Malmö.

Outhier, Réginald, 1982 [1744]: Den franska gradmätningsexpeditionen i Tornedalen 1736–1737. Journal från en resa i Norden år 1736–1737. Översättning och kommentarer av Arne & Gunvor Nordberg. Luleå.

Pekonen, Osmo, 2010: La rencontre des religions autour du voyage de l'abbé Réginald Outhier en Suède en 1736–1737. Rovaniemi.

Pekonen, Osmo, 2013: The amateur astronomer Anders Hellant and the plight of his observations of the transits of Venus in Tornio, 1761 and 1769. I: The Journal of Astronomical Data 19:1. S. 49–57.

Pekonen, Osmo & Vasak, Anouchka, 2014: Maupertuis en Laponie. À la recherche de la figure de la Terre. Paris.

Regnard, Jean-François, 1946 [1731]: Resa i Lappland. Översättning och kommentarer av Paul-Erik Öhman. Stockholm & Helsingfors.

Shank, John Bennett, 2008: The Newton wars and the beginning of the French Enlightenment. Chicago.

Terrall, Mary, 2002: The man who flattened the Earth. Maupertuis and the sciences in the Enlightenment. Chicago.

Tobé, Erik, 1986: Fransysk visit i Tornedalen 1736–1737. Luleå.

Tobé, Erik, 1991: Anders Hellant: en krönika om sjuttonhundratalets märkligaste tornedaling. Luleå.

Tobé, Erik, 1999: Maupertuis »Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke». I: Oknytt. Johan Nordlander-sällskapets tidskrift 20: 1–4. Umeå. S. 1–46.

Tobé, Erik, 2003: Anders Celsius och den franska gradmätningen i Tornedalen 1736–37. Uppsala.

Sommarställen – om minnen och kulturarv

Kerstin Gunnemark

En solig dag vid strandkanten, en fikastund i trädgården, en kräftskiva på verandan – ett urval av ögonblicksbilder som sommarhusägare under vinterhalvåret gärna tänker tillbaka på. Minnena av sommarlivets höjdpunkter får många människor att längta till nästa sommarsäsong i hopp om att få återuppleva de bästa stunderna. Företeelser som är välkända för de generationer som varje sommar bytt miljö, för att uppleva den nordiska sommaren, ljuset och naturen. I generellt avseende finns flera gemensamma nämnare rörande människors drömmar om sommarvistelser, men det är också uppenbart att generationsväxlingar och nya ideal påverkat hur sommarlivet i Norden förverkligats. Syftet med denna artikel är att uppmärksamma hur människor berättar om sina sommarställen utifrån kulturarvsperspektiv. Vilka förhållningssätt har aktualitet idag och kan de senaste decenniernas sommarboende relateras till 1800-talets badgäststurism? Särskilt betonas hur nordiska och tyska sommarhusägare berättar om vilken betydelse sommarboendet har för dem själva. I artikeln analyseras vad sommarkulturarvet innebär på individuell nivå i konkret och imaginär mening, med referenser till hur olika generationer danat sina sommarliv.

Sommarställen

Platser som förknippas med den varma och ljusa årstidens fritidsaktiviteter benämns ibland *sommarställen*. Vissa orter har en lång tradition av att vara kur- och badgästers sommarmiljöer medan andra »upptäcktes» av senare generationers stadsbor under 1900-talet. Ett sommarställe kan antingen ligga avskilt i naturen, utan insyn från grannar och förbipasserande, eller tillhöra ett sommarstugeområde. Begreppet sommarställe avsåg förr en ort eller trakt med hus som ägs eller hyrs av hushåll som säsongsvis återkommer dit. Numera associeras ordet oftast till en sommarbostad med trädgård (SAOB 1985 s. 8819). Jag har i den här artikeln valt att använda begreppet sommarställe, eftersom tomtgränsen i förhållande till grannskapet sällan är skarp, när människor berättar om sina sommarnöjen. I Sverige har flera miljoner människor mångårig erfarenhet av att varje sommarsäsong tillbringa semestern i en sommarstuga, -torp, -hus, -villa eller lantställe. Benämningarna varierar beroende på husens ålder, storlek och karaktär. Fritidshus, fjäll- och jaktstugor, som används främst under andra

årstider, ingår inte i denna studie, vilket är en anledning till att prefixet *sommar* betonas i artikeln.

Säsongsboende har förekommit i alla tider och bostadsförhållandena har varit mycket varierande. Under förindustriell tid flyttade välbärgade köpmansfamiljer i Göteborg till *landerier*, vilket i Stockholm motsvarades av *malm-gårdar* och i Norge benämndes *løkker* (Enhörning 2006; Christensen 2015 s. 159). Det var lantställen med fruktträdgårdar och odlingsmark i närheten av stadskärnorna, där hela hushållet bodde ståndsmässigt under sommarsäsongen. I takt med konsumtionssamhällets utbredning minskade odlingens betydelse, men traditionen att byta miljö sommartid kvarstod. Inom adeln och borgerskapet blev det populärt under 1800-talet att bevista havsbadorter. Läkarkåren rekommenderade varma och kalla bad för stärkande av kropp och själ. Kuststäder med regelbundna järnvägs- och ångbåtsförbindelser fick också besök av många familjer som återkom varje sommar. Hotellrummen räckte inte till alla, utan en del hyrde eller lät bygga sommarvillor och många var hyresgäster i ortsbefolkningens lägenheter (Stackell 1975 s. 203–209). Med tiden uppsöktes allt fler orter av badgäster och sommarpensionaten blev allt vanligare. Under 1930-talet byggdes s.k. sportstugor som inte sällan låg på strandtomter eller nära vattendrag (Pihl Atmer 1998 s. 362). Men det är framför allt under 1950- och 1960-talet som många sommarstugor byggdes i Sverige, hus som var designade för fritidsbruk (Tell 2002 s. 44). Det var även under denna period som de bofasta i mindre utsträckning hyrde ut sina egna bostäder och många pensionat lades ner. Det medförde att människor som ville återuppleva den nordiska sommaren genom miljöombyte fick köpa antingen äldre torp, mangårdsbyggnader eller skärgårdshus, om de inte valde att bygga sommarstugor.

Vanligen är det den här typen av kronologisk och linjär beskrivning som återges inom forskningsfältet, med betoning på antingen klassperspektiv eller moderniteten: folkhemmets fritidsvision (Gustavsson 1981; Löfgren 1999; Pihl Atmer 1998). Men hur har de senaste decenniernas senmoderna era påverkat sommarboendet i Norden? Varför väljer många människor att behålla eller köpa sommarställe; i en tid då semesteralternativen och resmöjligheterna till olika destinationer världen över är större än någonsin tidigare? Hur förvaltar, omdanar och gestaltar ägarna till nordiska sommarställen kulturarvet?

Kollektiva minnen och familjära kulturarv

Ibland talas det om det levande mannaminnet med hänsyftning till minnen som på ett eller annat sätt är nåbara för dem som lever idag. I första hand refereras till vad de själva kan dra sig till minnes; deras egna hågkomster av händelser, miljöer, andra människors berättelser och kunskaper de förvärvat. Personer som tillhör samma generation gör en rad erfarenheter som också är relaterade

till samhällsvillkor och tidsandan, vilket bidrar till att de delar kollektiva referensramar till en gemensam förflutenhet (Gunnemark 2006). Det är betydande skillnader mellan att erinra sig något man själv varit med om och att försöka rekonstruera tidigare generationers liv. Vid varje generationsväxling sker selekteringar av minnen, dels för att människor av olika skäl väljer att inte tala om alla sina erfarenheter, dels för att de glömt mycket som kan hänföras till vardagslivets trivialiteter. Om dessa familjära minnen enbart traderas muntligen brukar de falla i glömska efter två eller tre generationsskiften (Fröhlig 2017 s. 41). Men när människor uppmuntras att skriva om sina liv, avspeglas vad de tillskriver betydelse. I vissa fall är minnesbilder emotionellt laddade och kan exempelvis vara förknippade med inventarier i sommarhus (Frykman 2016 s. 155; Lindqvist 2016 s. 32 f.). En målsättning med att arkivera berättelserna på museer och arkiv är att inkludera dessa i kollektiva kulturarvskontexter på lokal eller nationell nivå, så att yngre och kommande generationer utan släktanknytning ska få kännedom om dem.

Begreppet *kulturarv* har under de senaste decennierna blivit omdiskuterat, och från att tidigare främst appliceras på historiska rariteter med högt estetiskt och ekonomiskt värde har ett demokratiskt förhållningssätt uppmärksammats alltmer (Eriksen 2014 s. 149). Allas rätt till kulturarv innebär att människor ska ha möjlighet att få kunskaper om sina och andra samhällsmedborgares historiska rötter via dokumentationer och bevarande av materiella och immateriella uttrycksformer. Utifrån ett etnologiskt forskningsperspektiv blir därmed frågan om hur kulturarv *görs* intressant (Ronström 2008 s. 24). Vad uppmärksammas och vilka är motiven för bevarande och förmedling av skildringar om tidigare levnadsöden? När är det fråga om »motminnen» till hegemoniska tolkningsramar om förfluten tid och i vilka sammanhang kan andra skäl relateras till berättarengagemanget? (Fröhlig 2017 s. 49.)

Etnologer som forskar om vardagslivet med historiskt perspektiv formulerar frågelistor och intervjuar med målsättning att dokumentera människors minnen. Berättelserna är subjektiva skildringar av händelser, relationer och miljöer. Genom berättandet gestaltas sociala positioner, klassbakgrund, genus, etnicitet och generationstillhörighet. Jag kan själv dra mig till minnes några intervjuer som jag genomförde med personer som var barn i början av 1900-talet inom projektet »Kulturella kontakter i Bohusläns kustbygder» (Gustavsson 1981 s. 93). Deras vältalighet och spetsfundiga beskrivningar av äldre släktingars och andra badgästers agerande i exempelvis Marstrand och Lysekil visade tydligt på generationsväxling (Gunnemark 1984). Informanterna kunde också som pensionärer jämföra sina föräldrars inrutade badgästliv på societetsorterna med en friare semestertillvaro på andra platser. Det var tydligt att informanternas reflexiva ställningstagande var influerat av samhällsförändringar och en ung generations ideal som de hade anammat. Men de yngre upphörde inte att vara sommargäster i hyrda eller egna sommarhus utan var mycket angelägna om att få delge projektet sina berättelser. Uppenbarligen hade det

betytt mycket för informanterna att vistas på landet i närheten av havet – varje sommar under hela livet.

I början av 2000-talet är det andra generationer som upprätthåller sommarlivets kulturarv. Men varför återvänder så många människor år efter år till samma, för dem välkända platser? Frågelistan »Sommarboende» distribuerades via Dialekt-, namn- och folkminnesarkivet i Göteborg och besvarades av personer mellan 21 och 88 år i form av levnadsberättelser med historiska återblickar (Gunnemark 2016 s. 187). Det är dessa subjektiva minnesskildringar som utgör denna artikels empiriska underlag.

Hyra, bygga, förvärva

I beskrivningar av barndomsminnen från 1930- och 1940-talen framgår att flertalet hushåll hyrde sina sommarställen. Anspråken på bostadsstandarden var låg och det var eftersträvansvärt att bo enkelt på landsbygden med närhet till sjö eller hav. Föräldrarna hade säkerligen inspirerats av mellankrigstidens debatt om modernt friluftsliv och sportstugeideal (Pihl Atmer 1998 s. 148). De skribenter som aldrig själva ägt sommarhus men även i vuxen ålder föredragit att vara hyresgäster, har beklagat att det successivt blivit svårare att finna lämpliga sommarbostäder. I mitten av 1900-talet fick många uthyrare bättre hushållsekonomi och tog i stället emot sina egna barn och barnbarn under sommarsäsongen (Gustavsson 1981 s. 43). Mary[1] har ändå varit lyckosam och fått möjlighet att hyra olika sommarbostäder för att årligen kunna bo i närheten av barndomens strand:

> Att under 60 år komma tillbaka till samma plats, där vågorna bryts på samma sätt i Laholmsbukten, där fötterna känner igen den hårda räfflade sandbotten när vi badar och vattnet omsluter mig […] minnena är tydliga […] Fortfarande finns ljusen från Båstad en augustikväll och de ger samma skönhetsupplevelse som när jag var i tonåren (Mary).

Mary uttrycker i sin levnadsberättelse, i likhet med flera andra, betydelsen av att få återkomma: längtan till välkända dofter och landskap. Miljöerna i stort och smått påminner om det förflutna sommarlivets sammanhang. Platserna tillskrivs särskild betydelse och den årliga återkomsten stärker skribenternas identitetsupplevelse. Men flertalet hade inte samma tur som Mary utan fick välja mellan att bygga egen stuga eller köpa ett äldre hus för att få möjlighet att årligen återkomma till de platser där de allra helst ville spendera sin sommarledighet.

Unga arbetar- och medelklassfamiljer byggde sommarstugor i närheten av städerna eller i hembygdens lantliga omgivningar. De investerade åtskilliga arbetstimmar på fritiden för att kunna förverkliga sina stugdrömmar. Många skapade något helt nytt och det gav dem säkerligen inte bara en inre tillfredställelse

[1] Informanternas namn är fingerade i enlighet med etnologisk forskningspraxis.

Många sommarstugor som byggdes i mitten av 1900-talet har med åren byggts ut och kompletterats med friggebodar, för att föräldrar, barn och barnbarn ska kunna bo där samtidigt. Foto: Torbjörn Skogedal.

utan också en viss status i bekantskapskretsen att kunna visa upp vad de själva åstadkommit (jfr Christensen 2015 s. 293). Violas svärfar köpte en mindre stuga, men i början av 1960-talet byggde han med hjälp av en god vän ett nytt större hus. Husägandet medförde skötsel och underhåll, men det bekymrade inte svärfadern. Han brukade säga att »man skall göra något varje dag, då känner man sig till freds.»

Även Birgit upplevde stor entusiasm när familjen köpte sitt sommarställe 1958, och i positiva ordalag beskriver hon makarnas arbete med att måla, tapetsera och lacka golven för att göra stugan beboelig. Birgits skildring har karaktären av en levnadsberättelse som inte enbart beskriver hennes sommarhus utan också olika levnadsvillkor i skilda livsfaser, från ung småbarnsmamma till äldre änka. Men det är den första stugan som får störst utrymme i berättelsen: »Det var härligt för våra barn och de fick flera lekkamrater och hade tillgång till härliga salta bad.»

1950-talet är ett decennium då hemmafruidealet stod högt i kurs och många mammor såg fram emot att under hela sommarlovet vistas tillsammans med sina barn på landet. Det är mot denna bakgrund som populariteten för små, enkla sommarstugor måste betraktas. Arbetarfamiljer med endast en inkomst kunde realisera folkhemmets fritidsideal till ett överkomligt pris (Wäremark 2013). Flera omnämner att nöje förenades med nytta. Exempelvis fiskade man, plockade bär och svamp som i sin tur gav lägre matkostnader. För kvinnorna blev inte hushållsarbetet enklare utan tvärtom tyngre och omständligare (jfr Ingström 2014). Det finns ändå ingen bitterhet i berättelserna, utan de är sakliga beskrivningar om vad husmödrarna sysslade med på den tiden (jfr Johansson & Strandberg-Zerpe 2016 s. 66 f.). Några skriver att de inte tänkte på allt vad mammorna gjorde då, men i efterhand inser de att kvinnorna som skötte hushållet var beundransvärda. Den tidens mödrar påpekar vikten av miljöombytet och Evy berättar om hur det var att komma ut till landet:

> Det välkända och återkommande var öppnandet av husen eller husvagnen. Att vädra ut, att skaka sängkläder, städa, känna våren spira. Spänningen, och ljuset som återvände, att man kände igen grannarna som kom […]. Känslan att öppna upp, känna den lite unkna lukten av vintern som kunde vädras ut. Såpa, för jag tvättade alltid i såpa och hänga upp gardinerna som var tvättade i stan. Lukten av vår, försommar och ljus är nog det som fortfarande har etsat sig fast. [...] Jag har aldrig ifrågasatt att jag har haft sommarhus, utan snarare sett det som en rikedom att ha dem. Jag har varit noga med att kunna sköta dem själv eftersom jag var ensam mamma och jag ville ge mina döttrar en trygghet i att ha sommarlov som minnen i vuxen ålder (Evy).

Evy har i likhet med många andra skribenter berättat om sin barndoms somrar. Det är uppenbart att hon också ville ge sina egna barn den möjligheten, att sommartid leva på landet. Eftersom hennes egen mamma tidigt blev ensamstående fick Evy vistas hos någon av sina släktingar under loven, men det hände även att släktingar hyrde ett gemensamt hus. Evys berättelse visar att sommarboendet inte enbart ska betraktas ur kärnfamiljens perspektiv och förutsättningar, varken förr eller senare.

Sommarboendet i Finland förändrades under 1900-talet på ett likartat sätt som i Sverige. Till att börja med hyrde sommargästerna in sig hos lokalbefolkningen, för att senare bygga många sommarstugor under efterkrigstiden (Lindqvist 2016 s. 43). Det finns flera paralleller mellan hur finska respektive svenska män och kvinnor berättar om sina sommarställen: längtan till naturen, betydelsen för barnen, beskrivningen av byggprojekt vid sjöar och havsvikar. Säsongsvisa vistelser i hus med primitiv standard är något som återkommer, medan den »obligatoriska» finska bastun inte omnämns av stugägare i Sverige (Lindqvist 2016 s. 45). Det generationsspecifika förhållningssättet till naturupplevelser via enkelt boende är också något karaktäristiskt i beskrivningen av sommarliv i norska hytter – ett ideal som även eftersträvades av en ung norsk generation i mitten av 1900-talet (Christiansen 2015 s. 282). En studie i Danmark bland sommargäster som köpte äldre hus i kustsamhällen eller byggde

nya stugor då visar på samma tendenser (Nielsen 2016). Sommarlivet danas i mångt och mycket som en motreaktion mot havsbadorternas och sommarpensionatens etikett, klädsel och prisnivåer för längre vistelser. Med eget hus gavs förutsättningar att inte bara skapa ett personligt sommarhem utan också att ta emot gäster, släktingar och vänner. Det handlar inte enbart om att skapa ett alternativt boende för kärnfamiljen, även om satsningen ofta förklaras med att ge barnen möjligheter till hälsosamt sommarlov med minnesvärda aktiviteter och umgänge.

Retrospektiva berättelser

Att skriva en levnadsberättelse innebär alltid reflexioner och frågelistan är ett hjälpmedel i processen att återupptäcka minnena. I vissa fall har skribenter även gjort sidokommentarer om hur de under skrivarbetets gång kommit ihåg händelser som de trodde var bortglömda för alltid (Gunnemark 2006 s. 188). Vid närläsning av färdigskrivna levnadsberättelser tydliggörs berättelsernas underliggande budskap, förutom expressiva skildringar av miljöer, människor och händelser. Exempelvis handlar Violas text mer om hennes svärföräldrar än om henne själv. Hon beskriver husen och tomten genom att uppmärksamma hur svärföräldrarna danade miljön via husbyggen och sommaraktiviteter. De konkretiserade, som så många andra i sin generation, den tidstypiska entusiasmen för enkelt stugliv med genuina naturupplevelser. Enligt min tolkning adresserar Viola sin berättelse till sina barnbarn, för att de ska få kunskaper om platsens historia via porträtt av sommarställets pionjärer.

Barbros sommarhus var tidigare morföräldrarnas hem och hon berättar att huset aldrig blivit helt tömt på inventarier, utan där återfinns många gamla ting av allehanda slag, allt från möbler och husgeråd till leksaker och amerikabrev. De utgör länkar till olika släktingar, och hon är mycket mån om att behålla denna samling (jfr Meurling 2015 s. 28).

Barbros hus är ombyggt för att vara ett funktionellt sommarhus, medan ingenting har förändrats i Lars torp sedan köket renoverades under 1960-talet:

> Allt finns kvar efter morfar och mormor. Möbler, redskap, kastruller, porslin, foton, virkade dukar. Det är alltid en nostalgitripp att äta på de gamla tallrikarna eller ligga på kökssoffan precis som alltid morfar gjorde efter maten. […] Morfar och mormor köpte ju det mesta på Konsum och där hade man uppenbarligen väldigt god kvalitet förr. Det innebär att en hel del av porslinet är riktigt fint, ofta Gefle (Lars).

Platsen i Norrland har under årens lopp förblivit en fast punkt i tillvaron för Lars. Det är mycket viktigt för honom att återkomma till en välkänd plats där han har sina rötter. Uppenbarligen handlar det även om miljöombytet, stillheten i glesbygden i förhållande till ett urbant arbetsliv, och ägandet ger Lars möjlighet att varje år uppleva kontrasterna. Han betraktar sig som förvaltare av familjens kulturarv och tillägger:

Ting som påminner om äldre tider och tidigare generationer, då emaljerade vardagsföremål konkurrerades ut av rostfritt i moderna stadshem men användes i sommartorpet. Foto: Torbjörn Skogedal.

> Min förhoppning har hela tiden varit att hela min familj, min mor, mina syskon med familjer, skall kunna åka dit. Det har de gjort då och då men jag hade kanske hoppats på mer. Jag ser det som så att jag äger stället men att jag samtidigt förvaltar det åt hela familjen. Det är i själva verket den plats där vi har starkast historiska rötter även om alla är uppvuxna i Östergötland och är utpräglade östgötar på väldigt många sätt (Lars).

Av Lars beskrivning framgår att han via materialiteten ser morföräldrarnas politiska engagemang som en del i den svenska historien när folkhemmet började byggas upp. Det är Lars förhoppning att nästa generation också når insikter om detta, samtidigt som de själva vistas där och får egna minnesbilder från platsen. Lars förvaltar sitt norrländska kulturarv genom varsamt underhåll i en del av Sverige, där många torp och gårdar inte längre har några invånare utan står öde och successivt förfaller.

Inga visar på en ambition att överföra sitt förhållningssätt till sommarlivets livsform till yngre generationer. På kylskåpsdörren sitter en lapp med mottot »I SOMMARHUSET SKALL TIDEN STÅ STILL.» Devisens undertext markerar att livsföring i sommarhuset ska ske på andra sätt än i staden. Det är viktigt att ta det lugnt och ägna sig åt det som miljön erbjuder. Hon berättar också att hon länge vägrade installera internetuppkoppling men fick ge vika för barnbarnets påtryckningar. Inga är nu i 80-årsåldern och har i likhet med många andra äldre skribenter reflekterat över förändringar. Idealen för sommartillvarons enkelhet har de ärvt av föräldragenerationen. Själva har de förbättrat stugornas komfort eller, som Inga, köpt ett större hus utan att nämnvärt göra avkall på sommarens vardagliga rutiner och familjära gemenskap. En del undrar över barnbarnens framtida intresse och Solveig, med sommarställe i Finland, ger uttryck för sin oro (Lindqvist 2016 s. 37):

> Min stora önskan är att också barnbarnen en dag skall lära sig att älska naturen. Jag önskar att de en dag skall inse, att den mekaniska och elektroniska värld de lever i behöver en motvikt, att de behöver stillheten och kravlösheten i det enkla livet på stugan. Och då hoppas jag innerligt att vårt med så stor kärlek byggda och ömt vårdade Johanstorp ännu skall finnas kvar, vara i familjens ägo och kunna erbjuda en fristad för trötta själar (Solveig).

Även studien bland danska sommarhusägare ger belägg för samma förhållningssätt. Dagens pensionärer är oförstående inför de yngres ointresse (Nielsen 2016 s. 83). Det är uppenbart att en ung generation återigen positionerar sig i kontrast till föräldrarnas, mor- och farföräldrarnas sommarliv. Livet på sommarstället är alltför stillsamt och händelsefattigt, anser de. Men denna generation tar inte helt avstånd från sommarvistelser i Norden. Förändringen innebär en reaktion mot familismen, dvs. att sommarlivet i stor utsträckning var koncentrerat till den egna familjen (jfr Nielsen 2006). Många nordiska sommarmiljöer präglades under senare delen av 1900-talet av slutenhet, där trädgårdsstaketen var en tydlig markör för gränsdragning mellan innan- och utanförskap. Sommarlivet kretsade främst kring husägarnas släktingar och inbjudna gäster. Offentliga mötesplatser var få och uppfattades inte som attraktiva av friluftsälskande generationer. Men nordbor har under samma period rest utomlands och uppskattat café- och restaurangliv på sydligare breddgrader, vilket bidragit till ökad efterfrågan på nya uteserveringar och sommarkrogar i Norden. Antalet event eller festivaler har också ökat (jfr Frihammar 2016 s. 314). I den gamla turistbadorten Tisvilde, belägen vid kusten som kallas Danmarks Riviera (Wadendal 2016), lockade 2015 fyra olika arrangemang bofasta, sommarboende och turister från Köpenhamnsområdet. Det största av dem, »Musik i Lejet», har tillkommit på initiativ av sommargästungdomar (Nielsen 2016 s. 82). Studien visar att de äldre inte är lika entusiastiska över förändringarna som de yngre, vilka har en större öppenhet för publika event. I jämförelse med havsbadortsturismen kring förra sekelskiftet kan noteras en återgång till mötesplatser och underhållning som inte

Sinnebild för den svenska lantliga idyllen: en by med gamla rödmålade hus i sommargrönskan. Foto: Torbjörn Skogedal.

är direkt sammanlänkade med bad- och sportaktiviteter eller naturupplevelser.

Personer bosatta i norra Tyskland intervjuades 2013–2014 om varför de årligen hyr eller äger sommarhus i Sverige (Panzlaff 2016). De poängterade att de undviker turistinriktade besöksmål och framhävde naturupplevelserna. Tystnaden lovordades liksom den rena luften. Av berättelserna att döma skulle de allra helst vilja äga ett torp likt Lars i Norrland, men avståndet hemifrån anses vara för stort. Informanterna har därför främst valt hus i Sydsverige. Ingen av dem har någon släktanknytning till Sverige, så det är inte fråga om »hemvändarturism», utan miljövalet utgår från deras föreställningar om lantlig idyll. Flera förklarar att de är medvetna om att Astrid Lindgrens bok om Bullerbyn är en fiktion men att miljön illustrerar deras idealbild av svenska sommarställen (Panzlaff 2016 s. 117–119).

De bor allra helst i äldre rödmålade hus med vita knutar och intresserar sig för sommarställets kulturhistoria. De köper inte sällan hus i lägen som uppfattas som mindre attraktiva av nutidens svenska spekulanter (Müller 2004 s. 256). På så vis har de mycket gemensamt med svenska sommartorpare i mitten av 1900-talet (Lagerqvist 2016 s. 173). Men de skiljer sig från familjerna som då föredrog att bygga nya stugor i modern funktionalistisk stil, designade av skandinaviska arkitekter.

Sommarlivets avspeglingar

Uppskattningsvis har omkring hälften av befolkningen i Finland, Norge och Sverige idag tillgång till en fritidsbostad (Brant 2014 s. 6; Christensen 2015 s. 287; Lindqvist 2016 s. 33). Utbudet är stort och stilar, boendeytor, lägen och prisnivåer mycket varierande. Genom eget byggande respektive köp och arv blev det under 1900-talet möjligt för hushåll i olika samhällsklasser att ha ett sommarställe (Christensen 2015 s. 237; Tell 2002 s. 13). Går det då att på något vis relatera 1800-talets badgästturism till 2000-talets sommarboende? Badgästernas sommarvillor var till att börja med ett komplement till hotellen, men de kom med tiden även att byggas på privata tomter distanserade från hotellanläggningar (Löfgren 1999 s. 132). Även om mycket har förändrats under årens lopp, framstår boendet i sommarvillor och ortsbefolkningens lägenheter som en konkretion av förutsättningar för förverkligande av det goda sommarlivet. Det var mer barnvänligt, mindre kostsamt och friare än att bo på hotell och pensionat. De positiva erfarenheterna som de första badgästgenerationerna gjorde genom sina vistelser på landet, vid hav och sjöar stärkte deras livskvalitet. Erfarenheter omsattes i handling. De återkom år efter år och utvecklade sina sommarlivsstilar, som också präglade deras barns och barnbarns förväntningar på sommartillvaron i Norden (Gunnemark 1984). Även om det är ett fåtal nordbor som har rötter i de samhällsskikt som ägde sommarvillor kring förra sekelskiftet framträder en klassöverskridande natursyn under 1900-talet. Den må vara en minsta gemensam nämnare, men den förenar ett par generationers förhållningsätt och ideal kring sommarlivets enkelhet.

I vissa sammanhang framträder generationsskiftena tydligare än i andra fall. Ett par förändringar som återkommer i levnadsberättelser om sommarliv gäller å ena sidan kritik mot badgästkulturens beteendemönster och å andra sidan oro över dagens ungdomars bristande intresse för semestertillvaro i naturen. Det är uppenbart att informanterna positionerar sina berättelser däremellan. Samtidigt bärs motivationen för att berätta upp av ambitioner att bidra till förmedling av det nordiska sommarlivets kulturarv – att det synliggörs. Genom att återge sina minnen av miljöer, människor och händelser förklarar de också vad som varit och är betydelsefullt för dem själva, varför sommarvistelserna bidragit till att ge deras liv mening. Via berättelserna skildras iakttagelser av äldre släktingars agerande och värderingar, hur de själva blivit arvtagare och deras förhoppningar om att egna vardagliga rutiner på sommarstället ska kunna överföras till yngre generationer. Berättelserna utgör dels bidrag till det familjära, dels det kollektiva kulturarvet i vidare mening. I praktisk handling värnar berättarna om hus och artefakter, men det framgår också att en del bytt hus av olika anledningar en eller flera gånger (Gunnemark 2016 s. 209). Betydelsen av att återuppleva den nordiska sommaren framstår som viktigare än att det ska ske på en bestämd plats. En del talar förvisso inte om sig själva som sommargäster, men de bofasta betraktar

dem som besökare. Sommargäster utan släktband till orten blir sällan socialt integrerade på samma vis som inflyttade åretruntboende. På så vis är sommarhusägares positionering mer lik turisters, vilka återkommer för att hyra eller campa i samma miljöer varje sommar. Sommargäster, nordbor och tyskar kan vara emotionellt bundna till landskapsmiljön, men platserna är utbytbara. För till syvende och sist handlar det om ett turistiskt synsätt som traderats mellan generationer, med förverkligande av en livsföring i kontrast till andra årstiders vardagsliv.

Till märkbara förändringar under de senaste decennierna hör att det har blivit allt vanligare att syskon och kusiner ärvt sommarställen som de gemensamt förvaltar och använder. En del har byggt ut sina hus eller kompletterat med friggebodar för att flera hushåll ska kunna vistas där samtidigt. Sommarstället kan i vissa fall vara den enda plats där generationerna möts och utgöra ett nav i släktgemenskapen (Gunnemark 2014 s. 123). Med det stora antalet fritidshus i Norden finns varierande förhållningssätt till dem. Många i dagens unga generation är mycket beresta och kan göra jämförelser mellan olika turistdestinationer världen över. Denna erfarenhet leder inte enbart till anspråk på fler uteserveringar och publika event i nordiska kustsamhällen utan även till en annan positionering än vad äldre generationer har haft. En del har exempelvis rest runt mer i Sydostasien än i Norden. Med global erfarenhet kan de betrakta Norden med större distans och göra jämförelser. Bohusläns skärgård, Själlands sandstränder och den åländska arkipelagen kan i likhet med andra nordiska landskapstyper framstå som lika fascinerande för dem som exotiska miljöer i fjärran länder. En slutsats av detta är att sommarlivsföringen genomgår generationsvisa förändringar, men länken till badgästturismens prioritering av miljöombyte består.

Källor och litteratur

Källor

Levnadsberättelser insamlade 2013–14, svar på frågelistan »Sommarboende», DAG nr 26.

Litteratur

Brandt, Tomas, 2014: Fritidslivets miljöer. Göteborg.

Christensen, Arne Lie, 2015: Ut i det fri. Livet på setra, hytta og landstedet. Oslo.

Enhörning, Gunilla, 2006: Landerierna i Göteborgs stadsbyggnad. Göteborg.

Eriksen, Anne, 2014: From Antiquities to Heritage. Transformations of Cultural Memory. New York & Oxford.

Frihammar, Mattias, 2016: Maritimt minnesland – om båtar, fritid och nostalgi. I: Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet. Red. Kerstin Gunnemark. Göteborg & Stockholm. S. 301–323.

Frykman, Jonas, 2016: Done by Inheritance. I: Sensitive Objects. Affect and Material Culture. Red. Jonas Frykman & Maja Povrzanović Frykman. Lund. S. 153–176.

Fröhlig, Florence, 2017: Minne. I: Tillämpad kulturteori. Red. Jenny Gunnarsson Payne & Magnus Öhlander. Lund. S. 35–54.

Gunnemark, Kerstin, 1984: Badgästslivets förändring och kulturmötet mellan badgäster och bofasta under 1900-talet. I: Kattegat-Skagerrak projektet meddelelser, nr. 5. Aalborg. S. 75–100.

Gunnemark, Kerstin, 2006: Ung på 50-talet. Om förälskelser, mode och boende i en brytningstid. Stockholm.

Gunnemark, Kerstin, 2014: Minnen och berättelser om personliga hem. I: Personligt talat. Biografiska perspektiv i humaniora. Red. Maria Sjöberg. Göteborg & Stockholm. S. 119–132.

Gunnemark, Kerstin, 2016: Berättelser om sommarboendets föränderlighet. I: Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet. Red. Kerstin Gunnemark. Göteborg & Stockholm. S. 187–213.

Gustavsson, Anders, 1981: Sommargäster och bofasta. Kulturmöte och motsättningar vid Bohuskusten. Lund.

Ingström, Pia, 2014: Känslor äger rum. Liv i hem, stuga och villa. Helsingfors.

Johansson, Carina & Strandberg-Zerpe, Birgitta, 2016: Öliv. Gotlänningar och deras fritidshus. I: Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet. Red. Kerstin Gunnemark. Göteborg & Stockholm. S. 53–73.

Lagerqvist, Maja, 2016: Ännu en sommar på torpet – om arv och platstillhörighet. I: Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet. Red. Kerstin Gunnemark. Göteborg & Stockholm. S. 171–213.

Lindqvist, Yrsa, 2016: En plats i mitt hjärta – om sommarboende i Finland. I: Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet. Red. Kerstin Gunnemark. Göteborg & Stockholm. S. 31–51.

Löfgren, Orvar, 1999: On Holiday. A History of Vacationing. Berkeley, Los Angeles & London.

Meurling, Birgitta, 2015: Det gamla släkthuset. Minnen, miljöer och autografi. I: Kulturella Perspektiv, nr 3–4. S. 25–33.

Müller, Dieter K., 2004: Second Homes in Sweden: Patterns and Issues. I: Tourism, Mobility and Second Homes. Between Elite Landscape and Common Ground. Red. Michel C. Hall & Dieter K. Müller. Clevedon. S. 244–258.

Nielsen, Ole Rud, 2006: Lystsejlads. Den moderne kernefamilies kompensatoriske territorialisering i skærgårdslandskabet. I: Familjekoordinater. Etnologiska analyser av fritid, släkt och syskonskap. Red. Ann-Charlotte Palmgren & Anna-Maria Åström. Åbo. S. 7–79.

Nielsen, Ole Rud, 2016: Återkomst till ett förändrat Tisvilde i Danmark. I: Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet. Red. Kerstin Gunnemark. Göteborg & Stockholm. S. 75–89.

Panzlaff, Jasmin Laura, 2016: Att uppleva Bullerbyn – om tyskars fascination för faluröda hus. I: Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet. Red. Kerstin Gunnemark. Göteborg & Stockholm. S. 105–123.

Pihl Atmer, Ann Karin, 1987: Sommarnöjet i skärgården. Sommarbebyggelse i Stockholms inre skärgård 1860–1915. Stockholm.

Pihl Atmer, Ann Karin, 1998: Livet som levdes där måste smaka vildmark. Sportstugor och friluftsliv 1900–1945. Stockholm.

Ronström, Ove, 2008: Kulturarvspolitik. Visby, från sliten småstad till medeltidsikon. Stockholm.

SAOB = Svenska Akademins Ordbok, 1985, vol. 29. Lund.

Stackell, Lars, 1975: Västkusten förr. Badortsmiljöns liv och bebyggelse under 1800-talet. Stockholm.

Tell, John, 2002: Älskade fritidshus. Fakta och finurligheter om ett svenskt fenomen. Stockholm.
Wadendal, Ia, 2016: Danmarks Riviera. SJ:s ombordstidning Kupé nr 7/8. S. 46–49, 68–72.
Wäremark, Lars, 2013: Snickra på sin värdighet. Om folkhemmets sommarstugor. I: Fataburen. S. 144–165.

Kulturarv och imaginära barndomslandskap

Reflektioner kring historiebruk och turismentreprenörers drivkrafter

Christian Widholm

Det har funnits en tendens inom kulturarvsforskningen att betrakta producenterna av kulturarv inom turismsektorn som närmast manipulativa. Kulturarvsproducenterna har beskrivits som amatörmässiga historiker som inympar ett förvrängt kollektivt minne hos besökarna vid kulturarvsattraktionen (t.ex. Shouten 1995; Lowenthal 1998). Samtidigt förefaller den turismvetenskapliga kulturarvsforskningen ha betraktat kulturarvsproducenterna som mer eller mindre neutrala förmedlare av dåtiden och i stället har man problematiserat hur turisterna förhåller sig till och konsumerar turismsektorns kulturarvsattraktioner. Lite nyvaket har turismvetarna emellertid kastat fram tanken att kulturarvsattraktionernas version av dåtiden inte endast är ett resultat av vad turisterna kan tänkas efterfråga utan att den eventuellt påverkas av kulturarvsproducenternas särskilda historiemedvetande (Marschall 2012 s. 325). Inom den kritiska kulturarvsforskningen menar man att detta vildvuxna medvetande vanligen utgörs av myter, ideologi, nationalism, lokalpatriotism, romantik och penningbegär (t.ex. Graham & Howard 2012; Shouten 1995).

Det sistnämnda antagandet belyser – den polemiska tonen till trots – på ett fruktbart sätt att det vi kallar kulturarv är ett resultat av en mängd samverkande mentala strukturer. Föreliggande text är en tentativ analys av hur en dylik struktur, barndomsminnen och föreställningar om barndomen, tar sig uttryck hos ett antal kulturarvsproducenter och i deras verksamhet. Det teoretiska avstampet sällar sig till forskningsfältet inom turismvetenskapen och angränsande ämnen, som genom bland annat historiska analyser menar att turismsektorn är, och har varit, en central medskapare av det moderna samhället. En tongivande representant för detta fält är Adrian Franklin (2004) som menar att turismen har en ordnande och performativ effekt på omgivningen.

Tillvägagångssätt och material

Undersökningen bygger på tre kulturarvsproducenter och deras verksamheter. Samtliga är verksamma i Stockholmsområdet. En av informanterna är Martin Erikson, alias E-type. De andra två har jag i möjligaste mån försökt att anonymisera. Jag har använt mig av traditionella källstudier men också av observationer och intervjuer. Intervjuerna har genomförts i samband med observationerna. Eventuellt kan man kalla dem samtal i stället för intervjuer – semistrukturerade intervjuer brukar metodhandböckerna kalla det. Analysens empiriska underlag är tämligen begränsat. Ambitionen är dock att i det lilla se det stora, dvs. att genom konkreta exempel på hur kulturarvet blir till och handhas kunna belysa ett större sammanhang som handlar om hur kollektiva minnen konstrueras och upprätthålls.

Det jag intresserar mig för att undersöka är hur kulturarvsproducenternas, i brist på bättre term, kulturellt skapade reflexer fungerar som drivkrafter i verksamheten – alltså inte direkt sådant som eventuellt skulle bli svaret på frågan: »Varför håller du på med det du gör?» Svaret på denna fråga skulle sannolikt handla om brinnande historieintresse, entreprenöriellt sinnelag, viljan att bidra till samhället etc. I fokus vill jag i stället placera för-givet-taganden i deras verksamhet. Det kan handla om det till synes banala eller om konventioner, sådant som vid första anblicken ter sig ovidkommande, idiosynkratiskt och personligt. Det har nämligen visat sig – vilket diskuteras närmare nedan – att det är så minnen av och föreställningar om barndomen kan komma till uttryck (Moran 2002 s. 157). Studiens frågeställning skulle sålunda kunna formuleras enligt följande: Hur inverkar för-givet-taganden och konventioner, kopplade till minnen av och föreställningar om barndomen, på kulturarvsproducenters verksamhet?

En fråga av metodologisk art är huruvida det är lönt att analysera barndomsminnen. De kan ju, kanske någon menar, vara felaktiga, eller efterhandskonstruktioner. Emellertid spelar det i denna undersökning liten roll om minnena är felaktiga eller konstruerade i efterhand. Ty trots allt kommer dessa minnen att ge uttryck för något slags föreställning om barndomen, och anledningen till att jag här och där resonerar i termer av minnen är att informanterna ibland refererar till barndomen som just minnen av densamma. Undersökningen syftar således delvis till att avnaturalisera barndomsrepresentationer men också till att belysa dem som grundläggande beståndsdelar i kulturarvsverksamheten. Empirin utgörs till största delen av maritimt kulturarv. Denna omständighet påverkar givetvis analysen och medför att den inte utan vidare kan relateras till alla typer av kulturarvsverksamheter. Det maritima kulturarvet bär nämligen med sig ett antal traderade narrativ, som det krigiska och det heroiska, som inte nödvändigtvis uppträder i samma skepnad i andra typer av kulturarvsverksamheter.

Kulturarvsbegreppet

Före 1800-talet, då nationalismen populariseras, var kulturarv en personlig angelägenhet och mest något som de välbärgade brydde sig om, skriver David Lowenthal i boken »Heritage Crusade and the Spoils of History» (1998 s. 63). Ordet *kulturarv* »reaktiverades» i Sverige under 1990-talet. Sedan dess talas det vanligtvis om kulturarv då man ännu för ett par–tre decennier sedan skulle ha talat i termer av traditioner eller historia (Jönsson et al. 2008 s. 9). Förvisso tycks det nya språkbruket ha fört med sig nya praktiker, såsom en tilltagande kommodifiering av det förflutna samt ökad utbyggnad av turistattraktioner (Svensson 1999; Braunerhielm 2006). Emellertid är det vi ser inte något kvalitativt nytt. Redan kring sekelskiftet 1900 slog man mynt av det förflutna på ett tämligen innovativt sätt. Forskningen har rubricerat det som hände då »The Invention of Tradition» (Hobsbawm & Ranger 1983). Dessa verksamheter, menar historikern Peter Aronsson, uppstod till följd av samhällskriser. I Sverige kan Götiska förbundets romantiska tillbakablickar med fokus på de svenska bönderna som fornnordiska kulturbärare – ett immateriellt kulturarv – således förstås mot bakgrund av förlusten av Finland i början av 1800-talet. Ett annat exempel är Artur Hazelius arbete med Nordiska museet och Skansen under andra halvan av 1800-talet som kan liknas vid terapi för att lindra trauman orsakade av den tilltagande industrialiseringen och urbaniseringen. Då som nu, menar Aronsson, kan engagemanget (jämför termen »historiebruk» i Aronsson 2004) för vårt förflutna hänga samman med världspolitik, men också med hot från mer utdragna samhällsförändringar (Aronsson 2013 s. 107 f.).

Lowenthal för ett liknande resonemang och menar att kulturarvsindustrin i våra tider erhåller bränsle från svårbemästrade samhällsförändringar, som migration, ökad mobilitet, globalisering, teknikutveckling etc. Således använder vi kulturarvet för att uppnå trygghet. Osäkerhet, sorg och förlust utgör därför en gynnsam jordmån för kulturarvet eftersom det, vid sidan om trygghetsdimensionen, också tjänar till att bekräfta vår identitet och vårt specifika värde (Lowenthal 1998 s. 9–11). Lowenthal menar emellertid att kulturarvsdiskursen är försåtlig: Den är självförhärligande och en okritisk »declaration of faith in [the] past», inte en undersökning av det förflutna till gagn för ökad förståelse av dåtiden (Lowenthal 1998 s. x, 56 f., 106, 120 f.).

Arkeologen och kulturarvsforskaren Laurajane Smith understryker handlingsaspekten i begreppet kulturarv i verket »Uses of Heritage» (2006). Smith är inte ensam om detta betraktelsesätt, men hon betonar det tydligare än andra. Inom forskningen om kulturarv tycks det annars råda en relativ enighet kring uppfattningen att vi har att göra med en praktik snarare än en objektiv entitet. Den gängse uppfattningen i västvärlden, skriver Smith, är emellertid att kulturarvet är något materiellt. Således bevarar och konserverar den platser och objekt samt tillgängliggör dessa – bl.a. genom skapandet av turistattraktioner (Smith 2006 s. 11 f.). Ett kulturarv i fysisk form gör nämligen att »vår» identitet bekräftas med handfasta bevis (Smith 2006 s. 48). Smith menar att »[t]he

materiality of heritage» (som exempelvis ett vrak på havsbottnen) är »a brutally physical statement […] of the possessors of that heritage» (Smith 2006 s. 53). Samtidigt innefattar kulturarvet också vaga element. Nostalgi är ett sådant.

Kulturarv som nostalgi och barndomsminnen

Termen *nostalgi* härrör från den schweiziska läkaren Johannes Hofer som i slutet av 1600-talet ställde diagnoser på deprimerade studenter och soldater som befann sig långt hemifrån och därför led av hemlängtan. Hofer kom att benämna åkomman nostalgi. Ordet är en kombination av grekiskans *nostos* 'hemkomst' (till sitt ursprungliga hem), och *algos* 'lidande, smärta och sorg' (Muller 2006 s. 747).

En översiktlig läsning av teorier om kulturarv och nostalgi ger vid handen att överlappningarna är omfattande. Numera betraktar man inte nostalgi som ett psykiatriskt tillstånd, men om så vore fallet kanske man även skulle kunna sjukförklara dem som värnar om kulturavet. Så lika ter sig förklaringarna till både nostalgins och kulturarvets logik.

Enligt Svetlana Boym utbryter nostalgiska strömningar vanligen i kölvattnet på revolutioner eller under perioder av verklig eller upplevd sociopolitisk instabilitet och stress (jämför Aronsson och Lowenthal om kulturarv ovan). Nostalgin, menar Boym, är en försvarsmekanism (Boym 2001 s. xiv). Den erbjuder tröst och ett föreställt tryggt förflutet att ty sig till i en otrygg nutid (Muller 2008 s. 748). Sålunda betraktar Boym nostalgi som »a mourning for the impossibility of mythical return, for the loss of an enchanted world with clear borders and values» och en längtan till »a home that is both physical and spiritual, the edenic unity of time and space» (Boym 2001 s. 8). I Boyms verk »The Future of Nostalgia» framträder detta tidrum vid flera tillfällen i form av barndomsminnen.

Enligt litteraturvetaren Joe Moran är kulturarvssektorn beroende av föreställningar om barndomen. Moran menar att sektorn betraktar barndomen som en myt, à la Roland Barthes. Och som sådan fungerar den utifrån sin förmenta naturlighet. Den är en symbol som raderar kulturella skillnader och den existerar inom ett slags tidlös temporalitet. Därför kan den betraktas som ett potent verktyg för varierande agendor och förhoppningar. Myter om den oskyldiga barndomen har ofta mobiliserats för att idyllisera ett oskyldigt nationellt förflutet (Moran 2002 s. 157). Historikern Raphael Samuel har sammankopplat kulturarvssektorns användning av barndomen med medelklassens kult av densamma som uppstod under 1800-talet. Det har bland annat lett till att vi idag sentimentaliserar barnkammaren, som i sin tur tar sig uttryck i kommersen kring gamla leksaker. I Storbritannien, menar Samuel, sammanföll den senaste kultperioden med oron kring det brittiska imperiets slutgiltiga söndervittring under 1980- och 1990-talen samt urbanisering och social transformation som tog sin början efter andra världskriget. Samuel framhåller att dylik oro resulterar i att kulturarvspraktiker återupprättar traditionella värderingar som patriotism, aristokratiska och kungliga privilegier, klasskillnader och pastoralism (Samuel 2012 s. 93). Barndomsmy-

tens särskilda användbarhet inom kulturarvssektorn beror på ett antal strukturella förändringar inom över- och medelklassen under 1700- och 1800-talen: kärnfamiljens framväxt, vilket resulterade i föräldrars nära relation med ett mindre antal barn; expansionen av formell utbildning för medelklassens barn, som resulterade i en specifik period i livet som var avskild från vuxenlivet, och inrättandet av en särskild marknad som kommodifierade barndomen, t.ex. genom barnböcker, leksaker och kläder. Ytterligare en aspekt som gör barndomen särskilt användbar för kulturarvssektorn är att den handlar om vardagslivet. Ty kulturarvet, menar Moran, tenderar att framställa det förflutna som personligt och privat – det presenterar det förflutna i existentiella termer, inte sociala och politiska. Sålunda, skriver Moran, är det inte konstigt att barndomen kommit att idealiseras som en period av en naturlig tidsrytm, skild från vuxenlivets plikter, arbetsmöten och bryderier (Moran 2002 s. 157 f.).

Konstellationen kulturarv-barndom(sminnen)-turism innefattar olika meningsskapande och materiella dimensioner beroende på var man tittar. I Lettland pågår, exempelvis, just nu en ökande tillströmning av ryska turister till Jurmala. Under Sovjettiden var denna badort minst sagt välbesökt av ryssar. Med imperiets fall försvann i stort sett dessa turister. Men sedan millennieskiftet har de ryska turisterna börjat återvända i ansenliga skaror. En av anledningarna sägs vara att turisterna är nostalgiska (Žemaitis, internetartikel, hämtad 2016-10-25). Måhända vill de återse barndomens semesteridyll? I Tyskland finns museer som rör Östtyskland. Denna minnesproduktion kallas Ostalgi. Ett av museerna, »DDR-Museum der Alltagskultur», som öppnade 2006, ställer ut det östtyska vardagslivet. Enligt Roberta Bartoletti, som analyserat detta museum och den schweiziska turistattraktionen »Heidiland», tycks det som om barndomsnostalgin är ett oumbärligt bränsle för aktiviteterna vid dessa turistattraktioner (Bartoletti 2010 s. 26, 39).

Skeppsvrak, vikingar och en kunskapsportal – tre kulturarv i Stockholmsområdet

Senaste vågen av demilitarisering av Stockholms skärgård tog sin början efter det kalla kriget, och vidsträckta områden öppnades för fritidshusägare och turistisk verksamhet. Politiska program på nationell och supranationell nivå har sedan början av 1990-talet formulerats för att utveckla maritimt kulturarv runt Östersjön. Det politiska intresset i kulturarvet har formulerats med hjälp av både symbolisk och ekonomisk retorik; med referenser till Hansatiden har man tänkt sig att vi nu har möjlighet att bygga en fredlig och produktiv östersjöregion. Dessutom har man tänkt sig att kulturarvsturismen ska motverka den höga arbetslöshet som avindustrialisering och demilitarisering fört med sig i regionen. För de enskilda nationerna runt Östersjön har retoriken låtit snarlik, men det symboliska innehållet har här kommit från nationella berättelser snarare än ett gemensamt europeiskt kulturarv. Bland offentliga och privata aktörer i Sverige finns ännu idag ett betydande engagemang i det maritima kulturarvet (Feldmann Eellend

2013 s. 34–57). Förvisso säger denna bakgrund inget explicit om för-givet-taganden och konventioner kopplade till föreställningar om barndomen inom kulturarvsbranschen, men den förklarar delvis varför vissa kulturarvsverksamheter, som analyseras nedan, kan uppfattas som »nyttiga» och därmed erhålla finansiellt eller symboliskt stöd från det omgivande samhället.

Låt oss nu titta på några bilder från ett litet museum i Stockholms skärgård: Anders Franzéns stuga (se bilder nedan). Det här är stället där Franzén arbetade som självlärd marinarkeolog. Anders Franzéns stuga kan eventuellt betraktas som vaggan för det moderna maritima kulturarvet i Sverige. Ty utan Franzén hade inte det mest framgångsrika museet i Stockholm – Vasamuseet – existerat. Och utan Vasaskeppet, kronjuvelen i det svenska maritima kulturarvet, hade berättelsen om de svenska örlogsbedrifterna varit mindre påtagliga.

Både Vasaskeppets majestätiska materialitet och Franzéns förment heroiska bedrifter understryker ett huvudtema i den svenska populärhistorien, nämligen det att den svenska flottan en gång i tiden var en betydande maktfaktor på Östersjöns vågor. Emellertid refererar Franzéns stuga nästan inte alls till denna grandiosa örlogshistoria. Interiören i stugan framkallar i stället en atmosfär och estetik som påminner om ett pojkrum från någonstans i mitten av 1900-talet.

Enrumsstugan (se bilderna) är hemtrevligt och lekfullt inredd, eller – om man så vill – stökigt, överlastat med alla möjliga attiraljer: kartor, souvenirer, arkaiska vapen, moderna granathylsor, posters, flaggor, byggmodeller, flaskskepp, statyetter, en dödskalle, en mängd olika pins, en våningssäng etc. Här får man verkligen anstränga sig för att få en känsla för den officiösa örlogshistorien som Franzén varit med om att skapa. Rummet känns privat. Dimensionerna gör det nästan mysigt. Inredningen är pojkaktig.

Precis utanför stugan, vid en brygga, ligger en modern passagerarbåt som används för vrakutflykter. Turerna har varit i gång ett par år. Det finns två typer av turer; den billiga turen tar med passagerare till platser där det ligger vrak på sjöbottnen. Just i denna del av skärgården finns det tydligen massor med vrak. En tullstation var belägen här från 1636 till 1927, vilket resulterade i omfattande sjöfart och följaktligen en del förlisningar. Passagerarna tittar på förinspelade filmer av vraken under dem och en berättarröst informerar om vrakens historia. Rösten tillhör en känd amatörhistoriker, Herman Lindqvist. Den dyrare turen inkluderar en ROV-maskin som filmar vraken live.

Jag har intervjuat en av administratörerna av vrakutflykterna, som också fungerar som curator vid Franzénmuseet. Personen är inblandad i de flesta turistattraktionerna på denna plats. Han driver en turistbyrå som är inhyst i ett kulturminnesmärkt hus i tegel. Huset inrymmer också ett litet museum som berättar om samhällets historia, företrädesvis hur det såg ut på platsen runt sekelskiftet 1900. Hyran betalas av kommunen. Och hans två anställda får ersättning från arbetsförmedlingen. Mannen, som uppskattningsvis är drygt 60 år, framstår som en fullblodsentreprenör med nyliberala åsikter när det gäller affärer och politik. Samtidigt förefaller han konservativ. Han ogillar spåren från moderniseringar på platsen, exempelvis betongbryggorna vid hamnens bensinmack, som sannolikt härrör från andra halvan av 1900-talet. Sålunda skulle han

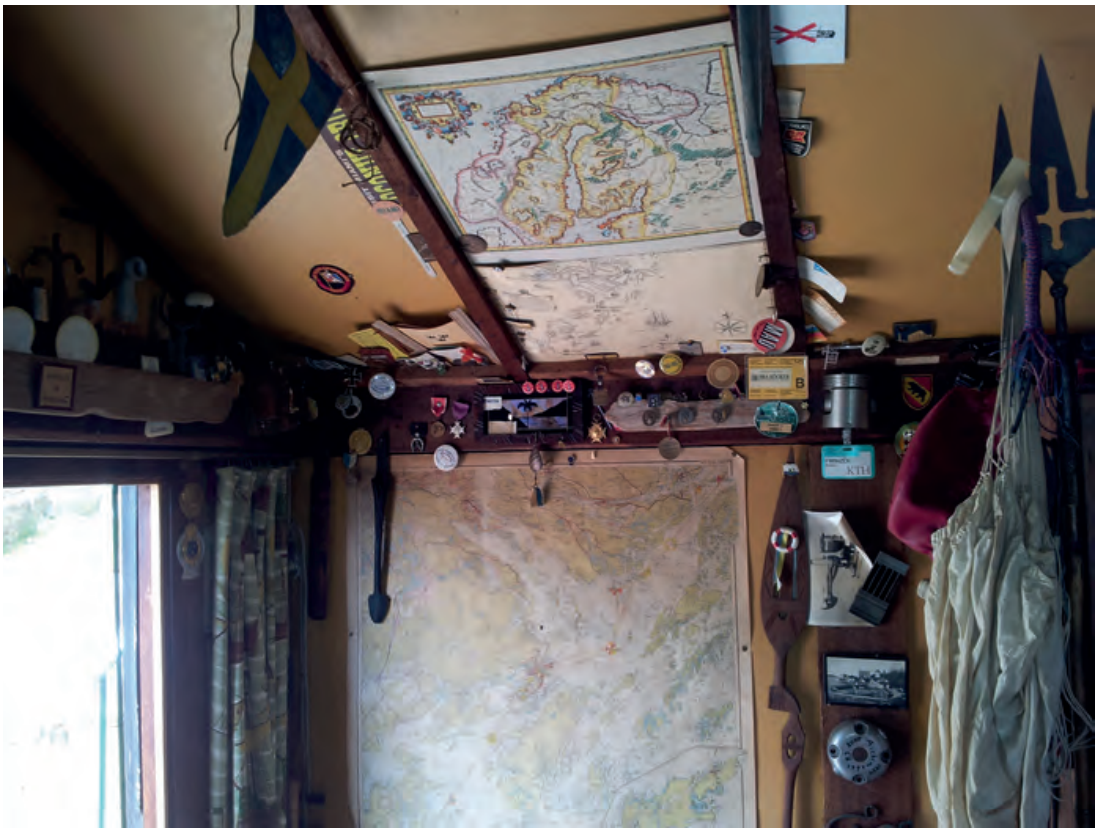

Interiör i Anders Franzéns stuga. Foto: författaren.

vilja återskapa omgivningarna som de såg ut kring det förment pittoreska sekelskiftet 1900. Utan att jag frågade om hans barndomsminnen berättade han med viss entusiasm att han tydligt kom ihåg när han som barn satt fängslad vid teven när Vasaskeppet bärgades 1961.

Samtidigt som barndomsminnen tycks ha inflytande på denna aktörs verksamhet – den spännande barndomsupplevelsen hålls vid liv vid detta vrakens mecka – vill han dock distansera sig gentemot det som kan uppfattas som oseriöst och barnsligt. Han berättade att han inte var nöjd med den första inspelningen av berättarrösten till vrakturerna. Jag förmodar att den kända amatörhistorikern överdramatiserade, respondenten snuddade vid det, och han sade att han inte ville att vrakturerna skulle likna Bolibompa (ett känt tv-program för barn).

Låt oss nu gå vidare till en annan aktör inom branschen för maritimt kulturarv. Martin Erikson, alias E-type, är entreprenör i vad vi kan kalla vikingabranschen och (före detta) popsångare. Han äger vikingarestaurangen »Aifur», och var tidigare ägare till vikingashoppen »Aifur's plunder» i Gamla stan i Stockholm. Både restaurangen och shoppen framstår som förment seriösa, och här finns en ambition att upprätthålla ett avstånd till felaktiga skildringar av vikingarna.[1] På restaurangens hemsida kan man läsa: »Aifur Restaurant & Bar is named after the legendary Viking ship Aifur and the result of 15 years of accumulated knowledge and research about life, food and culture from the years 700–1100, merged with skilled and knowledgeable staff» (www.aifur.se). Ambitionen att leva upp till högt ställda autenticitetsnormer framträder även i en kvällstidningsintervju om shoppen »Aifur's plunder», som öppnade 2013: »Det finns så mycket krimskrams [i Gamla stan], det är plasthattar, lustigkurrevikingar, t-shirts med felstavade Sverige-tryck och älgar. Det är skräp, helt enkelt. Det här är en seriös vikingaaffär. När fanns det senast i Gamla stan? 1000 år sedan?» (Lundberg, 2013-09-30). I shoppen salufördes bland annat kopior på objekt från Historiska museet samt bestick som används på restaurangen »Aifur» (www.e-typeportalen.com). Vikingashoppen lades dock ner något drygt år efter öppnandet – de högt ställda ambitionerna till trots.

Samtidigt som verksamheten framställs som seriös, finns i den ett mått av lekfullhet, eller pojkaktighet. Det framgår av bildgalleriet som finns på restaurangens hemsida (www.aifur.se). En annan barndomsaspekt är att minnen från barndomen tycks ha varit en betydande drivkraft för Eriksons entreprenörskap i vikingabranschen:

> Att förstå Birka är att förstå både Mälarens och Sveriges historia, och man blir aldrig färdig med det. Jag har kommit hit sen jag var barn, men blir fortfarande överraskad. […] Min mamma var historielärarinna, pappa skrev böcker och vi åkte ut hit varje sommar i en gammal segelbåt. För att gå promenader där de berättade alla historier för mig, givetvis, men lika mycket för att ligga på båten i solen och läsa böcker. Birka är avkoppling lika mycket som monument (www.birkavikingastaden.se).

Så något om en tredje kulturarvsaktör: Denna eldsjäl är runt 70 år och väldigt olik den offentliga bilden av Erikson alias E-type. Han är involverad i en maritim kul-

[1] Vid tiden för denna studie var butiken »Aifur's plunder» nedlagd. Således har ingen observation varit möjlig där.

turarvsattraktion i yttersta delen av Stockholms skärgård. Projektet, som ännu befinner sig på planeringsstadiet, kommer att bli något utöver en turistisk kulturarvsattraktion. Planen är att uppföra en byggnad av senaste arkitektoniska snitt som kan användas som utbildnings- och forskningscenter och turistattraktion. I projektbeskrivningen kan man läsa att byggnaden ska bli en »kunskapsportal till [denna ö] och Östersjön» och att man vill göra »det maritima arvet synligt och tillgängligt på platsen där det faktiskt hänt». I samma projektbeskrivning framhåller man också att byggnaden ska finnas till för turister som vill »uppleva och inspireras», för skolungdomar som behöver »lära och förstå» och för forskare som ska »utveckla» och föra »kunskaperna vidare».

Planens alla delar förefaller seriösa. Och arkitektens illustrationer visar en tänkt byggnad med en diskret exteriör som smakfullt smälter in i omgivningen. Riksantikvarieämbetet är redan delfinansiär, men respondenten berättar att mer medel behövs och att både privata och offentliga finansiärer ska uppvaktas. Vid vårt samtal kom han då och då också in på hur nutidens självviskhet, gentrifiering och privatisering tycks hota en levande skärgård och hans projekt. Han är medlem i en förening som skrivit insändare i lokalpressen. I föreningen arbetar man med att behålla Statens fastighetsverk som ägare av marken på ön, och man går i clinch med kommunen och en arrendatorsförening som, namnet till trots, har planer på att privatisera marken. I en av insändarna (som jag väljer att inte referera till med regelrätt källhänvisning på grund av anonymitetsaspekten) uttrycker man oro för vad som kommer att hända i framtiden. Kommer ön att utvecklas som andra öar i skärgården, frågar man retoriskt. Man menar nämligen att privatiseringar på andra platser i skärgården har lett till ödsliga samhällen som bara lever upp tre veckor per år då fritidshusägare återvänder till sitt »sommarparadis» (citationstecken i original). Man vänder sig också mot den allt vanligare förekomsten av »privatskyltar» i skärgården. Och man riktar en fråga till en av antagonisterna: »Är det vad kommunen kallar ’Levande skärgård’?»

Utan att jag frågade honom om hans barndom berättade han om sina till synes idylliska barndomssomrar på ön. Att han körde lotsbåtar och samlade in väderdata till det nationella väderinstitutet; sannolikt var har då en yngre vuxen. Han talade också om hur hans nyrenoverade hus såg ut när han var barn och att hans pappa byggde huset som nu blivit moderniserat.

Barndomen – ett oskuldsfullt trumfkort

Visserligen finns det ett mått av lekfullhet i Martin Eriksons gestaltningar av vikingarna; likväl finns det ett gemensamt drag i de exemplifierade verksamheterna ovan som har att göra med relationen till fakta. De högt ställda kraven på fakta knyter an till den nya våg av historieintresse som historikern Samuel Edquist analyserat. Detta »folkliga» historiemedvetande sätter nämligen fakta i första rummet – teorier och problematiseringar får akademikerna ägna sig åt. Vidare utgörs det av ett slags äldre typ av skolbokshistoria med fäbless för

kungar och krig; dylika element anar vi också i anförda exempel ovan (Edquist 2011 s. 777 f.). Dessa faktaorienterade kulturarvspraktiker förefaller sträva efter att framstå som rätta och riktiga, vuxna kanske man kan kalla dem. Frågan är då hur vi kan förstå referenserna till barndomen.

Minnen av och föreställningar om barndomen tar sig olika uttryck i exemplen ovan. Delvis knyter de an till de teoretiska resonemangen om nostalgin som trygghetsreflex, som exempelvis Boym avhandlat, och delvis verkar de vara uttryck för något förment personligt, dvs. genuint och opolitiskt.

De verksamheter jag studerat utspelar sig varken i eller efter några dramatiska samhällsomvandlingar (jämför Lowentahl ovan). Eventuellt har vi mer att göra med utdragna samhällsförändringar, för att tala med Aronsson. I materialet framträder både uttalad och outtalad kritik av ett antal samhällsförändringar. En av informanterna kritiserar moderniseringar från andra halvan av 1900-talet, t.ex. ful infrastruktur. Förvisso är byggnationerna som ogillas bedagade, men uppenbarligen uppfattar informanten dessa ting som icke-traditionella anskrämligheter och i stället lyfter han fram bilden av samhället som det tedde sig för drygt hundra år sedan. Åsikterna ter sig stundtals som förklädd politisk retorik. Informanten ger uttryck för nyliberala åsikter i allmänhet, men också för en förtäckt polemik gentemot tidigare decenniers historiebruk, där »vår stormaktstid», som informanten kallar det, och klassamhället runt sekelskiftet 1900 inte stod högt i kurs. Ett slags felaktig historieskrivning, verkar han tycka, som utövades särskilt under det s.k. radikala 1970-talet (Aronsson 2004 s. 146 f., 169). Barndomsminnet av bärgningen av Vasa knyter inte an till dylika resonemang. Jag återkommer till detta minne nedan. Emellertid kan man tänka sig att den negativa referensen till det barnsliga – Bolibompa – delvis handlar om att framställa den egna verksamheten som trovärdig. En annan informant kritiserar privatiseringen och gentrifieringen av skärgården, som bland annat drivs på av regionens demilitarisering och de senaste decenniernas allmänna politiska tendens att sälja ut offentlig egendom, samt av intresseföreningar. Denna informant tycks dock paradoxalt nog göra anspråk på ön som sin egen, ty det var där han tillbringade stora delar av sin uppväxt. Han kan stället och det verkar som om han inte vill att någon annan än han själv ska förändra omgivningarna. Huset som hans far uppförde har han byggt ut och modernisserat. Nu vill han dessutom uppföra en byggnad som visserligen ser smakfull ut i arkitekternas skisser men som i skärgårdssamhällets småskaliga verklighet torde framstå som iögonfallande. Och informanten i vikingabranschen vänder sig mot turistifiering och kommersialisering av Gamla stan och dåtiden – framför allt vikingatiden. Detta förfall i vad han tycks anse vara dåliga kopior kan kontrasteras mot personliga minnen av barndomens idylliska äkthet i vikingarnas land på ön Birka. Vikingaentreprenörens minnen av ett engagemang i vikingarnas värld redan i barndomen skulle också kunna betraktas som en kvalitetsstämpel av den kunskap om vikingar som han är med om att producera idag. Barndomsreferenserna är också delvis en naturalisering av denna kunskap – dvs. att hans vikingar är mest sanna. Med den oantastliga barndomen som sköld

kan man således uttala sig om samtiden (exempelvis massturism och kommers) utifrån en förment oskuldsfull ståndpunkt. Ur ett liknande perspektiv kan administratören av vrakturer och hans barndomsminne betraktas, som ett personligt och oskuldsfullt trumfkort bland hans i övrigt tydliga åsikter om sakernas ordning, åsikter som ibland tar sig partipolitiska uttryck. Barndomsreferensen erbjuder i detta fall en opolitisk position. Här är det dock angeläget att påminna om den omedvetna dimensionen. Det är inte fruktbart att betrakta referenserna som helt och hållet medvetna. Vi har snarare att göra med kulturellt skapade reflexer, eller konventioner, och deras politiska innebörd, eller vad det nu må vara, bör betraktas som sidoeffekter.

Informanterna ger uttryck för en gemensam grundton som härrör från minnen av och föreställningar om barndomen, men barndomen vi har att göra med här är inte universell. Den kan knytas till pojkrummets värld och det är därför det finns fler skäl till att bevara Franzéns stuga än de som har med autenticitet – intresset för fakta – att göra. Förvisso är stugan som museum betraktat en formidabel uppvisning i autentiska kvarlevor. Men stugan kan också ses som en materialisering av den grundton som man delar för att man känner igen sin egen (pojkaktiga) barndom här. Tonen må vara vag, men den tar sig enkelt igenom sprickorna i den officiösa kulturarvsdiskursen som handlar om allas rätt till sitt förflutna och rationella resonemang om regional utveckling.

Man kan dock fråga sig om barndomsreferenserna kan betraktas som en bakomliggande drivkraft för kulturarvsaktörerna. Förvisso verkar referenserna aktualisera en icke obetydlig ton eller ett känsloläge i verksamheterna. Referenserna skulle kunna avfärdas som idiosynkratiska. Samtidigt är det den idiosynkratiska dimensionen som gör dem verkningsfulla. För som uttryck för något högst personligt ser de inte ut att vara formulerade utifrån ett specifikt perspektiv eller tankesystem. Det gör att vi sannolikt inte ifrågasätter dem, eller knappt lägger märke till dem. Eftersom barndomsminnen vanligen betraktas som individuella tenderar vi dessutom att se dem som immuna mot den betydelseproduktion som försiggår på kollektiv nivå inom en given kultur. Sålunda tenderar vi att uppfatta barndomsminnen som opolitiska.

Källor och litteratur

Källor

Aifur, hemsida för restaurangen http://www.aifur.se/en_home (Hämtad 2016-10-25).

Erikson, Martin (alias E-Type). Från bloggen »E-Types guide till Birka», http://www.birkavikingastaden.se/2016/04/e-types-guide-till-birka/ (Hämtad 2016-10-25).

E-typeportalen. Hemsida över E-type. http://www.e-typeportalen.com/2013/12/besok-pa-martins-e-types-vikingaimperium/# (Hämtad 2016-10-25).

Lundberg, Zandra, »E-type öppnar vikingabutik.» I: Aftonbladet, 2013-09-30. http://www.aftonbladet.se/nojesbladet/article17571819.ab (Hämtad 2016-10-25).

Litteratur

Aronsson, Peter, 2004: Historiebruk: att använda det förflutna. Lund.
Aronsson, Peter, 2013: Historiebrukets ekologi. I: Astrid Lindgrens världar. En studie om kulturarv och samhällsutveckling. Red. Leif Jonsson. Lund. S. 105–120.
Bartoletti, Roberta, 2010: Memory Tourism and Commodification of Nostalgia. I: Tourism and visual culture. Volume 1, Theories and concepts. Red. Peter M. Burns. Wallingford. S. 23–42.
Boym, Svetlana, 2001: The future of nostalgia. New York.
Braunerhielm, Lotta, 2006: Plats för kulturarv och turism. Karlstad.
Edquist, Samuel, 2011: Bilar, herrgårdar och krig. I: Historisk tidskrift, 131:4. S. 772–779.
Feldmann Eellend, Beate, 2013: Visionära planer och vardagliga praktiker: postmilitära landskap i Östersjöområdet. Stockholm.
Franklin, Adrian, 2004: Tourism as an ordering. Towards a new ontology of tourism. I: Tourist Studies 4:3. S. 277–301.
Graham, Brian & Howard, Peter, 2012: Introduction: Heritage and Identity. I: The Ashgate research companion to heritage and identity. Red. Brian J. Graham. Aldershot. S. 1–18.
Jönsson, Lars-Eric, Wallette, Anna & Wienberg, Jes, 2008: Inledning. I: Kanon och kulturarv: historia och samtid i Danmark och Sverige. Red. Lars-Eric Jönsson. Göteborg. S. 7–15.
Lowentahl, David, 1998: Heritage Crusade and the Spoils of History. Cambridge.
Marschall, Sabine, 2012: Personal memory and a wider exploration of the tourism-memory nexus. I: Journal of Tourism and Cultural Change, 10:4. S. 321–335.
Moran, Joe, 2002: Childhood and Nostalgia in Contemporary Culture. I: European Journal of Culture Studies, 5:2. S. 155–173.
Muller, Adam, 2006: Notes toward a theory of Nostalgia: Childhood and the evocation of the past in two European 'heritage' films. I: New Literary History, 37:4. S. 739–760.
Samuel, Raphael, 2012: Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture. London.
Schouten, Frans, F. J., 1995: Heritage as Historical Reality. I: Heritage, Tourism and Society. Red. David Herbert. London et al. S. 21–31.
Smith, Laurajane, 2006: Uses of heritage. New York.
Svensson, Birgitta, 1999: På naturliga äventyr i kulturarvet. I: Nonstop! Turist i upplevelseindustrialismen. Red. Tom O'Dell. Falun. S. 107–127.
The invention of tradition. Red. Eric J. Hobsbawm & Terence Ranger. 1983. Cambridge.
Žemaitis, Augustinas: History of Jurmala.
http://www.onlatvia.com/history-of-jurmala-560 (Hämtad 2016-10-25).

Författare

Julie Andersen er ph.d.-stipendiat på Institut for Historie ved Syddansk Universitet. Indenfor det transnationale felt arbejder hun primært med turismehistorie som greb til at undersøge landes relationer efter Anden Verdenskrig og den kulturelle kolde krig i Europa. Metodisk fokuserer hun på samspillet mellem visualitet og sprog.
E-mail: jandersen@sdu.dk.

Jonas Asklund är lektor i litteraturvetenskap vid Högskolan i Halmstad och är verksam som litteraturvetare och lärarutbildare där. Hans forskningsintresse gäller främst 1800-talslitteraturen och skönlitterära framställningar av sådana emotionella tillstånd som skratt, tillit och medkänsla. En annan tyngdpunkt gäller gestaltandet av olika värdediskurser i skönlitterära texter. Han har bland annat publicerat »Mitt hjerta var i Malin». Förmedling och förvandling i Fredrika Bremers Grannarne (1837). I: *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2016:1.
E-post: jonas.asklund@hh.se.

Sune Bechmann Pedersen är fil. dr i historia och postdok vid Lunds universitet. Han forskar om turism i kalla krigets Europa och Östtysklands mediehistoria. I doktorsavhandlingen *Reel Socialism: Making Sense of History in Czech and German Cinema since 1989* (Lund 2015) studerade han minnen av det kommunistiska förflutna på film i Öst- och Centraleuropa i dag. Han har tidigare varit gästforskare vid Universiteit van Amsterdam och Collegium Carolinum i München.
E-post: sune.bechmann_pedersen@kom.lu.se

Marie-Theres Fojuth er avdelningsdirektør ved Museum Stavanger, avdelning for kulturhistorie. Hun er historiker med forskningsinteressene kunnskapshistorie, kartografihistorie, landskapshistorie, teknologi- og mobilitetshistorie, turisme og kulturarv. Hun har vært tilknyttet forskningsgruppen »Routes, Roads and Landscapes. Aesthetic Practices en route» i Oslo og disputerte ved Humboldt-Universität zu Berlin i 2016. Doktorgradsavhandlingen *Herrschaft über Land und Schnee. Eisenbahngeografien Norwegens 1845–1909* ('Mestre landet og snøen. Norske jernbanegeografier 1845–1909') er en kulturhistorie om geografi.
E-post: mtf@museumstavanger.no

Yulia Gradskova är docent i historia, CBEES, Södertörns Högskola/Stockholms universitet (Historia). Hennes vetenskapliga verksamhet har en genushistorisk och dekolonial inriktning. Bland publikationerna kan nämnas *Gender*

Equality on a Grand Tour. Politics and Institutions – the Nordic Council, Sweden, Lithuania and Russia, Leiden (Brill) 2017 – med Eva Blomberg, Ylva Waldemarson & Alina Žvinklienė.
E-post: yulia.gradskova@sh.se

Kerstin Gunnemark är professor i etnologi, Institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs universitet. Hon forskar om boende, minnen och kulturarv med utgångspunkt från människors självbiografiska berättande. Hon är även intresserad av insamlingsmetodologi, se: *Ung på 50-talet, om förälskelser, mode och boende i en brytningstid, Etnografiska hållplatser – om metodprocesser och reflexivitet,* samt *Sommarliv. Minnen, drömmar och materialitet.*
E-post: kerstin.gunnemark@ethnology.gu.se

Anders Gustavsson är seniorprofessor i kulturhistoria, Oslo universitet. Forskningsområden: kulturmöten, gränskultur, turismhistoria, bondekultur, kustkultur, kulturarv, livets högtider, folklig religion och folkrörelser. Han har bland annat skrivit *Resident Populace and Summer Holiday Visitors. Cultural Contacts between Harmony and Conflict in Nordic Coastal Regions* (Oslo 2013), och *Folkloristic studies in Scandinavia. Personal research experiences and reflections* (Oslo 2017).
E-post: anders.gustavsson@ikos.uio.no

Lulu Anne Hansen er leder af historieenheden, museumsinspektør, ph.d. ved Sydvestjyske Museer, Ribe. Hun har fra et kulturhistorisk perspektiv beskæftiget sig med historiske og formidlingsfaglige emner ofte med fokus på fortællingsanalytiske problemstillinger. Af relevante publikationer kan nævnes artikler, der beskæftiger sig med fortællinger om Vestkysten og fiskerierhvervet under 2. Verdenskrig, formidlingen af 2. Verdenskrigs kulturarv langs den jyske vestkyst samt metodiske refleksioner. F.eks.: »All is data» – the ontological status of empirical material in tourism. I: Bodil Blichfeldt m.fl. (red.), *Tourism Methodologies – New Perspectives, Practices and Procedures* (CBS Press 2014).
E-mail: lulha@sydvestjyskemuseer.dk

Torkel Jansson är professor emeritus vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Han har bland annat publicerat: Estland – Schwedens erstes Mallorca in den 1930er Jahren. I: *Tourismus im Ostseeraum / Tourism in the Baltic Region.* Red. Karsten Brüggemann. 2011. Lüneburg (= Nordost-Archiv XX).
E-post: torkel.jansson@hist.uu.se

Bente Jensen er arkivar, Aalborg Stadsarkiv, og ekstern lektor, Aalborg Universitet. Forskning om turismehistorie, senest bogen: *Bornholm, Danmarks ferieø, træk af turismens historie* (2016), byhistorie især publikationer om Aalborgområdet og aktuel forskning i socialt medie fotografi som historisk kilde i

rammerne af det nordiske projekt Collecting Social Photography (2017-2020) http://collectingsocialphoto.nordiskamuseet.se/.
E-mail: bentejensen@cgs.aau.dk

Berit Eide Johnsen er professor i historie ved Universitetet i Agder. Hun er dr. art. fra Universitetet i Bergen (1998) med avhandlingen *Rederistrategi i endringstid. Sørlandsk skipsfart fra seil til damp og motor, fra tre til jern og stål. 1875–1925* (utgitt som bok 2001). Hun har også skrevet bøkene *Han sad i prisonen … Sjøfolk i engelsk fangenskap 1807–1814* (1993), *Sørlandsk skipsfart 1600–1920* (2016) (sammen med Gustav Sætra) og *Lillesands historie 1800–1850* (2017). Hun er engasjert som forfatter av ytterligere to bind av Lillesands historie (fra 1850 og fram til i dag). De senere årene har hun også publisert artikler om migrasjon og turismens historie.
E-post: berit.e.johnsen@uia.no

Wiebke Kolbe är professor i historia vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Forskningsområden: turismhistoria, särskilt havsbadens historia, slagfälts- och krigsgravsturism samt historieturism; jämförande välfärdsstatshistoria; familjehistoria; genushistoria. Senaste publikation: Trauer und Tourismus. Reisen des Volksbundes Deutsche Kriegsgräberfürsorge 1950–2010. I: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History* 14/1 (2017). Ordförande i Nordiska Nätverket för Turismhistoria.
E-post: wiebke.kolbe@hist.lu.se

Lars Kvarnström är lektor i historia vid Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur (ISAK)/Historia vid Linköpings universitet. Studierektor i historia och ansvarig för kandidatprogrammet i turism. Forskningsprofil: identitet, genus, kulturarv och turism. Publikationer: *Män i staten* (1998), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap* (2001), antologi, red. Christina Florin & Lars Kvarnström, *Det turistiska fältet och dess aktörer* (2013), antologi, red. Josefina Syssner & Lars Kvarnström.
E-post: lasse.kvarnstrom@liu.se

Elisabeth Mansén är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet. Hon har specialiserat sig på 1700-talets kulturhistoria och skrivit *Sveriges historia 1721–1830* (2011) och *Ett paradis på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* (2001). Hon var också konsult vid upprättandet av Sveriges kurortsmuseum vid Loka brunn. Hon disputerade på en avhandling om romantikens salongsliv och hennes nuvarande forskning gäller främst de fem sinnenas idéhistoria.
E-post: elisabeth.mansen@idehist.su.se

Per Åke Nilsson är pensionerad universitetslektor i turismforskning vid Mittuniversitetet. Han är verksam som forskare vid Mittuniversitetet i Östersund, Center for regional og turismeforskning, Bornholm, Danmark och Hólars hög-

skola, Island. Publikationer är bl.a.: The Blind Spot. How Three Cities Counteracted the Crisis in the 1970s. I: *Athens Journal of Architecture* Vol. 3 No. 1 (2017), och Who's watching whom? An inter-disciplinary approach to the study of seal-watching tourism in Iceland. I: *Journal of Cleaner Production* Vol. 111 (2016) (med S. Granquist).
E-post: peraakenilsson@gmail.com

Osmo Pekonen är docent i kulturhistoria, Lapplands universitet. Filosofie doktor, doktor i samhällsvetenskap, docent i matematik vid Helsingfors universitet och vid Jyväskylä universitet samt docent i vetenskapshistoria vid Uleåborgs universitet. Han har skrivit 35 böcker och ca 900 artiklar, bl.a. om Maupertuis: *La rencontre des religions autour du voyage en Suède de l'abbé Réginald Outhier en Suède 1736–1737* (2010) och (med A. Vasak) *Maupertuis en Laponie. À la recherche de la figure de la Terre* (2014). Styrelsemedlem i Finska resehistoriska sällskapet.
E-post: osmo.pekonen@jyu.fi

Erika Sandström är lektor i historia vid Historiska institutionen, Uppsala universitet – Campus Gotland. Hon har tidigare främst ägnat sig åt historiebruk i samtiden, stundtals med kopplingar till turismhistoria. Hon har också ägnat sig åt genusfrågor, exempelvis i monografin *Han, hon och hunden. Feminiseringen av svensk hundsport 1918–2017,* Uppsala 2018.
E-post: erika.sandstrom@hist.uu.se

Michael F. Scholz, Dr. phil. habil., är professor i modern historia vid Historiska institutionen, Uppsala universitet – Campus Gotland. Forskningsområden: den gotländska turismens historia; tecknade serier och propaganda; de tysk-skandinaviska relationerna under 1900-talet; exil och remigration; DDR:s historia. Publikationer: *Skandinavische Erfahrungen erwünscht? Nachexil und Remigration* (2000); *Die DDR 1949–1990.* Gebhardt Handbuch 22 (2009); Active measures and disinformation as part of East Germany's propaganda war. I: *East German Foreign Intelligence* (2009); »Comics» in der deutschen Zeitungsforschung vor 1945. I: *Deutsche Comicforschung* 11 (2014).
E-post: michael.scholz@hist.uu.se

Kristina Skåden er postdok vid Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo. Hun er kulturhistoriker/etnolog med forskningsinteressene Digital Humaniora, Spatial Humanities (DH), vitenskaps- og kunnskapshistorie, teknologi- og mobilitetshistorie, kulturarv og materiell kultur. Hun leder DH-prosjektet Mapping the Fields. I den samferdselshistoriske avhandlingen *Veiarbeid. Transnasjonale relasjoner i perioden 1800–1924: Tre eksempler* (2013), undersøker hun hvordan versjoner av transnasjonale relasjoner settes i spill i arbeidet for å etablere veier i Norge, og hvordan vegens materialitet bidrar til ulike landskapsforståelser.
E-post: kristina.skaden@ikos.uio.no

Ulrike Spring er førsteamanuensis i moderne europeisk historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, og professor II i historie, Institutt for samfunnsvitskap, Høgskulen på Vestlandet. Hun forsker på 1800-tallets sentraleuropeiske og arktiske historie med fokus på turisme og ekspedisjoner, og på museologi og museumshistorie. Hennes siste bøker er *Expeditions as Experiments: Practising Observation and Documentation* (Palgrave 2016, redigert sammen med Marianne Klemun) og *Passagiere des Eises. Polarhelden und arktische Diskurse 1874* (Böhlau 2015, skrevet sammen med Johan Schimanski). Hun leder sammen med Johan Schimanski forskningsprosjektet TRAUM – Transforming Author Museums.
E-post: ulrike.spring@iakh.uio.no

Christian Widholm är fil. dr i historia och lektor i turismvetenskap vid Institutionen för naturvetenskap, miljö och teknik, Södertörns högskola. Han har utifrån olika perspektiv studerat massmediernas roll i skapandet av kollektiva identiteter runt sekelskiftet 1900 i flera publikationer. Några exempel är *Iscensättandet av Solskensolympiaden: dagspressens konstruktion av föreställda gemenskaper vid Stockholmsolympiaden 1912* (2008), Entreprenörer, varumärken och nationalism. I: Larsson, Lönnborg & Winroth (red.), *Entreprenörskap och varumärken* (2013); The Treacherous Grin Reflex: Commemorating the 1912 Olympics. I: *International Journal of the History of Sport*, February 2014.
E-post: christian.widholm@sh.se

ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI

1. *Ivar Modéer*: Småländska skärgårdsnamn. 1933.
2. *Inger M. Boberg*: Sagnet om den store Pans død. 1934.
3. *G. Granberg*: Skogsrået i yngre nordisk folktradition. 1935.
4. *Gertrud Areskog*: Östra Smålands folkmål. 1936.
5. *B. Ohlsson*: Blekingskusten mellan Mörrums- och Ronnebyån. 1939.
6. *Johan Götlind* (och *Samuel Landtmanson*): Västergötlands folkmål. 1–4. 1940–1950.
7. *Lennart Björkquist*: Jämtlands folkliga kvinnodräkter. 1941.
8. *Sven Rothman*: Östgötska folkminnen. 1941.
9. *Erik Brevner*: Sydöstra Närkes sjönamn. 1942.
10. *Verner Ekenvall*: De svenska ortnamnen på hester. 1942.
11. *Lars Levander* och *Ella Odstedt*: Övre Dalarnes bondekultur. 1–4. 1943–1953.
12. *Helmer Olsson*: Folkliv och folkdikt i Vättle härad under 1800-talet. 1945.
13. *Folke Hedblom*: De svenska ortnamnen på säter. 1945.
14. *Lars Forner*: De svenska spannmålsmåtten. 1945.
15. Johan J. Törners »Samling af Widskeppelser». Med inledning och anmärkningar utg. av K. Rob. V. Wikman. 1946.
16. *Carl Ivar Ståhle*: Studier över de svenska ortnamnen på -inge. 1946.
17. *Bengt Holmberg*: Tomt och toft som appellativ och ortnamnselement. 1946.
18. *Oskar Loorits*: Grundzüge des estnischen Volksglaubens. 1–3. 1949–1960.
19. *Daniel Harbe*: Folkminnen från Edsbergs härad. 1–2. 1950–1956.
20. *Harry Ståhl*: Kvill och tyll. En studie över några i svenska ortnamn ingående ord med betydelsen ’åmöte’, ’ågren’ o. dyl. 1950.
21. *Lars Hellberg*: Inbyggarnamn på -karlar i svenska ortnamn. 1. 1950.
22. *Per Wieselgren*: Ortnamn och bebyggelse i Estlands forna och hittillsvarande svenskbygder. Ostharrien med Nargö. 1951.
23. *Einar Törnqvist*: Substantivböjningen i Östergötlands folkmål. 1–2. 1953.
24. *Valter Jansson*: Nordiska vin-namn. En ortnamnstyp och dess historia. 1951.
25. *Nils Tiberg*: Ståndssamhället [i Svensk-Estland]. 1951.
26. *Gunnar Linde*: Studier över de svenska sta-namnen. 1951.
27. *Gideon Danell*: Ordbok över Nuckömålet. 1951.
28. *Andrus Saareste*: Petit atlas des parlers estoniens. 1955.
29. *Sigurd Fries*: Studier över nordiska trädnamn. 1957.
30. *Nils von Hofsten*: Eddadikternas djur och växter. 1957.
31. *Aleksander Loit* och *Nils Tiberg*: Gammalsvenskbydokument. 1958.
32. *Lars Alfvegren*: r-genitiv och are-komposition. 1958.
33. *Gösta Franzén*: Runö ortnamn. 1959.
34. *Nils von Hofsten*: Segerlöken, Allium victoralis, i folktro och folkmedicin. 1958.
35. *Nils Tiberg*: Runöbondens ägor. 1959.
36. *Nils von Hofsten*: Pors och andra humleersättningar och ölkryddor i äldre tider. 1960.
37. Sockenbeskrivningar från Hälsingland 1790–1791. Med efterskrift och register utg. av Nils-Arvid Bringéus. 1961.
38. *Nils Tiberg*: Estlandssvenska språkdrag. 1962.
39. *Elis Åström*: Folktro och folkliv i Östergötland. 1962.
40. *Olof Gjerdman* and *Erik Ljungberg*: The Language of the Swedish Coppersmith Gipsy Johan Dimitri Taikon. Grammar, Texts, Vocabulary and English Word-Index. 1963.
41. *Per Wieselgren*: Ormsö ortnamn och bebyggelsehistoria. 1962.
42. *Gösta Franzén*: Laxdælabygdens ortnamn. 1964.
43. *Jöran Sahlgren*: Valda ortnamnsstudier. 1964.
44. *Allan Rostvik*: Har och harg. 1967.
45. *Karl Axel Holmberg*: De svenska tuna-namnen. 1969.
46. *Kustaa Vilkuna*: Kainuu – Kvänland, ett finsk-norsk-svenskt problem. 1969.
47. *Fridolf Isberg*: Supplement till G. Danells Ordbok över Nuckömålet. 1–2. 1970–1971.
48. *Dag Strömbäck*: Folklore och filologi. Valda uppsatser utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 13.8 1970.

49. *Claes Åneman*: Om utvecklingen av gammalt kort *i* i ord av typen *vidja* i nordiska språk. 1–2. 1970.
50. *Gustav Ränk*: Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. 1971.
51. *Nils Tiberg*: Estlandssvenska husdjursnamn. 1972.
52. *Sven Söderström*: Om kvantitetsutvecklingen i norrländska folkmål. Gammal kort stavelse i Kalix- och Pitemålen och målen i Nordmalings och Ragunda socknar. 1972.
53. *Maj Reinhammar*: Om dativ i svenska och norska dialekter. 1. Dativ vid verb. 1973.
54. *Vidar Reinhammar*: Pronomenstudier. 1975.
55. *Roger Johansson*: Svensk rommani. 1977.
56. *Evert Melefors*: Byngen, Smissen och Listar. Inbyggarbeteckningar och husbondenamn på Gotland. 1. Typologi och ordbildning. 1983.
57. *Stefan Brink*: Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. 1990.
58. *Lena Moberg*: Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker. 1989.
59. *Bengt Odenstedt*: On the Origin and Early History of the Runic Script. Typology and Graphic Variation in the Older *Futhark*. 1990.
60. *Staffan Fridell*: Ortnamn på *-ryd* i Småland. 1992.
61. Isländsk folkdiktning. Med inledning och kommentar av Hallfreður Örn Eiríksson. 1992.
62. *John Insley*: Scandinavian Personal Names in Norfolk. A Survey Based on Medieval Records and Place-Names. 1994.
63. Estlands svenskar och svenskbygd. Bibliografi sammanställd av Stig Appelgren. 1997.
64. *Halvar Nilsson*: De värmländska medeltidsbreven. Regester med kommentarer. 1997.
65. *Gun Widmark*: Stora vokaldansen. Om kvantitativa och kvalitativa förändringar i fornsvenskans vokalsystem. 1998.
66. *Sven B. Ek*: Polletik eller det föråldrade samhällets slingerbukter. 1998.
67. *Eberhard Löfvendahl*: Post- och järnvägsstationers namn i Götaland 1860–1940. Namngivning i spänningsfältet mellan allmänna och enskilda intressen. 1998.
68. *Annika Karlholm*: Folkligt bildspråk. En studie över djurbenämningar i metaforisk användning i svenska dialekter. 2000.
69. *Katharina Leibring*: *Sommargås* och *Stjärnberg*. Studier i svenska nötkreatursnamn. 2000.
70. *Eva Nyman*: Nordiska ortnamn på *-und*. 2000.
71. Food from Nature. Attitudes, Strategies and Culinary Practices. Proceedings of the 12th Conference of the International Commission for Ethnological Food Research, Umeå and Frostviken, 8–14 June, 1998. Ed. by Patricia Lysaght. 2000.
72. *Dag Strömbäck*: Sejd och andra studier i nordisk själsuppfattning. Med bidrag av Bo Almqvist, Hans Mebius och Gertrud Gidlund. 2000.
73. Prosten Carl Nyréns Afhandling om Östgöthiska dialecten. Utgiven med inledning och kommentarer av Maj Reinhammar. 2000.
74. Etnologin inför 2000-talet. Föredrag och artiklar med anledning av uppsalaetnologins 50-årsjubileum den 8 juni 1998. Red.: Gösta Arvastson, Birgitta Meurling & Per Peterson. 2000.
75. *Gösta Holm*: Uppväxtmiljö och språk. Agneta Horns språk i dialektgeografisk belysning. Ett bidrag till textlokaliseringens metodik. 2000.
76. *Gun Widmark*: Det språk som blev vårt. Ursprung och utveckling i svenskan. Urtid – Runtid – Riddartid. 2001. (Nytryck 2004.)
77. *Per Vikstrand*: Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälarlandskapen. 2001.
78. Sigfrid Svensson som folklivsforskare. En minnesskrift i anledning av hundraårsdagen av hans födelse den 1 juni 1901 under redaktion av Nils-Arvid Bringéus. 2001.
79. *Ulla-Britt Kotsinas*: Lever Ekenssnacket? Om äldre och nyare Stockholmsslang. 2001.
80. En 1700-talsordlista från Piteå. Utgiven med inledning och kommentarer av Maj Reinhammar. 2002.
81. *Lennart Larsson*: Varifrån kom svenskan? Om den svenska vokabulären i en fyrspråkig ordbok utgiven i Riga 1705. 2003.
82. *Mats Rydén*: Botaniska strövtåg. Svenska och engelska. 2003.
83. *Carl Göran Andræ*: Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944. 2004.

84. *Ella Odstedt*: Norrländsk folktradition. Uppteckningar i urval och med kommentarer av Bengt af Klintberg. 2004.
85. Sockenbeskrivningar från Gästrikland 1790–1791. Utg. av Nils-Arvid Bringéus. 2004.
86. *Anna Westerberg*: Norsjömålet under 150 år. 2004.
87. Språkhistoria och flerspråkighet. Föredragen vid ett internationellt symposium i Uppsala 17–19 januari 2003. Utg. av Lennart Elmevik. 2004.
88. Suffixbildungen in alten Ortsnamen. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala 14.–16. Mai 2004. Hrsg. von Thorsten Andersson und Eva Nyman. 2004.
89. *Maj Reinhammar*: Ord för begreppet 'hos' i äldre svenska och svenska dialekter. 2005.
90. "Slipp tradisjonene fri – de er våre!" Red. av Bente Alver och Ann Helene Bolstad Skjelbred. 2005.
91. *Andreas Nordberg*: Jul, disting och förkyrklig tideräkning. Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden. 2006.
92. *François-Xavier Dillmann*: Les magiciens dans l'Islande ancienne. Études sur la représentation de la magie islandaise et de ses agents dans les sources littéraires norroises. 2006.
93. Festmåltid och vardagsmat. Föredrag vid ett symposium till Anders Salomonssons minne 3–4 juni 2005. Redigerad av Mats Hellspong. 2006.
94. *Nils-Arvid Bringéus*: Carl Wilhelm von Sydow som folklorist. 2006.
95. *Staffan Fridell*: Ortnamn i stilistisk variation. 2006.
96. *Kristina Neumüller*: *Vattensjön* och *Vattenån*. Samband mellan sjönamn och ånamn i Medelpad. 2007.
97. Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria. Föredrag hållna vid ett symposium i Uppsala 20–22 januari 2006. Utgivna av Lennart Elmevik. 2007.
98. Masks and Mumming in the Nordic Area. Ed. by Terry Gunnell. 2007
99. *Stefan Mähl*: *geven vnde screven tho deme holme*. Variablenlinguistische Untersuchungen zur mittelniederdeutschen Schreibsprache in Stockholm. 2008.
100. Carl Renmarck: Plurima Lingvæ Gothicæ Rudera. Utgiven med inledning och kommentarer av Maj Reinhammar. 2008.
101. *Karin Wilson*: Markusevangeliet i Lars Rangius samiska översättning från 1713. 2008.
102. Tingsprotokoll från Svärdsjö socken åren 1545–1619. Utgivna av Allan Rostvik. 2008.
103. *Nils-Arvid Bringéus*: Åke Campbell som etnolog. 2008.
104. Kartan i forskningens tjänst. Föredragen vid ett symposium i Uppsala 23–25 november 2006. Utgivna av Lars-Erik Edlund, Anne-Sofie Gräslund och Birgitta Svensson. 2008.
105. Samlade visor. Perspektiv på handskrivna visböcker. Föredrag vid ett symposium på Svenskt visarkiv 6–7 februari 2008. Utgivna av Gunnar Ternhag. 2008.
106. Folkkultur i fokus. Tretton jubileumsföreläsningar. Redaktör: Maj Reinhammar. 2009.
107. Döden speglad i aktuell kulturforskning. Symposieföredrag utgivna av Anders Gustavsson. 2009.
108. Thet Gothlendska Tungomålet. Språkkapitlet i Lars Neogards *Gautauminning* (1732). Utgivet med inledning och kommentar av Lars Wollin. 2009.
109. Svenska etnologer och folklorister. Redaktörer: Mats Hellspong och Fredrik Skott. 2010.
110. *Thorsten Andersson*: *Vad* och *vade*. Svensk slåtter-, rågångs- och arealterminologi. 2010.
111. *Klas-Göran Selinge*: Språket i landskapet. Om runstenar, rågångar och byar. 2010.
112. Probleme der Rekonstruktion untergegangener Wörter aus alten Eigennamen. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala 7.–9. April 2010. Herausgegeben von Lennart Elmevik und Svante Strandberg. 2010.
113. Studier i svenska språkets historia 11. Förhandlingar vid Elfte sammankomsten för svenska språkets historia i Uppsala 23–24 april 2010. Utgivna av Maj Reinhammar under medverkan av Lennart Elmevik, Staffan Fridell, Mats Thelander och Henrik Williams. 2010.
114. En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska. Utgiven av Inger Lindell. 2011.
115. *Rut Boström*: Anders Sparrmans brev till Carl von Linné. En kulturhistorisk och språklig undersökning med naturvetenskapliga inslag. 2011.

116. Studier i dialektologi och sociolingvistik. Föredrag vid Nionde nordiska dialektologkonferensen i Uppsala 18–20 augusti 2010. Utgivna av Lars-Erik Edlund, Lennart Elmevik och Maj Reinhammar. 2011.
117. *Anders Wepsäläinen*: Stalotomterna. En kritisk granskning av forskningsläget rörande en omdiskuterad fornlämningstyp. 2011.
118. Matti Mörtbergs värmlandsfinska uppteckningar. Sammanställda och kommenterade av Torbjörn Söder. 2011.
119. *Rolf Kjellström*: Nybyggarliv i Vilhelmina. 1. Träd och växter som resurs. 2012.
120. *Thorsten Andersson*: Gamla strand- och önamn i Bråviksbygden. 2012.
121. Contact between Low German and Scandinavian in the Late Middle Ages. 25 Years of Research. Lennart Elmevik and Ernst Håkon Jahr (editors). 2012.
122. *Rolf Kjellström*: Nybyggarliv i Vilhelmina. 2. Åkerbruk och boskapsskötsel. 2012.
123. Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Föredrag från ett symposium i Stockholm och Uppsala 25–26 november 2010. Utgivna av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson och Staffan Nyström. 2013.
124. Mellan nation och tradition. Idéströmningar i 1800-talets insamlingar av folklore. Föredrag från ett symposium i Visby 27–28 september 2011. Utgivna av Ulf Palmenfelt. 2013.
125. *Rolf Kjellström*: Nybyggarliv i Vilhelmina. 3. Jakt, fångst och fiske. 2013.
126. *Andreas Nordberg*: Fornnordisk religionsforskning mellan teori och empiri. Kulten av anfäder, solen och vegetationsandar i idéhistorisk belysning. 2013.
127. Talemålsforsking i Norden dei siste 100 åra. Eit symposium i Åseral i 2011 i høve 100-årsjubileet for Didrik Arup Seips hovudfagsavhandling om åsdølmålet. Utg. av Lennart Elmevik & Ernst Håkon Jahr. 2013.
128. *Nils-Arvid Bringéus*: Örkelljungapåg och Lundaprofessor. 2013.
129. *Sigvard Cederroth*: Bondsagan. Utgiven av Iréne A. Flygare och Barbro Björnemalm. 2014.
130. Aspekter på ordspråk. Föredrag vid ett symposium i Uppsala 27–28 april 2011. Utgivna av Lars-Erik Edlund och Bengt af Klintberg. 2014.
131. Medeltida storgårdar. 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem. Utgivna av Olof Karsvall och Kristofer Jupiter. 2014.
132. *Rolf Kjellström*: Nybyggarliv i Vilhelmina. 4. Hus, hem och handel. 2014.
133. Från renhållningshjon till modeaccessoar. 10 000 år av relationer människa–hund i Sverige. Föredrag vid ett symposium i Uppsala 15 februari 2013. Utgivna av Anne-Sofie Gräslund och Ingvar Svanberg. 2014.
134. Tryckta visor. Perspektiv på skillingtryck som källmaterial. Redaktörer: Märta Ramsten, Karin Strand och Gunnar Ternhag. 2015.
135. *Åke Sandström*: *Hå* och *hamna*. Ordhistoriska och ordgeografiska studier av paddlingens och roddens äldsta terminologi i Norden. 2015.
136. *Mats Rydén*: Johannes Franckenius och den svenska floran. En studie i växt- och namnkunskap i 1600-talets Sverige. 2015.
137. *Rolf Kjellström*: Nybyggarliv i Vilhelmina. 5. Från vaggan till graven. 2015.
138. *Pär Alexandersson*: Ättestupans förvandlingar. Åldrande, hot och rädsla under 350 år. 2015.
139. »En alldeles egen och förträfflig National-Musik». Nio författare om *Svenska folk-visor från forntiden* (1814–1818). Redaktörer: Märta Ramsten och Gunnar Ternhag. 2015.
140. *Lennart Elmevik*: Ortnamnsstudier i urval. 2016.
141. *Björn Bihl*: Med stänk av dialekt. Dialektala och andra stilistiska drag i Frödings riksspråkliga dikter. 2016.
142. *Rolf Kjellström*: Nybyggarliv i Vilhelmina. 6. Från nybyggarnas tankevärld. 2016.
143. *Bengt af Klintberg*: Kvinnan som inte ville ha barn. Sagotypen ATU 755, »Sin and Grace», i muntlig tradition och litterära verk. 2016.
144. Hiob Ludolf: Dictionarium Sueco-Germanicum. Utgivet med inledning och kommentarer av Gunnar Graumann och Lars Holm. 2017.
145. Samiskt liv i äldre tid. Edvin Brännströms uppteckningar från Arvidsjaur och Arjeplog redigerade av Ivan Eriksson med språkliga kommentarer av Olavi Korhonen. 2017.

146. *Anders Hultgård*: Midgård brinner. Ragnarök i religionshistorisk belysning 2017.
147. Musiketnologi – elva repliker om en vetenskap. Utgivna av Owe Ronström och Gunnar Ternhag. 2017.
148. Plurala ortnamn. Föredrag från ett symposium i Uppsala 6–7 oktober 2016. Utgivna av Staffan Nyström och Mats Wahlberg. 2018.
149. *Bo Gräslund*: Beowulfkvädet. Den nordiska bakgrunden. 2018.
150. Turismhistoria i Norden. Redaktör: Wiebke Kolbe, under medverkan av Anders Gustavsson. 2018.

Turismhistoria har under senare år blivit ett expanderande forskningsfält både i Europa och i Norden. Boken ger en bred överblick över aktuell tvärvetenskaplig nordisk forskning som behandlar nordiska och vissa europeiska länder i ett turismhistoriskt perspektiv. Övergripande teman är det främmande och det förtrogna, turism och identitet, turism och modernitet samt turism och kulturarv. Bidragen handlar om så olika ämnen som skandinaviska turister i kalla krigets Östeuropa, kulturmöten på sydnorska pensionat under 1900-talet, den första kontinentala cruiseturismen till Spetsbergen, svenska guideföreningar, norska och schweiziska järnvägsguider kring år 1900, danska turister i efterkrigstidens Västtyskland, svenska sommarställen samt kurorter och kulturarv. Det finns många paralleller mellan bidragen som möjliggör jämförande perspektiv. Boken erbjuder en både bred och djupgående inblick i den nordiska och europeiska turismen under 1800- och 1900-talen.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur är en riksakademi med säte i Uppsala. Sin uppgift att främja forskning rörande svensk folklig kultur, begreppet taget i vid mening, skall Akademien enligt sina stadgar bland annat fullgöra genom att i sina skriftserier offentliggöra forskningsrön inom ämnesområden som den har till uppgift att vårda sig om. Huvudserien är Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, vars första nummer utkom 1933. Bland övriga serier kan nämnas Folklivsskildringar och bygdestudier, Kungl. Gustav Adolfs Akademiens småskrifter och Svenska sagor och sägner.

Redaktör för skriftserierna är docent Maj Reinhammar,
maj.reinhammar@agora.se.

Distribution:
eddy.se ab
Box 1310, 621 24 Visby. Telefon: 0498-25 39 00
http://kgaa.bokorder.se

ISSN 0065-0897
ISBN 978-91-87403-28-6